

षार्षम्

लघु रामायणम्

वाल्मीकीयम्.

—०—

त्रि-माहसूत्री, संहिता

—०—

आदि-काव्य-वचनै

माद्राज प्रदेस-स्य-ब्रह्मपुर-कलेज-पूर्वतनाध्यक्ष-

कलिकाता सिटि-कलेज-भूतपूर्वाध्यापक-

संस्कृतभाषानादि आकरणा-प्रणेतृ-

श्रीगोविन्दनाथ-गुह-एम् ए-प्रोक्तम्

'यानत स्याम्यन्ति गिरयः सरितश्च मर्षी-तले,

तावद् रामायण कथा लोकेषु प्रचरिष्यति'

—ब्रह्म-वाक्यम् (पृ. ७)

कलिकातायाम्

२५ रायवागल-श्रीटि भारत-मिहिर-यन्त्रे श्री-महेश्वर-भट्टाचार्य्य-
मुद्रितम्

३६ ह्यारिसन्-रोडि श्रीगोविन्दनाथ-गुहेन

प्रकाशित च

Publisher :

Govindanath Guha, M.A.

39, Harrison Road, Calcutta 65,

Agents :

Bhattacharya & Son

College Street, Calcutta

এই গ্রন্থকারের

১। সংস্কৃত সোপান (৪র্থ সংস্করণ)—প্রথমবিলাস সংস্কৃত-বাকরণ। সংস্কৃত সূত্র, তাহার বাহালা বাখা, বখেই উদাহরণ, অনেক কল্পশীলনী, প্রচনা ও অস্থ বাহের প্রচুর উপকরণ এবং সূত্রসূচী, লক্ষণসূচী ও খাত্ত্বসূচী সম্বন্ধিত।

মূল্য দশ আনা।

২। সংস্কৃতপ্রবেশ or A Junior Sanskrit Grammar. In Anglo-Sanskrit. For Matriculation and Intermediate candidates. Written on scientific method.

In the Press.

৩। সংস্কৃতবোধ—ইটার মিডিয়েট, বি এ এবং এম্ এ পরীক্ষার্থী ভাষ্যপণের উপযোগি সংস্কৃত বাকরণ।

লেখা শেষ।

৪। সংস্কৃত বাকরণের উপক্রমণিকা—৮পঞ্চচ্ছেদ্য বিদ্যাসাগর সংকলিত। কালকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের নূতন নিয়মাবলীর বহুক্ষেমে আনন্দ্য পাদিনিত্যসুসারে সংশোধিত। অনেক বিদ্যালয়ে পরিগৃহীত। পঞ্চম সংস্করণ। মূল্য আট আনা।

৫। সচিত্র সোপান বনবাস—৮পঞ্চচ্ছেদ্য বিদ্যাসাগর সংকলিত। এই সংস্করণে দুকট স্থলতন্ত্রি বাখা, টীকা-সূচী ও বিহর-সূচী, প্রয়োজনীয় পাঠ্যক, পঠিত্বের আখ্যা ও পত্রের শীঘ্র-টীকা, গ্রন্থকারের সংক্ষিপ্ত জীবন-চরিত, তাহার ভাষার সমালোচন, তাঁর পুস্তকবির পরিচয়, সচিত্র বনবাসের প্রকৃতি ও মূল নিবেশ এবং রাম, লক্ষ্মণ ও সীতার চরিত-সমালোচন আছে।

চিত্রগুলিতে ধর্মপরাহণ গৃহস্থ জীবনের বিভিন্ন বিসদৃশ অবস্থা—গেমে বন্ধ খাম্বিত্তর মধুর-গৃহবাস, মহারাণা বিহর পত্নীর স্বাক্ষর মধুরবেদনা এবং দ্বাধি বিহরের পরে মতী প্রভাসভার সিংহাসনে উপবিষ্ট একপত্নীক-সম্রাট্ এবং মধুরে করঞ্জোডে বণ্ড-দমনা, পুত্র ও অভিজ্ঞাবক সঙ্গে প্রতীক্ষমাণা তপস্বিনী মহারাণীর শেষ সেবা অতি সুন্দর চিত্রিত হইয়াছে; বিভিন্ন সংস্করণ। পুস্তক ও মধুর কাগজ, বড় অক্ষর, স্ক্রুট ছাপা।

মূল্য বার আনা।

৬। ভারতকুসুম, ১ম ভাগ—কাশীরাম দাসের মহাভারত হইতে সংকলিত, সংস্কৃত এবং বিরামচিহ্নে চিত্রিত। সটীক। বিদ্যালয়ে পঠিত। মূল্য পাঁচ আনা।

৭। শুভ্রসং—রোগের শুভ্রসং বিষয়ক। জ্ঞানচরণ দে প্রণীত। ইত্যতে রোগের মোটামুটি চিকিৎসা, দুর্ঘটনার (accidentsর) প্রতিকার এবং ভিন্নরূপে শুভ্রসং করিতে হয়, ঔষধ সেবন করাইতে হয়, পথ্য দিতে হয় এবং পথ্য প্রস্তুত করিতে হয় তাহা সুন্দররূপে বিবৃত হইয়াছে।

রঞ্জিত কাগজে বাধান। সোপান জলে নাম লেখা। মূল্য ১০।

अनुक्रमणी ।

विषयः	पृष्ठाः
आलोचनम्	१-०
अनुक्रमणिका	१
लघु रामायणम्	६
वृत्ति सूची	३७६

लघु-रामायणे

सर्गः	विषयः	पृष्ठाः	सर्गः	विषयः	पृष्ठाः
१मः	अयोध्या	६	१२प्रः	कृत निखया	८६
२यः	आविर्भावः	१३	१३प्रः	आत्म-निवेदनम्	६४
३यः	ज्ञात्री धर्मः	१४	१४प्रः	चीर-परिधानम्	६८
४र्थः	मिथिला-गमनम्	१६	१५प्रः	वन-प्रस्थानम्	१०३
५मः	धनुभङ्गः	१६	१६प्रः	तमसोत्तरणम्	१०७
६ष्ठः	शुभः सन्देशः	२१	१७प्रः	गङ्गोत्तरणम्	११०
७मः	दशरथ-समागमः	२३	१८प्रः	भरद्वाजाश्रमः	११५
८मः	वरणम्	२६	१९प्रः	चित्रकूट-प्रवेशः	१२०
९मः	विवाहः	३०	२०प्रः	सुनि-पुत्र संवादः	१२५
१०मः	प्रत्यागमनम्	३३	२१प्रः	भरत-प्रयाणम्	१३३
११प्रः	भरत-निर्गमः	३५	२२प्रः	अनूनयः	१३८
	अयोध्या-काण्डे		२३प्रः	जाबालेरूपदेशः	१४५
१मः	मन्त्रणा	३७	२४प्रः	भरत-अवसायः	१५०
२यः	राजादेशः	३६	२५प्रः	न्यास लाभः	१५३
३यः	पुर भूषणम्	४५	२६प्रः	अयोध्या-प्रवेशः	१५७
४र्थः	कु-मन्त्रः	४८	२७प्रः	पादुकाभिषेकः	१५८
५मः	सत्य पाशः	५५		अरण्य-काण्डे	
६ष्ठः	दशरथ विलापः	५६	१मः	अत्रेराश्रमः	१५६
७मः	रामानयनम्	६३	२यः	दशरथ-प्रवेशः	१६३
८मः	पितृ-शासनम्	६८	३यः	सीतानूनयः	१६६
९मः	मातृ-दर्शनम्	७६	४र्थः	अगस्त्य-सन्दर्शनम्	१६६
१०मः	खण्डयनम्	८२	५मः	पञ्चवटी-प्रवेशः	१७४
११प्रः	पति-व्रता	८५	६ष्ठः	शिमन्तागमः	१७८
			७मः	राक्षसी-प्रणयः	१८२

सर्गः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
८मः	प्रणय-विघातः	१८५
९मः	रावण-भिगमनम्	१८७
१०मः	हेमो नृगः	१९२
११ प्रः	राम-निर्गमनम्	१९३
१२ प्रः	लक्ष्मण-निर्गमनम्	१९५
१३ प्रः	कुट्टा-नापसः	१९९
१४ प्रः	अतिथि-सत्कारः	२०३
१५ प्रः	प्रार्थना-भङ्गः	२०५
१६ प्रः	बलात्कारः	२०७

किष्किन्ध्या-काण्डे

१मः	हनूमन्-समागमः	२१३
२यः	सखा-वन्दनम्	२१६
३यः	बालि-वधः	२१९
४थः	धर्म-सङ्कटम्	२२४
५मः	सुग्रीवाभिषेकः	२२९
६ष्ठः	जलदागमः	२३३
७मः	सीतान्वेषणम्	२३५

सुन्दर-काण्डे

१मः	अज्ञाक-वनम्	२४३
२यः	अभिज्ञानम्	२४८
३यः	प्रत्यभिज्ञानम्	२५१
४थः	सन्देश-हरणम्	२५४
५मः	अभियानम्	२५८
६ष्ठः	मन्त्रि-सभा	२६१
७मः	समरोत्थाहः	२६३
८मः	सन्ध्यापदंशः	२६५
९मः	भ्रातृ-भेदः	२६७
१०मः	सेतु-वन्दनम्	२७१

युद्ध-काण्डे

१मः	अवरोधः	२७३
२यः	इन्द्रजितो-निर्याणम्	२७५

सर्गः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४थः	रावण-निर्याणम्	२८४
५मः	रावणस्य युद्धम्	२८७
६ष्ठः	कुम्भकर्ण-वधः	२९७
७मः	निकुम्भिला	३०१
८मः	माया-सीता	३०५
९मः	इन्द्रजित् वधः	३०८
१०मः	भाव-प्राबलत्वम्	३११
११ प्रः	शक्ति-निभेदः	३१५
१२ प्रः	राम-विलापः	३२०
१३ प्रः	रावण-वधः	३२१
१४ प्रः	सन्तोदरो-विलापः	३२६
१५ प्रः	प्रेत-मेघः	३२७
१६ प्रः	सीता-समागमः	३२८
१७ प्रः	अग्नि-प्रवेशः	३३२
१८ प्रः	विशुद्धिः	३३७
१९ प्रः	प्रत्यावर्तनम्	३३९
२० प्रः	अभिनन्दनम्	३४१
२१ प्रः	अभिषेकः	३४५
२२ प्रः	राम-राज्यम्	३४७

उत्तर-काण्डे

१मः	प्रमोद-वनम्	३४९
२यः	दोहदः	३५०
३यः	अपवादः	३५१
४थः	मन्त्र-भवनम्	३५३
५मः	विसर्जनम्	३५५
६ष्ठः	निर्वासिता	३६०
७मः	अश्व-मेघः	३६३
८मः	वाल्मीकि-समागमः	३६६
९मः	रामायण-कीर्तनम्	३६८
१०मः	परिचयः	३७१
११ प्रः	प्रापथः	३७२
१२ प्रः	तिरो-भावः	३७६

पालीचतुस्रम् ।

वाल्मीकिः खलु कवीनां प्रथमः सम्भूव । तदुक्तं जेशूत्तर-प्रथम-
प्रतान्द्रामन्वघोषिणः,—

'वाल्मीकि-नादञ्च ससञ्जं पदं जगन्मयन्न च्यवनो महर्षिः' (१) इति ।
स वै रामायणं सर्वं काव्यानामादि विरचयामास । तमेव सम्बुध्द ब्रह्म-
मुखेन भवभूतिरुवाच,—'तद् ब्रूहि राम-चरितम्, ... आद्यः कविरमि'
(२) इति । भवभूतेः प्रागेव कालिदासो ऽब्रवीत्,—'प्राचेतमोपज्ञं
रामायणम्' (३) इति । श्वेमेन्द्रो ऽनुजगौ,—

'म वः पुनातु वाल्मीकिः सक्तामृत-महोदधिः ।

त्र्योङ्कार इव वयानां, कवीनां प्रथमो सृनिः' (४) इति ।

रामायणमेवाश्रित्य विश्व विश्रुतं रघु वंशं निर्ममे । तदुक्तम्,—

'अथवा ज्ञान वाग् द्वारे वंशे ऽस्मिन् पूर्वं-सृरिभिः

मर्गा वञ्च ससृत्कीर्णं मन्त्रस्येवास्ति मे गतिः' (५) इति ।

भोज-राजो ऽपि चम्पु-रामायणं कुर्वन्

'वाल्मीकि गीत-रघु पुङ्गव-कीर्ति-लेष्टैस्

लपिं करोमि कथमप्यधुना वृघानाम् ?' (६)

- (१) बुद्ध-चरितम् (काउएल्स-संस्कृतम्), ११४८ । (२) उत्तर-चरितम्, २ ।
महावीर-चरितस्य प्रारम्भां ऽपि दृश्यताम् । (३) रघु-वंशम्, १५।६२ । प्राचेतसस्य
(वाल्मीकिः) उपज्ञा (आद्य-ज्ञानम्, वाल्मीकिना आदी-ज्ञातम् इत्यर्थः) रामायणम् ।
(४) रामायण-कथा-सार-मञ्जरी, परिशिष्टम्, २ । (५) रघु-वंशम्, १।२ । [कवेरिन्दत्वात्
रघु-वंश-कीर्तनं दुष्करधीव ।] अथवा (पञ्चान्तरे) पूर्वं-सृरिभिः (वाल्मीकि-प्रथमिभिः
कविभिः) ज्ञान-वाग् द्वारे (ज्ञानरामायणादि-रूप-प्रवेश-मार्गे) अस्मिन् वंशे बल-
ससृत्कीर्णं (सुधी-विज्ञे) मन्त्री मन्त्रस्येव मे गतिः (प्रवेशः) अस्ति । (६) चम्पु-
रामायणम्, १।४ ।

इति रामायणं वाल्मीकिरेवेत्यवदत् । तस्याद्यत्वं कविषु राज श्रेष्ठगोऽपि कीर्तयामास. —

‘वभूव वल्मीक भवः कविः पुरा’ (७) इत्यादिना ।

गोवर्धनः ‘श्रीरामायण भारत बृहत्कथानां कवीन् नमस्कृतः’ (८) इत्यनेन कविषु नमस्कार्येषु वाल्मीकिरेव प्रथमः इति विज्ञाप्य मत्स्वपि कालिदास भवभूति-शाणभट्ट-प्रभृतिष्वत्रवीत्, —

‘सति काकुत्स्थ-कुलोत्पति-कारिणि रामायणे किमन्य कायेन ?’ (९)

इति । तमेव त्रि-विक्रम-भट्टः कथा-प्रारम्भे

‘नमस्तस्मै ह्यता येन रम्या रामायणी कथा’ (१०)

इति भक्ति निर्भरं प्रणनाम । आद्यत्वेनैव, शार्ङ्गधरः संग्रहे—

‘कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणी कथाम्

चन्द्रिका मित्र चिन्वन्ति चकोरा इव माधवः’ (११) इति

स्व-ज्ञान-ज्ञोक्तेन कविषु तमेव प्रथमं नमस्कार ।

रामायणस्थानुष्टभमृद्दिग्य वन देवता-मुखेन भवभूतिरुवाच,—

‘चित्तम् आम्राद्यादन्यो नूतनभ्रून्तसामवतारः ।’ (१२) इति ।

वेदेऽपि तु रामायण प्रयुक्तानुष्टुप्तिः । तथा हि ऋक्-संहितायां,—

‘आ त्वा ग्रावा वदन्निह सोमी घोषेण यच्छतु ।

दिवो अमुष्य प्रामनो दिवं यय दिवा वसो’ (१३) ।

- (७) बाल-रामायणम् (गोविन्दट्टेव संस्कृतम्, १८६५), ११६ । (८) सप्त-शतं (सोमनाथ-संस्कृता, १८६४, १३२ । (९) मंत्र, ११३ । (१०) दमयन्ती-कथा (७ सो. वे. लिपिः), प. १ । (११) पद्मतिः (पीटामैन-संस्कृता, १८८८), १७२ । (१२) उत्तर-चरितम्, २ । (१३) ऋग्-वेद-संहिता, ८।३।२ । आ, सोमी (सोमबाण)

ये तु वदन्ति मन्त्र-द्रष्टारो ऽपि कवय इति, तेषां मनं आदि-द्रष्टा
ब्रह्मं णदि-कविः, न वाल्मीकिः । तदुक्तम्,—

‘तेन ब्रह्म हृदा य आदि कवये’ (१४) इति ।

‘अग्निर् होता कवि-ऋतुः सत्यश्चित्र-श्रवस्तमः
देवो देवभिरागमत्’ (१५),

कवी नो मित्रा-वरुणा तुवि-जाता उरु-क्षया

दक्षं दधाते अपसम्’ (१६),

इत्यादिषु वेद-मन्त्रेषु कवि-शब्दो बहुधा प्रयुक्तो ऽपि द्रष्टव्येकमेवार्थं
द्वीतयति ।

‘अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः’ (१७),

‘दयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः,

तं यत्नेन जयेत्सोभं तच्छावेतावुभौ गणौ’ (१८),

गवा (पाषाणः) वदन् (शब्दकृतम्) घोषिण (शब्दन) मन्त्रत्वाद्दृश्यते]
य-कृत, [ऋ] दिवा-वसो (दे-म-हविष्क), अमृत्य दिवः (स्वर्गस्य) श्रामतः
इत्यर्थः] दिव (स्वर्ग) यय (गच्छत) : सन्धुमाद्यं बहु-वचनम् । (१४)
यमहागवतम्, १।१।१ । यः (परमेश्वरः) आदि-कवये (आदि-मन्त्र) दृष्टं, ब्रह्मण
इत्यर्थः) ब्रह्म (वेदम्) हृदा (मनसैव) तेन (विस्तृतवान्, प्रकाशितवान् इत्यर्थः) ।
(१५) सग-वेद-संहिता, १।१।५ । होता (होम-निष्पादकः) कवि-ऋतुः (द्रष्टृ-प्रज्ञानवान्)
सत्य (अमृत-रहितः) चित्र श्रवस्तमः (अतिशयेन त्रिविध कौतूहल-युक्तः) अग्निर् देवो
देवैभिः ([अग्नेः] देवैः) आगमत् ([अस्मिन् यज्ञे] समागच्छतु । (१६) सैव,
१।२।२ । कवी (द्रष्टारो) तुवि जाता (तुवि जाती, उच्च कल-सम्भृती) उरु-क्षया
(उरु-क्षयी, पृथ-निवासो) मित्रा-वरुणा (मित्रा-वरुणौ) नः (अस्माकम्) दक्षम्
(बलम्) अपसम् (स-फलम्) दधाते (कुर्वति) । (१७) मनुः, २।१५।१ । (१८) स एव,

‘सोमपास्तु कवेः पुताः’ (१६),

‘चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विद्ः’ (२०)

इति मनु वचनेषु

‘कवीनामुग्रनाः कविः’ (२१),

‘कविं पुराणमनुशासितारम् अथोरणीयांसमनुस्मरेदयः’ (२२)

इति गोता-वचनयोश्च वैदिकार्थं एवोपलभ्यते । मध्य-युग-साहित्ये तु कवि-शब्दः प्रायः ‘काशकार’-वाचको दृश्यते । तथा हि, ‘मन्दः कवि-यशः प्रार्थी’ (२३) इति कालिदासः, ‘इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो नमो-वाकं प्रशास्महे’ (२४) इति, ‘आद्यः कविरसि’ (२५) इति च भवभूतिः ।

वस्तुतस्तु वैदिके युगे य एव हृदा निगूढमपि तत्त्वमपश्यन् स एव कविरित्याख्यामलभत । रामायण-युगे तु यो वै तत्त्वं हृदा दृष्ट्वा आख्यान-सुखेन वर्णयामास प्राधान्येन स एव कविरूपः । ‘अत्रा पूर्वं काश-वीजं देवर्षिर्नारदाद् ऋषिः’ इत्यादि, ‘धर्म-कामार्थ-संयुक्तं पुण्यं श्रवण-कीर्तनम्’ इत्यन्तं च (२६) रामायणोत्पत्ति-विवरणमत्र प्रमाणम् ।

‘आदि काशं महत्चेतन् पुरा वाल्मीकिना कृतम्’ (२७)

इति रामायण-वाक्येनेव रामायणस्य महा-काव्यत्वमादि-काव्यत्वं च सह्यते ।

न खलु महाजनस्याविर्भाव आकस्मिको भवति । तद् वक्तव्यम्, प्रागपि कवयो ऽभवन्ति । ते तु सूर्योदये तारका इव

७४८ । तयोः—कामज-क्रोधज-व्यसनयोः । (१८) स एव, ३१८८ । (२०) स एव, ३१२४ । (२१) गोता, १०३० । उग्रनाः—युक्ताचार्यः । (२२) मैत्र, ८८ । (२३) रघु-वंशम्, १३ । (२४) उत्तर-चरितम्, १११ । नमो-वाकम्—नमः शब्दोच्चारण-पूर्वकम् । प्रशास्महे—प्रार्थयामहे । (२५) तद्वै, २ । (२६) चण्डीदा-चक्रमणिका, ५८—६२ । (२७) लघु रामायणम्, ६।११।८ ।

वाल्मीकेराविर्भावे अलौकिकम् । सोतांसि महा-नदीमिव प्राक्-सम्भूतानि
आख्यानमयानि काव्यान्वपि खल्पानि महा-कार्यं रामायणं विवेच्य ।
ततः प्रभृति वाल्मीकिरेवादि-कविरिति नाम्ना प्रसिद्धिमगमत् । एव-
मेवेदानीं सत्स्वपि शून्य-पुराणादिषु राम-मोहनो वाङ्माला-गद्य साहि-
त्यस्य पितोच्यते । तदुक्तं कालिदासेन वाल्मीकिमुद्दिश्य,

‘स्व कृतिं गापयामास कवि-प्रथम पद्धतिम्’ (२८) इति ।

यथार्थञ्चेवोक्तं भवभूतिनात्रेयी-मुखेन,

‘अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्द-ब्रह्मण्यम्

तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रबिनाय’ (२९) इति ।

रामायणोत्पत्तेः परमेव केनचिदपर-कविना ग्रन्थोत्पत्तिविवरण-
सुपनिबद्धम् । ‘वृत्तं प्रथम रामस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम्’ इति
ब्रह्मोपदेशेन ‘तमेवं गुण मम्यन्नं रामं सत्य-पराक्रमम्’ इत्यादि
‘पालयामास चैवमाः पितृवन् सुदिताः प्रजाः’ इत्यन्तं च (३०) नारदोक्तं
रामोपाख्यानमेवावलम्ब्य रामायणं निर्ममे इति स्थितेः, रामायणं
वाल्मीकीयमादावयोध्याकाण्डादि युद्ध काण्डान्तं चासीदित्यवगम्यते ।
महा-विभाषा केवलं सीता हरणं तदुद्धरणं राम-प्रत्यागमनं च रामायण-
विषयत्वेनोल्लिखती आद्य-उत्तर-काण्डे परिहरत्येव (३१) । तथा च,
रामो भरद्वाजाय आत्मानं निवेदयन् (३२), सीता रावणाय स्व-चरितं
विवृण्वती (३३), लक्ष्मणो हनूमते राम-चरितं कथयन् (३४), हनूमांश्च
सीता-रुद्रवशे राम-विवरणं व्याहरन् (३५) सिद्धाश्रम-गमन-धनुर्भङ्ग-

(२८) रघु-वशम्, १५।३३ । प्रथम-पद्धतिः—आदि रीतिः । (२९) उत्तर-चरितम्,
२ । विवर्तम्—रूपान्तरितम् । (३०) अथलादनृकमणिका, ४४. १२, ३६ (३१) आ.
र. ए. सो., १८००, पृ. ८८ । (३२) लघु रामायणम्, २।८।२०—२१ । (३३)
तदेव, ३।४।४—१६ । (३४) तदेव, ४।१।१७—२१ । (३५) तदेव, ५।१।२—६ ।

विवाहादि-प्रकरणानि विहाय अयोध्याकाण्ड-प्रारम्भ एव कथां प्रस्तुवन्ति । एतदपि रामायणस्य अयोध्याकाण्डादित्वात् दृश्यति । युद्धकाण्डस्यान्धे सर्गे स्थितम्

‘आदि कायं महत्त्वेन तु पुरा वाल्मीकिना कृतम्’ (३६)

इति श्लोकार्थमपि प्रमाणम् युद्ध-काण्डान्तत्वे रामायणस्य । महा २- रतीयं रामोपाख्यानं युद्धकाण्डान्तमेव (३७) ।

स्वल्पायतनं चामोदादि-रामायणम्, काण्ड इयाभावात्, अपि राहित्याच्च । महा विभाषा काले अपि तद् द्वादश महस्य प्रोक्तात्मकम् अवतन्ते ३८ । अपुना तत्र पञ्च-विंशति महसाधिकाः प्रोक्ताः सन्ति

अथ गच्छति काले कोऽप्युत्तर-काण्डं रचयित्वा रामायणं न योजयामास । तदप्यति प्राचीनं मन्तव्यम्,

‘रामोऽपि, कृत्वा सावणां मोतां पत्नीं यजस्विनीम्,

ईज यज्ञं बहुविधैः सह वै भावभिर्युतः’ (३६)

इति साम गृह्य परिशिष्ट-वचनस्य तन्मूलकत्वात् । तस्मिन्नव काण्डे सावनाया अनेघत्व प्रतिप्रादयित्वा रामेणाक्तं मन्त्र भवने लक्षणं प्रति

‘प्रत्यक्षं तव, सौमित्रे, देवानां च हुताशनः

अपापां मेघिलीं प्राह, वायुश्चाकाश-गोचरः’ (४०) इति,

प्रापथ-सभायां वाल्मीकिं प्रति

‘प्रत्ययश्च पुग दत्तो वेदेत्या मुर मग्निर्धौ,

प्रापथश्च कृतस्तत्र, तेन वैषम प्रवेशिता’ (४१) इति च ।

(३६) लघु रामायणम्, ६, २२१८ । (३७) वन पर्व, २७३—२७०, द्वाण-पत्र, ५० । (३८) ३१-संस्वाका पाठ-टीका दृश्यते । (३९) कर्म-प्रदीपः (प. मी. वै. लिपिः, आङ्. डि २८), ३४० । सह वै भावभिर्युतः—‘सह भावभिरर्चितः’ ‘सह भावभि रच्युतः’ इति वेध-धने पाठान्तरे । (४०) लघु रामायणम्, ७, ४११३ । (४१) तद्वै, ७, १११२८ ।

वेदेत्या अग्नि-प्रवेष्टस्यानुक्तेस्वात् प्रतीयते, उत्तरकाण्डोत्पत्तेः परमेव
युद्ध काण्डे अग्नि-प्रवेष्ट-विवरणं प्राक्षिप्यतेति । प्रक्षिप्रमपि तत् सु-
प्राचीनं ज्ञेयं, 'आनकीमिव आन-वेदमं पत्नः पुरः प्रवेष्ट्यन्ती -मातरं
दृष्ट्वा' (४२) इति जेभूत्तर मप्रम-प्रानाञ्जी-सम्भृतं वाग विरचिते हर्ष-
चरिते दर्शनात् । धर्म-शास्त्रेषु सर्वात्व-परीक्षाया नारीणामग्नि-प्रवेष्टस्य
विधानाभावात् बौद्ध-जातकं च तस्य दर्शनात् (४३) सीताग्नि-परीक्षायाः
पर-समाज-भवोपाख्यान-मूलकत्वमनुमीयते ।

'द्वैर्घं ये त्वया प्रोक्ता गुणाः पुरुष-दुर्गभाः,

तेषामेव समवायः साम्प्रतं गममाश्रितः' (४४)

इति नारदीर्क्तः राम-काल एव गमायणं शरचीति स्थितम् । उत्तर-
काण्डमनेन सिद्धान्तं न मङ्गच्छते ।

'अयोध्या नाम तवामीनगरी लोक विद्मता' ४५

इति तु आदि-काण्ड-विरचन काले अयोध्याया नाम-मात्र-प्रौढत्वं
दर्शयति । अतो वक्तव्यसुत्तरकाण्डात् परमेवादिकाण्डसुदपदतेति ।
तदपि प्राचीनं मन्तव्यम्, 'दण्डरथस्य राजा परिणत-वया विभाण्डक-
महा मुनि-सुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रमाटाद् - क्वाप चतुरः पुत्रान्' (४६)
इति वाग-रचितायां कादम्बरीं दर्शनात् । बहु-कवि-कृतित्वं रामा-
यणस्य वचन-विभवादेनाप्युपलभ्यते ।

'इन्द्राकूणामिदं तेषां वंशं, कौत्सि विवर्धनम्.

निबद्धं पुरायमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम्' (४७)

(४२) हर्ष चरितम् (ईश्वरचन्द्रविद्यासागर-संस्कृतम्. १८८३), पृ. १३०-३८ ।

(४३) अष्टभूत-जातक । 'सा साण्डिका... अश्वत्थ पुरिसस्य इत्य-सम्पत्तम् न
जानामि इमिना सजेन अयम् अग्नि मा मां भाषिषीति अग्निं पविंसितुं चारहा' ।

(४४) अथलादनकमणिका, ३० । (४५) लघु रामायणम्. १।१।२ । (४६) कादम्बरी

(काली-संस्कृता), पृ. १०४ । (४७) बङ्गीय रामायणम्, १।४।३ ।

इति प्रस्तावनोक्तिः इत्याहु-कुल एव रामायणमजनीति घोषयति, उत्तरकाण्डं तथानुक्रमशिका तु तपो वन एवेति ।

इदं हि महा-काव्यं स्व-महिम्नालङ्कार-शास्त्रमधितिष्ठत्येव । यदा इदमङ्गतोपमम् आदि-कवेर्दद्यात् प्रावर्तत, तदालङ्कारशास्त्रं नासीत् । नानेन काव्येन समं किञ्चित् पुरस्तात् परस्ताद् वा प्रादुर्बभूव । महा-काव्येषु प्रथम-पाठात्वेन ये सर्वे जन-समादृते, ते हि एव रघुवंश-भट्टिकाव्ये रामायण-प्रसूते ; नाटकेष्वपि रामायण-प्रसूते वीरचरितोत्तरचरिते सर्वे जन-मनो-हरे । असंख्येया खलु इतरे यस्या रामायण-सम्भृताः ।

स्वभाव-वर्षाने, चरित्राङ्गने, मानव-चित्त-सागर-भाव विलास-प्रदर्शने, यत्तानां गृह्याणां समाजानां च परमादर्श-निर्देशे, मावेजनीन मनातन धर्माभियञ्जनं च वाल्मीकिः पूर्वेषामपि कवीनां गुरुः । अतु वाल्मीकिं खलु कवयो वाचि भावे च । निमल वायु-कोष-परि-रक्षितमादिम-वन-राजि मख्डितं शूल-शिखरमिव रामायणं शोभनं पावनसुष्णोवनं च । सत्यमेवात्रावलम्बनम्, सुन्दरमत्रोपभोगः शिवं चात्र परिणामः । भाव-प्रवाहा इर्दर्शा इस्तराश्च । मङ्गदृश्च तेषां भयावह एव । फलं तु दुर्लभ्यमप्यवश्यम्भावि—यतो धर्मस्ततो जय इति । न देवा अकारुण्य आविर्भूय मानवस्य चरित्र बलं स्व-क्का-प्रणोदितं कम-प्रवाहं वा यथो-करोति, न चादृष्टं नाम किञ्चिद् दानवः पूव-जन्म-सम्भवः कमं यथो वा पुरुषकारं निष्फलतां नयति । यत् किञ्चन अमत्यमशुद्धं च, तत् सर्वं परिहृत्यमित्याख्यान-सुखेन निन्द्यते, यत् सत्यं शुद्धं च तदेवाश्रयणीय-मिति प्रशस्यते । हृद्या निष्ठरता च जयमात्र-प्रयोजना । युद्ध-चेत्रेऽप्ययुध्यमानाः पलायमानाश्च नाह्वयन्ते । न च बहुमता निहता अपि बहुमानेन वियोज्यन्ते । न विजयो ऽधिकार-हरबाय । शौर्यं यथा विक्रमे तथा वाङ्माभ्यन्तर-क्लेश-सहने ऽपि । यथोज्ज्वलाक्षया सु कुमारा

अपि गुणाः सममेव प्रकाशन्ते । आदि-कविः वागर्थ-शिल्पिनामपि
गुरुः । न तस्याति-मूर्खे ऽपि चित्रे दुर्निरीक्ष्यो ऽपि ममी-विन्दुरपलभ्यते ।
महत्त्वा सरला च वाल्मीकेर् भारती । स्वभाव-जः सनातनश्चास्य भावः ।
म्यान एव ऋषि हृदि तयोः मङ्गमो ऽभूत् ।

इह खलु वर्षे रामायणं न केवलं काव्यं, प्रत्येतितृप्तम् । जन-
कोटयस्तस्यानुवादमपि यथार्थं मत्वा आवं आवं सुहृर्मुहुः हृष्यन्ति ।
हिमाचल-क्राड-लालिता नेपालिनी परिचारिका कथं कथमपि वर्ष-
परिचयसुपलभ्य नेपालि-रामायणं सु-स्वरं पठित्वा अवसर-कालं नयति ।
आय-मैत्रिकाः प्रत्यहमभिनिर्यायान्ते गोष्ठ्यां गोष्ठ्यां भक्ति-पूर्वं हिन्दि-
रामायणं गायन्ति च श्रद्धास्वन्ति च । दार-पाला आपञ्चिकाश्च स्वल्पे-
ऽणवसरे तथैव कुर्वन्ति । वङ्ग-पत्नीषु पुरुषा रमण्यश्च वङ्गानुवादं केचित्
पठित्वा केचित् पाठयित्वा केचिद् गीत्वा केचिद् गापयित्वा केचित् श्रुत्वा
केचित् आवयित्वा परमानन्दं लभन्ते । आसाम वन-प्रस्थे उत्कल-प्रान्तर-
पत्न्यां तेलिङ्ग-भूमौ तामिलकं कर्णाटं मालावारं महाराष्ट्रे गुजरे
पञ्च-नद-प्रदेशं च रामायणस्यानुवादो यथा काव्यं तथेतितृप्तमपीति
सादरं पठ्यते ।

यतीतानि राम कालान् परं कानिचिद् वर्षे महत्साधि ! अद्यापि
रामायण-वृत्तान्तं यथार्थं इति मनमिह्वल्य सीता राम-चरण-सृष्ट-भूमि-
सन्दधानाय वर्षे वर्षे विंशति-कल्पानि लक्षाणि भारतानां चित्रकूटमभि-
गच्छन्ति (४८) । महत्साधि च अयोध्यातो निर्गत्य राम भ्रमण-मार्गेश्च
मिंह्वलं यान्ति (४९) । यान्ति यति नराश्चित्रकूटं, न तनि मक्कां
जहजलेभं वा ।

वस्तुतस्तु काव्यमपि रामायणमिति तृप्तम् । तडि नाम युग-

विशेषमाश्रितं वर्ष-विशेषस्य गृह समाज राद्याणां यथार्थं विवरणम् । तत्र पितुः शासनं, दक्षितुः कौमार्यं, पत्न्याः पातिव्रत्यं, पत्युः समादरः, पित्रोर्भक्तिः, अपत्ये स्नेहो, भ्रात्रोः सौहार्दं, विवाहादयः संस्कारा, दाय विभागो, विधिर्, व्यवहारो, यवस्था, राज वंशः, ग्रामन प्रणाली, राज्ञोर वैरम्, अभिनिर्णयं विग्रहः सन्धिः, कु-मन्त्रो, विद्रोह उन्मवञ्चत्यादयो विषयाः पूर्वापर-सम्बन्धतया साङ्गं स-हेतुकं च काल-निर्देशपूर्वं वर्णयन्ते । आदिमभितृत्तन्तपन्यास-मिश्रम्, आदिम उपन्यासश्च इतिवृत्तमिश्रो भवति । यथा हि यत्केस्तथा जातेरपि श्रेष्ठं प्रत्यक्षस्य स्वल्पत्वात्, विचार-बुद्धेः भ्योन्त्यात्, कौतूहलस्य चानिवायत्वात्, प्रत्यक्षानुमितयोः सम्मत-सम्भाषयोः, भूताभाषितयोः, सु-परिज्ञात-कल्पितयोश्च विवेकः प्रायेण न घटते । दृश्याज्याश्च संस्काराः पुरुष परम्परया प्राप्ताः । तन्नैतच्चिदं यद् रामायणमितिवृत्तमपि काशं, काशमपीतिवृत्तमिति ।

इदमेवेतिवृत्तं रामायणादुपलभ्यते । आसन्नार्थावर्तं कोशल केकय-विदेहादयो जनपदाः । अयोध्या राजगृह मिथिलाद्यस्तथा राजधान्यो बभूवुः । राजसु तेषामार्येषु कोशलाधिपः श्रेष्ठ आसीत् । राज्यं चासात् तस्य पितृ-वत्तम् अमात्य-चक्र-नियमितं प्रजाभिमत निर्दिष्ट-गति । स उद्यन्तं सूर्यं विष्णुं चोपामास्रकं, देवभ्यो हविर्जुहाव, पितृन् देवांश्च तर्पयामास (५०) । क्षत्रियो विना पुरोहितं—विनेव ब्राह्मणमपि—देवभ्यः पितृभ्यश्च सामिषं भोज्यं निवेद्यामाम (५२), विना च पुरोहितं क्षत्रियाण्यपि विष्णु-प्रभृतीन् देवानर्चयास्रके (५२) । राजा महर्षाणां पादाभिवन्दनं चकार (५३) । ऋषयो ब्राह्मणा अपि क्षत्रिय-जातीयान् नृपान् पूजयास्रकिरे (५४) । नार्यो जनार्य

(५०) लघुरामायणम्, २।३।२, २।२।३०, २।६।२० । (५२) तदेव, २।२।३३ ३८ । (५३) तदेव, २।२।३३ ; २।२।२-२ ; २।२।५-० । (५४) तदेव, २।२।२८, ३।२।२८, ३।४।२४ । (५४) तदेव, २।२।२८, ३।२।४, ३।४।२६ ।

सामाजिकं धर्मं सम्यगाचरति स्म (५५) । क्वचिद् राज्ञो बहु-पत्नीकत्वाद् युव-राजस्याभिषेके उपपन्नः समञ्जनि । धनुर्बाण-खड्ग-कर्माणि चास-त्रार्याणामायुधानि । बाणस्तु विस्फोटो ब्राह्मात्मन्मूषः । अङ्गलि-वं तनु बाणं चास्ताम् । 'दुर्गा', 'महा-शाला-वृता' 'दुर्गा-गम्भीर-परिखाश्र' (५६) । 'चयादालक-पर्यन्ताश्र' (५७) च राजधान्यो बभूवुः । दृगं प्राकारं शत-प्री नाम अयः-कण्ठक-मङ्कला, चतुस्ताला यष्टिः महती शिला वा न्यविष्यत (५८) ।

आसीच्च दक्षिणापथे वानर-राज्यम् । वानराः खलु ते मानवा विभिन्न-ज्ञानयो वधस्यादिमाधिवासिनो ऽनार्या बहु-वर्णाश्च ये महा-वनानां वृक्षेषु गिरि गुह्यासु च न्यवसन् । प्रभृतं शारीर बलं मारन्यम् आर्याणामानुगत्यं राजम-देषः प्रभु-भक्तिश्चामन् तेषां लक्षणाणि । प्रस्तर खड्गानि वृक्षाश्च बभूवुस्तेषामायुधानि ।

आमं आर्यावर्तस्य महा-वनेषु दण्डकायां च नर-भक्षका लिङ्गोपास-काश्च (५६) नरा राजमा नाम । न परिजगृह्णन्त आर्याणामेकमपि देवम् । न केवलं ते ऽ कर्माणो ऽ देवयो ऽ नृचो ऽ त्रता अ-ब्रह्माणो ऽ यज्वान-श्चामन् (६०), प्रकृत यच्च वेदास्तरसाभ्युपेत्य रुधिरैणाभिवृष्टः (६१), महर्षान् भक्षयामासुः (६२), रूपवतीश्च रमणीः बलात्कारेण गृहीत्वो-पयेमिरे । गदा शूलः शक्तिः परश्वधः परिघः पट्टिशः प्रामो ऽसिर्मुद्गरो धनुर्बाणो सुषलः कूट सुत्ररो भिन्दिपालः शतप्री चासनं तेषामायुधानि ।

(५५) तदेव, ४।४।२८—३२ । (५६) तदेव, १।१।५, ६। (५७) तदेव, १।८।३ । (५८) वङ्गीय रामायणम्, १।५।१२ । (५९) ऋग्-वेद-संहिता, ७।२।५, १०।८।१२ । रामायणम् (वङ्गीयम्), ७।२।४९—४४ । (६०) ऋग्-वेद-संहिता । अ-कर्माणः—अनल्लानाः । अ-देवयवः—अ-देव-पूजकाः । अनृचः—लोव-रहिताः । अ-ब्रह्माणः—पुर्गाहित-हीनाः । अ-यज्वानः—यज्ञ-रहिताः । मुन्वयी रामायणम्, ७।१।१२—१५, ७।२७, ७।२।१४ । (६१) लघुरामायणम्, १।१।६ । (६२) तदेव, १।१।२८, १।१।२३ ।

राक्षस-नेतार आर्यैर्विजिताः सानुचरा भारत-वर्षाभिर्गत्य द्वापार-
 ध्युः (६३) । ये तु राक्षसा भारतवर्षे न्यवसन्, ते ऽपि, स-जातित्वात्,
 लङ्काधिपं राक्षस-राजं शरणां मेनिरे । बलवन्तो राक्षसा नाम
 आर्यावर्तं तदुत्तरप्रदेशं चाभ्युपगम्य कश्चित् प्रणयेन कश्चिद् युद्धेन
 कश्चिच्चौर्येण रूपवतीनारीभार्यात्वेन परिजगृह्युः (६४) । द्वीपवासिना
 कृद्भिना शूटेन रूप-सुग्धेन आर्यावर्ताद् राजभार्या-हरणं जातक-
 कथायामपि स्मर्यते (६५) । राक्षसाद्यपहरण-कलङ्क-भयेनार्येषु कन्या-
 हृत्या प्रचचार । 'तस्मात् स्त्रियं जानां पगस्यन्ति, न पुमांममू' (६६)
 इत्यनुमोदनं चात्र श्रूयते । कश्चिदार्यां ऽपि प्रार्थना परित्यज्यो राक्षसी
 भार्यात्वेन परिजग्राह (६७) । राक्षसादार्यायामार्याद् राक्षस्यां
 वा यो ऽजायत सो ऽपि राक्षसो ऽभवत् । एवमार्यं शोणितं संमिश्रणेन
 उपरितनो राक्षसवंशः शोणितोद्भूतिमापद्यत, उपरितनो राक्षस-
 ममाजस्य शिञ्जाचारमसूत्रनिम् (६८) । ततः कश्चिद् यागेनाग्नि-
 मूर्त्तिं लिङ्गमुपासाञ्चक्रिरे, लिङ्ग-रुद्रयो रुद्रायशोखाभदोपलम्भात् (६९) ।
 एवमेव क्रमेण वैदिक धर्मो ऽंशत आर्यं राक्षसेनाग्निश्रियं ।

आर्य-प्रभाव-विस्तार एव दक्षिणापथ-लङ्कयोः रामायणेतिवृत्तमिति
 मन्वानो भद्र-वंशो (७०) भ्रान्त एव । न हि रामस्तत्र आर्यं राज्यं
 म्यापयाञ्चकार, न चार्यानुपनिवेशयामास, न च वानर-राक्षसानार्यं भावं
 ग्राहयितुं प्रयत्निरे । कश्चिद् रामादि नाम्नां याथार्थ्यं सन्दिहाना आकाश-

(६३) रामायणम्, ७।६। (६४) तद्वै, ७।१-३० । (६५) सुश्रोन्दि-जातक ।
 (६६) वैश्व-धृत काण्डक-वचनम् (२७।२) । (६७) रामायणम्, ७।२ । (६८) लघु रामा-
 यणम्, ३।७।७, ६।२।३, ६।२।२४ २६ । (६९) 'अग्निर्वेकद्रः—शतपथ-ब्राह्मणम्,
 ६।१।१।२० । लिङ्ग-पुराणम् १।२।५—५० तथा १।२।८-प्रभृतानि वचनानि
 पठितव्यानि । (७०) साकुन्डेल्लम् हि. स. लि. पृ. ३११ ।

आलोचनम् ।

प्रसृतं मन्थन्ते रामायणम् । तन्न माघः । न हि नाम्नां-कृत्रिमत्वेन लोका-वृत्तम् अ-यथार्थं भवति ।

राम-सीता-लक्ष्मण-हनुमदादीनां देश-काल-निरपेक्षया आदर्श-चरिततया रामायणं काव्यमपि शास्त्रमभूत् । तस्य पाठे चित्त-शुद्धौ यत्र उत्पद्यते, गृह्येषु, सामाजिकेषु, राष्ट्रीयेषु च कृत्येषु प्रवृत्तिर्जायते, स्वार्थपरता-सम्भूतयोऽपराधयोऽनिवृत्तिश्च भवति । स्मर्यते च तस्य योजना वेद-भारत पाञ्चरात्रैः । तथा हि स्कान्दे,—

‘ऋग-यजुःसामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम्

मूल-रामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ;

यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम्’ ७१) इति ।

यच्चानुकूलमेतस्येत्यादिना प्राकृत-रामायणानामपि शास्त्रत्वम् । ब्रह्मवैवर्त-पुराणं पुराणानां नामान्युक्ता

‘इतिहामो भारतं च वाल्मीकि-काव्यमेव च’ ७०)

इति रामायणं पुराणेभारतेन च योजयति । शास्त्रत्वादेव पुराणेषु संक्षेपेण रामायणं प्रोच्यते । तथा हि, स्कन्द-पुराणे निर्वाण-खण्डे ऽस्ति राम-गीता (७३) । अग्नि-पुराणे विष्णु-पुराणे च सप्त-काण्डात्मकस्यैव रामायणस्य संक्षेपो दृश्यते (७४) । पद्म-पुराणे ऽपि रामोपाख्यानमस्ति (७५) । ब्रह्माण्ड-पुराणे अध्यात्म रामायणं वर्तते (७६), यत्रोक्तं रामायणं सर्व-पुराण-सम्मतमिति । पुराणोक्तं रामोपाख्यानं गार्धेत्याख्यामलञ्च । तदुक्तं हरि वंशे, राम-कथान्ते,—

(७१) सर्वं दर्शन-संयुक्त-धृतं स्कन्द पुराण-वचनम् । सर्वं दर्शन-संयुक्तः (जीवानन्द-मङ्कतः), पृ. ७१ । (७२) ब्रह्मवैवर्त-पुराणम्, ४।१३।२२ । (७३) ए. एस्. के. लिपिः । (७४) अग्नि-पुराणम्, ५-११ । विष्णु-पुराणम्, ४।४।४०—४० । (७५) पद्म पुराणम्, १।१५—१६, ५।१—६२ । (७६) ए. एस्. के. लिपिः ।

‘गाथा अप्यत्र गायन्ति ये पुराण-विदो जनाः

रामे निबद्ध-तन्वार्था—माहात्म्यं तस्य धीमतः’ (७७) इति ।

यथेशाहीषु नव-नियमस्य प्रभावस्तथैव वेद-वादिषु—उदीच्येत्ततो ऽधिक एव (७८)—रामायणस्य । एतत् स्वल्प्यापि भारत-वर्षे जागरूकं जन-कोटीनां चरितानि नियमयदास्ते । वर्षैतिवृत्तं लोक-प्रतीतिश्चोपकरणोक्तव्यं जन-हृदो ऽपरिस्फुटमञ्जातं दुर्बोधं चाकाङ्क्षित-मादर्शाक्तव्यं च प्रावर्तेतेति रामायणं जन्म-प्रभृत्येव सर्व-जन-समाहृत-मभूत् । प्राकृतानां जन्तुपासन-परत्वाद् अति-बला वानरास्था वन्या मानवा देवांशाः, बलवन्तो युद्ध-चौर्य-क्रौर्यादि-कुशला राक्षसाश्च देव-प्रभावाम्, तथा प्रकृति-समीक्षणाभावात् यत्र कुत्रचित् स्थितानि शूल-खण्डानि, जन-सङ्घसैरपि चालयितुमशक्यानि, देव-देवांशु-मानव-निक्षिप्तानि चेति लोक-प्रतीतिरासीत् । राज्ञां सत्य प्रतिज्ञत्वं, दृष्टान्तेन दृष्टेन च धर्म-रक्षणम्, आश्रित-जन-संरक्षणं च, पितृगृह शासनम् अनुजस्याग्रजानुगत्यं, पत्राणाः सतीत्वं पातिव्रत्यं च, पत्युः प्रेमा रक्षण-सामर्थ्यं चेत्यादीन्याकाङ्क्षितान्यासन् ।

स्व-प्रभावेणैव रामायणे शास्त्रत्वमापन्ने नायको रामो ऽपि देवत्व-मवाप । तत्रादाविन्द्र एव प्रधानो देव आसीत्, विष्णुर्द्वितीयः । विष्णोर् इन्द्रानुगत्य

‘द्वित्र-चामर-पाण्डितं प्रयान्तं लक्ष्मणस्तदा

अन्वारोह देवेन्द्रसुपेन्द्र इव हृषयन्, (७९)

इत्यादि प्रमाणम् । कालात्यये देव-राष्ट्र-विभ्रवे सति पुरस्तात् ब्रह्मा पश्चाद् विष्णुः प्रधानो बभूव, रामश्च प्रथमं विष्णुपासकस्ततो देवत्व-प्राप्तौ

(७७) इति-बन्धः (सुन्यायां मुद्रितः, १८२५), १४१४८२ । (७८) श्रीफिष्टम् रामायण,

इन्द्रोक्ताब्जम्, पृ. १८ । (७९) लघु रामायणम्, १०१३५ ।

स्वयमेव विष्णुः । यदा नारदो वाल्मीकये रामोपाख्यानमवदत् तदा ब्रह्मा प्रधानो देव आसीत् (८०), रामश्च मानुषः । राममेव हि मन्त्रिहृत्य स प्रोवाच,

‘अथतां तु गुणैरेभिर्यो युक्तो नर-चन्द्रमाः’ (८१) इति ।

‘कौशल्याजनयद् रामं विष्णु तुल्य-पराक्रमम्’ (८२)

इति जम्भ-विवरणे,

‘म-पद्मया सेयमानं त्रियेव मधु-सूदनम्.....

ववन्दे राममभ्येत्य सुमन्त्रो, त्रिनयान्वितः’ (८३)

इति राम-सुमन्त्र-समागम-वर्णने,

‘तस्यौ भर्तारमासाद्य श्रीर्विष्णुमिव रूपिणी’ (८४)

इति रावण-वधोत्तर-सीता-राम-समागमाख्याने च रामो मानुष एव । न हि कश्चिदात्मनोपमीयते, उपमायाः सादृश्य-मूलकत्वादभिन्नत्वे सति सादृश्य-कल्पनाया अनौचित्याच्च ।

‘अपश्यदाश्रमे रामं स्वर्ग-च्युतमिवामरम्’ (८५)

इति साधारण देवेन,

‘न्यवसत् सहितो वीरः सीतया लक्ष्मणेन च

कश्चित् कालं स धर्मात्मा, स्वर्ग इन्द्र इवापरः’ (८६)

इतीन्द्रेण,

‘स विलोक्य सुहृत्तं तु ददर्श भरतो गुरुम्... ..

महात्मानं, महा-भागं, ब्रह्माणमिव शान्मतम्’ (८७)

(८०) तदेव, १।१।८, १।२।१२८—११ ; अथस्तादनुक्रमशिका, ४८ । (८१) सैव,

१०। (८२) लघु रामायणम्, १।१।४ । (८३) तदेव, १।७।२२-२३ । (८४) तदेव,

६।१।१८ । (८५) तदेव, १।२।४५ । (८६) तदेव, १।५।१८ । (८७) तदेव,

१।२।१२८—११ ।

इति ब्रह्मणा,

‘प्रासाद-स्थो रथ-स्थं तं दृश्यान्तमात्म-जम्,

गन्धर्व राज प्रनिभं, लोकं विश्रुत-पौरुषम्’ (८८)

इति चित्ररथेन चोपमापि अवतार वादं वाधते, प्रधानस्य तत्त्व-प्राप्ति-
प्रसङ्गान् । न रामे विष्णुत्व-कल्पना कथमपि सम्भवति । न हि

महा भागो मानव साधारणनाभिसन्धिसुदोगं जेषां चिन्ता भावे च
साधारणोत्तकार । यदि रामो याथार्थ्येन सर्वज्ञस्य विष्णोरवतारो
ऽभविष्यत्, तर्हि नृते दृशरथे,

‘क नु, तात, पिता ते ऽभूद् यदृशरथं त्वमागतः’ (८९)

इति स भरतं नावद्विष्यत्, अयं हृतायां च वेदेत्यां

‘पर्वतं बहु-कूटं च, नाना-धातु-शते’ श्वतं,

स-कानन-वनं, रामो अचिनोत् मह लज्जणः’ (९०)

इति वाल्मीकिर्नाद्विष्यत्, लज्जणश्च

‘तत् तु न ज्ञायते गजा येनास्यापहृता प्रिया’ (९१)

इति हनूमन्तं नाकथयिष्यत्

नापत्न्यायं राम चरितम् अयतागत्व-प्रतिपादकानां श्लोकानां वर्जने
ऽपि, न चाख्यान-वस्तु तथा-विधानां समागाम् । न हि ते श्लोकाः
सर्गाश्च ग्रन्थस्याङ्गत्वमापद्यन्ते, समन्वयाभावात् ।

‘तां तु प्रज्वलितेर्वाणेरर्दितां मर्म-भेदिभिः

निपेततुर् महेश्वासी जगत्यां जगती पती’ (९२)

इति चावतार-वादं विरुध्यते । न हि राजस-शर-घातेन सर्वं
शक्तेर्विष्णोः प्राज्ञतस्यैव समर-क्षेत्रे नृते-कल्पो भूत्वा शयनं कथमपि
प्रत्ययमर्हति । ब्रह्मन्त्र-सहाय एव रामो रावणं जघानेति (९३) च तस्य

(८८) तदेव, २।१।४६ । (८९) तदेव, २।१।१२ । (९०) तदेव, ४।१।७ ।

(९१) तदेव, ४।१।२० । (९२) तदेव, ६।१।२० । (९३) तदेव, ६।१।४, २८ ।

प्रधान देवत्वं निरस्यति । सीता च शर-वन्धे विललाप, ब्रुवती भर्तुर्
दुर्निवार-शस्त्र-सहायत्वम् अ-भोष-शस्त्रत्वं च दृष्ट-शत्रु-जये, दुरतिक्रमत्वं
कृतान्तस्य, सामर्थ्यं च कालस्य कर्म-फल-प्रदाने, न सङ्गदपि पत्युर्विष्णु-
त्वम् । सीतापि रामे मानुष इति बुबुधे ।

‘श्रीमत्यायतने विष्णोः शिष्ये नर वरात्मजः’,

‘तुष्टाव प्रयतञ्चैव प्रणम्य मधु मुदनम्’ (६४)

इति विष्णुम्,

‘उपास्त मानुजः सूर्यमुदन्तं मह मीतया’ (६५)

इति सूर्यस्योपासीनो रामो मन्यथ एव । न हि विष्णुर्विष्णुमुपास्ते
सूर्यं वा ।

‘हविर्हुत्वा च देवेभ्यः पितृभ्यस्तदनन्तरम्’ (६६) इत्यादि

‘तर्पयित्वा तु विधिवत् पितॄन् देवांश्च राघवः’ (६७) इत्यादि च

रामस्य क्षत्र-साधारणत्वं रक्षापयति, हवनस्य तपणस्य चामरध्वनुपपत्तेः ।

स्तोकं ज्ञेयोः पूर्वं परं वा रामोऽवतारो बभूव । यदुक्तं भासेन
तदुत्तर-द्वितीय-प्रताब्द्यां,

‘शङ्ख क्षीर-वपुः पुरा कृत युगे नाम्ना तु नारायणसु,

त्रेतायां त्रि-पदापित-त्रि-भुवनो विष्णुः सुवर्ण-प्रभः,

दूर्वा श्याम-निभः स रावण-वधे रामो युगे द्वापरे,

नित्यं योऽञ्जन-सन्निभः कलि-युगे वः पातु दामोदरः’ (६८)

इति । प्राकृत-वचनानि समालोक्य कविरस्य कनिष्क-समकालीनाद्
अश्वघोषात् स्तोकं कनीयस्त्वं वक्तुमर्हामः ।

नन्वमरेण विष्णु-नामसु यथा कृष्णः, न तथा राम उदलेखीति, उच्यते,

(६४) तदेव, २।३।४ । (६५) तदेव, ३।६।३० । (६६) तदेव, २।१।३० ।

(६७) तदेव, ३।६।३० । (६८) बाल-चरितम् (अनन्तशयन संस्कृतम्), पृ. १ ।

शङ्ख-क्षीर-वपुः—श्वेत-कायः ।

गानुल्लेखो ऽमानस्तित्वे प्रमाणम् । सत्यपि ह्यवतारे उपासक-विरक्तत्वं
प्रसिद्ध-शब्दाभिधाने गान्धो ऽनुल्लेखः सम्भवति ।

चरितानि रामायणस्य भारतीयान्येव । इहैव तानि सम्भ्य
प्रावर्धिषत । तदिच्छाकुमघिलत्येषाभ्यक्ता ऋक्

‘यस्येच्छाकु रूप व्रते रेवान् मराय्येषत

दिवीव पञ्च कृतयः’ (६६)

इति । दशरथमघिलत्य चाभ्यक्ता

‘चत्वारिंशद् दशरथस्य शोणाः सहसस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति’ (१००)

इत्यादिः । रामश्चाधिकृत्य

‘प्र तद् दुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु’ (१०१)

इत्यादिः । न त्वेते त्रयो राजानः स कुलाः अयन्त । वाल्मीकिरेव
तानेकवंश्यानकाशान् । सीता चादौ कषेरघिद्वनासीत् । तदेते
ऋचावभुक्ते —

(१०१) ऋग्-वेद-संहिता, १०।६०।४ । यस्य [जनपदस्य] इत्वाकः [राजा]
रेवान् (रथिवाज, धनवान्) मरायी (मारकः) [च सन्] व्रते (रक्षण-व्रते)
उपैषते (प्रवर्धते), [यस्य भूमौ] दिवि (स्वर्ग-लोक) इव पञ्च कृतयः (जनपदा)
[सन्ति] ।

(१००) मैत्र, १।१२६।४ । दशरथस्य चत्वारिंशत् शोणाः (रक्त-वर्णाः) [चत्वाः]
[गो-शुभ-] सहस्रस्य अग्रे [रथ-] श्रेणिं नयन्ति ।

(१०१) मैत्र, १०।६३।१४ । दुःशीमे पृथवाने वेने चसुरे (बलवति) रामे मघवत्सु
(धनवत्सु) [च] तत् [सौत्रं] प्रवोचम् (प्र-ब्रवाणि) ।

‘अर्वाची सु-भगे, भव, सीते ; वन्दामहे त्वा,

यथा नः सुभगामसि, यथा नः सुफलाससि’ इति,

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु ;

सा नः पयस्वती इहामुत्तरामुत्तरां समाम्’ इति च (१०२) ।

मेव गच्छति काले प्रजापतेर् दृष्टिता भूत्वा सोमं पतित्वेन वज्रे ।
तथा हि,—

‘अथ ह सीता सावित्री सोमं राजानं चकमे । अहामु स चकमे ।
सा ह पितरं प्रजापतिसुपमसार । तं होवाच, “नमस्ते अस्तु, भगवः ।
उप त्वा यानि । प्र त्वा पद्ये । सोमं वै राजानं कामये । अहामु स
कामयन्” इति । तस्या उ ह स्यागरमलङ्कारं कल्पयित्वा, दश-होतार
पुरस्ताद् आस्थाय, चतुर्होतारं दक्षिणतः, पञ्च-होतारं पश्चात्, षड्-
होतारमुत्तरतः, सप्त-होतारमुपरिष्ठात्, सम्भारैश्च पत्रिभिश्च मुखे
ऽलङ्कृत्य आस्यार्घं, वज्राज । तां होदीक्ष्योवाच, उप मा वतस्विति ।
तं होवाच, भोगन्तु मा आचक्ष्व । एतन्न आचक्षु यत्ते पाषाविति ।
तस्या उ ह त्रीन् वेदान् प्रश्दौ । तस्माद् ह स्त्रियो भोगमेव हारयन्ते ।
इति ।’ (१०३)

(१०२) सेव, ४।५।७।६, ७ । [हे] सु भगे सीते, त्वम् अर्वाची (अग्निमुखी)
भव । यथा नः (अखभ्यम्) सुभगामसि (सु-भगा भवसि, सीमाग्य-दायिनी भवसि)
यथा नः सुफलाससि (सु-फल-दायिनी भवसि) तथा त्वा वन्दामहे । इन्द्रः सीतां
निगृह्णातु (गृह्णातु), पूषा तां अनुयच्छतु (नियमयतु, परिपालयतु) । सा पयस्वती
(उदकवती) [समी] उत्तरामुत्तरां समाम् (उत्तरमुत्तरां संवत्सरम्) नः (अखभ्यम्)
[शस्यम्] इहाम् (इह्यात्, दीग्धु) । (१०३) तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्, १।१२० ।

अथ स्यागर-पिष्टेनालङ्कुरां रामायणे ऽनसूया-दत्तेनाङ्ग-रागेण यत्
भूषणं वर्णयते (१०४) तस्य पूर्वाभास एव । यत्न-सूत्रेणैवमेव मीता
इन्द्र-पत्नी भूत्वा नारी-जनोचित-कल्याण-गुण-गणालङ्कृतेति पथा सह
पूष्यते; तस्या गोप्रारञ्च प्रधर्षण-सम्भावनया सर्वास्वेव दिक्षु समा-
ह्वयन्ते । तथा हि,—

‘एषिवी द्योः प्र-दिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः,

तमिहेन्द्रसुपङ्कये—शिवा नः सन्तु हेतयः—स्वाहा !

यस्मै किञ्चिद्दुष्पित्तमस्मिन् कर्मणि, वृत्तहन्,

तस्मै सर्वं सन्दध्यतां जीवतः शरदः प्रातं—स्वाहा !

सन्पत्तिर्न विर्नमिर्नृष्टिर्नृष्टं श्रेष्ठं श्रोः प्रजामिहावतु—स्वाहा ।

यस्या भावे वैदिक-लौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम्,

इन्द्र-पत्नीसुपङ्कये मीतां—

सा मे त्वन्न पायिनी भूयात् कर्मणि कर्मणि—स्वाहा !

अन्धावतो गोमता स्रुतावतो विभति या प्राण-भृतो अ-तन्द्रिता,

खलमालिनीमुर्वरामस्मिन् कर्मण्युपङ्कये—

सा मे त्वन्नपायिनी भूयात्—स्वाहा !’ इति ॥ १२ ॥

‘पुरस्ताद् ये त आसते सु-धन्वानो निषङ्गिणः,

ते त्वा पुरस्ताद् गोपायन्त्व-प्रमत्ता अनपायिनो !—

नम रषां करोम्यहं, वलिमेभ्यो हरामीमम्’ इति ॥ १३ ॥

स्यागरः—कथितं सुगन्धि-द्रव्य-विशेषः । दश हातारं पुरस्तात् व्याख्याय &c.—

पूर्वादि-दिक्षु दश हांवादि मन्त्रान् पठित्वा &c. सन्धारेण पत्रिभिश्च—सन्धार-मन्त्रैः

देव-पत्नीमन्त्रेण चभिर्मन्त्रितेन स्यागर-पिष्टेन । भोगान् मा आचक्ष्व—सर्वदा भोग

कृच्छ्यामीति मे प्रतिक्रामोहि ।

(१०४) लघु रामायणम्, ३।१।२३—२५ ।

'अथ दक्षिणतो ऽ-निमिषा वमिंश आसते,

ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्व-प्रमत्ता अनपायिनो !—

नम एषां करोम्यहं, बलिमेभ्यो हरामीमम्' इति ॥ १४ ॥

'अथ पश्चाद् आभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनङ्कुरिः,

ते त्वा पश्चाद् गोपायन्त्व-प्रमत्ता अनपायिनो !—

नम एषां करोम्यहं, बलिमेभ्यो हरामीमम्' इति ॥ १५ ॥

'अथोत्तरतो भीमा वायु-समा जवे,

ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले दृष्टे ऽध्वनि गोपायन्त्व-प्रमत्ता अनपायिनो !—

नम एषां करोम्यहं, बलिमेभ्यो हरामीमम्' इति ॥ १६ ॥ (१०५)

इह खल्विन्द्रो रामस्य, इन्द्र पत्नी च राम-पत्न्याः प्रथम-रूपमेव भाति, सीता-शत्रवो राक्षसानां च । इन्द्र-प्रमङ्गेनात्र इन्द्र-शत्रुरिति नाम्ना प्रसिद्धो वृत्रः स्मर्यते । (१०६), रामायण-बीजमिव मरमोपाख्यानं

(१०५) पारम्कर-रक्ष-भयम्, शरार, १३—१६ । द्युभिः—कान्तिभिः । हेतयः—वञ्चार्थानि आयुधानि । उपेक्षितम्—प्राप्तमिष्टम् । मृच्छ्यताम्—मृच्छि प्राप्नुतः । सम्पत्तः—धनाद्युपचयः । भूतिः—उपार्जनम् । भूमिः—आश्रयः । वृष्टिः—[अभीष्ट-वर्षणम् । ज्वलम्—ज्वलन्त्वम् । शैलम्—सर्वोपकारित्वम् । यीः—प्रतिष्ठा-सम्पत्त्यादि । प्रज्ञाम्—मनस्वित्तम्, पत्रादिकम् । भावे—सद-भावे । अनपायिनी—स्वाद्यादि-वृद्धि-कारिणी ॥ अश्रावती—अश्रा विद्यन्ते अस्याम् (दे'घञ्काण्डसः) । मृत्तम्—मधुर-वाक्यम् । खल-मालिनी—खल (धान्य-राशि-स्थाने) मालते (शोभते) इति । ध्रुवा—स्थिरा । अनपायिनो—दुःख-धंसिनी । १३ । [हे सीते] । सु-धन्वानः—शोभन-धनधनः । निपङ्गुणः—स तृणीराः । पुरस्तात्—पूर्व-भागे । आसते—तिष्ठन्ति । पुरस्तात्—प्राच्यां दिशि । गोपायन्त्व—रक्षन् । अ-प्रमत्ताः—सावधानाः । अनपायिनः—कष्ट-हराः । अ-निमिषाः—निमेषम-कुर्वाणाः । १५ । पश्चाद्—पश्चिमायां दिशि । आ-भुवः—समन्ताद् भवाः । प्र-भुवः—प्रकर्षेण भवाः । भूतिः—[भूत्वादि-नामानः । (१०६) ऋग-वेद-संहिता, १।१२।६, लघु-रामायणम्. ६।५।४६, ६।५।५ ।

च (१०७), पञ्चय इन्द्रस्य गा अपहृत्याति-दूरे गिरि-दुर्गे बध्नन्ति, सरमा नाम शुनी चेन्द्राङ्गया रसासुतोर्ध्वं दुर्गमधिगन्ध्व पञ्चीन् गाः प्रार्थयते, विपल-मनोरथा सती प्रतिनिवर्तते च ; तत इन्द्रः स-बलो ऽभिजिर्याय पञ्चि-दुर्गं दारयित्वा गा उद्धरतीति । किञ्च, इन्द्र-पत्नी भू-तल-स्था भवति, राम-पत्न्यापि भू-तलादुत्थिता (१०८) भू-तलमेव प्रविशति (१०९) । अपरञ्च, सन्ति मरुत इन्द्रस्य सहायाः, मारुतिरपि भवति सहायो रामस्य ।

अथ कदा रामायणं रचयति आलोच्यते । आर्याः खलु रामायण-काले वैदिक-देव-प्रधान-ब्रह्म-देव-वादिन आसन् । ११-१, न यथा वैष्णव-युगे शैव-युगे वा, रुद्र-देव-वादिनः । इदं खलु रामायणस्य अति-प्राचीनत्वं प्रमाणम् । शाखा-ब्राह्मण-आदिपि रामायणस्याति-प्राचीनत्वमनुमीयते । गच्छन्ति महत्येव काले देवो देवो प्रचरतो गन्धस्य पाठ-भेद-ब्राह्मण्येन शाखासु विभागः सम्पद्यते । रामो वै अयोध्यातो लङ्कां गच्छन् न कश्चिज्जन-पदं गृहं वापश्यत् । तदायोध्यां लङ्कां चान्तरा सु-विस्तृतो देवो ऽप्रहत आसीत् । अतो ऽप्यवगम्यते रामायणमति-प्राचीनमिति । कात्यायनो-पुत्रः खलु ज्ञान-प्रस्थानं विरचयामास । तस्य हि महा-विभाषा नाम टीका जेम्सन्-द्वितीय-ज्ञानाञ्ज्याः प्रागेव प्रसिद्धे इति पुरा-विदो मन्यन्ते (१११) । सा मीता-हरण-तदुद्धरण-राम-प्रत्यागमनात्मक-वाद्ग्रह-सहस्र-श्लोकमयं रामायणम् उल्लिखति । तस्मात् जेम्सन्-प्रथम-ज्ञानाञ्ज्यां तदानीदिति गम्यते । तस्यामेव ज्ञानाञ्ज्याम् अन्वेषोः

‘वाल्मीकि नादश्च ससर्ज पद्यं जगत्प्र यज्ञ च्यवनो महर्षिः’ (११२)

(१०७) मैव, १०१०८ । (१०८) लघु रामायणम्, १४१११ । (१०९) तर्द्वि, ७१११११ । (११०) तर्द्वि, ६१०६, २१११२९—२१, २१२१३०; २१११, ४; २१६३० । (१११) आ. र. ए. सो., १९०७, पृ. ९९ । (११२) बुद्ध-चरितम्, १४८ ।

'त्वामरथ्ये परित्यज्य सुमित्त इव राघवम्' (११३)

'सुमोच वाच्यं पथि नागरो जनः पुरा रथे दाशरथेरिवामते' (११४)

'यथा वन-स्थः सङ्घ-वामदेवो रामं द्दिदृक्ष्वर्मुनिरौर्वश्रेयः' (११५)

'तथा मर्हो विप्रकृतामनार्यैस्तपो-वनादेव्य ररक्ष रामः' (११६)

इति वदन् वाल्मीकिरादि-कवित्वं रामायण-तदितर-रामोपाख्यानयोरस्मित्वं च कीर्तयति । जेम्भूत्तर-द्वितीय-श्रुतान्द्र्यां भासो नाम कविः अत्रतार इति रामं (११७) 'अङ्क सत्यम्' इति च रामायणसुम्निलेख (११८) । प्राचीनत्वं गत एव रामायणं रामस्यावतारत्व-प्राप्तेः जेम्भूत्तर-प्रथम-श्रुतान्द्र्यामपि रामायणं प्राचीनमवर्ततेति मन्तव्यम् । रामायणस्य नाटकी-करणं सुप्राचीने महा-भारत-परिशिष्टे ऽपि स्मर्यते । तदुक्तम् ।

'रामायणं महा-काव्यसुदृश्यं नाटकी-कृतम्—

जन्म विष्णोरमेयस्य राक्षसेन्द्र-वर्धभ्या' (११९) इति ।

बौद्ध-जैन-यवन-साहित्येषु तथा पातञ्जले महा भाष्ये अयोध्या साकेत-सुच्यते (१२०) । रामायणे तु अयोध्याति प्राचीनतरं नामैव दृश्यते (१२१) । महा भाष्यं जेष्णु-पूर्व-द्वितीय-श्रुतान्द्र्यां अलेखीति पुराविदो वदन्ति (१२२) । तस्मात् ततः पूर्वं रामायणमासीदिति निश्चयः सङ्ग-

(११३) तदेव, ६।३६ । सु-मित्तः—[रामायणे] सु-मन्तः । (११४) तदेव, ८।८ । (११५) तदेव, ९।९ । (११६) तदेव, ९।५९ । और्वश्रेयः—अगम्यः । (११७) उपरिष्ठात् १।० पृष्ठ द्रष्टव्यम् । (११८) अविमारकम् (अमनश्चयन-संस्कृतम्), पृ. १६-१७ । (११९) हरि-वंशः (सुम्न्यां मुद्रितं, १८९५), २।९।६ । (१२०) माकडोनेल्स् ह्रिष्टरि अब् सानसूक्तं खिटारिषार, पृ. ३०८ । (१२१) 'रामे राजीव-ताम्रादि साकेतं पुनरामते' (लघुरामायणम्, २।१४।२४) इति श्लोकाधं प्रथममेवेति बोध्यं, साकेत शब्दस्य रामायणे ऽन्वयाद्भ्रंशान् । (१२२) माकडोनेल्स्

कृते । जेषु-पूर्व-चतुर्थ-शताब्द्यां सेकेन्द्र-साहस्य मन्सु-सन्त-
 रण-काले भारत वर्षे नार्या न्त-भर्तुरनुगमनं प्राचीनाचार एवासीदिति
 यवन लिपिभ्यो ऽवगम्यते (१२३) । रामायणे तु न्तेष्वपि बहुषु आर्य
 वानर राजसिपु नैकापि भार्या पतिमनुगच्छन्तीति सेकेन्द्र-काले रामायणं
 प्राचीनमेवासीदिति गम्यते । रामायण-काले आर्यावतमपि
 कोशल-केकय-वैशाल विदेहादियु बहुषु सूद-राज्येषु विभक्तमासीत्,
 का कथा दक्षिणापथस्य । जेषु-पूर्व-चतुर्थ-शताब्द्यां यन् महा
 साम्राज्यं पाटली-पुत्रमाश्रित्योद्भव, रामायणं तस्याभासो ऽपि
 नास्ति । अतो ऽपि निश्चीयते, रामायणं जेषु पूर्व चतुर्थ शताब्द्याः
 प्रागेवोदपद्यतेति । यदा मुगतः परिनिर्वाणं प्र-विवेश, तदैव विजयो
 नाम राष्ट्र राज कुमारो लङ्कां विजिग्ये । ततः प्रभृत्येव च सा विजेतुः
 कुल-नाम्नः 'सिंहला' इति भूमि-सर्षणागन्तुक पाणेस्ताम्र वर्णत्वात्
 'तम्रपर्णि' इति चारथया भुवि पप्रथे (१२४) । रामायणे तु सा सर्वत्र
 लङ्केव कथ्यते, न कुत्रचित् 'सिंहलं' 'ताम्रपर्णा' वा । अतो ऽनुमीयते
 जेषु-पूर्व-पञ्चम-शताब्द्याः प्रागेव तन् महा-कार्यं शरचीति ।
 जेषु पूर्व-तृतीय-शताब्द्यां पाटलिपुत्रं भारत-वर्षस्य राजधानी बभूव,
 चतुर्थ्यामार्यावतस्य । पञ्चम्यासुदयान्धो नाम भृ-पतिस्तन्निर्ममे । ततः
 प्रागेव सौगत काले अज्ञात शत्रुर् वृजोनाम् अभिनिर्याण-प्रतिरोधाय
 सुनीघ्र वर्षकाराभ्यां तत्र दुर्गं कारयामास (१२५) । यदा रामः
 म-लञ्जयो विन्धामित्रं पुरस्कृत्य शोण-नदं पङ्गामिवोत्तीर्य दिनेनेकेन
 गङ्गां प्राप्य, नौकया तामुत्तीर्य वैशालीमगच्छत्, तदा न केवलं
 पाटलिपुत्र-भूमिः. प्रतप्त शोणं च गङ्गां चान्तरा कृतस्त्र एव देशो

हि. मा. लि. पृ ४३१ । (१२३) सिफिष्टम् रामायण, १, इन्द्राडाकृष्ण पृ २३ ।

(१२४) दीप-वस, ८ ; ११९, ४१७, ५१७, ११८-९ । महा-वस, ६-० ।

(१२५) महापरिनिव्वाण-सूत, ११२६ ।

ऽप्रकृत आसीत् । पाटलिपुत्र-नगरं पाटलि-ग्राम-दुर्गं वा दूरं आस्ताम्, तथा-गत-चरण स्युः पाटलि-ग्रामो ऽपि तदा नामादेव । यः खलु कविः कथा-प्रसङ्गेन कौशांबी-काम्बिल्य-प्राग्ज्योतिषपुरादीनि दूर-वर्तीनि नगराण्यपि उल्लिखति (१२६), स एव कथं नाम राम-चरण-रेणु-पूतं १२७ विश्व-विश्रुतं नगरं ग्रामं वोपेच्छेत् ? अतो जगुः-पूर्व-पञ्चम-प्रताञ्ज्याः प्रागेव रामायणस्य नवतमो ऽंश आदि काण्डमप्युदपद्यतेति स्थितम् ।

वेशालीतः कतिचित् पदान्येव गत्वा रामो मिथिलां ददर्श । आदि काण्ड काले इदानीन्तने त्रिहृत-प्रदेशे प्रमति राज्यं जनक राज्यं चेति हे एव राज्यं आस्ताम् । वेशाली प्रमतेर् मिथिला च जनकस्य राजधानी बभूव । सौगत काले तु लक्ष्मणेव तं प्रदेशं प्राप्य एकमेव वृजि राज्यं स्व-तन्त्रं रेजे । तदेव विजितमञ्जात-शुद्धता गच्छता कालेन वर्धमानं मगध-माम्नाच्ये विलिखे । अतः सौगत-कालात् प्रागेव रामायणमजायतेति निश्चीयते ।

सौगत काले प्रसेनजिन्नम कौशल-राजः आवस्थां राज्यं चकार । रामायणे तु केवलमुत्तर काण्ड एव आवस्था नामास्ति, तथापि च नव नगर्या इव । राम पुत्रो लव एव तां राजधानीं चक्रे । अतो ऽपि तथागतात् प्रागेव रामायणमजायतेति स्फुटम् ।

राम-परिदृष्टा आश्रमाः खलु सर्व एव वैदिका आसन्, नैको ऽपि बौद्धः, याग-स्वाध्यायादि-लक्षणत्वाद् । अतो ऽपि सौगत-कालात् पूर्वमेव रामायणं प्रादुरासीदिति प्रतिपद्यते ।

सर्व-जन-सम्मतं जन्मान्तर-वादमाश्रित्येव तथागतो धर्म-चक्रं प्रवर्तयामास, स-फल-कामो बभूव च । रामायणे तु जन्मान्तर-वादस्या-भासो ऽपि नाशुभूयते (१२८) । तस्मात् सौगतकालात् प्रागपि चिरमेव

(१२६) रामायणं (बङ्गीया शाखा), १।३५ । (१२७) तदेव, १।३७, ४६ ।

(१२८) वेदवत्सुपाख्याने युगपत् सङ्ग-मरुत् पुरुजन्म इम-धर्मो ऽप्यतार वादस्य उल्लिख्यते । तत् तु मध्य-युगे केनचिद् राम-भक्तानीतरकाण्डे ऽऽश्रित्यतेति वक्तुमर्हामः,

रामायणं प्रचरदासीदिति वक्तुमर्हामः । न हि स्वल्पेन कालेन आगतो वा समुद्गतो वा संस्कारो जन-मनसि बह्व-मूलो भवति । ननु यवन-ग्रन्थेषु, प्राचीन-बौद्ध-शास्त्रेषु, परित्राजः, फाहियानः प्रबन्धे च रामायणं नोदलेखोति, अत्रोच्यते, नानुक्तेषु ऽत्रानस्तित्वे प्रमाणम् । न यवना भारतीय-साहित्यानि अत्रारिषुः, ज्ञानाभावात् । तथा चादींशास्त्र-त्वाभावात् रामायणं नामंसत बौद्धाः । फाहियानां च बौद्धानि विहार-चैत्य-पुरोहित-स्मृति-मत-नास्तित्वानि वर्णयन् रामायणं नोद-लेखोत्, सम्बन्धाभावात् । प्रथमे युगे गायनस्य परे च लिपि-करस्येक्ष्या काले काले ऽभिनवा विषया रामायणं विवेक्ष । ग्रन्थे प्रक्षिप-वद्बले पर-युग सम्भव-विषयोक्तेषु एव न तस्य पर-युग-सम्भूतत्वे प्रमाणम् । उक्तेनैव बौद्ध-विद्बेष एव रामायणस्य प्रयोजनमित्युक्तिः प्रत्यक्ता, बौद्ध-धर्म-तत्त्वमेव रामायणस्य सार इति यदुच्यते तदपि निरस्तम् ।

‘राक्षसानां विना वैरं वधो, वीर, न युज्यते ;

अपराधादृतं नापि हन्तव्या राक्षसास्त्वया’ (१२६)

इति सोता-वाक्यं प्रतिपत्तावलम्बनं वैदिक धर्मं विवृणोति, न तथा-गतस्योपदेशं, सुगतं मतं अहिंसायाः सार्वभौम-महा-व्रतत्वात् ।

केचिदाहुः, दशरथ-जातकं नाम सरलं स्वल्पायतनं च बौद्धम् आख्यानमाद्ययोर्धा-काण्डयोर्मूलं, हमीरस इलियाट् च शेषस्येति । प्रथमं तावद् दशरथ-जातकमधिकृत्य पृच्छामः, कथं नाम प्राचीनम् अर्वाचीनादुत्पद्यते ? रामायणस्य मौगत-कालात् प्राग्-भवत्वं पूर्वमेव प्रादर्शि ; उत्तर-काल-भवत्वं च जातकानां शाक्य-सिंहस्य बुद्धत्व-अन्वय-सद्वसरथ-प्रेमधर्म-पुनर्जन्मनामनुब्रह्मात् । ‘तमेवाह’ इदंयत्नं समुबर्हं इति मुन्वयो-माद्राम-शाखा-दृष्टो वेचवो-ज्जनीचित-सद्वस्यो गौडीय शाखायां न दृश्यते ।

(१२२) लघु-रामायणम्, १।१।१५ ।

प्राप्तेषु तैरेव वर्ण्यते । रामायणादर्वाचीनत्वे दशरथ-जातकस्य, आभ्यन्तराख्यपि प्रमाणाणि सन्ति । तथा हि, रामायणस्य रामो लक्ष्मणः सीता भरतश्च जातके क्रमेण राम-पण्डितो लक्ष्मण-कुमारः सीता-देवी भरत-कुमारश्च बभूव । एक-शब्दात्मकात् नाम्नो द्वि-शब्दात्मकस्य पराचीनत्वं साहित्ये वंशानुक्रमे च दृश्यते । एवमेव रामः पुराणादियु (१३०) रघु-पतिः, राम-भद्रो राम-चन्द्रः श्री रामः, श्री-राम-चन्द्रः, रघु-नाथः, रघु-वीरश्च सञ्जातः, सीता च नाटके (१३१) सीता-देवी । अपरं च, रामायणे रामो 'ददर्शोत्पत्न्य मातृणां सार्ध-सप्त-शतानि' (१३२), दशरथजातके तु राम-पण्डितस्य माता 'मोलमन्नम् इत्थि सहस्रानाम् जेट्टिका अगग-महेसि' आसीत् । अतीत युग भारत साहित्येषु अति वृत्तिर्यथोत्तरं वर्धमाना दृश्यते । अन्यच्च, रामायणस्य वङ्गीया शाखा राम-राज्य-काल-परिमाणं न निर्दिशति । प्रतीची उदीची च तं दश वर्ष-सहस्राणि (१३३), अवाची च दश वर्ष-सहस्राणि (१३४) एकादश-वर्ष-सहस्राणि च (१३५) राज्यं कारयति । जातक-मते तु राम-पण्डितः 'सोलस वस-सहस्रानि धम्मेन रण्णं कारेत्वा सगग-पदं पूरेसि' । अनयाति-वृत्तगतिशेते दशरथ-जातकं रामायणस्य सर्वा अपि शाखाः । अन्यच्च, रामायणे क्षत्र-राज-कुमारः पितुरङ्गीकारमवितथं कर्तुं अविहृत-मना एव वनं अगाम ; जातके तु स एव अयि-खण्डमिव ज्वलन्नपि जीवत्यपि सती रक्षितरि महा-राजे पितरि विमातुरात्मनो

(१३०) पद्म-पुराणम्, ५।१।२, ६, १०, २१. अष्टात्म-रामायणम्; महा-वीर-चरितम्, १; उत्तर-चरितम्, १; हेम-चन्द्र-कृत योग-शास्त्रम्, &c.. (१३१) उत्तर-चरितम्, २।

(१३२) लघु-रामायणम्, २।१४।४१ ।

(१३३) मनुष्यी-रामायणम्, ६।१२८।२५, १०४ । काशी रामायणम्, १।११० ।

(१३४) माद्रास-रामायणम्, ६।१३१।२१ । (१३५) तदीय, ६।१३१।१०२ ।

जीवित-हानिमाशङ्क्य वनं प्रस्थास्यमानो भ्रात्रा भगिन्या च रक्षमेव
 प्रासादाभिश्चक्राम । दिग्विजयिनः चक्र-राज कुमारस्य क्रमेण नारी-
 भावापत्तिरुत्तर-चरितादिभ्यो ऽप्युपलभ्यते । अन्यच्च, जातके कूट-पत्रेण
 अग्र-महिष्याः स्वार्थ-सिद्धिराशङ्कान्तं, रामायणे तु मत्स्यपि प्रयोजने पत्र-
 शवहारो न दृश्यते । वस्तुतस्तु केचिदाचार्या बौद्ध धर्मतत्त्वानि
 आख्यातु-कामा यथान्यतो ऽन्याः कथास्तथा रामायणादपि आस-
 हेमचन्द्रादिवत् राम-कथाम् अग्रहीषुः । भिक्त-धर्म-प्रभावोऽथ स्वभाव-
 चञ्चलस्यापि जनस्य स्थित-प्रज्ञत्वमुत्पद्यते इत्यनेन जातकेनोपदिश्यते ।
 रामायण-वर्णितानामवाचामाश्रमाणामार्घन्वाद् राम-पण्डितो हिमवन्तं
 प्रास्थायत । म-स्त्रीकस्य भिक्त-धर्मं ऽधिकाराभावाच्च सीता देवा प्रथमं
 भगिन्यक्रियत, पश्चाद्, असम्पाद्यं विवाहमन्तरा, अभिषेक-काले,
 आदिन एव पन्नोति, अग्र-महिषी । श्लोको ऽपि रामायणादत्रोद्धृतः ।
 रामायणाज्जातके जातकाद् रामायणे इति संग्रहे त्रयः, --आर्या
 उत्तमादिमे बौद्ध-साहित्ये दृश्यते, न रामायण-भारतयोः । अनुष्टुप् तु
 रामायण-भारतयोर्ऽन्तमस्ति, न पालि-साहित्यस्य । श्लोक-मास्ये रामा-
 यणादेव जातकस्य ग्रहणमनुमानयम्, न विपर्ययः, जातकस्याप्यनुष्टुभः
 संस्कृत-वृत्त-नियमानुवर्तनात्, अत्यथानां च भाषान्तर-प्राप्त-पाठ-विकृति-
 कारणत्वाच्च (१३६) ।

दार-द्वरशं तदुद्धरणं च अरग्य-काण्डाद् युद्ध-काण्डान्ते रामायणे
 प्राधान्येन वर्ण्यते । हत-दारोद्धरणार्थं युद्धमेव लियाडा विषयः ।
 अयोध्या-स्यार्थोर्, लङ्का-टयोः, राम-मेनेलाग्रयोः, सीता-हेलेन्योर्,
 एगामिन्नी-सुग्रीवयोर्, लङ्कण-पाटकसोर्, हेक्टोर्-इन्द्रजितोर्, हनु-
 मद्-आइआसोर्, आण्डिनोर् विभीषणयोर्, नेष्टोर् जाम्बवतोश्च

सारूप्यमस्ति । चय-स्याय प्रियामसे हेलेनो, शोलाय-गताय रामाय च विभीषणा विपक्ष-सेनापतान् दर्शयति (१३७) । शत्रु-सेना-पर्यवेक्षण-मुभयोरेव काययारेक-विधमेव (१३८) । उभयत्रैव मोहिनी तदर्थ-त्यक्त जीवित-सेना-समक्षमाविभवंति (१३९) । युयुत्सुना प्रत्या समागमो यथाखट्वाख्यास्तथा मन्दोदर्या अपि दृश्यते (१४०) । वर्षन-रीतिरपि एक-विधेव । भगवद्ददार-देव दिवा-रात्रि-वन-पवत-नदी-वाचि पदानाम् उभयत्र बाहुल्यमस्ति । उभयत्रैव महत्प्रमा विपुलं शब्द-चित्रं समुष्पल यति । तस्मात् केचिद् (१४१) ब्रुवन्ति इलियाडो रामायणमुदपादीति, केचिच्च (१४२) रामायणादिलियाडिति ।

अत्र नमः.—जेषु पूर्व्यामष्टम-शताब्द्यामिलियाड् समग्रावत-तेति पुराविदो वदन्ति (१४३) । रामायणमपि षष्ठ-शताब्द्या अति-पूर्वमयामोदित्यवोचाम । अतो द्वयोरेतयोः कतरन् पूर्वतनमिति निश्चेतं न शक्यते । पूर्वोप-निर्णयाभावे कार्य-कारण-सम्बन्धः कथं निर्णीयेत ? स चात्र नाशङ्कनीयः, सारूप्यस्याकिञ्चित्-करत्वात् । दार-हरणं तदुद्हरणार्थं युद्धं चादिमे समाजे साधारणमेव । स्यान् साम्यं वा किम् ? नाथोऽथा स्यात्वं वर्यते, न च लङ्का प्राचीर-वेष्टितापि दृशिव लक्ष्यते । चारित साम्यं न गभीरम् । यदस्ति तत् मानव चित्त-साम्यादेवोद्भवति । न रावणः पारिम इवाभियोक्तारं दृष्ट्वैव पलायाञ्चक्रे, न च प्रवृत्ते युद्धे ऽन्तः पुरं प्रविष्ट प्रियया रेमे । राज-सभामागतामपि समरात् निवृत्तये ऽनुनयन्तौ भार्यां प्रति तस्योक्तिर् लाक्ष्मिकेव,

(१३७) इलियाड् (डाबॅरम्मान् वाद.), ३१२१०—२०३, लघु रामायणम्, ६।५।१—२०। (१३८) तदेव, ६।१।८—११. इलियाड् (डाबॅर.), ३।१०५—१८५। (१३९) मैत्र, ३।१०५—२०३; लघु रामायणम्, ६।१।११—१०। (१४०) इलियाड् (डाबॅर.), ३।४६०—५०१. लघु रामायणम्, ६।१।१५—३१। (१४१) भद्र वेवरादयः । (१४२) डिचन् क्रिसटीमस्, फोशे, लिले च । (१४३) जेल्मन्स्, एन्माइक्रोपिडिया—होमार ।

‘अहं यास्य रणाजिरम् ;

अन्तः-पुराय गच्छ त्वं—सुखिनी भव. म-स्त्रधा’ (१४४) इति ।

न मेनेलाया राम इव समरे ऽ-पराङ्मुखो ऽ-पराजयो धम्य-युद्ध-परायणः
मनो-पत्रोको घृष्ट पत्रो विमुखश्च । सत्यपि समानं सोता हेलेत्या रूपे
अस्ति तयोर् महदन्तरम् । हेलेतो रूपं मुग्धा स्वच्छयेव पद्मारावासं हित्वा
पर-पुरुषमनुसमार, भार्यैव च तेन उग्रामः भर्तुः स्मरणे ऽभिप्यन्दमानापि
उपपत्ति-महतायां ननन्द (१४५) । सोता तु बलान्-कारेण हता बलवती
हर्तुर वीभन्समाता लङ्कायामपि पतिमेव हृदयेनावलम्बा तस्मा कालं
निनाय । सा मती, धूरि स्थिता च पति देवतानाम् । हेलेतो, चरित
बल-हाना, रूपेणैव—ग्रहा प्रभाशो मोहयन्त्याः ।—चरित्वाद्यं दिघतः
प्रशान्त मनसो ज्ञान पथो वृद्धान् नायकान् मन्त्रिणश्चापि मोहयामास
चक्रुश्च च—निन्दितापि तेरनिच्छदिः प्राशस्यन् (१४६) । आण्ड्रमाखी
न हेलेनाय विजय भागिनी । सा सोतेव निर्मला च निरवद्या च मधुर
प्रकृतिश्च कृत्य-परायणा च पत्रो । नारी-जनाञ्चित-कल्याण-गुण गण
एव तस्या आकर्षणम् । एतः दृश्यैव गृह-राज्ञानि पृथ्यन्त । सापि
सोता-समक्षं न प्रकाशते । अपरिमेया खलु वैदेह्याः परार्थ-परना
अ-हेतुकः प्रणया, विश्व-आपिनी प्रीतिः, पतिवो भावः, अपराजयं
निर्भाकत्वमविचला विश्वासा, दूरतिक्रमा तेजस्विता च ! रगामेन्द्रो
समर भूमौ सुग्रीव इव नाचचार । स हि मृत्यु-भय-मन्त्रस्ता वि जिगीष
रञ्जनकगः समगत प्रलायितुमिषेय । लक्ष्मणो ऽयोध्यायां राममनुगतो
वन वामे तस्य परिचारको लङ्कायां च प्रधान एव महायो बभूव ।
न तथा पाटोक्ता मेनेलाग्रामः । हेक्टोर-इन्द्रजितो दायैव प्रधानौ

(१४४) लघु रामायणम्, ६/२/११ (१४५) इतिषाद् (डार्ड), ३/४६४—

५००, ५१८—५२० । (१४६) मैत्र, ३/१८२—१८२ ।

प्रतिपक्ष-नायको । समाहृत एव हत्वा, अ-समाप्त ऽपि यत्नं विजय-
हेतोः, यथोचितं युयुधं इन्द्र-जित् ; हेक्टोस्तु, दुबल-चेता विश्वस्त-
भीतश्च, एकाक्येव योद्धुं नगराद् बहिः स्थितोऽपि, प्रतिपक्षं
दृष्ट्वैव, प्राग्गमालोक्य कपोत इव, भीत-भीतः, प्रतिबद्धे ऽपि नगर-प्रवेशं,
आखिले-उषः पलायमानम्, त्रिर् दाराय नगरं परितो वेगेन दधाव
(१४७) । यवन-बल-भ्रत आदद्या दूजय-बलेन दानवानामपि सेनानात्वम्
आनह । हनमां स्तु तं बुद्ध्यातिशय्यै । आगटीनोः पर-दाराणां
प्रत्यर्पणसुपट्टिषान्नपि न विभोषणवत् (१४८) विपक्षं शरणमगच्छन्,
न च तमाश्रित्य स्व-जन ध्वंसाय युयुधं । नास्ति रामायणे तृतीयश्वरः
प्रियामाः, यवन-बल-परिताता आखिले-उः, चतुरो जम्बुक वृत्तिः क्षिप्र-
हस्तो महा भुजो अडोसे-उश्च, न तेलिआडि धर्म प्राणो भरतः, कुमन्त्रिणा
कुजा, चञ्चल चित्ता कोरेयो, पितृ-बन्धुलो यच्च दत्तो बन्धु-नर पतिर्गुहो
वा । मन्यरा-केकयोभ्यां विना न रामायणं समभ्रत, विना आखिले-
उषा नेलिआडि । सति स्वतन्त्रे मेरु-दण्डे काश्यस्य सम्भव स्वातन्त्र्य
धिभायम् । वर्णन-मादृश्यादीन्यपि मानव चित्तैकत्व सम्भूतानि ।

अन्यदप्यस्ति महदन्तरमिलिआड् रामायणयोः पारिवारिकः
सामाजिकः सामरिकश्च धर्मः संस्थाप्यते रामायणेन, इलिआडा तु
जाति-धर्मो देश धर्मः समर-शास्त्रं च । पातिव्रत्यमेव रामायणे
प्राधान्येन कौत्सेते, तत्त्वलिआडि धर्म इति नास्त्येव । विवाह-
विधिः पवित्रो ऽ-लङ्घनीयश्चेति मन्यमानोऽपि हमीरा अभिचारं पातित्य-
हेतुं नावोचत् । हेलेनो प्रकाशं पर-यमनिन्यपि द्रोजानेषु वा
यवनेषु वा निन्दार्हा न बभूव । तां मेनेलाया निविचारं निआयश्चित्तं

च पुनर्ग्रहीतुमाजग्राह । अत्र यावनिकमाख्यानमपि इलियाडा संवदति, धाकी-प्रदेशाधिपो द्वि-भार्यः पोल्टिर, अनुरुद्धोऽपि योद्धुमनिष्कन्. युहं मा भूदिति एकां भार्यां पारिसे ऽपरां च मेनेलात्रासे दातुमुत्सहे इति । रामायणे देवो ऽपि अभिचरन् दृष्टान्ते (१४६) । पारिवारिक-वन्धनं त्विलियाडि दृष्टमितुपलभ्यते । रामायणे तत् काशं प्राप्तम् । सौभ्रातं पत्नी-प्रीमापत्य-स्त्रे ह्यस्य यथा रामायणे तथैलियाड्यपि । कृपा-समुत्था भ्रातृ प्रणयिनो-दोषोपेक्षा दृष्टं भ्रातरं प्रति घृणा-संमिश्रा-
 * द्या त्विलियाड्यस्ति, रामायणे तु शास्त्रे न सम्भवति । पितृ-भक्तिः सत्यपरायणता च रामायणस्य विशेषिकी । आतिथ्यं वन्धत्वं च रामायणे दृश्यते, यथा गुहृभग्दाजाति-संवादेषु । इलियाडि तु ते वन्धने दृष्टेऽपि गवः पिनामहं प्रति पिनामहस्यातिथ्यं वन्धत्वं च संसृत्य यवन-सेना-पती रणाङ्गन गवः युद्धं हित्वा वर्मणो वर्म पत्यश्चक्रेन (१५०) । सखायं पाटुक्रमं निहतं श्रुत्वा आखिले-उरु भूमौ व्यपतन्. केशान्त्पाटयामास, शिरसि रेणु-राशौन् निचिन्नेप, कृणानं च भस्मना महाहर्षाभ्रगणि विवर्णनां निनाय (१५२) ; यावच्च वन्धुघातकं न जघान, न पस्यशां तावदन्न-जलम् । विकृत्यमया रमना हृमीरसो वीराणां राजमानां च, मनाक् रामादीनामपि । रामादयः कर्तव्य-हृदयाः, शारौर-क्री-श-महा, नृत्-भय-विहीनाश्च । प्रागर-कृशस्यामहत्वं, उच्चैः कान्तरोक्षा तस्य प्रकाशानं, शत्रुं प्रति निष्ठुरता ववरता च यथा हृमीरसो वीरेषु, न तथा राजसेध्वपि दृश्यते । तेषां नृत्-भयं राजसेधु नास्थैव । ट्रीजान-सेना पतिर् हेकटोर, महा-वीरो ऽपि, आखिलेउरुं दृष्ट्वेव पलायाचक्रे । न हि हृमीरसो वीरेषु बलवत्तरं शत्रुं दृष्ट्वा महा-वीरस्यापि पलायनम यशस्करमामीत् ।

(१४६) रामायणम् (वङ्गीयम्), १४६।१५—१८ ।

(१५०) इलियाड् (डाबं), ६।२५१—२०८ । (१५१) मैव, १८।२६—१० ।

निर्भाकास्तु युद्ध-वीरा वान्मार्कः । न हि कश्चित् क्षत्र-सेना-नीः प्रधान-
वागर-सेना-नीर् वा बलवदाहृतो ऽपि पलायामास । रावणो, रामेण
हत-मान दर्पो, युद्धान्त एव समराङ्गनादपमसार । इन्द्रजितं,
समरे ऽदृश्यमानं, प्रहृतुं वारयितुं चाशक्तं लच्छणेन, 'त्राक्षमस्त्रं प्रयो-
क्ष्यामि वधार्थं सर्व-रक्षसाम्' इत्युक्तं रामस्त्रं विग्रहवान् धम इवोवाच,—

‘एकस्य रक्षसो हेतोः पृथिव्यां सर्व-राक्षसान्—

अयध्यमानान् प्रच्छन्नान् प्राञ्जलान् मसुपस्थितान्

पलायमानान् सुप्रांश्च—न त्वं तान् हन्तुमहसि’ (१५२) इति ।

ततो ऽचिरान् समर धर्म-परत्वादेव भ्रान्तौ, शर बन्ध-बद्धौ, मेदिन्यां यश-
याताम् । शक्ति-निर्मिद्रे लच्छणे रामो रावणं, स्व-शर घातेन हत-मान-
दर्पो, परिश्रान्तमिवोपलभ्य निजगाद,—

‘कृतं त्वया कर्म महत् सुदुष्करं हत-प्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ।

नस्मान् परिश्रान्तमिव प्रपश्यन् न त्वां शरैर् मृत्यु पथं नयामि’ (१५३) इति ।

ततो रामानुजैरेव रावणः समराङ्गनादपमसार । निहते च रावणे,

‘सत्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्री-गणः परिमान्त्वप्रताम्’ (१५४) इति

रामादेश्चनेव तस्य सत्कारः प्रवृत्ते । ऐतिहासिक-युगे ऽपि रामादृतं

धर्ममेव युद्धं समाद्रियत । मेगास्थनीर्-विवरणमत्र प्रमाणं, (१५५) सोम-

नाथ-युद्धादि च । इलिव्याडि तु सर्वं विपरीतं वर्तते । पाट्टकसष्ट्य-

द्वारात् प्रतिनिवर्तमानस्य शिरस्त्राणं वमं चोन्ममोच शक्तिं च यश-

णात् माययापलोः, पृष्ठतश्चाजघान तम् एउपर्वाः । ततस्तं हेक्टोः

शक्त्या निर्मित्य भूमौ पातयामास सोल्लाससुवाच च,—

(१५२) लघु रामायणम्, ६।२।२४—२६ । (१५३) तदीय, ६।५।४८ ।

(१५४) तदीय (२यं संस्करणम्), ६।१५।१ (वङ्गीय रामायणम्, ६।८५।४५) ।

(१५५) रजनोक्ताभेर सिगास्टेनीस, पृ. १२८, १३२ ।

'सि डे ट्' एत्याडि गुपेस् एडगटाइ' (१५६)—

'त्वां खादेच्चात् गृध्रस्तु'

इति । निहते च पाट्रुक्लसि सखा आखिलेउः समर-भूमाववततार ।

त्रिर् हेक्टोस्तस्मान् पलायमानो नगरं परिता दधाव, त्रिंश्व

आखिलेउस् तं दाराद् यवन-सनाभिमुखं विद्रावयामास । हेक्टोर्,

भ्रात्र रूपिण्या आथोन्या मृषा समाश्रामितः प्रत्याश्रुत्याखिलेउषमुवाच,

'आवथोरेकतरः खलु मरिष्यति ; तन् समयः क्रियताम्, गृतस्य देहः

सत्काराय स्व-जनेभ्यो दास्यते' इति । आखिलेउः प्रत्युवाच, 'मेवं वद—

'होम् आउक् एष्टि लेआउमि काइ आखुद्रामिन् हकिआ पिथा,

आउडे लुकड टे काइ आगेम् ह्मफ्रणा थुमन् गखाउमिन्' (१५७)—

'समथो हि न सिंहेस्य समं नरेण तिष्ठति ;

न वृकाणां च मेघाणां प्रावकेरस्ति वन्धता' इति ।

अथ हेक्टोर् प्राक्ता निभिद्य भूमौ पातयित्वाखिलेउरुध्वं; सोल्लामं

पतिजज्ञे,—

'स मेन् कुनेम् डेड् अइओनड

हेल्कीमाउम् आइकोम्' (१५८)—

'त्वां तु श्वानश्च गृध्राश्च कृत्स्नान्धपमतं खलु' इति ।

(१५६) इतिआउम १६८७६ । सि (त्वां) टे (च) डे (तु) गुपेस्
(गुपे) एत्याडे (अथ आनं) एडगटाइ (भद्रप्रियत्वि) । गोक-वचनानि
प्रदर्शितः दानवाट-सलानि अष्टनरीधान अन्जेन य सता रजन-कान्तेन सुमदिआवा
निष्कृष्टानि । (१५७) इतिआउम, २२१२६२३ । होम् (यथा) लेआउमि
(सिंहेभ्यः) आउद्रामिन् (नरेभ्यः) काइ (च) (नर-सिंहयोरित्यर्थः) पिथा
(त्रिशूलः) हकिआ (वधः, मर्त्यः) आउक् (न) एष्टि (अस्ति), आउडे (न
चापि) लुकड (वृकाः) टे (च) आगेम् (मेघप्रावकाः) काइ (च) ह्मफ्रणा
(समप्राणं) थुमन् (चित्तं) (सखाभित्यर्थः) एखाउमिन् (रक्षति) । (१५८) इति
आउम, २२१३५-६ । सि (त्वां) मेन् (तु) कुनेस् (श्वानः, गणकाः, कर्कराः) अइओनड

यवना भूपतितम-चतनं च वारं परिवृत्यायुधैर् भेत्तुमारभिगे ।
 ततस्तमाखिलेउः पाणिं रन्ध्रं गतेन रञ्जना रथे बद्धा, बलवता घर्षणेन
 रण-मेघमुत्क्षिपन्तं, नगर-प्राकारान् शोचतोः पित्रोः समक्षमेव,
 वंगेन नौ-साधनं चकर्ष, प्राप्य च तन् पाट्कूमः खट्वायाः पुरो रण-
 व्यं व शुनक-गृध्रेभ्यो निश्चिन्नेप ; पाट्कूमस्तुप्रथे च द्वादश बन्धन-म्यान्
 ट्रोजान-युवकान् हत्वा तस्य चितायां म्यापयामास । द्वादश दिवसां
 खाखिलेउः अहन्यहनि प्रातरुत्थाय हेक्टोरः शवं रथे बद्धा त्रिः
 पाट्कूमस्त्रितां परितो वंगेन चकर्ष । अहह ! दुर्लभा खल्वीट्टशो
 निष्टुर-वर्वरता ववराधमेध्वपि ! देवा गमायणस्य हितैषिण
 ऋद्धि-दातारो धर्माधानाश्च, प्रायेण सत्य परायणा धर्म-गोपारश्चापि ।
 न ते ह्याभोरसा इव पान-भोजन-वशा अनुगत-जन-सर्वस्वा नर-क्लेश-
 त्पानेन ज-मुख-परायणा वा । हमारो-द्वेजानामार्या, क्रोधः, प्रतिहिंसा,
 न्याय विमुखत्वं, प्रवचनानां, अनुगत जन-प्रियत्वेन रण-यतीहारश्च नैव
 सन्ति तेषु । इन्द्रः 'प्रेषयामास रामाय रथं मानलि-सारथिम्' १५६ ।
 साधनां परित्राणं दृक्कृतां विनाशाश्चात्र प्रयोजनं बभूवतु ।
 इतिआडि धर्माधर्म निरपेक्ष आश्रित-जनोपकार एव देवानां प्रयो-
 जनत्वेनोपलभ्यते । पाणिं, इन्द्र-युद्धे विजित्य मेनेलाव्यासा नीयमानं,
 माययापञ्चत्य, आफ्रडिटा ट्रोजान यवनयोर् नियमं वितथमकरोत्,
 प्रवर्तयामास च तद् बाधिकं लोम-हृषणं 'सव-लोक-भयङ्करं' महा युद्धं
 येन राजधानी स-बलवाहना भस्मी बभूव मन्त्र, खाखिलेउः-प्रसुखा
 द्विविजयिनो यवन-वीराः । वरुणो महति तृतीये युद्धे आहत-
 पराजित-पलायित-विध्वस्तान् यवनान् समाच्युत्वोच्चोवयन् पुनर्जयाय
 समरे प्रवर्तयामास । ट्रोजान रथान् प्रवेष्टयितुमापलोर्यवनानां मृदुर्ग-

(४२वाः) ईडं (च) आडकाम् (अपसत, सापमान) हल्कोसाउम (कन्सनि) ।

(१५६) लघु रामायणम्, ६।१२।४ ।

प्राचोरं पद्गां वभञ्ज, चिच्छेद् च टेउकारो धनुर्गुणं, हेक्टोरं तानं,
जुपिता। स, पाट्टकसं वहमानम्, आइव्यासं परितो भूमिं तममा समा-
वृणोत् येन निर्गम-मार्गमदृष्ट्वा आइव्या महा वाक्यं व्याजहार,

‘त्रेउ पाटेर् आला सु रुमाइ हाइप् ईणरस् हाइव्यास् आखाइओन्,
पइइंसन् ड् आइथीन्—डस् ड् अफथालमडमिन् इडेस्याइ ;

एन् डे फाण्ड काइ अलेस्सन्, एपेइ न् टइ एउआडेन् हाउटोस्’ (१६०)—

‘जपितस्तमसः पाहि ; दिन्न ज्योतिः प्रचोदय—

नेतं पश्यतु ; ज्योतिषि जहि नो, यदि रोचते’ इति ।

आखिलेउषो युद्धे देवा दग्ग, पञ्च पञ्च भूत्वा, ट्रीजानानां यवनानां
चोपचक्रिरे । दूरतिक्रमं खल्वदृष्टमित्यवधार्य आपलोर् विपदि महा-धोर
हेक्टोरं तव्याज, आथीनी च मायया भ्राता भूत्वा अहमपि योत्स्ये
इति मिथ्या-वचनेन तं पलायमानं हन्ता योधयामास । इन्द्रो
व वेदस्य हृमीरमो देवानां पितेव भाति । ‘स ह्योवाच,
“त्रि-ध्रीर्धागं त्वाष्टमहनम्, अ-रुक्मखान् यतीन् माला-वक्रैभ्यः
प्रायच्छं ; वह्नीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्रजादीयानलग्नमहम्, अन्तराञ्च
पौलोमान्, एथियां कालखाञ्जान् । तस्य मे तत्र न लोम च मा
मीयते । स यो मां विजानीयात्, नास्य केन च कर्मणा लोको
मीयते—न मातृ-वधेन, न पितृ-वधेन, न स्तयेन, न भूषा-हृत्या ।

(१६०) इलिआडम्, २०।६४५ ० । [हे] जेउ (यीः) पाटेर् (पितर, पितरः,
आला (अलतः) स (त्वम्) आखाइओन् (यवनानां) हाइव्यास् (आखिजान्, यवान)
हाइप् ईणरस् (अशकारान्) रुमाइ (मीलथ) , आइथीन् (दिङ्-म-र-ल-म
आलोकमय) पइइंसन् (कुरु) इ (च), अफथालमडमिन् (अक्षभिः) इडेस्याइ (इष्ट)
डस् (देहि) डे (च) ; एन् डे फाण्ड (ज्योतिषि च) काइ (वर) अलेस्सन्
(मंहर) एपेइ (यदि) न् (इदानीं) हाउटोस् (एवं संवृत्तं) टइ (मया)
एउआडेन् (गच्छेत्) ।

नास्य पापं च न चक्षुषो मुखाम्नीलं वेति" इति' (१६१) । स्थाने खलु यवन राजः संकेन्द्रो भारतवर्ष-सीमान्ते नगरभवरुध्य प्रथमं रक्षिभ्यो ऽभयं दत्त्वा पुरं जग्राह, पश्चात् तान् गृहं गच्छतो विश्वासघातेन पथि तरसाक्रम्य निःश्रेष्ठं विनाशयामास (१६२) ! वर-त्वेन तु इन्द्रमप्यतिशरते हृमीरो देवाः । तथा हि, देवराजो ऋषिता, बालिशतमो मानव इव रमणी-रूप-पर-वशो ऽपि, नराधम इव, काम-रूपिण्या भार्यया विवदत् । कुप्यंश्च तां, चरणयोर्लोह-पिच्छं बद्ध्वा, हस्त-नङ्गेन मुवण्ये गृहल्लेनाकाशे लम्बयति (१६३) । न सम्भवत्येतद् देवेषु मानवेषु वा रामायणस्य ।

यवनाः श्रेणी-बद्धा घन-मन्निविष्टा दृढ-निश्चयाच्च सेना-पतेरादेशमनु-सृत्य निःश्रेष्ठं जयायाभिनिर्यान्ति, समरे च प्रवर्तन्ते । द्रोजाना वानरा राज्ञमाश्च नदन्तो ऽभियान्ति, उद्व्यच्छमाना योद्धुं, नदन्ति च । हेवन युद्धं युगपदाक्रमणं युगपत् प्रत्यावर्तनं च यथा द्रुपि तथा प्रायेण लङ्काया-मपि दृश्यते । इतिआडि तु युद्ध-विद्यास्ति । आदिमापि विद्यैव सा । न मा स्फुरति रामायणे । न हि वाणेन बाणः शूलः शक्तिर्वा शक्यते क्लृप्तं वारयितुं च । कथं नाम महा-वीरो ऽपि तेन शिलां वृष्टं च द्विन्द्र्यात् पथि पातयेद् वा ? प्रह्लास्यमेकमेव युगपद् बहून् हन्ति (१६४) रावण-वधे च

‘धूम-पूर्णं प्र-जज्वाल प्राप्य वायु पथं महत्,

रावणस्याहुरत् प्राणान्, भित्त्वा चैव क्षितिं गतः' (१६५) ।

(१६१) सग वेदेया कौशोतकी उपनिषत्, ३।१ । त्वाष्टम्—त्वष्टृ-पुत्रम् । चरुभ्रमखान्—वेद-पाठ-विमुखान् । माला-शक्यः—कङ्कुरेयः । सन्धाः—सन्धेयः । प्रह्लादीयान्—प्रह्लादानुगात् । अतणम्—अभयम् । अहनम् । मा—न । मीयते—हिस्यते, विनाशयते । संयम—चौकिल । चक्रपः—चिकीर्षोः, कर्तुमिच्छोः । नीलम्—कान्तिः । वेति—व्यति, अपैति । निषेध-इयम् पञ्चान् प्रतिषेधं द्योतयति । (१६२) प्रटार्कैः स लार्ड्फ् अन् आलेग्नास्कार् । (१६३) इलिआड् (उर्बः), १५।२०-२४ । (१६४) लघु रामायणम्, ६।१।२४--२६ । (१६५) तदेव, ६।१।२१—२३ ।

तस्य विस्फोटत्वं स्फुटम् । अस्त्रं तूपकरखमातं यद्भवस्य, न विद्या ।
शक्ति-निर्भेदे शारीर-बलमात्रमनुभूयते रामायणे, न कौशलम् ।
एकदा, 'विवेश शक्तिर् भुजान्तरं दाशरथेर् विशाला' (१६६) : अन्य-
दापि 'शक्त्या निर्भिन्न-हृदयः पपात भुवि लज्जणः' (१६७) । न वक्षो-
भेदे प्रक्षेपराहतस्य वा रणे कौशलसुपलभ्यते । इलियाडि तु सेव
कश्चित् चर्म उरस्त्राणं कार्पासमादरणं च भित्त्वा प्रागेरं स्पृशति
कच्चिच्छिरस्त्राणं भित्त्वा ललाटास्थिं परि पति, कच्चिद् वक्षः प्रविश्य
स्कन्धमाक्रामति, कच्चिज्जनाटं भिनत्ति, कच्चिन्नैव गोलकादधरु द् मुख-
स्तिरं प्रविश्य रमनां भित्त्वा धवल दन्तानतिक्रम्य च्चिः कार्पास-कृतिः
कच्चिच्चर्मणा प्रतिहृत्वा पतिनिवर्तते, कच्चिद् गम शिरः सन्ध्यां कण्ठम्
आहत्य वन्यन-दयं द्वित्वा जीवनं निर्वापयति, कच्चिच्च चर्मस्यिं भित्त्वा
गल मूलं प्रविश्य प्राणान् हरति । सत्यपि चर्मणि रामायणे, काले तस्य
यवहारो न दृश्यते । इलियाडि तु आक्रमण-वारणयोश्चर्मैव योद्धारं
रक्षति, प्रत्यावर्तने हताहतानामाहरणं च याज्ञ-चय धृत्वं चर्म-प्राची-
रम् । नतच्चिद्यं यत् सकेन्द्र इलियाडा दिशो विजिग्यं ।

दृशोश्चर पुत्रेण पारिमातिथि-रूपिणा हतायामन्यतम-यवन-राज्या
धिपतेर्भार्यायां यवन नृपतयः मानुचराः स्व जाति-सम्मान संरक्षणाय
एकौभूय ना साधनेन सागरमुत्तये द्रुयमभिजग्मः । द्रुजानाश्च स्व देश-
संरक्षणाय युव राज-हेक्टोः प्रयोदितास्तान् निष्क्रामयितुं अचेष्टन्त ।
एकतः स्व-जाति-प्रानिरन्यतश्च स्व-देश-प्रेमा युद्धं प्रवर्तको बभूव ।
धन्या खलु हेक्टोरः स्व-देश-प्रानिः । स हि, यवन-दुर्गं प्रवेश्य सागे
बलवदशुभं प्राकृतं दृष्ट्वा देव-ज्ञानं प्रतिनिवृत्तये स-निर्वन्धमनु रुद्धः सन्,
स-कोपमुवाच,—

'हेइम् अइजोनस आरिष्टम्—आस्त्रेस्थाइ परि पाट्रोम्' (१६८)—

(१६६) तदेव, ६।५।३८। (१६७) तदेव, ६।१।३५ । (१६८) इलियाडम्, १२।४३ ।

‘एकं हि शकुनं श्रेष्ठं—देश-पितुः कृते रश्मम्’ इति ।

अथदा, समर-भूमौ द्वितीयं महा-कालमिवाखिलेउषं दृष्ट्वा दुर्गं प्रविष्टेषु द्रोक्षानेषु, एकाकी मा वहिस्तिष्ठति पितरावट्टालकान् भृशं चक्रुःशतुः । हेक्टोस्तु दृष्टसुवाच,—

‘एमइ डे टट्ट’ आन् पलु केडिअन् आडडं

आण्टीन् डं आखिलीआ काटाकडनागटा नेणस्याड,

इण केन् आउटो अलेस्याइ एउकडओम् प्र पलीअम्’ (१६६)—

‘श्रेयो हि मे रणे हृत्वाखिलेउषं पुरः स्थितम्

प्रतिनिवर्तितुं, मत्तं गौरवेण पुराय वा’ इति ।

किं नाम रामं समरे प्रवर्तयामास ? स स्वयमेव सीतां तदवादीत्,

‘विदितं चास्तु ते, भद्रे, यो ऽयं रण-परित्रयः

तौर्गः स मुह्यदामर्षान्, न त्वदर्थं कृतो मया ।

रक्षता तु मया वृत्तम्, अपवादं च मदंशः

प्रख्यानस्यात्म-वंशस्य निन्दां च परिमार्जता,

निर्जितामि मया, भद्रे, शत्रु हृत्तादमर्षिणा’ (१७०) इति ।

नात्र पत्नी-प्रेमा लङ्काभियानं प्रवक्तव्यं, न च भारतानाम् आर्याणां

अत्रियाणां वा सम्मानः । सन्स्वपि बहुषु भारत-राज्येषु—सत्सु, बहुषु

अत्र-राज्येष्वपि—न को ऽपि केवलं सम्मान-वृद्ध्या विदेश-राजं हृत-

ददम (एक) अडशानम् (शकुन) आरिष्टम् (येष्टम्) पादाम् (देशपितुः)

पेति (कृते) आमूनस्याड (योधनम्) । (१६६) इतिआडम्, २२।१०८-१ ।

आण्टीन् (रणं पुरः [स्थितम्]) आखिलीआ (आखिलेउषं) काटाकडनागटा (हत

व्यक्ता) नेणस्याड (प्रतिनिवर्तितुम्) एमइ (सम, मे) डे टट्टे (ततथ) आन्

(हि, धृषम्) पलु (नितरां) केडिअन् (प्रशस्यम्) शयः इत्यर्थः, आडड

(स्यात्), प्र पलीअम् (नगराय) एउकडओम् (गौरवेण) आउटो (स्वयम्)

अलेस्याड (मर्षम्) इण केन् (वा) । (१७०) लघु रामायणम्, ६।१७६—८ ।

दारस्य रामस्योपचकार । मन्दे श्र-हरणं नासम्भवमामीत् । वानरा हि
सीतामन्विष्यन्तो दिशो वि-दिशश्च विचरुः । लङ्का-पक्षे रावणस्यादाव-
जेय-रमणी रूप लालसा पश्चाद्दृष्टमहमिका युद्धं प्रावर्तयत् । सीतां प्रति

‘त्वां तु काञ्चन-गर्भाभां, पोत-कौषेय-वामिनीम्,
रतिं स्वक्रेषु दारेषु नाधिगच्छामि, चिन्तयन्’ (१७१)

इत्युक्तिर् दुःख-रमणी रूप-लालसां अनक्ति । हनमतो धर्मणात् परं
च मन्त्रि-सभायां

‘को हि नाम, महा मत्त्वः, पूर्वमाघषितःपरैः,
दोनं वचनमादद्याद्, वञ्चयित्वा विभीषणम् ?’ (१७२) इति,

पश्चात्, प्रवर्तमाने युद्धे, निवृत्तये जनयन्तीं मन्दोदरीं प्रति

‘देवान् जित्वा रणे पूर्वममुरोरग-दानवान्,
प्रणमे मानुषं कस्माद्, वानरं यः समाश्रितः ?’ इति,
‘हनिय्ये राघवं श्वेव, लज्जगं वानरांश्च तान्—

वेदेह्यो नार्पयिष्यामि राघवस्य भयाद्दृष्टम्’ (१७३) इति च

प्रकाशयति दुर्निवारामहमहमिकाम् : तद् वक्तव्यम्, रावणपक्षे अपि
नामीत् स्व जाति-प्रतिः स्व-देश-प्रेमा वेति । एतावत्, न रामा-
यणमिलिञ्चाडोऽजनि न च इलिञ्चाड रामायणादिति निश्च लम् ।

तदेतन् रामायणं, वाल्मीकीयं, एकमपि युगपत् कार्यनिवृत्त-प्राक्त्व
लक्षणांपेतं, भारत वर्ष महा-देशस्य सर्वेऽपि देशेषु प्रदेशेषु च प्रचरत्,
काले काले बहू-कवि वचन प्रक्षेपेणाति-प्रशुद्ध कार्यं, देश-काल भेदेन
प्रक्षेप-भेदाद् इदानीं स्वत एव चतसृषु शाखासु विभक्तमास्ते, प्राची
प्रतीची उदीची अवाची चेति । तासु प्राची प्राचीनतमेति आदि
कवि-ऋतेः मन्निहिततमा भाति, प्रतीच्यादिषु प्रक्षेप-विलथोराधिक्यात् ।
तद् यथा,—रामायणस्य प्राच्यां शाखायां राशि-चक्रस्य तत्र ग्रह-

संभ्यानां चोल्लेखो ऽपि नास्ति । प्रतीच्यादियु तिसृषु तु राम-जन्म-
काले दृष्टानि ग्रहाणां राशि-चक्रे संभ्यानां वर्यन्ते (१७४) ।
विदितं चास्ति विदुषां सु-प्राचीनेषु संस्कृत-ग्रन्थेषु राशि-चक्रं सु-यत्नं
नोटलेखीति (१७५) । अपरं च, प्राच्या मते गुह्यो नाम शङ्खवेराधिपः

‘तत्र राजा निषादानां, रामस्य दयितः मखा,

धार्मिकः मत्तवादी च, गुह्यो नाम, महा-बलः’ (१७६)

इति निषाद-राज एव, न जात्या निषादश्च । म निषाद-जात्यो ऽप्यासीदिति
प्रतीच्यादीनां मतम् (१७७) । य आदौ निषाद-राज आसीत् स एव काले
कवि-प्रतिभया जात्या निषादः कृत इति स्फुटम् । अन्यच्च, यत्र प्राचीं
शाखा ‘आसीद् वर्ष-प्रतायुष’ (१७८) इति पुरुषं प्रतायुषं वदन्ती वेदेः
संवदति (१७९) तत्रैव प्रतीच्यावाची च तं महसायुषं कथयति (१८०)
उत्तीची च दश-महसायुषम् (१८१) । आदौ यः प्रतायुरासीत् स एव काले
कर्तव्यां वधमानेनात्युक्ति-प्रियत्वेन महसायुः दश-महसायुश्चाप्यभवत् ।
अन्यच्च, गङ्गा तीर-तपो वने सीतां लक्षण-विस्मयाम दृष्ट-पूर्वापि तप
श्चत्तर्विज्ञानेति सम्भवाद्यै वाल्मीकिः । सीतापि सुनेर्वचनम-ज्ञान-पूर्वस्यैव
‘परममद्भुतं’ मेने । तस्मात् प्रतीच्यादियु तिसृषु शाखासु चित्रकूटाश्रमे
वाल्मीकिना राम-सीता-लक्षणानां यः समागमो वर्यते (१८०) सः,

(१७४) मुन्वयो-रामायणम्, १।१८८-१०, माद्रस-रामायणम्, १।१८८-१० ।
काशी-रामायणम् (अङ्गानुवादः), १।१९ : (१७५) ग्राइट्स् एन्श्रिफ्ट्, कालिन्दाग्रम्,
पु १००-१११ । (१७६) लघु रामायणम्, २।१०।१२ । (१७७) मुन्वयो रामायणम्,
२।५०।३३ । माद्रस रामायणम्, २।५०।३२ । काशी-रामायणम्, २।५० । (१७८)
लघु रामायणम्, ६।२२।५ । (१७९) सप्त-वेद-सहिता, २।२०।१० । ईशोपनिषत्, २ ।
कठोपनिषत्, १।१।२३ । (१८०) मुन्वयो-रामायणम्, ६।१२८।१०१ । माद्रस-रामायणम्,
६।१३।१८० । (१८१) काशी-रामायणम्, ६।१३० । (१८२) मुन्वयो-रामायणम्,
२।५।१५।१६ । माद्रस-रामायणम्, २।५।१६ । काशी-रामायणम्, २।५।६ ।

प्राच्यामदृश्यमानः, उत्तर-काण्डीतृपत्तेः परमेव तासां मूले प्राक्षिप्यतेति मन्तव्यम् । अन्यच्च, प्राच्यां प्राखायां यत्र रामः केवलं विष्णुं तुल्यं पराक्रमो ऽस्ति (१८३) प्रतीच्यादिषु तिसृषु तत्र स स्वयमेव जगन्नाथः सर्वं लोकं नमस्कृतो भवति (१८४) । विष्णोः रामरूपेण पृथिव्यामवतरणमादि-
 रामायणोत्पत्तेः परमेव जघट इत्युपरिष्ठादक्तम् । अन्यच्च, वशिष्ठादथो रामं पुण्योदकेभ्यषिञ्चन्निनि प्राच्या उदीच्या अवाप्याश्च प्राखायां त्वगम्यते (१८५) । प्रतीचो वशिष्ठेन रामं शिरसि किराटस्थापनमपि वर्णयति (१८६) । अनेन वृद्धायितर-मूलस्य प्रतीच्यादिषु प्राखाम् विभागात् परमेव प्रतीच्यां किराटस्थापनं वृत्तान्तः प्राक्षिप्यतेति ज्ञायते । अन्यच्च, यो दौ श्लोको भवभूतिना आदिकाण्डात् कुशा-
 सुर्वेनात्तर-चरितस्य षष्ठे स्कं उद्धृतौ तावदिकलौ प्राच्यां प्राखायां व्रतेति (१८७) । केवलं 'त्व'-स्थाने 'स्य' पठ्यते इति विशेषः । प्रतीच्याम-
 वाच्यां चानयोस्तात्पर्यमात्रं दृश्यते (१८८) । पाठ-विकार एवात्र कारणम् । अन्यच्च, प्राच्यां न कुत्रापि तथागतस्य तद् धर्मस्य लोकायां ऽस्ति । प्रतीच्यादिषु तु तिसृषु लोकायतिक-मत-
 दृष्टेण प्रसङ्गेन बुद्धस्यैवो नास्तिकस्य कथ्यते (१८९) । धर्मस्यैव प्रवर्तकस्य सुगतस्य लोकायतिकेनेकी-करणं चौर इत्युपालम्भश्च कस्यचित् न मन्तव्यं वि-द्वेष्टः साहसमेव । रामायणस्य सौगत काल-

(१८३) लघु रामायणम्, १.२१४ । (१८४) मुख्य-रामायणम्, १.१८.१० । ११ ।
 साट्टाम-रामायणम्, १.१८.१० । काण्डी-रामायणम्, १.१८ । (१८५) वद्रीय रामा-
 यणम्, ६.१.२० । काण्डी-रामायणम्, ६.१.२० । साट्टाम-रामायणम्, ६.१.२१.२४, २५ ।
 (१८६) मुख्य-रामायणम्, ६.१.२०.६० । (१८७) लघु रामायणम्, १.१.१४, १६ ।
 उत्तर-चरितम् (ज्ञानानन्द स्मृतम्) । (१८८) मुख्य-रामायणम्, १.१०.२६-२८ ।
 साट्टाम रामायणम्, १.१०.२७, २८ । (१८९) मुख्य-रामायणम्, १.१०.२१.२४ ।
 साट्टाम-रामायणम्, १.१०.२१.२४ । काण्डी-रामायणम्, १.१०.२१ ।

पूर्वत्वसुपरिष्ठादंवीक्तम् । अन्यच्च, अरण्यकाण्डे सीतोक्तोपाख्यानं येन तापसाय 'निशितं खड्गम्' न्यास विधिना दीयते स प्राच्यां शाखायाम् अ-निश्चितो ऽपि (१६०) प्रत्याद्यादिय इन्द्रो भवति (१६१) । गच्छति काले अज्ञातो ज्ञानः सम्पद्यते, न विपर्ययः । अन्यच्च, राम राज्य-काल परिमाणमधिकृत्य यत् पूर्वसुक्तं तदपि शाखाम् प्राच्याः प्राचीनतमत्वं दर्शयति । रचना-गीति-पर्यालोचनया गौड़-साहित्य-स्याति प्राचीनत्वमनुमायते । आदौ हि गौड़ी विद्वांसो चेति इं एव गीतो आस्ताम्, ततः क्रमेणऽपरा आविर्भवतुः । मत्तव साहित्य-गीतिविचार्यते । प्रक्षप-वह्लुत्व च रामायणस्य, काले काले प्रवर्धमानं, तिलक कारादिभिर्गपि प्रदर्शितम् १६० ।

सा प्राची शाखापि, पञ्च विंशति-सहस्राधिक श्लोकमया १६३ इलि-आदृष्टतुः-पञ्च गुणा, प्रक्षप-वाह्लुत्वादति विस्तृता, अप्रामादिकत्वाति-वृत्ति पुनरुक्ति प्रभृति-दोषैर दूषिता च महा-पण्डितेनापि प्रायेण समग्रा सम्यक् न पठ्यते, किं पुनर्-वदार्थिना । आस्तामपरो वधः, विद्या-सागरी ऽपि, संस्कृत साहित्यं विवृणुत्, रामायणं नाजौगणत् १६४ । संस्कृत-विदः स्वल्पाद्यतनय रघुवंश भट्टिकायाःतरचरितादिष्वेव मोदन्ते, प्राकृत रामायणेष्वपरैः मूलानुवादयोस्तु महदन्तरम् । जिह्वैत्येव आदि-कवेः कालिदासो ऽपि, का कथापरेषाम् । मूल-रामायणं संक्षिप्य स्व कृत-वचनेः जैमिन्तो रामायण कथा-सार-मञ्जरीं भोज-राजश्च चम्प-

- (१८) लघु रामायणम्, ३३३८ । (१८१) मुख्य-रामायणम् ३३३१० ।
 साट्टाम रामायणम्, ३३३१० । काशो-रामायणम्, ३८ । (१८२) रामायण तिलकम्,
 ४४३१४६, ५२३ (चर्क), ५३० (चर्क), ५४८ (चर्क) (निगम सागर-३सु) ।
 (१८३) तद्वीथ-रामायणम् (गारसिन्धी संस्कृतम्), ७१-११२५ । (१८४)
 वन्दोपाध्यायंर विद्यासागर-चरित, पृ. १०० ।

रामायणमकार्षात् । न विद्वान् नयोर्वाल्मीकः शब्देन्द्रजालम्, अद्भुत-
तोपमं भाव-विस्फुरणं च । तस्मात् सु-कवि-कृतं अपि तं न समाह्वयते ।

एतत्सर्वं मनसि-कृत्य, समालोच्य च चतस्रोऽपि शाखा रामायणस्य,
आदि-कवि-कृतं; प्रमरणाय, पण्डित प्रवर-गोरेसिन्धो सम्पादितां मार्डि-
निया-राजस्य चार्ल्स-आल्वाटो यथेन प्रकाशितां च प्राचीं शाखां
प्राचीनतमामवलम्ब्य, अत्यन्तं पुनरुक्तिमवान्तर-विवृतिं च विद्वाय,
त्रिभिरादि काश वचन-सहस्रेण साता-राम कथेह प्रोच्यते । यत्र
यत्र गोरेसिन्धो धृतः पाठोऽस्मभ्यं दृष्टत्वन नारोचिष्ट, तत्र तत्र
कलिकाना राजकीय-संस्कृत विद्यालय-मन्याधान-लिपोर आशिश्रि-
याम । नेह विल्लर-भिया शब्द-चित्रम-स्यष्टा-कृतं भाव-विस्फुरणं प्रतिरुहं
वा । स्वच्छन्देनात्र कवि-गुरोर् भारती विलसति । किमधिकं व्रमः ?

‘पापमभ्यश्च पुनातु वर्धयतु च श्रंयांसि संयं कथा,

मङ्गल्या च मनो-हरा च, जगती मातेव च गङ्गेव च’ (१६५) ।

(१६५) उत्तर-चरितम्, ७२० । पापमभ्यः—पापिभ्यः । पुनातु—पतिवः करोतु, रजत-
इत्यर्थः । श्रंयांसि—मङ्गलानि । मङ्गल्या—मङ्गल-कारिणी ।

निर्वदमम् ।

सूद्रक-सूद्राद्योजकधोरज्ञानात् निपुण-नागर-सूद्रा-योजना-संगोपकाभावाच्च सूद्रण-
जा-भसा-बहुवा-ज्ञाजनिपतः । सुनिरपि भाव्यतेति अपरंरपि नृणमुदपत्सत ! पत्रेण ते
विद्वद्भिरपदेत्यन्तं चेतु, नितरामुपकरिष्यामहे ।

अनुक्रमणिका ।

- तपः-स्वाध्याय-निरतस्तपस्वी, वाग्-विदां वरः,
नारदं परिपप्रच्छ वास्वीकिर्मुनि-सप्तमः,— १
- “को ह्यस्मिन् प्रथितो लोके सद्-गुणैर्गुणवत्तरः,
धर्मज्ञश्च क्षतज्ञश्च सत्य-वाक्यो, दृढ-व्रतः ” २
- उदाराचार-सम्पन्नः, सर्व-भूत-हिते रतः,
वीर्यवांश्च वदान्यश्च कश्चापि प्रिय-दर्शनः ? ३
- जित-क्रोधो महान् कश्च ? धृतिमान् कोऽनसूयकः ?
सञ्जात-रोषात् कम्नाश्च देवता अपि विभ्यति ” ४
- क उदारः, समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ?
कः प्रजानुग्रह-रतः ? को निधिर्गुण-सम्पदाम् ? ५
- समग्रा रूपिणी लक्ष्मीः कमेकं संश्रिता नरम् ?
अनिलानल-सूर्येन्दु-शक्रोपेन्द्र-समश्च कः ? ६
- एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो, नारद, तत्त्वतः ।
देवर्षे, त्वं समथाऽसि ज्ञातुमेवं-विधं नरम् ।” ७

१ । स्वाध्यायः—वेदाध्ययनम् । वाग्-विदाम्—इन्द्र ब्रह्म तत्त्व विदाम्, वेद विदाम् ।
नर—श्रेष्ठ । २ । कृतज्ञः—यः कर्तव्यं अपकृतिमुपेक्षा एकामपि उपकृतिं कर्तुं
सन्धते स । सत्य वाक्यः—यः सर्वान्पि अवस्थासु यथा युत यथा दृष्ट यथा तत्त्व च
भाषते स । दृढ व्रतः—यः आपद्यपि गृह्णात इतं न त्यजति स । ३ । उदाराचार —
सम्राचारः । वीर्यम्—पराभिभव-सामर्थ्यम् । वदान्यः—दान शीलः । ४ । धृतिमान्—
धरः, सम्पर्को च विपत्तौ च एक रूपः । अनसूयकः—परोन्नति सहन शीलः ।
५ । उदारः—सहात्मा, गर्भीरौ वा । ६ । शक्रः—इन्द्रः । उपेन्द्रः—विष्णुः ।

काल त्रयस्तच्छ्रुत्वा वाल्मीकिर्नारदो वचः, श्रूयतामित्युपामन्त्र्य तमृषिं प्रत्यभाषत,—	८
“बहवो दुर्लभाश्चैव त्वयेते कीर्तिता गुणाः । एकेन हि नृ-लोकेऽस्मिन् गुणा एते सु दुर्लभाः ।	९
देवेष्वपि न पश्यामि कश्चिदेभिर्गुणैर्युतम्— श्रूयतां तु गुणैरेभिर्या युक्तो नर चन्द्रमाः ।	१०
इच्छाकु-वंश-प्रभवो, रामो नाम, गुणाकरः, एभिरप्यधिकैश्चैव गुणैर्युक्तो, महा-द्युतिः ।	११
तमेवं गुण सम्यक् रामं, सत्य-पराक्रमम्, ज्येष्ठं, श्रेष्ठ-गुणैर्युक्तं, पिता दशरथः सुतम्	१२
शैव-राज्येन संयोज्यमिदं, स महा द्युतिः । तस्याभियेक सम्भारं दृष्ट्वा, कैकय वंशजा,	१३
पूर्वं दत्त-वरा राज्ञा, वरमेनमयाचत— विवामनं च रामस्य भरतस्याभियेचनम् ।	१४
स, सत्य-वचनात्, राजा, धर्म पाशन संयतः, विवामयामास सुतं—राजा दशरथः, प्रियम् ।	१५
तं यान्तम्, अनुजो धीमान्, भ्रातरं राममग्रजम्, लक्ष्मणो नाम, विनयादनुवव्राज, वीर्यवान् ।	१६

८ । उपामन्त्र्य—एकाग्रता मित्रये; अभिमुखोक्तय । ११ । द्युतिः—दीप्तिः, कान्तिः ।
१३ । सम्भारः—उपकरण समूहः । कैकय वंशजा—कैकय राज पुत्रा; कैकयी, कैकेयी ।
कैकयाः—जगपट विश्वयः, तद् वामिनय । १५ । सत्य-वचनान्—सत्य प्रतिज्ञत्वान् ।
सयतः—वहः ।

- सर्व लक्षण-सम्पन्ना, नारीणामुत्तमा, सती,
अनुवव्राज वैदेही, सीता नाम, पतिव्रता । १७
- चित्र-कूटं गते रामे, पुत्र शोकादितस्तदा
राजा दशरथः स्वर्गमगमद्, विलपन् सुतम् । १८
- राम-प्रवासनं श्रुत्वा, पितुश्च निधनं तथा,
भरतो विललापातीं, मातृकादागतो गृहम् । १९
- राज्य-लोभं परित्यज्य, रामं द्रष्टुमुपागतः,
अयाचद् भ्रातरं रामम्, आर्य-भाव-पुरस्कृतः । २०
- न चेच्छत्, पितुरादेशाद्, राज्यं रामो महा-यशाः ;
निवर्तयामास तदा भरतं भरताग्रजः । २१
- म, काममनवाप्यैव, गृहीत्वा राम-पादुके,
नन्दि ग्रामेऽकरोद् राज्यं रामागमन-काङ्क्षया । २२
- रामोऽपि, हित्वा तं शैलं, प्रययौ दण्डकं वनम् ;
देशः पञ्चवटी नाम, तत्र वाममकल्पयत् । २३
- रक्षोभ्यः काम-रूपिभ्य ऋषयोऽभ्यागमन् भयात्
रामं कमल-पत्राक्षं शरण्यं, शरणेषिणः । २४
- तेन तत्र, सह भ्रात्रा जन-स्थान निवासिनी,
विरूपिता शूर्प-णखा, रक्षसी काम-रूपिणी । २५

१८। अर्दितः—पीडितः । १९। मातृकात्—मातृ सम्बन्धिनः [गृह्णात्]। माता
महालययात् । २०। आर्य-भाव-पुरस्कृतः—विनीत वेशः । २२। कामः—काम्य-वस्तु
[राम प्रतिनिवृत्ति रूपम्] । २४। काम-रूपिणः—इच्छया नामा रूप धारिणः । शरण्यः—
रक्षण समर्थः । शरणेषिणः—शरणार्थिनः, रक्षा प्रार्थिनः । २५। काम-रूपिणी—
इच्छया नामा रूप धारिणी, यद्वा पुंसा काम्यमान रूप दधती ।

अनुक्रमशिका ।

राक्षसाधिपतिः शूरो रावणः, क्रोध-मूर्च्छितः, जगाम, सह-मारीचो, रामाश्रम-पदं, ततः ;	२६
तेन मायाविना दूरमपवाह्य ऋपात्मजौ, जहार भार्यां रामस्य, हत्वा गृध्रं जटायुषम् ।	२७
सु-ग्रीवस्तस्य रामस्य श्रुत्वा वाक्यं, महा मनाः, चक्रे वानर-राजिन वेगानुकथनं महत् ।	२८
ममयं तौ ततः कृत्वा, नर वानर पुङ्गवौ, किष्किभ्यां राम सुग्रीवौ जग्मतुस्तौ, गुहां, तदा ।	२९
तत्र, सुग्रीव वचनाद् धत्वा झालिनमाह्वं, सुग्रीवार्यव तद् राज्यं राघवः प्रत्यपादयत् ;	३०
ततः, सुग्रीव सहितां, गत्वा तीरं महोदधेः, समुद्रं क्षौभयामास शरैरादित्य सन्निभैः ।	३१
दर्शयामास चात्मानं समुद्रो राघवस्य तु, समुद्रवचनाञ्चैव ननः सेतुमकारयत् ।	३२
तेन गत्वा पुरीं लङ्कां, हत्वा तं राक्षसेश्वरम्, अभ्यपिञ्चत् स लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।	३३

२६। शूरो—वीरो। मूर्च्छितः—त्रास स्थितः। २७। अपवाह्य—अपमार्गः।
२८। वानर राजिन—झालिना। वेगानुकथनम्—ऋतस्य। वेरस्य (शत्रुताया)
अनुकथनम् (वर्णनम्)। २९। ममयः—प्रतिज्ञा। किष्किभ्याम्—किष्किभ्याम्।
३०। प्रत्यपादयत्—गमयामास, प्रापयामास, दृष्टौ इत्यर्थः। ३१। राघवः—रघोः
सन्तानः। अकारयत्—अकरोत्। पुराटः ऋधातोः स्वार्थे णिच्। ३२। द्वितीया
पङ्क्तिः—'रामः सीतामनुप्राप्य पुरं श्रीशामपागसत्', इति पाठान्तरम्।

तामुवाच ततो रामः पुरुषं तत्र संसदि ;	
अमृष्यमाणा तं, सीता विवेश ज्वलनं, ततः ।	३४
स चाग्नि-वचनात् सीतां, ज्ञात्वा विगत-कल्पवाम्,	
अग्रहीटमलां रामो, वचनाच्च गुरोस्तदा ।	३५
पुष्यकं च समारुह्य नन्दियाममुपागमत्,	
पालशामास चैवमाः पितृवन् मुदिताः प्रजाः ।	३६
देवर्षे, ये त्वया प्रोक्ता गुणाः पुरुष-दुर्लभाः,	
तेषामेव समवायः साम्प्रतं राममाश्रितः ।”	३७
स, मुहूर्तं, गते तस्मिन् देव लोकाय नारदे,	
जगाम तममा-तीरं, वाल्मीकिर्मनि-सत्तमः ।	३८
अवगाह्य जलं, स्नात्वा, जप्त्वा जप्यं च वाग्-यतः,	
निरीक्षमाणो व्यचरत् सर्वतस्तममा-वनम् ।	३९
ततः, स, तममा-तीरे विचरन्तम-भीतवत्,	
दृष्ट्वा क्रौञ्चयोस्तत्र मिथुनं, चारु-दर्शनम् ।	४०
तस्माच्च मिथुनादेकमागत्यानुपलक्षितः,	
जघान, बहानुशयो निषादो, मुनि सन्निधौ ।	४१

३४ । ताम्—माताम् इति श्रुत्वा । पुरुषम्—कर्कशम्, निद्ररम्, समं स्युक्
 वाक्यम् । समदि—सभायां, जनतायाम् । अमृष्यमाणा—असहमाना । ज्वलनं—
 अग्निः । तत्र ३५ गतकल्पया—निष्पाया । ३६ । मुदिता—हृष्टा । ३७ । समवायः—
 समूहः । साम्प्रतम्—अधुना, इदानीम् । ३८ । मुहूर्तम्—आश्रमं स्थित्वा इति श्रुत्वा ।
 ३९ । वाग्-यतः—यत वाक्, निवाक इत्यर्थः । आहिताम्यादित्वात् निष्ठान्तस्य
 वैकल्पिकः पर-निपातः । ४० । विचरन्तम्—विचरत् । पुरुषार्थम् । अ-भीतवत्—
 भय रहितम् । मिथुनम्—हस्तम्, a pair, a couple. ४१ । अनुपलक्षितः—अ-सचितः,
 अननुमितः । बहानुशयोः—बहु वरः । निषादः—चक्षालः ।

- तं, शोणित-परीताङ्गं, चेष्टमानं महीतले,
दृष्ट्वा, क्रीञ्ची रुरोदास्तां, करुणं, खे परिभ्रमा । ४२
- तं तथा निहृतं दृष्ट्वा निषादेनागड्जं वने,
मुनिः शिष्य-सहायस्य कारुण्यं समजायत । ४३
- ततः, करुण-वेदित्वाद्, धर्मात्मा स द्विजोत्तमः,
निशम्य करुणं क्रीञ्चीं रुदतीं तां, जगाविदम्,— ४४
- “मा, निषाद, प्रतिष्ठां त्वमगमः, शाश्वतीः समाः ;
यत् क्रीञ्चमिथुनादेकमवधीः, काम मोहितम्” । ४५
- तस्येदमुक्त्वा वचनं, चिन्ताभ्रत् तदनन्तरम्,
शकुनं शोचतो ह्येवं,—‘किमेतद् व्याहृतं मया’ ४६
- तमेवं चिन्तयन्नर्थमुपायादायमं मुनिः ;
उपविष्टस्ततस्तस्मिन् बभूव ध्यानमास्थितः । ४७
- आजगाम ततो ब्रह्मा, लोक-कर्ता, स्वयं प्रभुः,
स्वयम्भूर्भगवान्, द्रष्टुं स्वयं तस्मिन्-सत्तमम् । ४८

४२ चेष्टमानम्—इत्यप्युदात्तं निहितम् । खे—आकाशे । परिभ्रमा—
समस्तात् विचरन्ती । ४३ शिष्यस्य—परिणामः शिष्यस्येति । शिष्यस्येति ।
४४ करुणं वेदित्वात्—करुणं स्वभावात् । करुणम् (करुणाम्) वेदितुं (अनुभूयितुम्) ।
शोणितं यस्य स करुणवेदः । ४५ प्रतिष्ठा—सुखातिशयः, कर्तिशयः । मा अगमः—
मा गमः, न प्राप्तिरिति । मा योगोऽपि अडागमः आर्थः । शाश्वतीः—नित्या । शाश्वती
समाः—अनेकानि स त्वमगमः । अथवा—इत्येवम् अस्मि । ४६ शकुनम्—
पक्षिणम् । व्याहृतम्—उक्तम् । ४७ उपायात्—उपायकृतम् । ४८ लोक-कर्ता
—भूगति वि-लोक निर्माता । स्वयं प्रभुः—स्वतन्त्रः ईशिता, स्वाधीनो नेता । स्वयम्भूः
—आत्म भूः, self-existent. भगवान्—प्रदेश्यं सम्प्रदायः । ‘विश्वस्य ममयस्य वीर्यस्य
यज्ञस्य शिष्यः, ज्ञान वैराग्ययोगैव यन्मं भग इति स्मृतम्’ ।

वाल्मीकिरपि, तं दृष्ट्वा, सहस्रोत्थाय, वाग्-यतः,
प्राञ्जलिः, प्रणतो भूत्वा, तस्यो, परम-विद्धितः । ४८

उपविष्टे तु तस्मिंस्तु साक्षाद्भोक्त-पितामहं,
तद् गतेनैव मनसा, वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः, ५०

गोचन्निव मुहुः क्रीञ्चीं, ततः, श्लोकमिमं पुनः
जगादास्तर्गत-मना भूत्वा, शोक-परायणः,— ५१

“कृतं पापात्मना कष्टं व्याधेनानार्य-बुद्धिना,
यत् सु चारु-रवं क्रीञ्चमवधीत् तमकारणात्” । ५२

तमुवाच ततो ब्रह्मा, प्रहमन्, मुनि-मतमम्,—
“महर्षे, यदयं प्रोक्तस्त्वया क्रीञ्च-वधाययः,—
श्लोक एवास्त्वयं ब्रह्मस्तव वाक्यस्य, गोचतः । ५३

स्वच्छन्दादेव ते, ब्रह्मन्, प्रवृत्तेयं मरस्वती—
वृत्तं प्रथय रामस्य, यथा ते नारदाच्छ्रुतम् । ५४

यावत् स्यास्यन्ति गिरयः सरितश्च मही-तले,
तावद् रामायण-कथा लोकेषु प्रचरिष्यति ।” ५५

४८ । वाग्-यतः— अति मन्मथ उवाच । वाक्य-ज्ञान । ५० । लोक-पितामहः
—ब्रह्मा । ‘ब्रह्मा देवानां प्रथमः सत्त्वभूव’ । तद् गतेन—क्रीञ्च-गतेन । ५१ । जगाद
—उवाच । अतर्गत-मनाः—अतर्गत श्लोकार्थं एव दत्त-चित्तः । ५२ । कष्टम्—
क्रीञ्च-वध-रूपम् । अनार्य-बुद्धिना—स्वच्छ-बुद्धिना, दृष्ट-बुद्धिना । सु चारु-रवम्—
म-मधुर-स्वगम् । अवधीत्—हृतवान् । ५३ । श्लोक—कृन्दा-ब्रह्म-चतुष्पाद-वाक्यम्, पद्यम्,
कविता । ५४ । स्वच्छन्दात्—स्वच्छ-श्रया, अनायासंन, स्व-भावतः । सरस्वती—वाणी,
वाक्यम् । वृत्तम्—चरितम् । प्रथय—प्रकाशय । ५५ । सरित्—नदी ।

अनुक्रमणिका ।

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्तैवान्तरधीयत ।	
ततः स-शिष्यो वाल्मीकिर्विष्मयं परमं ययौ ।	५६
तस्य बृहिरभूत् तत्र वाल्मीकिरथ, धीमतः,—	
“कृतञ्च रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाण्यहम्,	५७
धर्म-कामार्थ-सम्बद्धं, बहु-चित्तार्थ-विस्तरम्,	
समुद्रमिव रत्नाढ्यं, लोक श्रुति परायणम्” ।	५८
श्रुत्वा पूर्वं काव्य-बीजं देवर्षेर्नारदाद्, ऋषिः,	
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं, चरित-व्रतः,	५८
उपसृश्योदकं सम्यङ्, मुनिः, स्थित्वा कृताञ्जलिः	
प्राचीनाशेषु दर्भेषु, काव्यस्यान्वेषते गतिम् ;	६०
तपो बलेन चान्विष्य, चरितं भूरि-तेजसः	
ददर्श तत्र प्रत्यक्षं, पाणावामलकं यथा ;	६१
दृष्ट्वा चानन्तरं चक्रे रामस्य चरितं महत्,	
धर्म कामार्थ-संयुक्तं, पुण्य श्रवण कीर्तनम् ।	६२

५६ । अन्तरधीयत—अन्तर्हितोऽभवत्, आत्मानम् अन्तरधत्त, अन्तर्धत्त । ५७ । कृतञ्च—समग्रम् । इदृशैः—सा निघट्टित्यादिवत् करुणरसप्रधानैः अनेके-
 वृत्तमयैः । ५८ । लोक.—ससार । श्रुति.—वेदः । लोक श्रुति परायणम्—
 सांसारिक जीवनापज्ज्ञैश्च वेदाय प्रकाशकं च । ६० । उपसृश्योदकम्—आचमनाय
 मिति शेषः । प्राचीनाशेषः—प्रागशेष (having the points turned towards
 the east). दर्भेषु—कुशेषु । अन्वेषते—अनुगच्छति, अति यत्नेन पश्यति । कथायाम्
 अतीतार्थं वर्तमान प्रयोगः । ६१ । भूरि तेजसः—तेजस्विनः । रामस्य ।

अथ

श्री-लघु-रामायणे आदि-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अयोध्या ।

कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जन-पदो, महान्,
निविष्टः सरयु-तीरे, पशु-धान्य धनर्हिमान् । १

अयोध्या नाम तत्रामीन्नगरी लोक-विश्रुता,
मनुना मानवेन्द्रेण पुरैव परिनिर्मिता । २

आयता दश च द्वे च योजनानि महा-पुरी,
ओमती, त्रीणि विस्तीर्णा, नव संस्थान-शोभिता, ३

सुविभक्तान्तर द्वारा, सुविस्तीर्ण-महा पथा,
शोभिता राज-मार्गेण जल-संशान्त-रेणुना, ४

नाना-वणिग्-जनोपेता, नाना रत्न-विभूषिता,
महा-शालावृता, दुर्गा, उद्यान-वन-शोभिता, ५

- १ । मुदितः—राजा धर्मतः परिपालनात् । मनुष्टः । स्फीतः—उत्तरोत्तर
मिथ प्राप्तिः । निविष्टः—संस्थापितः । अर्हिमान्—समृद्धः । आसीत् इति शेषः ।
२ । आयता—दशघोः । दश च द्वे च—दश, संस्थानानि—आकृतयः (forms).
३ । महा पथः—वह्निमार्गः । राज मार्गः—राज द्वारात् पुरः प्रवृत्तः सर्व पथ
शोभितो मार्गः । ४ । महाशालावृता—महता शालेन (प्राकारेण) आवृता (वेष्टिता) ।

दुर्गं गम्भीरं परिखा, नानायुध-समन्विता,
कवाट-तोरण-युता, उपेता धन्विभिः मदा । ६

पुर्यां तस्यामयोध्यायां वेद-वेदाङ्ग-वित्तमः,
दीर्घ-दर्शी, महा-तेजाः, पौर-जानपटु-प्रियः, ७

दृष्ट्वाकृणामति-रथो, यज्वा, धर्म-भृतां वरः,
महर्षिकल्पो, राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः, ८

वनवान्, विजितामित्रो, नीतिमान्, नियतन्द्रियः,
धन-धान्यर्हि-विभवेः शक्र-वेश्यवर्णोपमः, ९

आदि-राजा-मनुरिव-प्रजानां-परिरक्षिता,
राजा, दश-रथो-नाम, बभूव, त्रि-दशोपमः । १०

तेन-मत्याभिमन्थेन, त्रि-वर्गमनुपश्यता,
पालिताऽभूत्-पुरी-मा-तु, शक्रेण-वाम-रावती । ११

हृष्ट-पुष्ट-जन-तस्मिन्-पुर-नेवाबहु-युतः
कश्चिदामीन्वरो, नापि-कश्चिदन्याय-वृत्तिमान् । १२

दुर्गम्—अगम्यम् । उद्यानानि—कोट्यायै पृथक् वाटिकाः । ६ । दुर्गं गम्भीरं परिखा—दुर्गः
/ अगम्यम् । गम्भीरम् । अगम्यम् । च परिखा (पृथुवाद्, a moat or ditch)
यस्याः सा । यद्वा दुर्गेण (जन-दुर्गेण) गम्भीरम् &c. तोरणम्—वह्निद्वारस्य अलङ्कार-भूतो
दाह-बन्ध (a decoration of the gate-post). ७ । तेजाः प्रतापः ।
८ । अति-रथः—दश-सहस्र-सहस्र-रथयोर्दश । 'एको-दश-सहस्राणि-योधवेद-
यन्तु-धन्विनाम्, शस्त्र-शस्त्र-प्रयोगय-स-सहस्र-रथ-उच्यते । यज्वा—सोम-याज्ञौ ।
९ । अ-मित्रः—शत्रुः । सृष्टि-मन्थरः-वैश्वर्य-कृत्वरः । १० । त्रि-दशः—दशः ।
११ । मत्याभिमन्थः—मत्य-प्रतिशः । त्रि-वर्गः—धर्म-कामाद्यो । १२ । अ-बहु-युतः
—अन्य-विद्यः ।

न चाल्प-निचयः कश्चिदासीत्तत्र पुरे नरः ;	
न चाप्यामीदमन्मुष्टः कुटुम्बी तत्र कथन ।	१३
न कटयः कश्चिदासीन्, नानृतो, न शओऽपि वा ;	
न मानी, न च संरम्भी, न नृ-गंभो, न कथनः ।	१४
नराः स्व-दार निरता, नार्यश्चामन् पति-व्रताः ;	
सु व्रता धृतिमन्तश्च नरा आमंस्तथा श्वियः ।	१५
नाकुण्डली, नामुक्कुटी, नास्त्रग्वी, नाविलिपनी,	
तत्रैव प्राक्ततो नामीदृ, दरिद्रो वा, पुरोत्तम ।	१६
नामृष्ट-भूषण-धरो, न चाप्यामीदनिष्क-धृक्,	
नाहस्ताभरणोपितो, नानृजुर्, न च नास्तिकः ।	१७
नानाहिताग्निर्नायज्वा विप्रो ; नाप्य-महस्त्रदः	
कश्चिदामीदयोध्यायां—सद् वृत्त-रहितो जनः ।	१८
स्व कर्म-निरताश्चामन् सर्वे तत्र द्वि-जातयः,	
यज्ञाध्ययन-निष्ठाश्च, विरताश्च प्रतियहात् ।	१९

१३ । कुटुम्बी—गृही, गृहस्थ । १४ । कटयः—कृपण । 'आत्मान धमं कृत्य च पुत्र दारांश्च पाऽयेत्, आभाद यः पितरौ भातून् स कटय इति कृतः' । अ-नृत—असत्य परायणः । अ-रम्भी—सत्यम् । मानी—उद्धतः (haughty). संरम्भी—कोपन (angry, arrogant). श-गंभः—घातुकः, क्रूरः । कथनः—आत्म श्लाघा परायणः (swaggering). १६ । अविलिपनी—अन्धतादि लोप रहितः । प्राक्ततः—नाशः । १७ । अ-मृष्टम्—अ निर्मलम् । निष्कः—उरी भूषणम् । नास्तिकः—नास्ति पर लोके इति बुद्धिमान् । १८ । आहिताग्निः—अग्नि होत्रो (One who consecrates the sacred fire). अयज्वा—संज्ञ-याग रहितः । महस्त्रदः—वदान्य इत्यर्थः । १९ । प्रतियहः—यथा शक्ति विधिना पर दत्तस्य स्वैकारः ।

रूप-चातुर्य-माधुर्य-श्रीलाधार-गुणान्विताः

नार्यसासन्नयोध्यायां, सृष्टाभरण-वाससः । २०

नामर्षी, नापि चोद्दिम्बो, नातुरो, न भयान्वितः

द्रष्टुं शक्यो ह्ययोध्यायां, नापि राजन्ध-भक्तिमान् । २१

वर्ण-श्रेष्ठान् पूजयन्तः, पितृन् देवातिथीस्तथा,

आसन् दीर्घायुषस्तत्र नराः, सत्य परायणाः । २२

एवमिच्छाकु-नार्थन पालिता साभवत् पुरी,

यथा पुरस्तात्प्रनुना मानवेन्द्रेण भूरियम् । २३

योधानामम्बिकल्पानां, संयुगेष्वनिवर्तिनाम्,

गुप्ता पुरी महस्त्रैः, सा, सिंहैरिव गिरिगुहा ; २४

कास्बोज-देशजैश्चापि ह्येर्वानायुजेस्तथा,

नदीजेर्वाङ्गिजैश्चापि पूर्णा, हरि ह्ययोपमैः ; २५

विन्ध्य पर्वतजैश्चैव नागैर्हमवतेस्तथा,

सत्त्व वीर्यं गुणोपितैः, शरैरव्याल चेष्टितैः । २६

२० । सृष्टम—निर्मलम् । २१ । असर्षी—असहिष्णुः, असमी । २४ । संयुग—युद्धम् । गुप्ता—ऋता । २५ । कास्बोज देशः—कास्बोजानां (कास्बोजाणां जनानां) देशः, इटान् तिब्बतः (Tibet) इति नाम्ना ख्यातो देशः । वानायुः—भारत वर्षात् उत्तर पश्चिमस्यां दिशि स्थितो देशविशेषः । नदीजैः—सिन्धु नदी मसीपोह्रवैः । वाङ्गिः—इटान् काल्ख (Balkh) इति नाम्ना ख्यातो भू-भागः । हरि ह्ययः—उभैःयवाः । हरिः—इन्द्रः । तस्य ह्ययः (अयः), उभैःयवाः । २६ । नागैः—गर्जः । हमवतेः—हमवत् पर्वत जातैः । शरैः—बलवद्भिः । अ व्याल चेष्टितैः—दृष्ट गज चेष्टित रहितैः । व्यालः—दृष्टो गजः ।

द्वितीयः सर्गः ।

आविर्भावः ।

तिस्रो महिष्यस्तास्तस्य राजर्षेरभवन् पुरा, गुणवत्योऽनु-रूपाश्च, रूपेणाप्सरमां समाः ।	१
कौशल्या सदृशी चैव, कैकेयी चाभवच्छुभा, सुमित्रा वाम-देवस्य बभूव करणी सुता ।	२
तामां प्रजङ्घिरं पुत्राश्चत्वारोऽमित-तजसः, राम-लक्ष्मण-शत्रुघ्न भरता, देव-रूपिणः ।	३
जम्भ-तजो-गुण-ज्येष्ठं पुत्रमप्रतिर्माजसम्, कौशल्या जनयद् रामं, विशु-तुल्य-पराक्रमम् ।	४
भरतो नाम कैकेय्याः पुत्रः, सत्य-पराक्रमः, धर्मात्मा च महात्मा च प्रख्यात-बल-विक्रमः ।	५
तथा लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत् सुतां, दृढ-भक्तौ, महोत्साहौ, रामस्यावरजौ गुणैः ।	६
ते दीप्त-मनसः सर्वे, महिष्यासा, नरर्षभाः । अपूरयन्त ते कामान् पितुर्, धर्म-परायणाः ।	७
स चतुर्भिर्महा-भागैः पुत्रैर्दश-रथो वृतः बभूव परम-प्रीतो, देवैरिव पितामहः ।	८

१ । ताः—विश्व विद्युताः इति भावः । २ । करणी—शुद्रायां वैश्यात् जाता ।
३ । अपरजौ—पयात् जाती, कर्मायामी । ४ । महिष्यासाः—महा धनुष्काः, महा
धनुर्धारिणः । इष्यासः—धनुः ; इपः—धाणः (अस् दीपव) । नरर्षभाः—नर पुङ्गवाः,
नरप योहाः । (ऋषभः—पुमान् गीः, इवः, पशुः) । ८ । पितामहः—ब्रह्मा ।

तेषां, केतुरिव, श्रेष्ठो, रामो, लोक-हिते रतः, स्वयम्भूरिव देवानां, सर्वेषां प्रिय-दर्शनः ।	८
वाक्यात् प्रभृति तं भक्तो, लक्ष्मणो, लक्ष्मि-वर्धनः, प्रज्ञाभिरामं, धर्मात्मा भ्राता, भ्रातरमयजम् ।	१०
सोऽपि प्रियतरस्तस्य प्राणिभ्योऽपि, परस्तपः लक्ष्मीवान् लक्ष्मणो, भ्रातुर्ज्येष्ठस्यारि विघातिन् ।	११
मिष्टमन्नं तथा भोगानश्नाति न हि तं विना, न विन्दति रतिं चैव मङ्गलमपि तं विना ।	१२
मृगयामश्ववान्यत्र यास्तं राममनु व्रतः लक्ष्मणोऽपि जगामेनं, धनुरादाय पृष्ठतः ।	१३

तृतीयः सर्गः ।

ज्ञातो धर्मः ।

एतन्मित्रेव काले तु विश्वा मित्र इति श्रुतः महर्षिरभ्ययाद् द्रष्टुमयोध्यायां नगाधिपम् ।	१
वशिष्ठ-महितो राजा स्वयमेव, महा मनाः, पादमर्घ्यं च गां चापि विधिना प्रत्यवेदयत् ।	२
अर्चितं स ततो राजा विश्वामित्रमभाषत,— “कस्तेऽभिलषितः कामः ? किं करोमि, प्रशाधि माम्” ।	३

८ । केतुः—विजय श्वजः । स इव काल ईश्वर प्रकाशकः । स्वयम्भूः—ब्रह्मा ।
म इव, सर्वं शक्तिमत्त्वात् । १० । लक्ष्मि-वर्धनः—लक्ष्मी वर्धनः । इत्यर्थः । ११ ।
परस्तपः—शत्रु तापनः । १२ । अश्नाति—भक्षयति । रामः इति शेषः । रतिः—प्राप्तिः ।
१ । अभ्ययात्—अभ्यगच्छत् । २ । प्रत्यवेदयत्—अवेदयत् ।

तच्छ्रुत्वा, राज-सिंहस्य वाक्यमद्भुत-विस्तरम्,
दृष्ट-रोमा महा-तेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत,— ४

“यज्ञ-सिद्धि-करं किञ्चिदास्थितोऽस्मि महद्-व्रतम् ;
न क्रौञ्च्यं मया तत्र कस्यचिद् भुवि, भू-पते । ५

व्रते चाप्यममामे मे, यज्ञघ्नो राजसाधर्मो
वेदीमध्येत्य तरसा रुधिरणाभ्यवर्धताम् । ६

तयोस्त्वं प्रतिपेक्षारं रामं, मत्प-पराक्रमम्,
दातुमर्हसि मे, तत्र रक्षार्थम्, अमितौजसम् ।” ७

श्वेहाश्रुधन्युपाघ्राय, राजा दग्धयः सुतम्
ददौ कुशिक पुत्राय, लक्ष्मणानुचरं, तदा । ८

विश्वामित्रं महात्मानं तावुर्भा राम-लक्ष्मणौ
तदानुजग्मतुर्वीरौ, यथेन्द्रं देवमश्विनौ । ९

बह गोधाङ्गुलि तार्णो, खड्ग-तृण-धनुर्धरौ,
तदानुजग्मतुः, स्थाणं कुमाराविव पावकी । १०

तस्मिन् यज्ञे ममामेऽथ विश्वामित्रो, महा-यशाः,
दृष्टाश्रमं कृत-क्षमं, काकुत्स्थमिदमब्रवीत्,— ११

“कृतार्थोऽस्मि, महावाहो ; कृतं गुरु-वचस्त्वया ;
सिद्धाश्रम पदं चेदं भूयः सिद्धतरं कृतम् ।” १२

४ । अद्भुत-विस्तरम्—अद्भुतः (आश्चर्यः) विस्तरः (प्रपञ्चः) यस्य तत् । ५ । व्रतम्—
नियमः । आस्थितोऽस्मि—आस्थित्य तिष्ठामि । ६ । तरसा—वेगेन । राजसाधर्मो—
मारांशः सु बाहय । १० । बह गोधाङ्गुलि तार्णो—बह गोधाङ्गुलि तार्णम् (गीधा-चर्म
कृतम् अङ्गुलि तार्णम्, finger protector) ययाः तौ । स्थाणम्—रुदम् । पावकी—
स्कन्द विशाली । ११ । क्षमम्—कल्याणम् । काकुत्स्थः—ककुत्स्थस्य सन्तानः ।

चतुर्थः सर्गः ।

मिथिला-गमनम् ।

ततः, प्रागुत्तरां गत्वा दिशं, रामः स-सङ्गणः,
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य, यज्ञ-वाटं ददर्श ह । १

विश्वामित्रमृषिं प्राप्तं श्रुत्वाव मिथिलेश्वरः ;
शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमकल्पधम्, २

ऋत्विग्भिः सहितश्चान्येरादायाध्यं, त्वरान्वितः,
विश्वामित्राय, सत्कृत्य, ददौ, मन्त्रं पुरस्कृतम् । ३

अथ राजा मुनि श्रेष्ठं कृताञ्जनिरभाषत, --
"आमर्ते, भगवन्, क्लृप्ते उपवेष्टुमिहार्हसि । ४

एतां च, मुनि-शार्दूल, कुमाराविव पावकी,
काक-पक्ष धरौ कस्य " किमर्थं चाभ्युपागतौ ? ५

वृद्धोरस्कां, दीर्घं भुजौ, खड्ग तूष्णं धनुर्धरौ,
अश्विनोः सदृशो रूपं, कस्याति प्रिय-दर्शनौ ?" ६

तस्यैतद् वचनं श्रुत्वा, जनकस्य महात्मनः
न्यवेदयन्महात्मानो सुतो दशरथस्य तौ,
रामस्य धनुषश्चैव जिज्ञामार्थमुपागमम् । ७

१ । प्रागुत्तराम्—पूर्वोत्तराम्, पेशादीम् । यज्ञ वाटम्—यज्ञ शाला इत्यम् ।
२ । क्लृप्ते—रचिते । ३ । काक-पक्षाः—भालाणां कपोल समीपवर्ति शिखा
(side locks of hair on the temples of boys). ४ । वृद्धोरस्कां—वृद्ध
(त्रिपलं स्त्रीशं दृढं च) उरः (उरः) ययोः तौ । ५ । न्यवेदयन्—विश्वामित्र इति
शेषः ।

आदि-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—मिथिला-गमनम् । १७

इत्युक्तो, जनको राजा प्रतुवाच, कृताञ्जलिः,—

“श्रूयतां धनुषस्तत्त्वं — यदर्थं मयि तिष्ठति । ८

दक्ष-यज्ञ-वधे पूर्वं धनुषानिन शङ्करः

विध्वंस्य त्विदृशान् सर्वानिदं किल तदोक्तवान्,— ९

‘यस्माद् भागार्थिनो भागं नाकल्पयत मे, सुराः !

तस्मादङ्गानि सर्वाणि धनुषा गातयामि वः !’ १०

तस्मै देवा, भयोद्दिग्वा, रुद्राय प्राणमंस्तदा ;

प्रसादयाञ्चक्रुरेनं । तेषां तुष्टोऽभवद् भवः । ११

तदेतद् देव-देवस्य धनुर्दिव्यं, महात्मनः,

तिष्ठत्यद्यापि, भगवन्, कुलेऽस्माकं, सु पृजितम् । १२

वीर्य-शुक्ला च मे कन्या, दिव्य-रूपा, गुणान्विता,

भृत्नादुत्थिता पूर्वं, नाम्ना मीर्तित्य-योनिजा । १३

तां नृपा वरयामासुरागत्यागत्य वै पुरा ;

वीर्य-शुक्ला प्रदेयति तानहं चान्नवं नृपान् । १४

ततो नृपतयः सर्वे, प्रार्थयन्तः सुतां मम,

वीर्यं जिज्ञामयिषवः, परमभ्याययुर्मम । १५

१. इत यज्ञ वध — इत यज्ञ वधाय । मममे' निमित्तात् । किल — एव द्रुयते ।
२. भागार्थिनः—यज्ञ भागार्थिनः । मे — मम । न अकल्पयत — ययमिति शेषः ।
गातयामि (अद् गिच् + सिप्) — क्लिप्तम् । ११ । भवः — रुद्रः । १२ । देव-देवस्य —
रुद्रस्य । १३ । वीर्य-शुक्ला — [रुद्र धनुः-संज्ञाकरणार्थं तमः] । व र्थमेव शुक्ल (मूल्यं)
यस्याः सा । अ योनिजा — अ नारी सन्धवा, 'भू-शुक्लादुत्थिता' । १५ । प्रार्थयन्तः—
प्रार्थयमानाः । परमंपदमायम् । जिज्ञामयिषवः (श सक् गिच् सक् + उ + जस्)—
ज्ञापयिष्यन्तः । अभ्याययः — अभ्यागच्छन् । अताते वक्रपरान्तिपि लिट् प्रयोग आर्षः ।

वीर्य-जिज्ञासया तेषां मया मन्दर्शितं धनुः ;	
न शिकुश्चापि ते ब्रह्मन्नुद्यन्तुमपि तद् धनुः ।	१६
तेषामल्पमहं ज्ञात्वा वीर्यं तत्र, महा-मुनि,	
कृतवान् सर्वतस्तेषां प्रत्याख्यानं सुतां प्रति ।	१७
तदेतन्, मुनि शार्दूल, दिव्यं, परम भास्वरम्,	
दर्शयाम्यद्य रामाय लक्ष्मणाय च तद् धनुः ।	१८
कुर्यादारोपणं रामो धनुषश्चास्य चैदयम्,	
दद्याम-योनिजामर्म्म सीतां दगरश्च सुषाम् ।”	१९

जनकस्य वचः श्रुत्वा, विश्वामित्रो महा मुनिः,
धनुर्दर्शय रामाय तदिति, प्राब्रवीन्नृपम् । २०

सुरोपमन् जनकः सोऽमात्यान् आदिदेश ह,—
राममन्दर्शनार्थं तद् धनुगानीयतामिति । २१

जनकं न समादिष्टाः, प्रविश्य सचिवाः पुरीम्,
धनुगनायथामासुः पुरुषैराम कारिभिः । २२

पुरुषाणां गतान्यष्टौ, आयतानां, महौजसाम्,
मञ्जूषामष्ट वक्र स्यां गुर्वीमूढः कथञ्चन । २३

१६-तस्तेषां-तानां, तेषां, १७-सुतां-पुत्रानां, १८-दिव्यं-कृतवान्-धनुः, सप्त
कुर्यात्, १९-योनिजामर्म्म-सुतां, २०-प्राब्रवीन्नृपम्-प्राब्रवीन्नृपम् इति
शेषः । अत्र कारिभिः-पुरुषैः—विपुलस्य २३ । आयतानाम्-अर्धतटार्धानाम् ।
मञ्जूषा—पेठक, त्रिंशत् a receptacle

पञ्चमः सर्गः ।

धनुर्भङ्गः ।

तामानीय च मञ्जूषामायसीं—यत्र तद् धनुः—
सुरोपमं तु जनकं तमूचुरिति मन्विणः,— १

“इदं तद् धनुरानीतमाज्ञया ते, नराधिप ;
दर्शयेतद् ऋषेरस्य राघवस्य च, भास्वरम्” । २

तेषामितद् वचः श्रुत्वा, जनकः प्रसृतं वचः
विश्वामित्रमुवाचेदं, तौ चोभौ राम-लक्ष्मणौ,— ३

“ब्रह्मन्, धनुरुपानीतं यत् तु तिष्ठति नो गृहं—
राजभियन्न गकितमुद्यन्तुमपि, तद् धनुः । ४

इदं मया धनुर्दिव्यं तवानायितमाज्ञया ;
दर्शयेतन्, मुने, क्षिप्रमनयो राज-पुत्रयोः ।” ५

विश्वामित्रस्तु तच्छ्रुत्वा जनकस्य वचस्तदा
अभ्यभाषत, धर्मात्मा, प्रहृष्टेनान्तरात्मना,— ६

“गृह्णाणदं, महा बाहो, दिव्यं धनुरनुत्तमम् ;
धारणे कर्षणे चास्य यत्नमातिष्ठ, राघव ।” ७

मुनेस्तु वचनाद्, रामो, यत्र तिष्ठति तद् धनुः,
मञ्जूषां तामपावृत्य, विश्वामित्रमभाषत,— ८

“इदं धनुरहं दिव्यं तोलयिष्यामि पाणिना,
यत्नवांश्च भविष्यामि सज्यस्यास्य विकर्षणे ।” ९

१ । आयसम्—नीर निर्मिताम् । २ । प्रसृतम्—प्रवृत्तम्, विकीर्तम् ।

३ । अपावृत्य—अपगतानुरणां कृत्वा । ४ । सज्यस्यास्य विकर्षणे—अस्य सज्यीकरणे

- वाङ्मित्येव तं राजा मुनिश्च समभाषत ।
 स-स्त्रीलमिव तद् रामस्त्रीलयित्वैक-पाणिना, १०
 पश्यतामभितस्तत्र सदस्यानां समन्ततः,
 चानम्य नाति-यत्नेन, स-ज्यं चक्रे हसन्निव । ११
 स-ज्यं कृत्वा, ततश्चैव पूरयामास वीर्यवान् ;
 बभञ्ज पूरयंश्चैव मध्ये रामो बलादिव । १२
 तस्य शब्दो महानासीद्, गिरेरिव विशीर्यतः,
 वज्रस्येव विमुक्तस्य शक्रेण नग-मूर्धनि । १३
 निपेतुस्तेन शब्देन सर्वशो मोहिता जनाः,
 विश्वामित्रं वर्जयित्वा, राजानं, तौ च राघवौ । १४
 प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्, राजा, विश्वयमागतः,
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं विश्वामित्रमिदं तदा,— १५
 “भगवन्, श्रुत-पूर्वां मे रामो दशरथात्मजः ;
 अत्यद्भुतमिदं त्वद्य कर्म चादर्शितं मया । १६
 जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता
 सीता, भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् । १७
 वीर्य-शुक्ल-वदानेन प्रतिष्ठा स-फली-कृता ;—
 सीतां दास्यामि रामाय प्राणिभ्योऽपि प्रियामहम् । १८

विश्वयमे च । १० । स-स्त्रीलमिव—क्रीडयैव, अनायासमेव । ११ । पश्यतां
 सदस्यानाम्—पश्यतः सदस्यान् अनाद्यत् । अनादरे पश्ये । अभितः—समीपे [स्थित्वा] ।
 समन्ततः—सर्वतः । स-ज्यं चक्रे—Strung. १२ । पूरयामास—आचक्रव । मध्ये
 —मध्ये प्रदेशे । १३ । वि-शीर्यतः—विद-र्यतः, splitting. १४ । प्रत्याश्वस्ते—पुनः
 श्रद्धां वाञ्छवति । जने—जनसङ्घे । १० । आहरिष्यति—सम्पादयिष्यति ।

आदि-काण्डम्—षष्ठः सर्गः—शुभः मन्देशः । २१

भवतोऽनुमते तस्मादितो यास्तु, महा-मुने,
दूता ममाज्ञया शीघ्रमयोध्यां जवनेर्हयैः ; १८

विज्ञाप्य चैव राजानमानयन्तु पुरीं मम,
प्रदानं वीर्य-शुल्कायाः सीतायाः कथयन्तु च । २०

त्वया गुप्ती च काकुत्स्थौ वेदयन्तु नृपाय ते ;
एभिः प्रञ्चादितं वाक्यैरानयन्त्विह तं नृपम् ।” २१

कौशिकेन तथेत्युक्तो, नृपः प्रेष्यानुपस्थितान्
अयोध्यां प्रेषयामास—स हि राजा, त्वरान्वितः । २२

षष्ठः सर्गः ।

शुभः मन्देशः ।

जनकेन समादिष्टा, दूतास्ते द्रुत-वाहनाः,
मार्गं त्रि-रात्रमुपिता, अयोध्यां प्राविशन् पुरीम् । १

ते, राज्ञो विदिता, दूता, राज-वेश्म प्रवेशिताः,
ददृशुस्तं महात्मानं तत्राय नृप-सत्तमम्, २

शश्वत् प्रजाः प्रशासन्तं, धर्मज्ञं, सचिवैर्वृतम्,
ऋत्विग्भिर्देव-सङ्घाशैर्वशिष्ठायैश्च मन्त्रिभिः ३

आशास्वमानं सुप्रीतैः, शक्रमाङ्गिरसैरिव,—
तं लोक-पाल-प्रतिभं, लोक-पाले सु-निश्चितम् । ४

१८ । भवतोऽनुमते—भवदनुमत कृत्य-साधन निमित्तम् । निमित्ते सममो । महा,
भवतोऽनुमत्या । जवनेः—वेगवह्निः । २१ । कौशिकः—कुशिकस्य सन्तानः, विश्वामित्र
इत्यर्थः । प्रेष्याम्—दूतान् ।

१ । उपिताः—कृत वासाः । २ । प्रवेशिताः—द्वार पालैरिति शेषः । ३ । प्रजा-
सत्तमम्—प्रशासतम् । अथवाऽपि शत्रुं मानस आर्षः । ४ । आशास्वमानम्—अभि-

दृष्ट्वैव, चाभिप्रसता, बहाष्कलि-पुटास्ततः, अचुर्दशरथं वाक्यमिदं प्रिय-निवेदिनः,—	५
“वैदेहो जनको राजा पृच्छति त्वां, नराधिप, कुशलानामयं स्निग्धं, सामात्यं, स-पुरोहितम् ।	६
पृष्ट्वा चानामयं पूर्वमव्ययं, स नराधिपः विश्वामित्र-सहायस्त्वां विज्ञापयति पार्थिवः,—	७
‘सुता मे वीर्य-शुल्केति प्रख्याता ; विदिता च ते, राजभिर्हीन-वीर्यैश्च पुरापि प्रार्थिता यथा ।	८
सेयं मम सुता, राजन्, विश्वामित्रस्य शासनात्, पुरीमिमां समागत्य, तव पुत्रेण निजिता ।	९
आनस्य तद् धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना रामेण, बलमाश्रित्य, महत्यां जन-संमदि ।	१०
तस्मै सुता मया देया, वीर्य-शुल्का, सुताय ते । प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि ; तदनुज्ञातुमर्हसि ।	११
सोपाध्यायः स-स्व-जनः स-बलः स-पदानुगः, शीघ्रमर्हसि, राजर्षे, त्वमागन्तुमिह, प्रभो ।	१२
प्रीतिं पूर्व-प्रहृत्तां मे सं-वर्धयितुमर्हसि । पुत्रयोरुभयोरेव वर्ध्नी ते दित्मिते मया ।’	१३

धीयमानाजोर्वचनम्, being blessed ; यथा, आश्रित्यसागम्, [धर्मं कार्यम्] उपदिश्य
मानम्—इटादिशाभाव आर्षः, ‘कः केन ज्ञायते’ (विष्णु पुराणम्, १।१७।२०) इत्यादिवत् ।
आश्रित्यरे—उद्भव्यतिना । मन्त्रं धनुर्वचनम् । लोकपालः—दिकपालः । लोकपाल—
पृथिवी-पालने । ६ । कृष्णम्—समम् । अनामयम्—आरोग्यम् । स्निग्धम्—खेह युक्तम् ।
७ । अव्ययम्—अचयम् । ११ । तर्तुम्—उत्तरितम्, पुरयितम् इत्यर्थः । १३ । ‘पुत्रयोरु-

आदि-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—दशरथ-समागमः । २३

इति त्वां जनको राजा विज्ञापयति, पार्थिव,
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः, गतानन्द-मते स्थितः ।” १४

इति दूत-वचः श्रुत्वा, राजा, परम-हर्षितः,
उवाचेऽं वशिष्ठादीन् सर्वानिव पुरोधसः, — १५

“गुप्तः कुशिक-पुत्रेण, कौशल्यानन्दि-वर्धनः,
नक्षत्रेण मङ्ग भ्रात्रा, विदेहानगमत् किल । १६

दृष्ट-वीर्यश्च काकुत्स्थे, जनकः सु-महा-यशः
प्रति-प्रदानं सीताया रामे कर्तुं क्लिच्छति । १७

यदि ते रोचते, ब्रह्मन्, जनकः स मङ्गी-पतिः
मन्वन्धी, तत्र गच्छामस्ततः शीघ्रमितो वयम् ।” १८

वाङ्मिल्येव, तच्छ्रुत्वा, वशिष्ठ-प्रमुखा द्विजाः
जचुः, परम-संहृष्टाः. श्वश्रु यास्याम इत्यपि । १९

ते चापि रजनीं तत्र दूताः, परम मत्कृताः.
जषुर्विदेह-राजस्य, सर्व-कामैः सु-पूजिताः । २०

सप्तमः सर्गः ।

दशरथ-समागमः ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां, सोपाध्यायो नराधिपः
राजा दशरथः. श्रिमान्, सुमन्वमिदमब्रवीत्,— १

भयंरिव', &c — अनेन लक्ष्मणाय ऊर्मिला दान कामना सूचितता । १५ । पुरोधसः—
पुरोहितान् । १६ । कुशिक-पुत्र.—कुशिकस्य पुत्रः (सन्तानः, descendant).
आनन्दिः—हर्षः । विदेहान्—विदेहानां निवास भूतान् जन पदान् । १९ । चः—
आगामिनि दिवसे, to morrow.

“अथ सर्वे धनाध्यक्षा, धनमादाय पुष्कलम्,
निर्यान्वये, समारोप्य नाना-रत्न-चयान् मम । २

चतुरङ्गं च मे शीघ्रं बलं निर्यातु सर्वशः ;
ममाज्ञा-सम-कालं च युज्यतां युग्यमुत्तमम् । ३

वशिष्ठो वाम-देवश्च जादालिः काश्यपो भृगुः,
मार्कण्डेयश्च दीर्घाशुर्, मुनिः कात्यायनस्तथा— ४

एते द्विजाः प्रयन्त्वये स्यन्दनैः, महिता मया,
यथा कालात्वयो न स्याद् । दूता हि त्वरयन्ति माम् ।” ५

इत्याज्ञया नरेन्द्रस्य, सेना सा चतुरङ्गिणी
राजानम्, ऋषिभिः मार्धं प्रयान्तं, पृष्ठतोऽन्वगात् ; ६

चतुर्भिस्तानहो-रात्रैर्विदेहानभ्युपेयिवान्,
ददर्श मिथिलां, रम्यां, जनकेनोपशोभिताम् । ७

प्रत्युद्गम्य च तं, राजा, प्रियातिथिमुपागतम्,
उवाच जनकः, प्रीतः, शतानन्द-समन्वितः,— ८

“स्वागतं ते, महा-राज ! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् ;
पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं दिष्ट्या प्राप्तसि, राघव । ९

दिष्ट्या प्राप्तो महा-तजा वशिष्ठो भगवानयम् ;
मार्कण्डेयादयश्चैव दिष्ट्या प्राप्ता महषयः । १०

२। पुष्कलम्—बहु श्रेष्ठं च । ३। चतुरङ्गम्—इत्याद्य रथ पदातिमयम् ।
बलम्—सैन्यम् । युग्यम्—अत्रादि वाहनम् । ४-५। अये द्विज प्रयाण प्रयाणं
कक्षाणाय । ६। अन्वगात्—अनुजगाम । पाणिनिः, २।४।४५ । ७। अभ्युपेयिवान्—
अभ्युपेत्य । ८। दिष्ट्या - [मम] भाग्येन । दिष्ट्याति आनन्द मूचकमव्ययम् ।

षादि-कारणम्—सप्तमः सर्गः—दशरथ-समागमः । १२५

दिष्टा मे निर्जिता विघ्ना—दिष्टा मे पूजितं कुलम्,
राघवेः सह सम्बन्धं कृत्वा, प्रथित-सद्-गुणैः । ११

अथ मे सफलं जन्म, प्राप्तं चाद्य क्रिया-फलम् ।
अथ पूतोऽस्मि, राजर्षे, त्वत्-सम्बन्धात्, म-बान्धवः । १२

एषां चापि महर्षीणामद्याभ्यागमनादङ्गम्
म-विशेषतरं, पूतौ रुजन्नाप्यायितस्तथा । १३

श्वः प्रभाते, महा-राज, निर्वर्तयितुमर्हसि
यज्ञस्यावभृथे पुण्यमुदाहृमृषिभिः सह ।” १४

तस्यैतद् वचनं श्रुत्वा, राजा दशरथस्तदा
ऋषि-मध्य उवाचेदं जनकं मिथिलेश्वरम्,— १५

“राजन्, प्रतिग्रहीतारः स्मृता दाह-वशाः किल ।
यद् वक्ष्यसि यदा चैव, तत् कर्तारस्तदा वयम् ।” १६

श्लक्ष्णं चैवानुरूपं च वचनं प्रिय-वादिनः,
तद्, राज्ञो, जनकः श्रुत्वा परं विस्मयमागतः । १७

ततः सर्वे मुनि-गणाः, परस्पर-समागमे
हर्षमेत्य परं, तत्र निशां तामवसंस्तदा । १८

विश्वामितं च, दृष्ट्वैव, राजा दशरथस्तदा,
मुनि-श्रेष्ठं, समागम्य, ववन्दे, हृष्ट-मानसः । १९

१४ । निर्वर्तयितुम्—सम्पादयितुम् । यज्ञस्यावभृथे—यज्ञान्ते । १६ । प्रतिग्रहीतारः
—[कन्या-गवादीनाम्] । स्मृताः—स्मृतौ उक्ताः । तत्—तत्सं कर्मणि न पक्षे । पाणिनिः,
२।३।६६ । ‘यद्...वयम्’—यदा च यदेव वक्ष्यसि, तदा तदेव साधु करिष्यामहे ।
१७ । श्लक्ष्णम्—स्निग्धम् । १५ १७ । वीर्यं शक्केन पूर्वमेव कन्याया जितत्वेऽपि दशरथस्य
विनयनं तादृग्-वचनान् जनकस्य परमो विस्मयः ।

तौ चापि पुत्रावाप्त्राय, परिष्वज्य च पीडितम्,
उवास स निशां तत्र, सु-सुखी, हृष्ट-मानसः । २०

अष्टमः सर्गः

वरणम् ।

ततः प्रभाते जनकः, कृत-पौर्वाहिक-क्रियः,
उवाच मधुरं वाक्यं शतानन्दं पुरोधसम्,— १

“भ्राता ममानुजः श्रीमान् वीर्यवान्, आश्रया मम,
कुश-ध्वज इति ख्यातो, योऽध्यास्ते नगरं शुभम्, २

चयाट्टालक-पर्यन्तं—पिबन्निक्षुमतीं नदीम्
साङ्काशं स्वर्ग-सङ्काशं, विमानमिव पृष्यकम्,— ३

तमहं द्रष्टुमिच्छामि । मानाहं हि म मे मतः ।
प्रीयते हि मङ्गा-मत्वः स मया, राज-मत्तमः ।” ४

तस्याथ शासनाद् दूतास्तं, यात्वा, शीघ्र-गामिनः,
आनयामासुरव्यया, विश्वामिन्द्राज्ञया यथा । ५

स तस्य शासनाद् भ्रातुराजगाम कुशध्वजः,
ददर्श चोपसृत्याशु जनकं भ्रातृ-वत्सलम् । ६

सोऽभिवाद्य शतानन्दं, जनकं च मञ्जी-पतिम्,
अध्यतिष्ठद्, अनुज्ञातो, राजाहं वरमामनम् । ७

० । अध्यास्तं—अधिवसति । १ । चयाट्टालक पर्यन्तम्—चयः (वप्रः, ram part) अट्टालकाः (प्राकारोपरितन युक्त स्थानानि) च पर्यन्तेषु (सीमसु) यस्य तत् । इक्षुमती नदीम्—इक्षुमत्या नद्या जलम् । लक्षणा । ४ । अश्रयाः—समर्थाः ।

सहोपविष्टौ तौ तत्र प्रेषयामासतुस्तदा
मन्त्रि-श्रेष्ठं, समाहूय, सु-दामानं, समाहितौ,— ८

“गच्छ, मन्त्रि-वराभ्येत्य, शीघ्रं दशरथं नृपम्
आनयेद्, सङ्ग्रामात्यं, स-पुत्रं, स-पुरोधसम् ।” ९

उपकार्यां स गत्वा, तमिच्छाकु-कुल-नन्दनम्
ददर्श, शिरसा चैवं प्रणिपत्येदमब्रवीत्,— १०

“अयोध्याधिपते, राजन्, वैदेहो मिथिलाधिपः
त्वां द्रष्टुमिच्छति क्षिप्रं, सोपाध्यायं, स-बान्धवम् ।” ११

मन्त्रि-श्रेष्ठ-वचः श्रुत्वा, राजा सर्षि-गणस्तदा
स-बन्धुरागमत् तत्र यत्र राजा स मैथिलः । १२

तमासाद्य च संगृह्य, राजा दशरथस्ततः
वाक्यं, वाक्य-विदां श्रेष्ठो, वैदेहमिदमब्रवीत्,— १३

“विदितं ते, यथास्माकमिच्छाकु-कुल-देवतम्,
प्रवक्ता धर्म-कार्येषु, वशिष्ठो, भगवानृषिः ।” १४

तूष्णीं-भूतं दशरथे, वशिष्ठो, भगवानृषिः,
उवाचेदं वचो धर्म्यं जनकं, स-पुरोहितम्,— १५

“आ-मनोरिति शुद्धानां राज्ञाममित-तेजसाम्,
ककुत्स्थेच्छाकु-सगर-रघु-प्रवर-जन्मनाम्, १६

८ । सदामानम्—सुदामा इत्याख्यम् । १० । उपकार्यो—[दशरथस्य] शिष्यम् ।
१३ । आसाद्य—अभिगम्य, प्राप्य । संगृह्य—आलिङ्ग्य । १४ । प्रवक्ता—कथयिता ।
१६ । प्रवरः—गोवत्, कुलम् । ककुत्स्थे...जन्मनाम्—ककुत्स्थे-रघुणाम् प्रवदे
(कुलं) जन्म येषाम्, तेषाम् ।

- उदाराचार-सखानां क्षत्र-धर्मानुपालिनाम्
कुले, जल-निधि-प्रस्थे, जातयोर्वृत्त-शालिनोः १७
- राम-लक्ष्मणयोरर्थं वरये तनये तव ।
सदृशाभ्यां स्व-सदृशे सुते त्वं दातुमर्हसि ।” १८
- ततस्त्वाभाष्य जनको वशिष्ठं, वदतां वरम्,
नृपं दशरथं चेदं प्रोवाच वचनं तदा,— १९
- “कनीयानेष मे भ्राता सत्य-सन्धः कुशध्वजः ।
ददामि, सहितोऽनेन, वध्वी तंऽहं सुते, नृप,—
सीतां रामाय तनयामूर्मिलां लक्ष्मणाय च । २०
- वीर्य-शुक्ला मम सुता सीता सुर-सुतोपमा ;
तां रामाय प्रयच्छामि पत्नीं वीर्य-बलार्जिताम् ।” २१
- उक्त-वाक्ये तु जनके, विश्वामित्रो महा-मुनिः
उवाच वचनं, धीमान्, वशिष्ठ-सहितस्तदा,— २२
- “ख्यात इच्छाकु-वंशो हि, जनकानां तथैव च—
सदृशोऽपत्य-सम्बन्धो युवयोरिति मे मतिः । २३
- वक्तव्यमस्ति नः किञ्चिद्भूयोऽपि । शृणु तन्, नृप ।
भ्राता ते सदृशो योऽयं शूरो राजा कुशध्वजः, २४
- तस्यास्ति किल, धर्मात्मन्, रूपेणाप्रतिमं भुवि,
कन्या-द्वयं । राघवार्थं तद् वर्यं वरयामहे,— २५

१७। उदारः—सरलः । सत्वम्—शुद्धयम् । जल निधि प्रस्थि—सागर तुल्यं,
सागरवत् विशालं । वृत्त शालिनो—सु चरितो । २०। सत्य सन्धः—सत्य प्रतिज्ञः ।
२३। सदृशः—अनुरूपः । अपत्य सम्बन्धः—अपत्य-विवाह सम्बन्धः ।

- धर्मतो भरतस्यार्थे शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।
 तदिमे संप्रयच्छे त्वं, यदि ते रुचिता वयम् । २६
- पुत्रा दशरथस्यास्य चत्वारोऽमित-तेजसः,
 लोक-पालोपमा वीराः—सर्वे मत्स्य-पराक्रमाः । २७
- एषामर्थे वयं, राजन्, भवन्तं वरयामहे ।
 सदृशोऽमि प्रभावेण राघवाणां, मही-पते ।” २८
- इत्युदार-वचः श्रुत्वा विश्वामित्र-वशिष्ठयोः,
 जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनि-पुङ्गवौ,— २९
- “एवं भवत्विमे कन्ये, कुशध्वज-सुते उभे,
 ददामि—भरतार्थिकां शत्रुघ्नाय तथापराम् । ३०
- एकाहे राज-पुत्रीणां चत्वारो रघु-नन्दनाः
 गृह्णन्वामां चतसृणां पाणीन्, मन्त्र-वदीप्सितान् । ३१
- उत्तरे दिवसे, ब्रह्मन्, फाल्गुन्यो भग-देवताः—
 विवाहेषु प्रशंसन्ति नक्षत्रं वै विपश्चितः ।” ३२
- एवमस्त्विति तं तत्र वशिष्ठः प्रत्यभाषत ।
 तं चापि जनको राजा कृताञ्जलिरभाषत,— ३३
- “वर-धर्मी-कृतो, ब्रह्मन् ; शिष्योऽस्मि भवतां सदा ;
 सामात्यः स-बलश्चैव परवानस्मि, चिन्तयताम् । ३४

३२ । उत्तरं दिवसं—पर दिवसं, अः । फाल्गुन्यः—उत्तर फाल्गुनी नाम नक्षत्रम्
 मन्त्रुमि शब्द वचनम् । भग देवताः—भगो देवता यामां ताः । भग उत्तर-फाल्गुन्या
 देवता भवति । स एव विवाहस्य अधिष्ठाता । अत एव उत्तर फाल्गुन्यां विवाहः
 प्रशस्यते । वै—एव, हि, surely. ३४ । वर धर्मी-कृतः—वरः (श्रेष्ठः) धर्मी अथ स
 वर धर्मः । अ वर धर्मः वर धर्मः कृतः वर धर्मी कृतः, कन्या दातु इष्ट-परम धर्म

प्रभुर्दशरथो राजा ममास्व विषयस्व च,—

“भवन्तद्यापि सर्वे मे सर्व-स्वे प्रभविष्णवः ।” ३५

तथा वदति वेदेहे जनके प्रसृतं वचः,

राजा दशरथो, हृष्टः, प्रत्युवाच, हसन्निव, ३६

प्रियं सम्बन्धिनं स्निग्धं प्रीति-युक्तमिदं वचः,—

“सर्व-स्वस्यास्य ते, राजन्, प्रभुरस्मि, यथात्थ माम् ;—३७

अहं तव, ममापि त्वं, यत् तवास्ति ममैव तन्,
विश्वामित्रादयद्यापि तवमे मम चेश्वराः । ३८

स्वस्ति प्राप्नुहि —भद्रं ते ! गमिष्यामि स्वमालयम्,

गो-दानादीनि कर्माणि कर्तुं कार्याण्यनन्तरम् ।” ३९

आपृच्छैवं दशरथो राजानं मिथिलेश्वरम्,

परस्त्वत्वं वशिष्ठादीन्, निर्जगाम, मुनींस्ततः । ४०

नवमः सर्गः ।

विवाहः ।

स, गत्वा निलयं, राजा, कृत्वा श्राद्धं महत्, तदा

पुत्राणां, प्रिय-पुत्रः स, चक्रे गो-दानमुत्तमम् । १

गवां शत-महस्रं हि ब्राह्मणभ्यां नरेश्वरः

एकेकशो ददा, पुत्रानुद्दिश्य तान् पृथक् पृथक् । २

मालनात् शिष्यः - धर्मं कार्यं च उपदेशं योजय । भवताम् - पुत्राणां बहु वचनम् ।

परवान - पराधीनः, भवत्प्रीत इत्यर्थः । ३७ । गो-दानम् - [समानतैर्ग पुत्राङ्कम्, ।]

४० । आपृच्छ - प्रप्यान कर्त्तुं सम्भाष्य (bidding adieu to).

२ । एकैकशः - एकशः । विभिन आर्यः । पालिनिः, प्रा०४३ । दाण भद्रम्

पयस्विनीनां हि गवां, स-वत्सानां, सु-वर्षाम्,
ददौ शत-सहस्राणि चत्वारि रघु-नन्दनः । ३

ततस्तामुषितो रात्रिं, सह पुत्रैर्मही-पतिः,
पुरस्कृत्य वशिष्ठादीन् मुनीन्, यज्ञमुपाययौ । ४

युक्ते मुहूर्ते, वैवाहे, महार्हाम्बर-भूषणैः
कृत-कौतुक-मङ्गलैः पुत्रैर्देशरथो वृतः, ५

वशिष्ठं पुरतः कृत्वा, तांशैवान्यान् महा-मुनीन्,
यथा-न्यायमुपागम्य, राजा वैदेहमब्रवीत्,— ६

“प्राप्ताः स्म, राजन्—भद्रं ते !—विवाहार्थं मदस्तव ;
तत् साधु चिन्तयित्वास्मान् प्रवेशयितुमर्हसि । ७

स्थिता हि ते वगे सर्वे वयमद्य, स-बान्धवाः ;
स्व-वंश-धर्माभ्युचितं कुरु वैवाहिकं क्रमम् ।” ८

इत्युक्त्वा परमोदारं वाक्यं, वाक्त्र-विशारदः,
प्रत्युवाच ततो राजा मेथिलस्तं नराधिपम्,— ९

“कः स्थित प्रतिहारो मे ? कस्याज्ञा प्रतिपाल्यते ?
स्व-गृहे की विचारस्ते ? विश्वम्भ्रेण प्रविश्यताम् । १०

अ सयिरपि एकैकश ३० गक-शावकाद-नयसात् इति वक्ति । ३ । सु-वर्षाम्—सु-रूपाणाम् । ४ । युक्ते—गम । कौतुकम्—वैवाहिक-हस्त-नवम् । कौतुक-मङ्गलम्—वैवाहिक-हस्त-नव-धर्म-रूप-मङ्गलानुदानम् । कृत-कौतुक-मङ्गलैः—कृत-वैवाहिक-हस्त-नव-धर्म-रूप-मङ्गलानुदानैः । ६ । यथा-न्यायम्—लोक-आचार-नुसारतः । ७ । स्म—स्मः । विमर्शाभाव-आर्थः । मदः—सभाः । ८ । क्रमः—श्रवहारः । ९ । परमोदारम्—अति-सरलम् । १० । प्रतिहारः—शर-पालः । वि-भ्रं—सङ्कटेन-प्रणयन ।

यज्ञ-भूमिमिमां प्राप्ताः कृत-कौतुक-मङ्गलाः

मम कन्याश्चतस्रो हि, वङ्गेदीप्ता इवार्चिषः । ११

सज्जोऽहं त्वत्-प्रतीक्ष्य वेद्यामस्यां स्थितो, नृप,—

अ-विघ्नं कुरु, राजेन्द्र ! किमर्थं त्वं विलम्बसे ?” १२

श्रुत्वैतज्जननेनोक्तं वाक्यं, दशरथो नृपः

प्रवेशयामास तदा वशिष्ठादीन् द्विजर्षभान् । १३

ततो राजा विदेहानामुवाच रघु-नन्दनम्,—

“रामं कमल-पत्राक्षं पूर्वं वेदोमुपानय । १४

इयं सीता, मम सुता, मह-धर्म चरी तव ;

गृह्णाण पाणिना पाणिं त्वमस्या, रघु-नन्दन ! १५

लक्ष्मणागच्छ. पत्रेममूर्मिलाया मयोद्यतम्,

गृह्णाणोपेत्य धर्मेण पाणिं, राघव, पाणिना ।” १६

तमेवमुक्त्वा, जनको भरतं केकयी-सुतम्

चोदयामास, धर्मात्मा, माण्डव्याः पाणि-संग्रहे । १७

शत्रुघ्नमपि चामीनं जनको वाक्यमब्रवीत्,—

“श्रुत-कीर्त्या गृह्णाण त्वं पाणिना पाणिमुद्यतम् । १८

सर्वे भवन्तः, सदृशोदीरैर्युक्ता, यत-व्रताः,

कुलोचितं शुभं धर्मं कुरुध्वं—शिवमस्तु वः !” १९

११ । अर्चिषः—शिवः । १२ । अ-विघ्नम्—अ-विलम्बम् इत्यर्थः । १५ । मह-धर्मं चरोति पदेन ‘अथ प्रभृति च्या यत् कर्त्तव्यं, तदनया सह’ इति स्मारितम् । १७ । चोदयामास—उदयामास, निर्युज । १८ । यत-व्रताः—धृत-व्रताः, अनुष्ठित-व्रताः ।

जनकस्य वचः श्रुत्वा, पाणींस्तान् जग्दुस्तदा	
चत्वारस्ते, चतसृणां, शतानन्दानुमन्विताः ।	२०
अग्निं प्रदक्षिणं चक्रुस्ततः सर्वे यथा-क्रमम्,	
राज्ञा कृत-स्वस्ययनास्तैश्च सर्वैर्महर्षिभिः ।	२१
पपात पुष्पवृष्टिश्च लाजोन्मिथ्या, नभश्च्युता,	
तेषामुपरि सर्वेषां, विवाहं, पुण्य-कर्मणाम् ।	२२
देव-दुन्दुभयो नेदुरम्बरे, मधुर-स्वनाः ;	
शुश्रुवे मधुरश्चैव वीणा-वेणु-स्वनो महान् ।	२३
ईदृशे वर्तमाने तु काले, रति-करे, शुभे,	
तिरग्निं ते परिक्रम्य तत ऊर्ध्वधूः पृथक् ;	२४
स्वानि यानानि चारोष्य दारांश्च, प्रययुस्ततः ।	
राजाप्यनुययौ पश्चात्, सर्षि-सङ्घः, स-बान्धवः ।	२५

दशमः सर्गः ।

प्रत्यागमनम् ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां, विश्वामित्रो महा-मुनिः,	
आमन्त्र्य तौ नर-व्याघ्रौ, जगामोत्तर-पर्वतम् ।	१
विश्वामित्रे गते तस्मिन्, जनकं मिथिलाधिपम्	
आपृच्छ, प्रययौ चापि राजा दशरथः पुरम् ।	२

२१ । स्वस्ययनम्—अनिष्टापात-निवृत्तायं देवार्चनादिकम् । २२ । लाजाः—
अक्षतम्, भृष्ट धान्यम्, ऐश । २३ । स्वनः—ध्वनिः । वेणुः—वंशी । २४ । रति-करे—
प्रोति करे ।

१ । 'उत्तर पर्वतः' मगधे कौशिकी तटे वर्तते ।

अथ राजा विदेहानां तत्र कन्या-धनं ददौ—	
कम्बलाजिन-रत्नानि, दुकूलानि सृष्टूनि च,	३
नाना-रामाणि वासांसि, शुभान्याभरणानि च,	
रत्नानि च महार्हाणि, यानानि विविधानि च ।	४
गवां शत-सहस्राणि चत्वारि पृथगेव च	
ददौ राजा, महार्हाणि—कन्या-धनमभीक्षितम् ।	५
चतुरङ्ग-बलं चान्यदनुयात्रं महद् ददौ ;	
दासीनां निष्क-कण्ठीनां सहस्रमपि चाददात् ।	६
सुवर्णस्यायुतं पूर्णं हिरण्यस्य च मैथिलः	
ददौ प्रीतेन मनसा—कन्या-धनमनुत्तमम् ।	७
समुच्छ्रित-ध्वजवतीं तूर्य-स्वन-निनादिताम्	
सिक्त-राज-पथां रम्यां प्रकीर्ण-कुसुमोत्कराम्,	८
राज-प्रवेशाभिमुखैः पौरैर्मङ्गल-वादिभिः	
सङ्कीर्णां, प्राविशद् राजा पुरीं, स्वं च निवेशनम् ।	९
कौशल्या च सुमित्रा च कौकेयी च सु-मध्यमा,	
वधू-प्रतिग्रहे युक्ता यास्वान्या राज-योषितः,	१०
ततः सीतां श्री-प्रतिमामूर्मिलां च यशस्विनीम्	
कुशध्वज-सुते चैव परिगृह्यानुवृष्ट्य च,	११

३ । कन्या धनम्—यौतकम् । अजिनानि—सृष्टूनि चर्माणि । दुकूलानि—पट्ट वस्त्राणि । सृष्टूनि—कोमलानि । ४ । निष्कः—कण्ठ भूषणम् । ५ । सुवर्णम्—हंस, स्वर्णं सुद्रा-विशेषः । हिरण्यम्—रजतम्, रूप्यकम्, रजत-सुद्रा-विशेषः । ८ । समुच्छ्रितः—अत्यन्नतः । ध्वजः—पताका इत्यर्थः, पताका इत्यर्थः । तूर्यम्—वादिभ्यम् । १० । प्रतिग्रहे—मङ्गलाचरण पूर्वकं दर्शनं स्वर्गं । ११ । परिगृह्य—मङ्गलाचरणपूर्वकं दृष्ट्वा तृषा च ।

आदि-काण्डम्—एकादशः सर्गः—भरत-निर्गमः । ३५

ततः प्रवेशयामासुर्नृप-वेश्म, स्वर्ल-कृताः,	
मङ्गलालभनीयैश्च शोभिताः, क्षीम-वाससः ।	
उपनिनुश्रुत्वा ता एता देवतायतनान्यपि ।	१२
अभिवाद्याभिवाद्यांस्तास्तत्र पूज्यान् गुह्यंस्तथा,	
रेमिरे, मुदितास्तत्र, भर्तृ-प्रिय-हिते रताः ।	१३
तासां भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा	
रमयामास भर्तारं, विष्णुं श्रीरिव रूपिणी ।	१४
प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीत्प्रहात्मनः ;	
प्रिय-भावः स तु तया स्व-गुणैरभिवर्धितः ।	१५
तथैव रामः सीतायाः प्राणैर्भ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।	
हृदयं ह्येव जानाति प्रीति-योगं परस्परम् ।	१६
सीतया तु तया रामः प्रियया सह सङ्गतः,	
प्रियोऽधिकतरं तस्या, विजहारामरोपमः ।	१७

एकादशः सर्गः ।

भरत-निर्गमः ।

कस्यचित् त्वय कालस्य, राजा दशरथः सुतम्
भरतं केकयी-पुत्रं समाहूयेदमब्रवीत्,— १

१२ । वेश्म—गृहम् । मङ्गलालभनीयैः—मङ्गल कर स्पृशन् द्रव्यैः । क्षीमम्—पट्ट-
वस्त्रम् । आयतनानि—आलयाः, गृहाणि । १३ । अभिवाद्यान्—अभिवादानार्हान् ।
अभिवाद्य—नमस्कृत्य । ताः— राज-सुषाः । तत्र—तत्र वेश्मनि । १४ । रमयामास—
प्रीणयामास । श्रीः—लक्ष्मीः । १५ १६ । इमौ हावेव श्लोकी रामायणे वासु-चरित-
स्यान्वेष्यध्यायि वर्तेते इति कुञ्ज-मुखेन भवभूतिनोक्तम् (उत्तर चरितम्, ६।३१-३२) ।

१ । कस्यचित् कालस्य—अत्यये इति शेषः ।

“अयं केकय-राजस्य सुतो वसति, पुत्रक,
 नेतुं त्वामागतो, वीर, युधाजिन्हातुलस्तव । २
 तस्मान्, मातामहं द्रष्टुमितोऽनेन सह, त्वया
 गन्तव्यं । पुत्र, पश्य त्वं पुरं मातामहस्य तत् ।” ३
 श्रुत्वा दशरथस्यैतद् वचनं, कैकेयी-सुतः
 गमनायोपचक्राम, शत्रुघ्न-सहितस्तदा । ४

सुहृद्भिः सह मार्गेषु व्याहरन्, प्रिय-वादिभिः,
 अहोभिर्गणितैः कैश्चिद्-आम्न-बल-वाहनः,
 वनानि सरितः शैलानतीत्य, सु-मनोहरान्,
 आससाद् पुरं राज्ञो, रम्यं राज-गृहं, विभुः । ६

आहार्य-सिकताकीर्णं पुष्योत्कर-विभूषितम्
 राज-मार्गं कारयित्वा, जलेन सु-समुक्षितम्, ७
 विन्यस्त-पूर्ण-कलसं, वन-माला-विभूषितम्,
 समुच्छ्रित-पताकं च धूप-गन्धाधिवामितम्, ८
 ततः प्रवेशयामासुर्भरतं पुर-वासिनः,
 सर्व-तूर्य-स्वनैश्चाराद् वाद्यमानैश्च नन्दितम् । ९

इत्यर्धे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्रां संहितायाम्.
 आदि काण्डम् ।

- ५ । व्याहरन्—आत्मानं कर्तव्यम् । गणितैः—संख्यातैः, कतिपयैः इत्यर्थः ।
 ६ । राज-गृहम्—राज-गृहं नाम मातामह-नगरम् । ७ । आहार्य-सिकताः—
 कृत्रिम-वानुकाः । उत्करः, उत्कारः—राशिः । सु-समुक्षितम्—सु-सिकताम् ।
 ८ । आगतम्—दूरे ।

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-प्रस्तावदि-काण्डम् ।

षष्ठ
श्री-लघु-रामायणे

अयोध्या-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मन्त्रणा ।

दृष्ट्वा दशरथो रामं गुणाकरमरिन्दमम्,
चिन्तयामास सततं, तद्-गतेनान्तरात्मना,— १

“पात्र-भूतोऽस्य राज्यस्य, सर्व-भूतानुरञ्जकः,
मत्तः प्रियतरो रामः प्रजानां स्व-गुणैर्, विभुः ; २

पराक्रमे शक्र-समो, बृहस्पति-समो मती,
महीधर-समः स्वैर्यं, मत्तश्च गुणवत्तरः । ३

महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम्
अनेन वयसा दृष्ट्वा, सुखं स्वर्गमवाप्नुयाम् ।” ४

तं तस्य भावं भाव-ज्ञा विज्ञाय सुधियो जनाः—
गुरवो मन्त्रिणश्चैव पौर-जानपदास्तथा ५

१ । अरिन्दमः—शत्रु-दमन-कारि । अन्तरात्मा—अन्तः करणम्, मनः । २ । विभुः
—[नियन्त्रायुषह] समर्थः । ३ । मती—बुद्धि । ४ । अधितिष्ठन्तम्—आसतम् ।
आत्मजः—पुत्रः । ५ । भावः—अभिप्रायः । पौरः (पुर + षण् + सु)—पुर-वासी,
नगर-वासी । जानपदः (जन पद + षण् + सु)—जनपद-वासी (देश-वासी), ग्राम-वासी

- समेत्स मन्त्रयामासुर ; मन्त्रयित्वा च निश्चयम्,
 एवं समन्ततः सर्वे ह्यं दयारथं नृपम्,— ६
- “अनेक-वर्ष-शतिको ह्यस्योऽस्यथ, नरीश्वर !
 स रामं यौव-राज्ये त्वमभिवेक्षुमिहार्हसि ।” ७
- इति तद् वचनं श्रुत्वा तेषां, स्व-हृदयेष्वितम्,
 अनिच्छन्नपि, जिज्ञासुर्जनांस्तान् प्रत्युवाच सः,— ८
- “कथं नु, मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति,
 भवन्तः कर्तुमिच्छन्ति युव-राजं ममात्मजम् ?” ९
- ते तमूचुर्महात्मानं पौर-जानपदाः पुनः,—
 “ब्रह्मो, नृप, कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ;— १०
- मृदुश्च देव-सत्त्वश्च साध्वाचारोऽनसूयकः,
 प्रिय-कृत् प्रिय-वादी च, प्रजानां पितृ-मातृवत्, ११
- बहु-श्रुतानां हृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता,
 नियन्ता दुर्विनीतानां, विनीत-प्रतिपूजकः । १२
- न ज्ञातिषु, न पौरेषु, न च जानपदेष्वपि
 जनोऽस्त्व-गुण-वादी यो रामस्य, भुवि, भू-पते । १३
- स-हृद-बालाः पौरास्ते तथा जानपदा जनाः,
 गुणानुरक्ता रामस्य, राममिच्छन्ति भूमि-पम् । १४

इत्यर्थः । ६ । निययः—सिद्धांतः । ७ । यौव राज्यम्—युव राजत्वम्, जीवत्यपि पितरि
 पुत्रस्य राजत्वम्, regency. ८ । युव राजः (युवा राजा)—जीवत्यपि पितरि यः पुत्रं
 राजा भवति सः, a regent. ११ । अनसूयकः—असूया रहितः । असूया—गुणेष्वपि
 दोषारोपः (detraction) । १२ । बहु श्रुतानाम्—बहु शास्त्र ज्ञानाम्, बहु विद्या
 विशारदानाम् । उपासिता—उपासकः, भक्तः ।

अयोध्या-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—राजादेशः । १८

कृती रामो धनुर्वेदे, दिव्यास्त्रः प्रथमं, संयुगे
अमोघास्त्रो दूर-पाती चित्र-योधी दृढाशुधः । १५

यं यं व्रजति संधामं, राजन्, रामस्तवाश्रया,
ततस्तस्त्रे, विजित्वासीन्, विजयी विनिवर्तते । १६

जित्वापि चारि-सैन्यानि यदायं विनिवर्तते,
तदापि प्रश्रित-परो भूत्वा नः पूजयत्युत । १७

प्रवासात् पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा,
राज-मार्गोऽपि दृष्ट्वा नः, स्थित्वा पृच्छत्यनामयम् ।” १८

तेषामञ्जलिमालास्ताः प्रतिगृह्य समन्ततः,
हृष्टो, दशरथो राजा प्रोवाचेदं वचस्तदा,— १९

“धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि भवद्भिः प्रिय-वादिभिः,
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं युव-राजमिहच्छेद्य । २०

चैत्रः श्रीमानयं मासः, पुण्यः, पुष्पित-काननः ।
रामाय यौव-राज्यं मे दातुमत्रैव रोचते ।” २१

द्वितीयः सर्गः ।

राजादेशः ।

ततः, सु-मन्त्रमाह्वय, राजा दशरथोऽब्रवीत्,—
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति । १

१६। चरिः—शत्रुः । १७। प्रश्रित परः—विनोतः ।

१। कृतात्मा—[धर्म] कृत बुद्धिः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय, सुमन्त्रो, राज-शासनात्,
रामं तत्र निनायाथ रथेन, रथिनां वरः । २

अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम्
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च भूसि-पाः, ३
श्लेच्छाश्च यवनाश्चैव शकाः शैलान्त-वासिनः—
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे ते, देवा इव वासवम् । ४

तेषां मध्ये स राजर्षिर्, मरुतामिव वासवः,
प्रासादस्थो, रथस्थं तं ददर्शायान्तमात्मजम्, ५
गन्धर्व-राज-प्रतिमं, लोके विश्रुत-पौरुषम्,
दीर्घ-बाहुं, महा-सत्त्वं, मत्त-मातङ्ग-गामिनम् । ६
घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः,
नालप्यत तमायान्तमीक्षमाणो नराधिपः । ७

अवतार्य सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात्,
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् । ८

२ । तथेति प्रतिज्ञाय—तथा कर्तव्यम् इत्यवधार्य । ३ । प्राच्याः—पूर्व देशीयाः ।
उदीच्याः—उत्तर देशीयाः । प्रतीच्याः—पश्चिम देशीयाः । दक्षिणात्याः—दक्षिण-
देशीयाः । ४ । श्लेच्छाः—किरात-शवर पुलिन्दाः । तेषु किराता धनुष्याण्यो वने चराः,
शवराः पतवि पव चूडाः, पुलिन्दाश्च अर्धोध्य भाषिणः । यवनाः—इदानीं योक् इति नाम्ना
ख्यातो ज्ञाति विशेषः । शकाः—अर्थात् उत्तर पश्चिमस्थाः दिग्गो भारत वर्षे समायातः
इदानीं सिद्धियान्ति नाम्ना ख्यातो ज्ञातिर्यवशेषः । शैलान्त वासिनः—पार्वत्याः ।
उपासाञ्चक्रिरे—आनुगम्य दर्शयित्वा प्रसादयामासुः । वासवः—इन्द्रः । ५ । मरुताम्—
देवानाम् । ६ । गन्धर्व राज प्रतिमम्—अथ रथवत् सुन्दरम् । महा सत्त्वम्—महा-
बलम् । मत्त मातङ्ग गामिनम्—मदालस गमन्ववत् सु मूलित गतिम् । ७ । घर्माः—
रौद्रम् । पर्जन्यः—मेघः । अलप्यत—अलप्यत् । आत्मने पदसार्धम् । ८ । स्यन्दनः—रथः ।

- स तु कौलास-शृङ्गाभं प्रासादं नर-पुङ्गवः
 आरुरोह, नृपं द्रष्टुं, सह सूतेन, राघवः । ६
- स, प्राञ्जलिरभिप्रेत्य, प्रणतः, पितुरन्तिकम्,
 नाम संश्रावयन्, रामो ववन्दे चरणीं पितुः । १०
- तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे, कृताञ्जलि-पटं, नृपः
 गृहीत्वाञ्जलिमाकथ्य सखजे प्रियमात्म-जम् । ११
- तस्मै चात्युचितं श्रीमन्मणि-काञ्चन-भूषितम्,
 दिदेश राजा रुचिरं रामायानुपमासनम् । १२
- तदासनवरं, प्राप्य, व्यदीपयत राघवः,
 स्वयेव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः । १३
- तं स पश्यन् नर-पतिस्तुतोष प्रियमात्म-जम्,
 अलङ्कृतमिवात्मानमादर्श-तलमास्थितम् । १४
- स तं स-स्मितमाभास्य पुत्रं, पुत्रवतां वरः,
 उवाचेदं वचो राजा, देवेन्द्रमिव कश्यपः,— १५
- “ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः
 उत्पन्नस्त्वं, गुण-श्रेष्ठो, मम रामात्मजः प्रियः । १६

६। सूतेन—मारुतिना । १०। प्राञ्जलिः—दृष्ट्वाञ्जलिः। अभिप्रेत्य—अभ्युपेत्य,
 प्राप्य। अन्तिकम्—सर्ग-पत्रम्। नाम संश्रावयन्—[‘राम वसो अस्मस्मिं इत्येवम्]।
 ११। आकथ्य—सख सम्मुखमाजीय। १२। अत्युचितम्—अति न्याय्यम्। रुचिरम्—
 उज्वलम्। अनुपमम्—अनुपमम्, अतुल्यम्। १३। व्यदीपयत—नितरामशोभयत।
 अथ ‘आसनं कर्म’, ‘राघवः’ कर्ता। उदये—उदय काले। १४। आदर्शः—दर्पणः।
 ‘अलङ्कृत...मास्थितम्’—उत्तेन रामस्य पितृ सदृशावयवत्वं सचितम्। १५। देवेन्द्रः—

तवायत्ताः प्रजाक्षेमाः, स्व-गुणैरनुरञ्जिताः ;
 तस्मात्त्वं पुण्य-योगिन यौव-राज्यमवाप्नुहि । १७
 कामं च त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ।
 गुणवत्त्वेऽपि तु, खेहात्, पुत्र, वक्ष्यामि ते हितम् । १८
 भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ;
 काम-क्रोध-समुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च । १९
 परोक्षयानिश्चं बुद्ध्या, राम, प्रत्यक्षया तथा,
 परां च प्रकृतिं दृष्ट्वा, परिपाल्याः प्रजास्वया । २०
 सत्-परो निरहङ्कारो भूत्वा, राम, गुणान्वितः,
 ततः पालय पुत्रेमाः प्रजाः, पुत्रानिवीरमान् । २१
 योधानमात्यान् हस्त्यश्वं कोषं चावेक्ष्य, यद्ववान्,
 मित्राण्यमित्रान् मध्यस्थानुदासीनांश्च, राघव, २२

इन्द्रः । १७ । पुण्य-योगिन—चन्द्रस्य पुण्य योगोपलक्षित कालं । १८ । कामम्—अत्यर्थम् ।
 प्रकृत्या—स्व भावेन । 'गुणवत्त्वंऽपि तु' - 'गुणवत्त्वापि तु इति पाठान्तरमापि सुष्ठु । 'गुणवत्
 त्वयि च' इति गोरेमिच्छां धृतः पाठस्तु न समाचीनां भाति । १९ । भूयः—अधिकम् ।
 व्यसनानि—दोषाः । काम क्रोध समुत्थानि व्यसनानि—स्त्री द्युत मधु सेवनादीनि
 कामजानि, वाक्-पारुष्योद्य दम्भद्वार्य द्रवणादौनि च क्रोधजानि व्यसनानि । अर्थ-
 द्रवणम्—पितृदि मरिचतार्थं नाशनम् । २० । अनिशम्—अविरतम्, सततम् ।
 परोक्षया बुद्ध्या—चार मन्वात् श्रुतानां स्व पर राष्ट्र ज्ञानानां विचारण । प्रत्यक्षया
 [बुद्ध्या]—राज-सभामागतानां प्रज्ञानं न्यायादि विचारण । परां प्रकृतिम्—पराः
 प्रकृतीः, [स्वामी, अमात्यः, सुहृत्, कौषः, राष्ट्रम्, दुर्गम्, बन्धुं चंति मम राज्याङ्गान्तेव
 राजत्वस्य उपादान भूतानि मम] आदि-कारणानि । एक-वचन समाहाराद्येमाथं च ।
 दृष्ट्वा—समीक्ष्य । २१ । सत् परः—साधु जनान्तरक्तः । वीरमान्—धर्म-पत्नी-सन्धवान्
 आत्म-जान् । २२ । योषः—बोद्धा । अमात्यः—मन्त्री । कौषः—अर्थ समूहः । अवेक्ष्य
 —परिदृश्य, having inspected or observed. मित्रम्—सुहृत्, मित्र-

तुष्टानुरक्त-प्रकृतियः पाखयति मेदिनीम्,
तस्य नन्दन्ति मित्राणि, स्रष्ट्वामृतमिवामराः । २३

अथ चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात् पूर्वं पुनर्वसुम् ;—
स्रस्वाहमभिषेक्तास्मि यौव-राज्ये, परन्तप ! २४

तस्मात् त्वयाद्य व्रतिना निशेयं नियतात्मना
सह बध्वोपवस्तव्या दर्भ-संस्तर-शायिना । २५

निर्वासितश्च भरतो यावदेव पुरादितः,
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्त-कालो मतो मम । २६

कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः,
ज्येष्ठानुवर्ती, धर्मात्मा, मानुक्रोशो, जितेन्द्रियः । २७

किन्तु चित्तं मनुष्याणां जानाम्येव यथा चलम्,
सतां च धर्म-कृत्यानि कृत-शोभानि, राघव ।” २८

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा, नराः प्रिय-निवेदिनः,
त्वरिताः, शीघ्रमभ्येत्य, काशल्यायै न्यवेदयत् । २९

सा, हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च
व्यादिदेश प्रियास्येभ्यः कौशल्या, प्रमदोत्तमा । ३०

भावापन्नो [राजा] । अभिषेकः—शत्रु-भावापन्नो [राजा] । मध्यस्थः, मध्यमः—
अरि विजिगीषोर्मध्यवर्ती यो [राजा] सम्भ्रलितयोस्तयोरनुग्रहं समर्थः, असम्भ्रलित
योस्तयोर्निग्रहं च, सः । उदासीनः—यो [राजा] सम्भ्रलितानाम् अरि-विजिगीषु
मध्यस्थानामनुग्रहं समर्थः, असम्भ्रलितानां तेषां निग्रहं च, सः । २३ । प्रकृतयः—प्रजाः ।
२४ । अभिषेक्तास्मि—अभिषेक्यामीति स्थितमेव । २५ । नियतात्मना—संयतेन्द्रियेण ।
उपवस्तव्या—अनादारेण नेतव्या । संस्तरः—शय्या । २७ । कामम्—स्नेह्यैव ।
मानुक्रोशः—दयालुः । २८ । यथा चलम्—चञ्चलमिति । कृत शोभानि—स यत्र

यथाभिवाद्य राजानं, रथमारुह्य, राघवः

ययौ स्वं, द्युतिमान्, वेश्म, जनौघैः परिवारितः । ३१

प्रविश्य चात्मनो वेश्म, राजादिष्टेऽभिषेचने,
तस्मिन् क्षणे विनिर्गत्य, मातुरक्तः-पुरं ययौ । ३२

तत्र तां प्रणतामेव मातरं, क्षौम-वासमम्,
ददर्श, याचमानां तु देवता-वेश्मनि श्रियम् । ३३

तथा संयमितामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च,
उवाच मातरं रामो हर्षयिष्यन्नितं वचः,— ३४

“अम्ब, पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजा-पालन-कर्मणि ;
भविता श्वोऽभिषेको मे, यथा वै शासनं पितुः ।” ३५

एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिर-कालाभिकाङ्क्षितम्,
हर्ष-वाष्पाकुलं वाक्यमितं राममभाषत,— ३६

“वत्स राम, चिरं जीव ! हतास्ते परिपन्थिनः !
ज्ञातीन् मे त्वं, श्रिया युक्तः, सुमित्रायाश्च, नन्द्य ! ३७

अ-मोघा वत मे भक्तिः पुरुषे पुष्करेक्षणे—
सेयमिच्छाकु-राजपेंः श्रीस्वामद्य श्रियिष्यति ।” ३८

हृष्ट-नारी-नर-युतं राज-वेश्म तदा बभौ,
यथा मत्त-द्विज-गणं प्रफुल्ल-नलिनं सरः । ३९

सम्पादित-शोभा सम्पन्नानि, सम्पाद्य शोभानि, न तु स्वभाव-सुन्दरानि इत्यर्थः ।
३४ । संयमिता—नियमिता । ३५ । भविता—भविष्यति । ३७ । परिपन्थी—शत्रुः ।
ज्ञातिः—स्वजनः । ३८ । अमोघा—अनिष्फला, सफल । पुरुषे पुष्करेक्षणे—विष्णौ ।
श्रीः—लक्ष्मीः, सम्पद, राज्यमिति भावः । ३९ । द्विजाः—पक्षिणः । नलिनम्—पद्मम् ।

वृन्द-वृन्दैरयोध्यायां राज-मार्गः समस्ततः
बभूव चाति-संवाधो जनैर्जात-कुतूहलैः । ४०

सिक्त-संमृष्ट-रथ्या हि सा राज-पथ-मालिनी,
षामीदयोध्या नगरी समुच्छ्रित-वृहद्बुजा । ४१

तृतीयः सर्गः ।

पुर-भूषणम् ।

वाग्यतः, सह वेदेद्या, भूत्वा नियत-मैथुनः,
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिष्ये नर-वरात्मजः । १

एक-यामावशिष्टायां रात्रां तु प्रतिबुध्य, सः
अलङ्कार-विधिं कृतस्त्रं कारयामास वेश्मनः । २

ततः शृण्वन् शुभा वाचः सूत-मागध-वन्दिनाम्,
पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो, जजाप, यत-मानसः । ३

तुष्टाव प्रयतश्चैव, प्रणम्य, मधु-सूदनम् ;
विमल-क्षौम-संवीतो वाचयामास च द्विजान् । ४

४० । वृन्द-वृन्दैः—असखा मघैः । प्रथमो वृन्द-शब्दः सखा-वाचकः । अजात-
सखाधिं ज्ञात-सखा प्रयोगः । यद्वा, वृन्दानां वृन्दैः, जनमघ समूहैः । सखाध—
सम्बन्धः । ४१ । संमृष्टा—मार्जिता, परिष्कृता । रथ्या—प्रतोली, a high street.

१ । मैथुनम्—स्त्री पुंसयोः मङ्गलम् । नियतम्—संयतम्, त्यक्तमिति भावः ।
श्रीमत्—श्रीभक्षणम्, सुन्दरम् । २ । प्रतिबुध्य—जागरित्वा । ३ । मताः—
पौराणिकाः, मागधाः—वशावली कौर्तकाः । वन्दिनः—स्तुति-पाठकाः । 'पूर्वाः...'
उपासीनः—पूर्व सन्ध्योपामन कुर्वन् । जजाप—गायत्रीमिति शेषः । यत मानसः—
ईश्वरार्पित चित्तः । ४ । प्रयतः—पूतः, पवित्रः । मधु सूदनः—विष्णुः । संवीतः—
आवृतः । वाचयामास—स्वस्ति वाचनं पुण्याहश्च इति शेषः ।

तेषां पुष्पाङ्ग-घोषोऽथ गभीर-मधुरस्तदा अयोध्यां पूरयामास, तूर्य-घोष-विमिश्रितः ।	५
ततः पौर-जनः सर्वः, श्रुत्वा रामाभिषेचनम्, प्रभातां रजनीं वीक्ष्य, चक्रे शोभां परां पुनः ।	६
सिताभ्र-शिखरामैषु देवतायतनेषु च, चतुष्पथेषु, रथ्यासु, चैत्येष्वट्टालकेषु च,	७
नाना-पक्ष्य-समूहेषु वणिजामापणेषु च, कुटुम्बिनां समूहानां श्रीमत्सु भवनेषु च,	८
सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तथा ।	९
नट-नर्तक-संघानां, गायनानां च गायताम् मनः-कर्ण-सुखा वाचः श्रूयन्तेऽथ समन्ततः ।	१०
रामाभिष्टव-संयुक्ताः कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः, रामाभिषेके संप्राप्ते, चत्वरेषु गृहेषु च ।	११
बालाद्यापि, क्रीडमाना गृह-द्वारेषु सर्वशः, रामाभिष्टव-संयुक्ताश्चक्रिरे ते मिथः कथाः ।	१२
कृत-पुष्पोपहारश्च धूप-गन्धाधिवासितः, राज-मार्गः कृतः श्रीमान् पौरै रामाभिषेचने ।	१३

५ । घंघः—ध्वनिः । ७ । सितम्—शुक्लम्, श्वेतम् । अभम्—मिथः । आभा—
शोभा । चैत्येषु—बीज मठेषु । अट्टालकेषु—प्राकारोपरितम-युद्ध म्यानेषु । ८ । आलक्षितेषु
—सर्वतो लक्षितेषु, अत्यन्तेषु । १० । नटाः—नृत्य धराः । गायनः—गायकः । ११ ।
अभिष्टवः—गुण कर्म वचनम् । मिथः—अन्योऽन्यम्, परस्परम् । चत्वरेषु—चक्रनेषु ।

अयोध्या-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—पुर-भूषणम् । ४०

प्रकाशी-करधार्यञ्च, निशागमन-शङ्कया,
दीप-वृक्षांस्तथा चक्रुरनु-रथ्यासु सर्वशः ; १४

अलङ्कारं पुरस्त्रैवं कृत्वा च, पुर-वासिनः,
आकाङ्क्षन्तो हि रामस्य यौव-राज्याभिषेचनम्, १५

समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च,
कथयन्तो मिथस्तत्र, प्रशशंसुर्नराधिपम्,— १६

“अहो, महानयं राजा इच्छाकु-कुल-नन्दनः,
ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्ये ऽभिषेक्षति ! १७

सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म, यन् नो रामो मही-पतिः
चिराय भविता गोप्ता, दृष्ट-तत्त्व-परावरः । १८

अनुव्रत-मना, विद्वान्, धर्मात्मा, भ्रातृ-वत्सलः,
यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः । १९

चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः,
यत्-प्रसादादभिषिक्तं द्रक्ष्यामो राघवं वयम् ।” २०

मिथः कथयतामिवं पौराणां शुश्रुवे तदा ।

दिग्भ्योऽपि श्रुत-वृत्तान्तः प्राप्तो जानपदो जनः । २१

स तु, दिग्भ्यः पुरीं प्राप्तो, द्रष्टु-ज्ञामोऽभिषेचनम्
रामस्य, पूरयामास पुरीं जानपदो जनः । २२

१४ । दीप-वृक्षाभू—वृक्षवत् नामा शाखान् दीप-कृष्णान् । अनु-रथ्यासु—रथ्या
पार्श्वयोः । १८ । अनुगृहीताः—ईश्वरेण इति शेषः । स्म—स्मः (वृत्तिः, १।९।७) । चिराय
—चिरम्, long. गोप्ता—रक्षिता । दृष्ट-तत्त्व-परावरः—दृष्टम् (अनुभूतं, प्रत्यक्षं कृतम्)
परं (श्रेष्ठं, पारमार्थिकम्) अवरम् (अश्रेष्ठं, व्यवहारिकं, जागतिकं) च तत्त्व (सत्यं) धेन
सः । १९ । स्निग्धः— वत्सलः । २० । अनघः—निष्पापः । २१ । शुश्रुवे—कल रव

जनौर्ध्वस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निखनः,
पर्वसूदीर्ण-वेगस्य सागरस्येव भिद्यतः ।

२३

चतुर्थः सर्गः ।

कु-मन्त्रः ।

ज्ञाति-दास्यथ कैकेय्याः, महीढा परिचारिका,
प्रासादाग्रमुपारूढा तस्मिन् काले यदृच्छया ।

१

ददर्श साथ तत्रस्थां श्रीमद्राज-पथां पुरीम्,
समुच्छ्रित-ध्वजवतीं हृष्ट-पुष्ट-जनाकुलाम् ।

२

तां च दृष्ट्वा पुरीं रम्यामलङ्कृत-जनाकुलाम्,
अ-दूर-स्थां समासाद्य धात्रीं काञ्चिदपृच्छत,—

३

“कस्मात् पौर-जनस्यायमति-हर्षोऽद्य, शंस मे ।
चिकीर्षितं किं नृपतेः कार्यं पौर-जन-प्रियम् ?”

४

इति पृष्ट्वा तया धात्री कुञ्जया, भृश-हर्षिता,
आचचन्ने, यथा-वृत्तं, यौव-राज्याभिषेचनम्,—

५

“श्वः पुण्य-योगेन किल यौव-राज्ये स्वमात्मजम्
अभिषेचयिता रामं राजा, गुण-गणाकरम् ।”

६

इति श्रेय . २३ । पर्वसु—अष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्णिमाशामभावस्यायां च । विसर्पद्भिः—
प्रसरद्भिः, spreading. उदीर्णं वेगस्य—उदगत वेगस्य । भिद्यतः—भिद्यमानस्य ।
कर्म-कर्तारि परस्मैपदमाधेयम् ।

१ । ज्ञाति दासी—ज्ञातिः (मातृ कुलस्य) दासी । महीढा—ऊदया सह
[आगता], परिणयान् परमेव या वध्वा सह तस्या भर्तृ-ग्रहमागच्छति सा । [अन्यथा]
सह ऊदेति प्रतीक्षां व्याख्यानं न समोर्चीन भाति । २ । अपृच्छत—अपृच्छन् । आत्मने-
पदमाधेयम् । ४ । चिकीर्षितम्—कर्तृमिष्टम् । ५ । यथा वृत्तम्—अनुशानमनुसृत्य ।

- इति श्रुत्वाप्रियं वाक्यं, कुञ्जा, क्षिप्रम-मर्षिता,
 तस्मात् प्रासाद-शिखरादवतीर्य, खरान्विता, ७
 संरक्त-नयना कोपान्, मन्त्ररा, पाप-निश्चया,
 शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत्,— ८
 “उत्तिष्ठ, मूढे ! किं शेषे ? भयं ते घोरमागतम् !
 समुपप्लुतमात्मानं, दुर्भगे ! नावबुध्यसे !” ९
 तथैवमुक्त्वा कैकेयी संरम्भात् परुषं वचः
 कुञ्जया पाप-दर्शिन्या, प्रष्टुं समुपचक्रमे,— १०
 “मन्त्ररे, किमसि क्रुद्धा ? किं तेऽक्षेमं, निवेदय ।
 विषण्ण-वदनां हि त्वां लक्षयामि सु-दुःखिताम् ।” ११
 मन्त्ररा, तद् वचः श्रुत्वा कैकेय्याः, पुनरब्रवीत्,
 संरम्भामर्ष-ताम्राक्षी, वाक्यं, वाक्य-विशारदा,— १२
 “अक्षेमं सु-महद्, देवि ! तवेदं समुपस्थितम्,
 रामं दशरथो राजा यौव-राज्येऽभिषेक्षति । १३
 अपवाद्य हि दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु,
 काव्ये स्थापयिता रामं राज्ये, निहत-कण्ठके ।” १४
 मन्त्रराया वचः श्रुत्वा, कैकेयी, हर्षिता, ततः,
 एकमाभरणं मुक्त्वा कुञ्जायै प्रददौ, शैभम् । १५

६। अभिषेचयिता—अभिषेचयिष्यति । ‘अनघतने [अविष्यति] लुट्’—पाणिनिः, ३।३।१५ ।
 ७। अ-मर्षिता—अ-सहमाना । ८। समुपप्लुतः—सम्प्लुतः, नितरां पीडितः ।
 अवबुध्यसे—अवगच्छसि, जानासि । १०। संरम्भः—क्रोधः । पाप-दर्शिन्या—पाप-पक्षं
 दर्शयन्त्या । ११। अ-क्षेमम्—अ-मङ्गलम् । ते—तुभ्यम् । भातीति शेषः । १२। अ-मर्षः
 —अ-सहिष्णुता । १४। अपवाद्य—उहास्य । बन्धुषु—स-जनेषु, पितामह्ये इत्यर्थः ।

दत्त्वा चाभरणं श्रीमत्, प्रीति-दायं, प्रहर्षिता,
कैकेयी मन्वरां वाक्यमिदं तत्राब्रवीत् पुनः,— १६

“मन्यरे, यत् त्वया मेऽद्य प्रियमाख्यातमीक्षितम्,
तदिदं प्रीति-दायं ते प्रीत्या भूयो ददामि ते । १७

रामे वा भरते वापि विशेषो नास्ति कश्चन ;
तस्मात् प्रियं मे, यद् रामं राजा राज्येऽभिषिष्यति ।” १८

इत्युक्त्वा तत्र कैकेय्या, तत् परिक्षिप्य भूषणम्,
सासूयं मन्वरा वाक्यमिदं भूयोऽभ्यभाषत,— १९

“कौशल्यां सुभगां मन्ये, यस्याः पुत्रोऽभिषिष्यते
यौव-राज्ये पैतृकेऽस्मिन् पुष्येण, कृत-लक्षणः । २०

प्राप्ता सु-महदृक्षर्यसृष्टामृद्धि-विवर्जिता
उपस्थास्यसि कौशल्यां, दासीव, त्वम-परिहृते ! २१

ऋद्धि-युक्ता प्रिया जुष्टा राम-पत्नी भविष्यति ;
अ-श्रीमती त्व-समृद्धा क्षुषा च ते भविष्यति ।” २२

तां तथा भृशम-प्रीतां ब्रुवतीं प्रेष्य मन्वराम्,
प्रीता, राम-गुणानेव कैकेयी प्रशशंस वै,— २३

“धर्मात्मा गुरु-वर्ती च कृत-ज्ञः सत्य-वाक् शुचिः,
रामो, राज्ञः सुतो ज्येष्ठो, युव-राजत्वमर्हति । २४

वाक्ये—अथ उपसंक्रमण कालाहं, यथा कालमन्यव उपसंक्रमणार्थं । स्थापयिता—
स्थापयिष्यति । १७ । दायः—दानम् । २० । सु-भगा—भर्तृ-प्रिया भार्या, समाहृता
माता च । कृत लक्षणः—गुरुर्विख्यातः । २१ । ऋद्धा—सम्पन्ना, समृद्धि-शालिनी ।
उपस्थास्यसि—संविष्यसि । २२ । जुष्टा—संविता । अ-श्रीमती—अ-शोभना ।
अ-समृद्धा—सम्पत्ति-हीना । २४ । गुरु वर्ती—पितृदि-गुरु-जन चित्तानुसारी ।

पुयाध्या-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—कु-मन्धः ।

भ्रातृन् सर्वान् स दीर्घायुः पिष्टवत् पालयिष्यति,
मातृणां च स सर्वासां प्रियास्तुपचरिष्यति । २५

विशेषतः पूजयति, कौशल्यामप्यतीत्य, माम्
रामो, राजीव-पत्राक्षः, सर्वत्र सम-दर्शनः । २६

अ-कल्याणं नास्ति रामे, न द्वेषश्च, महाकनि ।
सन्तापं मा कथास्तस्माच्छ्रुत्वा रामाभिपेचनम् । २७

भरतश्चापि रामस्य, ध्रुवं, वर्ष-शतात् परम्,
पिष्ट-पैतामहं राज्यं क्रम-प्राप्तमवाप्स्यति ।” २८

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा, मन्धरा, भृश-दुःखिता,
दीर्घमुष्णं च निश्चस्य कैकेयीं पुनरब्रवीत्,— २९

“रामश्चेद् भविता राजा, रामस्य च सुतस्ततः,
तस्यान्यस्तस्य चाप्यन्यो वंशे राजा भविष्यति । ३०

राज-वंशात्, कैकेयि, भरतः परिहास्यते ।
न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति, भाविनि ! ३१

बहूनामपि पुत्राणामेको राज्येऽभिषिच्यते ।
तस्माच्छ्रेष्ठेषु पुत्रेषु राज्य-तन्त्राणि पार्यिवाः, ३२

तेऽपि ज्येष्ठाः स्व-पुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव—न संशयः—
भासजन्मखिलं राज्यं, न भ्रातृषु कथञ्चन । ३३

२५ । उपचरिष्यति—सेवा-परत्वेन आचरिष्यति । ३१ । परिहास्यते—परि-
त्यज्यते, परिशिष्यते । कर्मणि प्रयोगः । ३२ । राज्य-तन्त्राणि—राज्य-निर्वाह-
व्यवस्थाकार-प्राधान्यानि । ३३ । भासजन्म — युञ्जन्ति, स्थापयन्ति ।

अतोऽस्वप्नम-पूजार्हस्तव पुत्रो भविष्यति,
अ-नाथवत् सुखाद् धीनो, राज-वंशाच्च शाश्वतात् । ३४

ध्रुवं तु भस्मं रामः प्राप्य राज्यम-काण्डकम्,
देशान्तरं च गन्विता, देशान्तरमथापि वा । ३५

भक्तो हि रामः सौमित्रिं, कृष्णश्चापि राघवम्,
अश्विनोरिव सौभ्रातृमनयोर्लोक-विश्रुतम् । ३६

तस्मान्, न लक्ष्मणे किञ्चित् पापं रामः करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः । ३७

मातामह-गृहादेव, तस्माद्, गच्छतु ते सुतः
वनमाश्रयितुं शीघ्रमेतद् ध्वंस्य क्षमं भवेत् । ३८

दर्पाद् धि नित्यं निहता त्वया सौभाग्य-मत्तया,
राम-माता, स-पत्नी ते, कथं वैरं न पातयेत् ?” ३९

एवमुक्त्वा तु, कैकेयी विनिश्चस्याब्रवीद् वचः,—

“सत्यं वदसि मे, कुञ्जे ! जाने ते भक्तिमुत्तमाम् । ४०

न तु पश्याम्युपायं तं येन शक्येत मे सुतः
इदं प्रापयितुं राज्यं, पिष्ट-पेतामहं, बलात् । ४१

अनुरक्तो नृपर्षायं रामं गुण-गणान्वितम् ।
स कथं राममुत्सृज्य, प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम्,
भरतं नाम मे पुत्रमभिषिञ्चेदकारणम् ?” ४२

३५ । गन्विता—गता, गच्छति । उडागम आर्यः । देशान्तरम्—पुनर्गम्य, नृत्यम्
इत्यर्थः । ३६ । भक्तः—अनुरक्तः । अश्विनी—वेदीक्री यमल-देव विशेषी । सौभ्रातृम्
—सु-भ्रातृत्वम् । ३८ । क्षमम्—शुक्तम् । ३९ । निहता—परिभ्रता, तिरस्कृता,
अवमानिता, अगह्यता । ४१ । अनुरक्तो रामम्—रक्तो रामे । उपसर्ग यीने च कामं कस्य

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा कौकेय्या, मन्वरा, ततः,
उवाचेदं, विनिश्चित्य बुद्ध्या, पाप-विनिश्चया,— ४३

“इमं राममहं क्षिप्रं वनं प्रस्थापयामि, ते
भरतस्याभिषेकं च कारयामि, यदीच्छसि ।” ४४

श्रुत्वैतन् मन्वरा-वाक्यं, कौकेयी, हृष्ट-मानसा,
किञ्चिदुत्थाय शयनात् स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत्,— ४५

“कथय त्वं, मन्वा-प्रभे ! केनोपायेन, मन्वरे !
भरतः प्राप्नुयाद् राज्यं, रामश्चैव वनं व्रजेत् ।” ४६

एवमुक्त्वा तथा देव्या, मन्वरा, पाप-निश्चया,
वाक्यं, दुःस्वाय रामस्य, कौकेयीमिदमब्रवीत्,— ४७

“श्रूयतामभिधास्यामि, श्रुत्वा चैव विमृश्यताम्,
यथा ते भरतः पुत्रो राज्यं प्राप्स्यत्य-संशयम् । ४८

पुरा, देवासुरे युद्धे, युद्ध-सङ्घः पतिस्तव,
याचितो देव-राजेन, युद्धं कर्तुमितो गतः । ४९

तस्मिन् महति संग्रामे राजा शस्त्र-परिहृतः,
विजित्याभ्यागतो, देवि, त्वयोपचरितः स्वयम् । ५०

व्रण-संरोहणं चास्य तत्र, देवि, त्वया कृतम् ।
परितुष्टेन ते दत्तो वरौ ह्यौ, तत्र भाविनि ! ५१

धातोः स कर्मकत्वम् । ४३ । विनिश्चित्य—कृत्यं सम्बन्धं निर्णय । वि-निश्चयः—
हृदः सङ्कल्पः, a firm determination. ४५ । श्रयणम्—श्रय्या । स्वास्तीर्णम्—
शोभनं यथा स्वात् तथा प्रसारितम् । ४७ । निश्चयः—सङ्कल्पः, a resolve. ४८ । अभि-
धास्यामि—आख्यास्यामि । विमृश्यताम्—प्रविधीयताम्, विचार्यताम् । ४९ । युद्ध-
सङ्घः—युद्धं सोढुं समर्थः । ५० । उपचरितः—सेवितः । ५१ । व्रण-संरोहणम्—

स त्वयोक्तः पतिस्तत्र,—यदेष्येयं, तदा वरौ गृह्णीयामिति । तच्चैव तथेत्युक्तं महात्मना ।	५२
तौ वरौ याच भर्तारं—भरतस्याभिषेचनम्, प्रवाजनं च रामस्य वर्षाणि हि चतुर्दश ।	५३
येन कालेन काकुत्स्थो वनात् प्रत्यागमिष्यति, भरतोऽनेन कालेन बह्व-मूलो भविष्यति ।	५४
क्रोधागारं प्रविश्याद्य, क्रुहा भूत्वा, नृपात्मजे, शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ, मलिन-वासिनी ।	५५
राजानं मा निरीक्षिष्ठा, मा भाषिष्ठाश्च किञ्चन, सुप्ता भूमाव-नाथेव दुःखिता नाम, भाविनि !	५६
तत्र त्वां शयितां राजा, स्वयं दुःख-समन्वितः, प्रसादयिष्यति क्षिप्रं, प्रक्ष्यत्यपि च निर्णयम् ।	५७
दयिता त्वं भृशं भर्तुर, अत्र मे नास्ति संशयः । त्वदर्थं हि महा-राजः श्रियं दीप्तमपि त्यजेत् ।	५८
मणि-मुक्ता-सुवर्णानि, रत्नानि विविधानि च यदि दद्याच्च ते भर्ता, माम् तेषु मनः कथाः ।	५९

अत-प्रव्रसनम् । ५३ । प्रवाजनम्—वने निर्वासनम् । ५५ । क्रोधागारम्—क्रोधवतीनां
शयन-स्थानम् । अनन्तर्हितायाम्—अनादृत्यायाम् । मलिन-वासिनी—मलिन-वस्त्र
धरा । ५६ । मा निरीक्षिष्ठाः, मा भाषिष्ठाः—माङ्-योगे लोड्ये लुङ्, अडागमाभावय ।
५७ । निर्णयः—अवधारणम् । ५८ । दयिता—प्रिया । श्रियम्—राज लक्ष्मीम्, राजत्व
निबन्धः । दीप्तम्—उज्वलाम्, शोभमानाम् । ५९ । माम् कथाः—माङ्-योगे
लोड्ये लुङ्, अडागमाभावय ।

यदा तु तौ वरौ दित्सन्, स्वयमुत्थापयेत् पतिः,
सत्येन परिगृह्णीतं, याचेथास्त्वं तदा वरौ । ६०

ऋक्षु-स्वभावे ! बुध्यस्व सौभाग्य-बलमात्मनः—
न त्वां क्रोधयितुं शक्नो, न च क्रुद्धामुपेक्षितुम् । ६१

तव प्रियार्थे हि राजा प्राणानपि परित्यजेत् ।
न ह्यतिक्रमितुं शक्नस्तव वाक्यं मही-पतिः । ६२

गतोदके सेतु-बन्धो न, कस्यापि, प्रशस्यते ।
उत्तिष्ठ ! कुरु कल्याणं—राजानं परिमोहय !” ६३

तथेत्यथ प्रतिज्ञाय, मन्यरा-वचनात्, तदा
महार्ह-मणि-रत्नाढ्यं मुक्ता-हारं वराङ्गना ६४

अवमुच्य, तथान्यानि सर्वास्याभरणानि, सा,
क्रोधागारं प्रविश्यैका, सौभाग्य-बल-दर्पिता,
संविश्य भूमौ, कैकेयी मन्यरामिदमब्रवीत्,— ६५

“इह वा मां नृतां, कुञ्जे ! भर्तुरावेदयिष्यसि ;
वनं वा राघवे याति, भरतः प्राप्स्यति त्रियम् !” ६६

पञ्चमः सर्गः ।

सत्य-पाशः ।

आज्ञाप्य तु महा-राजो राघवस्थाभिषेचनम्,
कैकेय्याः प्रियमाख्यातुं विवेशान्तः-पुरं, नृ-पः । १

६० । दित्सन्—दातुमिच्छन् । ६१ । गतोदके—गतम् उदकं यस्मात् तस्मिन् ।
'सति स्थाने' इति शेषः । सेतु बन्धः—आलि बन्धनम् (erection of a dyke).

५ । संविश्य—अथित्वा । ६६ । 'मा... आवेदयिष्यसि'—अ-सिद्धे ममाभीष्टे इति शेषः ।

तां तत्र पतितां भूमौ, शयानाम-तद्योचिताम्,
प्रतप्त इव दुःखेन, शय्याव जगती-पतिः । २

स ब्रह्मस्तद्वर्षीं भार्यां, प्राणेष्वोऽपि गरीयसीम्,
अपापः, पाप-सङ्ख्यामुपचक्रमे, दुःखितः । ३

करिण्डमिव दिग्धेन विद्यां बाणेन, दुःखिताम्,
महा-गज इवासाद्य, स्नेहात् परिममर्श ताम् । ४

स तां विमृष्य पाप्मिभ्यामभिसंत्तस्त-चेतनः,
उवाच राजा कंकेयीं, श्वसन्तीमुरगीमिव,— ५

“देवि, केनाभिगच्छासि, केन वासि विमानिता,
यदिदं—मम दुःखाय शोषे, कल्याणि, दुःखिता,
भूतोपहत-चित्तेव, मम चित्त-प्रमाथिनी ? ६

कस्य वा तेऽप्रियं कार्यं ? केन वा तेऽप्रियं कृतम् ?
कः प्रियं लभतामद्य ? को वा सुमहदप्रियम् ? ७

अबध्यो बध्यतां कोऽद्य ? बध्यः को वा विमुच्यताम् ?
दरिद्रः को भवेद् वाढ्यो ? धनवान् कोऽस्य-क्लिष्टनः ? ८

पृथिव्यां वर-रत्नानां प्रभुरस्मि, शुचि-स्मिते !
ददामि यत् तेऽभिमतं—कोपं मा च कथाः, प्रिये ! ९

२। तत्र—कोधानारे । अ तद्योचिताम्—तथा-शयानामुचिताम् । इव ब्रह्मांडव
एवाश्वः । जगती—पृथिवी । ३। उपचक्रमे—गन्तुमारभे । ४। करिण्डम्—
इक्षिणीम् । दिग्धेन—विष क्लिप्तेन । परिममर्श—पश्यन् । ५। विमृष्य—स्रष्टा ।
अभिसंत्त-चेतनः—अस्त-बुद्धिः । उरगीम्—सर्पिणम् । ६। अभिगता—कृत-मिच्छाप-
वादा । विमानिता—निन्दिता । भूतोपहत चित्ता—यदाविष्टा । ७। ‘कस्य
...कार्यम्’—कस्य वा अप्रियं कर्तव्यत्वेन तव ममसि वर्तते ? ८। अ-बध्यः—

न ते किञ्चिदभिप्रेतं न कर्तुमश्नुत्सहै ;
आत्मनो जीवितेनापि करिष्ये ते प्रियं, प्रिये !” १०

एवमुक्त्वा, समुत्थाय, विवक्षुर्भृगम-प्रियम्,
परिपीडयितुं भूयो भर्तारं, साभ्यभाषत,— ११

“नास्मि विप्रकृता, देव ; केनचिन् न विमानिता ।
अभीक्षितं तु मे किञ्चित् प्रियं कर्तुमिच्छामि । १२

प्रतिजानीहि तावत् त्वं, यदि तत् कर्तुमिच्छसि ।
प्रतिज्ञार्तं, ततोऽहं त्वां वरयिष्यामि काङ्क्षितम् ।” १३

एवमुक्तस्तथा राजा प्रियया, स्त्री-वशं गतः,
प्रविवेश, विनाशाय, स्रगः पाशमिवाबुधः । १४

प्रियां, प्रिय-द्विते युक्तां भार्यां, नित्यमनु-व्रताम्,
म तां विज्ञाय, सन्तप्तां, कीर्केयीं पार्श्वोऽब्रवीत्,— १५

“अवल्लिप्ते ! न जानासि, त्वत्तः प्रियतरो मम—
राममेकं वर्जयित्वा—श्लोकोष्यन्धो न विद्यते । १६

दद्यां ते—परिहृत्येदं—प्रिये, हृदयमप्यहम् !
ततः, समीक्ष्य, केकेयि, ब्रूहि, यत् साधु मन्वसे । १७

बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि ;
करिष्यामि तव प्रीतिं—सु-कृतेनात्मनः शपे ।” १८

अ बन्धनार्थः । अ किञ्चनः—हरिद्रः । ११ । विवक्षुः—बल-कामा । १२ । विप्रकृता—
तिरस्कृता, अवमानिता । १३ । वरयिष्यामि—प्राप्तुमिच्छामि, वरत्वेन याचिष्ये ।
१६ । अवलिप्ते—वर्जिते । १७ । समीक्षा—सम्बन्ध-विचार्य । १८ । बलम्—
मत्-श्रेय-रूपम् इति शेषः । प्रीतिम्—प्रीति-विषयम् । सु-कृतेन—पुरुषेण । शपे—

तुष्टा तेनाद्य वाक्येन, वृष्टाभिप्रायमात्मनः

व्याजहार महा-घोरं कौकेयी, भृशम-प्रियम्,— १८

“यथा धर्मेण शपसे, वरं मद्भ्यं ददासि च,
तच्छृणुन्तु, समागम्य, देवाः शक्र-पुरोगमाः । २०

सत्य-सन्धो महा-राजो, धर्म-ज्ञः, सु-समाहितः,
वरं मद्भ्यं ददात्येष, तन्धे शृणुत, देवताः !” २१

इति देवी महेष्वासं परिमृष्ट्याभिशाप्य च,
ततो वच उवाचेदं वर-दं, काम-मोहितम्,— २२

“पुरा देवासुरे युद्धे वरौ दत्तौ त्वया, नृप !
परितुष्टेन चेदानीं तौ वरौ त्वं प्रयच्छ मे । २३

यस्त्ववायं समारम्भो रामं प्रति समाहितः,
अर्चनाप्रोक्तु भगतो यौव-राज्येऽभिषेचनम्; २४

वनं गच्छतु रामश्च चीराजिन-जटा-धरः
नव पञ्च च वर्षाणि—वरावेतौ हृणोम्यहम् । २५

यदि सत्य-प्रतिज्ञोऽसि, वनं रामं विसर्जय,
भरतं चापि मे पुत्रं यौव-राज्येऽभिषेचय ।” २६

एभिर्वचोभिः कौकेय्या हृदि विहो, नराधिपः

भयेन वृष्ट-रोमाभूद्, व्याघ्रिं दृष्ट्वा यथा मृगः । २७

शपथं करोमि । १८ । व्याजहार—उवाच । २० । पुरो गमः—पुरः सरः । २२ ।
परिमृष्ट—परिवर्तनात् निवर्त्य, बद्धा । २४ । समारम्भः—कर्म । समाहितः—सम्पादितः,
अनुहितः इत्यर्थः । २५ । चीरम्—वस्त्रम् । नव पञ्च च—चतुर्दश । २७ । वृष्ट रोमा—
सञ्जात-लोम-वर्षः, आत रोमाद्यः ।

अयोध्या-काण्डम्—षष्ठः सर्गः—दशरथ-विलापः । ५६

सीदन्, दुःखेन महता स तेनाभिहतो नृपः

अ-संभ्रतायां, वि-मना, भ्रूमावुपविवेग इ । २८

अहो धिगिति चाप्युक्त्वा, शोकार्तः, पतितः क्षितौ,

मोहमभ्यगमत् सख्यो, वाक्-गत्याभिहतो हृदि । २९

षष्ठः सर्गः ।

दशरथ-विलापः ।

चिरेण तु पुनः संज्ञां प्रतिलभ्यार्त-मानसः

कैकेयीमब्रवीत्, क्रुद्धो, दुःख-शोक-समन्वितः,— १

“नृ-शंसे! दुष्ट-चारित्र्ये! कुलस्यास्य विनाशिनि!

किं कृतं तव रामेण, मया वा, पाप-दर्शने ? २

यदतीत्यापि कौशल्यां रामस्वामनुवर्तते,

तस्यैव त्वमनर्थाय किमर्थं चैवमुद्यता ? ३

त्वं मयात्म-विनाशाय भवनं स्वं प्रवेशिता,

राज-पुत्रीति विज्ञाय, व्याली तीक्ष्ण-महा-विषा । ४

जीव-लोको यदा सर्वा रक्तो राम-गुणैरयम्,

अपराधं कमुद्दिश्य त्वस्थामीष्टमहं सुतम् ? ५

कौशल्यां वा, सुमित्रां वा, त्वजेयमपि वा त्रियम्,

जीवितं चात्मनो, रामं न त्वेनं पिष्ट-वत्सलम् । ६

२८ । सीदन्—अवसीदन् (sinking). अ संभ्रतायाम्—अनाश्रुतायाम् । वि मनाः—
दुर्मनाः, अनर्मनाः, perplexed.

४ । व्याली—सर्पी । ५ । रक्तः—अशुभः ।

नन्दामि हि प्रियं पुत्रं हृद्वा राममहं सदा,
अपश्यतः क्षणं तं मे न भवेदिह चेतना । ७

तिष्ठेन्नोको विना भूमिं, शस्थं वा सलिलं विना,
न तु रामं विना देहे तिष्ठेयुरसवो मम । ८

तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः, पाप-निश्चये !
अपि ते चरणी मूर्धां स्पृशाम्येष, प्रसीद मे !” ९

अतदहं महा-राजं—पतितं पादयोरपि,
कैकेयी पुनरप्येवं घोरं वचनमब्रवीत्,— १०

“कीर्त्यंसे त्वं सदा सद्भिः सत्य-वादी, हृद-व्रतः ;
मम चेमी वरौ दत्त्वा किं विचारयसि, प्रभो ?” ११

एवमुक्तस्तु कैकेय्या, राजा दशरथस्तदा
प्रत्युवाच पुनः, क्रुद्धो, निश्चसन्नति-विह्वलः,— १२

“हन्तानार्ये ! ममामित्रे ! स-कामा भव, कैकेयि !
मृते मयि, गते रामे वनं मनुज-कुञ्जरे । १३

यदा मां गुरवो, हृद्वा, गुणवन्तो, बहु-श्रुताः
परिप्रच्छन्ति काकुत्स्थं, वक्ष्यामि किमहं तदा ? १४

‘बालिशो वत कामात्मा राज्यं दशरथोऽन्वशात्,
स्त्री-जितो यस्यजित् पुत्रं प्रियं ज्येष्ठमकारणे !’— १५

८ । असवः—प्राणाः । ९ । तत्—तस्मात् । अलम्—पर्याप्तम् (completely).
१० । अ तदहंम्—स्त्री प्रकामानहंम् । १३ । हन्त—हा, alas. १४ । परिप्रच्छन्ति—
प्रातः ‘ह रामः’ इति, इति श्रेयः । १५ । बालिशः—मूढः । वत—हन्त, हा धिक्,
ah, alas. अन्वशात्—ग्रन्थात् ।

अयोध्या-काण्डम्—बृहः सर्गः—दशरथ-विलापः । ६१

इति मां गर्हयिष्यन्ति, स्त्री-जितं, सर्व-साधवः ।

गर्हितस्य च मे त्रेयो नेह ना-सुखं विद्यते । १६

अ-नियोज्यैव तं कृच्छ्रे यदि मे मरणं भवेत्,

अनुग्रहः परो मे स्वादिति चाप्यभिकाङ्क्षितम् । १७

प्रियाहं च सुखाहं च प्रियं पुत्रं, गुणान्वितम्,

कथं वक्ष्याम्यहं, पापे, वनं गच्छेति, राघवम् ? १८

अ-कीर्तिर-सुखा लोके ध्रुवः परिभवच्च मे,

सर्व-भूतेषु चावज्ञा, यथा पाप-कृतस्तथा ।” १९

इति राज्ञो विलपतः, शोक-संविम्ब-चेतसः,

अस्तमभ्यगमत् सूर्या, रजनी चाभ्यवर्तत । २०

त्रि-यामापि भृशार्तस्य सा रात्रिरभवत् तदा

तथा विलपतस्तस्य राज्ञः शत-वर्षोपमा । २१

स, दीर्घमुष्णं निःश्वस्य, वृद्धो दशरथो नृपः

करुणं विललापातीं, गगनासक्त-लोचनः,— २२

“इा रात्रि ! सर्व-भूतानां जीवितार्दापहारिणि !

नेच्छाम्यद्य प्रभातां त्वाम्—अभियाचे, कृताञ्जलिः । २३

अथवा गम्यतां शीघ्रं ! नेमामिच्छामि निर्घृणाम्

अ-कृतज्ञां चिरं द्रष्टुं—कैकेयीं, भर्तृ-घातिनीम् ।” २४

१६। गर्हयिष्यन्ति—गर्हयिष्यन्ते, निन्दिष्यन्ति । त्रेयः—मङ्गलम् । इह—
अस्मिन् [लोके] । अनुग्रह—अनुक्तिम् [लोके], पर लोके । १७। कृच्छ्रम्—कष्टम् ।
१८। परिभवः—तिरस्कारः, अवमानना । पाप-कृतः—पाप कारिणः । २०। राज्ञः
विलपतः—विलपनं राजानम् अनादृत्य इत्यर्थः । अनादरे वृत्तिः । २१। त्रि-यामा—
रात्रराद्यनयोर्धामाईयोर्द्वान्तगतत्वात् । २२। अतीं—पीडा, सनापः । २४। निर्घृणाम्

विलप्यैवं, ततो राजा कैकेयीमुद्यताञ्जलिः

प्रसादयामास पुनर्वाक्यं चेदमथाब्रवीत्,— २५

“यद् यदिच्छसि सं-प्राप्तुं राम-प्रव्राजनादृते—
सर्व-स्वमपि वा प्राणां, स्ते ददामि, प्रसीद मे ! २६

शून्येन खलु, कैकेयि, मयैतद् वाक्यमीरितम् ;
कुरु, साध्वि ! प्रसादं मे, भीतस्य, शरणार्थिनः ।” २७

पुत्र-शोकातुरं, दीनं, वि-संभ्रं, पतितं भुवि,
विचेष्टमानं भर्तारं कैकेयी वाक्यमब्रवीत्,— २८

“पापं कृत्वेव,—किमिदं ?—मम दस्त्वा वरौ स्वयम्,
श्रेये क्षिति तले सन्नः ! स्यातुं सत्ये त्वमर्हसि । २९

आहुः सत्यं परं धर्मं धर्म-ज्ञाः सत्य-वादिनः ।
सत्य-वागिति च ज्ञात्वा मया त्वमभियाचितः । ३०

न करिष्यसि चेदद्य वचनं मम काङ्क्षितम्,
अग्रतस्ते ततो, राजन्, परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।” ३१

कृल-पाशेन कैकेय्या बद्ध एवं, नराधिपः
न शशाक तदा क्लृप्तं, बलिः प्रागिव विष्णुना । ३२

विवर्ण-वदनश्चापि विभ्रान्त-नयनोऽभवत्,
महा-धुर्यः अमायुक्तो युक्तश्चक्रान्तरे यथा । ३३

—निर्दयाम् । २० । शून्यं—दुःख-वशात् वक्तव्यावक्तव्य-विवेक रहितेन । एतत्—पूर्वोक्त
कटुक वाक्यम् । ईरितम्—कथितम् । २८ । विचेष्टमानम्—मरण-काल इव विह्वलितम् ।
२९ । किमिदम् ?—इदं नीचितम् इत्यर्थः । सन्नः—पौडितः । ३० । आहुः—वदन्ति ।
अग्र्ये अहो क्षिप्त् । अभियाचितः—वरी इति शेषः । ३१ । अग्रतः—अग्रे । ३२ । क्लृप्तम्
—तं पात्रमिति शेषः । प्राक्—पुरा । विष्णुना—वामन-रूपेण इति शेषः । ३३ । धुर्यः

अथोध्या-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—रामानयनम् । ६३

कृष्णादेव स धैर्येण संस्तभ्यात्मनमब्रवीत्,

शोक-संरम्भ-ताम्राक्षः, कैत्रेयीमभिवीक्ष्य ताम्,— ३४

“धिगस्तु, पाप-शीले, त्वां ! नृ-शंभे ! पति-घातिनि !

त्वजामि त्वामहं पापां, निर्घृणां, निरपत्रपाम् । ३५

न मे त्वया कृत्यमस्ति, सुद्रया, राज्य-सुखया ;

मन्त्रवच्च मया पाणिर्गृहीतो यस्यजाम्यहम् ;

त्वत्-कृते चापि भरतं त्वजाम्यनपकारिणम् !” ३६

एवं विलपतस्तस्य राज्ञो दशरथस्य तु,

जगाम सा निशा कृत्स्ना, दुःस्वार्तस्य, महात्मनः । ३७

सप्तमः सर्गः ।

रामानयनम् ।

अथोषसि, प्रभातायां शर्वर्यां, हारमागतः

सु-मन्त्रः, प्राञ्जलिर्भूत्वा, बोधयामास पार्थिवम्,— १

“सु-प्रभाता निशा, राजं, स्तवेयं ! भद्रमस्तु ते !

बुध्यस्व, नर-शार्दूल ! त्रियं भद्राणि चाप्नुहि !” २

ततः स राजा सूतस्य प्रतिबोधन-मङ्गलम्

श्रुत्वाति-दुःख-सन्तप्तमाभाषेदमब्रवीत्,— ३

—भार वाहकः पथः । श्रमायुक्तः—श्रमे नियुक्तः । चक्रानरं—चक्रवर्तिनम् । ३४ ।

सस्तभ्य—संयज्य । ३५ । निरपत्रपाम्—निरपत्राम् । ३६ । ‘न...पतिं’—न त्वया मे

सलिल क्रियादिकम् श्रीहृद्देहिकं कर्म कर्तव्यं भवति । ३७ । ‘एवं विलपतस्तस्य’—

अमादरे बहो ।

१ । बोधयामास—जागरयामास (awakened.) २ । बुध्यस्व—जाग्रहि

(awake). भद्राणि—मङ्गलानि ।

“सूत ! किं दुःखितं मां त्वम-सुखं स्तोतुमर्हसि ?
वचोभिरेभिराते मां भूयस्वमनुकन्तसि !” ४

सुमन्त्रस्तद् वचः श्रुत्वा भर्तुर्दीनस्य भाषितम्
सहसा, व्रीडितः किञ्चित्, तस्माद् देशादपागमत् । ५

अत्रान्तरे पाप-शीला कैकेयी पुनरब्रवीत्,
भर्तारं वाक्-प्रतोदेन सीदन्तं तुदतीव, सा,— ६

“किमेवं भाषसे दीनं वाक्यं, सु-प्राकृतो यथा ?
राममाहूय विश्रब्धं वनायाद्य विसर्जय ।” ७

स, तुवो वाक्-प्रतोदेन, प्रतोदेनेव कुञ्जरः,
राजा, शोकाभिसन्तप्तः, सुमन्त्रमिदमब्रवीत्,— ८

“सत्य-पाश-निबद्धोऽस्मि, सूत, विभ्रान्त-मानसः ।
रामं द्रष्टुमिहेच्छामि ; तं च शीघ्रमिहानय ।” ९

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा, कैकेयी तदनन्तरम्
स्वयमेवाब्रवीत् सूतं,—“गच्छ त्वं, राममानय ।” १०

अथ तां रात्रिसुषिताः, प्रधाना नृप-मन्त्रिणः
पौर-जानपदाद्यैव, पुरोहित-पुरोगमाः, ११

राजोपस्थानमागम्य, राज-सन्दर्शनार्थिनः,
आभिषेचनिकं सर्वं कृत्वा, तस्युर्नृपाज्ञया । १२

४ । अनुकन्तसि—पयात् क्विन्त्सि । ५ । व्रीडितः—खञ्जितः । ६ । प्रतोदेन
—तादृज-दृष्टेन । सीदन्तम्—विषीदन्तम् । तुदती—स्त्रियती । ७ । सु-प्राकृतः—
अति-नीचः । विश्रब्धम्—विश्रक्तम्, निःश्रद्धम् । ८ । तुवः—कृष्टः । ९ । सत्यम्—अपघः,
प्रतिज्ञा । १० । राजोपस्थानम्—राज-द्वारम् । आभिषेचनिकम्—अभिषेक-प्रयोजनकम् ।

अयोध्या-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—रामानयनम् । ६५

ययौ सुमन्त्रस्वरितो राममानयितुं गृह्णात् ।

अथाससाद् रामस्य स वेश्माभ्र-चयोपमम्, १३

दामभिर्वर-मात्स्यानां प्रालम्बैः समलङ्कृतम्,
महा-कवाट-पिहितं, वितर्दि-शत-गोभितम्,
काञ्चन-प्रतिर्मकाय-मणि-विद्रुम-तोरणम् । १४

जनौघ-कीर्णाः सोऽतीत्य षट् कक्षास्तस्य वेश्मनः,
सु-विभक्तां ततः कक्षां सममीमाससाद् ह, १५

युवभिः पुरुषैर्गुप्तां प्रास-कार्मुक-पाणिभिः
अ-प्रमादिभिरैकाग्रैर्भक्तिमद्भिरलङ्कृतैः, १६

तथा कञ्चुकिभिर्हृत्तैः काषायाम्बर-धारिभिः
रक्षितामनहङ्कारैः स्युध्यन्तेर्वैत्र-पाणिभिः । १७

ते दृष्ट्वागतं सुतं, राम-प्रिय-चिकीर्षवः
सह-भार्याय रामाय, प्रक्षिपत्य, न्यवेदयन् । १८

श्रुत्वैवाभ्यागतं तं तु, दूतमभ्यर्चितं पितुः,
रामः प्रवेशयामास सत्-कृत्यालयमात्मनः । १९

१३। अयः—सुपः । १४। दामभिः—रज्जुभिः । प्रालम्बैः—सज्जु सन्धिभिः ।
पिहितम्—रुद्धम् [प्रातः समयत्वात्] । वितर्दिः—वेदिका । काञ्चन प्रतिर्मकायम्
—काञ्चनाभिः प्रतिमाभिः [युक्तं] एकम् (प्रधानम्) अस्य (पुरो भागः) यस्य तत् ।
मणि विद्रुम तोरणम्—मणिभिः विद्रुमैश्च । प्रवालैश्च [युक्तं] तोरणं (वहिर्द्वारं) यस्य
तत् । १५। जनौघः—प्रवाहः । कक्षा—कक्ष्या, इत्यर्देः प्रकीर्तः, enclosure
of an edifice, वस्त्रम् । सु-विभक्ता—सम्यक् पृथक् । १६। प्रासः—कुला, a
bearded dart. कार्मुकम्—धनुः । अ-प्रमादिभिः—सावधानैः । १७। कञ्चुकी—
राजातः पुराश्चक्रः । काषायाम्बरम्—कौमुद्यादि कषाय रत्नम् । अम्बरम्—वस्त्रम् ।
१८। अभ्यर्चितम्—बहु-भक्तम्, सन्धतम् ।

- स, तं धनद-सङ्काशं सूपविष्टं स्वलङ्कृतम्
ददर्श सृतः, सौवर्णे पर्यङ्के राङ्गवास्तृते, २०
- वराह-रुधिराभेन सु-श्लेषेण महा-भुजम्
अनुलिप्तं महाहंशे चन्द्रेण सु-गन्धिना, २१
- बाल-व्यजन-धारिण्या सीतया पार्श्वे संख्यया
स-पद्मया सेव्यमानं त्रियेव मधु-सूदनम्, २२
- तरुणादित्य-सदृशं, प्रज्वलन्तमिव त्रिया ।
ववन्दे राममध्येत्य, सुमन्त्रो, विनयान्वितः । २३
- पृष्ट्वा चैनं सुखं प्रहो विहार-श्रयणासने,
उवाचानन्तरमिदं सुमन्त्रो राज-शासनम्,— २४
- “कौशल्या सु-प्रजा देवी ! देवस्त्वां द्रष्टुमिच्छति,
कैकेयी-सहितो ; राम, गम्यतां, यदि रोचते” । २५
- एवमुक्तः सुमन्त्रेण, रामो राजीव-लोचनः,
गिरसा प्रतिगृह्णाञ्चां पितुः, सीतामथाब्रवीत्,— २६
- “सीते, देवश्च देवी च, समागम्य, परस्परम्
मम मन्त्रयतो नूनं यौवराज्याभिषेचनम् । २७

२० । धनद महाशम्—कवेर सदृशम् । राङ्गवम्—राङ्ग-भृग-रोमञ्ज वस्त्रम् ।
आन्वृतम्—आच्छादितम् । २१ । सु-श्लेष—अति श्लिषेण । २२ । बाल-व्यजनम्—
चामरम् । स पद्मया—[अंत] पद्म पद्मया । यथा चामरस्य तथा पुष्करीकस्यापि अंत
वचत्वाद् समयोः सादृश्यम् । २३ । आदित्यः—सूर्यः । २४ । प्रहः—विनोतः । विहार-
श्रयणासने—विहार-श्रयणयोः आसने, विहार-श्रयण स्थान भूते आसने । वर्तमानमिति
शेषः । २५ । सु-प्रजा—सु-सत्तागा । सु-पुत्रेषु त्वया इति शेषः । २६ । राजीवम्—पद्मम् ।
२७ । मन्त्रयतः—मन्त्रयेते । परस्परपदमार्षम् । नूनम्—निश्चितम्, certainly.

ध्रुवं मे यतते माता कैकेयी, मत्-प्रियेच्छया,
अथैव मे यौवराज्यं प्रतिपादयितुं स्वयम् । २८

नूनं रघुसि राजानं मत्-कृते त्वरयत्वसी;
अथवा, सहिता राज्ञा, मां प्रियं वक्तुमिच्छति । २९

तस्माच्छीघ्रमहं गत्वा पश्यामि जगती-पतिम्,
एकं, रघुसि कैकेय्या सहासीनं, गत-ञ्जरम् ।” ३०

इति भर्तृ-वचः श्रुत्वा, सीता वचनमब्रवीत्,—
“गच्छार्य-पुत्र, पितरं द्रष्टुं मातरमेव च” । ३१

इत्युक्त्वा, साञ्जलिं कृत्वा, रामं सं-प्रस्थितं तदा
आ-हारमनुवव्राज सीता, भर्तृ-वशानुगा । ३२

विनिर्गत्य च तस्मात् स गृह्णादनुपम-श्रुतिः
ददर्शार्थि-जनं, हारि स्थितं, दर्शन-लालसम् । ३३

स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा, समेत्य, प्रतिनन्द्य च,
युक्तमेव रथे रौप्यमारुरोह, त्वरान्वितः । ३४

कृत्र-चामर-पाषिस्त्वं प्रयान्तं लक्ष्मणस्तदा
अन्वारुरोह, देवेन्द्रमुपेन्द्र इव, हर्षयन् । ३५

ततो हलहला-शब्दस्तुमुलः समपद्यत,
दृष्ट्वैव राममायान्तं रथेन, रथिनां वरम् । ३६

२८ । ध्रुवम्—निश्चितम् । प्रतिपादयितुम्—दातुम् । २९ । गत-ञ्जरम्—विगत-सनापम् । ३१ । सं-प्रस्थितम्—सं-प्रस्थास्यमानम् (going to start). ‘आञ्जलिं’—पाषाणि, १।१।१२ । ३२ । अर्था—प्राणी, आकाशी । दर्शनमित्येकतोः इति श्रिः । स्थितः—दृष्टव्यमानः । लालसः—लोलुपः । ३४ । समेत्य—मिलित्वा । युक्तम्—युक्तायम् । रौप्यम्—वज्र-निर्मितम् । ३६ । ‘हलहला’ इति शब्दानुस्मरणम् ।

हर्षात् तेन जनौघेन सहसा समुदीरितः

स शब्दः पूरयामास दिशोऽथ विदिशस्तथा । ३७

स राज-कुलमासाद्य, महेन्द्र-भवनोपमम्,
भवतीर्य रथात् तस्मात्, प्रविवेश, श्रिया ज्वलन् । ३८

अष्टमः सर्गः ।

पितृ-शासनम् ।

स ददर्शासने राम आसीनं पितरं तदा,
कैकेयी-सहितं, दीनं, मुखेन परिशुष्यता । १

सं, तस्य चरणौ पूर्वं प्रक्षिपत्य, कृताञ्जलिः,
ततो ववन्दे, प्रणतः, कैकेय्यास्तदनन्तरम् । २

सौमित्रिरपि, चाभ्येत्य, पितुः पादावनन्तरम्
ववन्दे, परम-प्रीतः, कैकेय्या, विनयान्वितः । ३

स्थितं सं-प्रश्रितं दृष्ट्वा रामं, दशरथो नृपः
नाशक्लौद-प्रियं वक्तुं प्रियं पुत्रमनागसम् ; ४

रामेत्युक्त्वा तु वचनं, वाष्प-वेग-जङ्घी-कृतः,
नाशक्लौत् परतो वक्तुं, नेक्षितुं दयितं सुतम् । ५

३७। दिशः—दिशश्चतस्रः,—प्राची (पूर्वा), अवाची (दक्षिणा), प्रतोची (पश्चिमा), उदोची (उत्तरा) चेति । विदिशः—विदिशोऽपि चतस्रः,—प्राग्गो, नेक्षेती, वायवो, ऐशानो चेति । विदिक्—उपदिशम्, दिशोर्भेद्यम् । ३८। कुलम्—गृहम् । महेन्द्रः—इन्द्रः । श्रिया—प्रभया ।

१। मुखेन परिशुष्यता—परिशुष्यता मुखेन उपलक्षितम् । २। अभ्येत्य—मनीषणमव्य । कैकेय्याः—‘चरणी ववन्दे च’ इति शेषः । ४। सं-प्रश्रितम्—अति-विनोतम् । अनागसम्—निरपराधम्, निष्पापम् ।

अयोध्या-काण्डम्—अष्टमः सर्गः—पितृ-शासनम् । ६८

तम-पूर्वं पितुर्दृष्ट्वा विकारं, परिशङ्कितः,
रामोऽप्युद्वेगमापिदे, पदा सृष्ट्वेव पन्नगम् । ६

अ-प्रसन्नेन्द्रियं दृष्ट्वा, शोक-सन्ताप-विह्वलम्,
निःश्वसन्तं यथा नागं—दीर्घमुष्णं च निश्वसन्— ७

ऊर्मि-मालिनम-क्षोभ्यं क्षोभितं सागरं यथा,
उपप्लुतमिवादित्वमुक्त्वाऋतमृषिं यथा,— ८

अ-निमित्तं विकारं तं दृष्ट्वा रामः पितुस्तदा
बभूव सं-क्षुब्धतरः, समुद्र इव पर्वणि । ९

चिन्तयामास च तदा रामः, पितुर्हिते रतः,—
“किं-निमित्तमयं राजा मां न शक्नोति वीक्षितुम् ? १०
उक्त्वा रामेति कस्माच्च नोत्तरं प्रतिपद्यते ?
कश्चिन् मया नापकृतम् अ-ज्ञानाल् लाघवेन वा । ११
अन्यदा क्षोष मां दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
अस्याथैव तु मां दृष्ट्वा केनायासोऽयमीदृशः ?” १२

६ । उद्वेगमापिदे—स्वापराध ज्ञेया इति शेषः । पन्नगः—सर्पः । ७ । अप्रसन्नेन्द्रियम्—विषय-वदनम् । यथा नागम्—सर्पमिव । नागः—सर्पः । ८ । ऊर्मि-मालिनम्—तरु-सङ्घलम् । अ-क्षोभ्यम्—अ-विचालनीयम् । क्षोभितम्—विचालितम् । उपप्लुतम्—राज्ज-यत्नम् । उक्त्वाऋतम्—उक्तम् (भावितम्) अन्तम् (मिथ्या) येन तम्, मिथ्या भावनात् निष्क्रेयम् इत्यर्थः । ९ । अ-निमित्तम्—न (नास्ति) निमित्तम् (कारणं) यस्य तम् । सं-क्षुब्धतरः—जितरां विचलितः । समुद्र इव पर्वणि—यथा पर्वणि चन्द्रोदयात् समुद्रः अति क्षुब्धो भवति तथा । ११ । उत्तरम्—वाक्यस्य पर भागम् । प्रतिपद्यते—उत्तरयति । कश्चिन्—आशंसे, I hope. लाघवेन—दुष्टि-हीनतया । १२ । आयासः—खेदः ।

स तदा पितुरायासम-पूर्वं, पितृ-वत्सलः,
दृष्ट्वा, सं-चिन्तयामास तत् तदुद्दिग्ध-मानसः । १३

स दीन इव शोकार्तो विषण्ण-वदनस्ततः
कौकेयीमभिवीक्ष्यैव रामो वचनमब्रवीत्, — १४

“देवि, किन् नु मयाज्ञानादपराधं मही-पतेः,
विषण्ण-वदनो दीनो येन मां नाभिभाषते ? १५

शारीरो मानसो वापि कश्चिदेनं न बाधते,
सन्तापो वाभिघातो वा । दुर्लभं हि मदा सुखम् । १६

कश्चिन् न भरते किञ्चित्, कुमारं पितृ-नन्दनं,
शत्रुघ्ने चाप्य-कुशलं, देवि, मातृषु वा पुनः । १७

कश्चिन् मया नापकृतम-ज्ञानाद् येन वा पिता
कुपितस्—तन् ममाचक्ष्व ; त्वं चैनं वे प्रसादय । १८

पितर्य-परितुष्टे हि, कृत्वा वा किञ्चिद-प्रियम्,
नोत्सहं जीवितुं, देवि ! मत्प्रमेतद् ब्रवीमि ते । १९

यतः शरीरस्योत्पत्तिरस्य, मे जीवितस्य च,
कथं नामाप्रियं तस्य कृत्वा जीवितुमुत्सहं ? २०

प्रभुः, शरीर-प्रभवः, प्रिय-कृद्, वृत्ति-दो, वरः,
हितानामुपदेष्टा च—प्रत्यक्षं देवतं पिता । २१

न किञ्चित् परुषं कश्चिदभिमानात् पिता मम
क्रुद्योक्तो भवत्यायं, येनास्याकुलितं मनः । २२

१५ । किन् न—सम्भवतः किम् । १६ । अभिघातः—घातना । १८ । अपकृतम्
—अनिष्टं कृतम् । आचक्ष्व—कथय । २० । नाम—सम्भवतः, possibly. उत्सहं—

अयोध्या-काण्डम्—अष्टमः सर्गः—पितृ-शासनम् । ७१

एतदाचक्ष मे, देवि ! याद्यातथ्येन पृच्छतः,
यन्निमित्तो विकारोऽयम-पूर्वाऽद्य मङ्गी-पतेः । २३

अहं ह्यस्य कृते राज्ञो विश्वियमपि पावकम्,
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं, मञ्जयेमपि सागरे । २४

यथैव मे पिता पूज्यस्त्वमप्यस्य तथैव मे ;
तस्मात् त्वमेव मां ब्रूहि, यद् राज्ञोऽस्य चिकीर्षितम् । २५
पतेद् द्यौः, पृथिवी शीयेंच्छोषं जल-निधिर्भ्रजेत्,—
स्वैरेष्वपि न तु ब्रूयामनृतं क्वचिदप्यहम् ।” २६

तमाज्वमनार्या मा विदित्वा मत्पुत्र-वादिनम्,
उवाच वाक्यं कर्कशी, मन्यरा-वाक्य-दूषिता,— २७

“पुरा, देवासुरे युद्धे, पित्रा ते, रघु-नन्दन,
शुश्रूषितेन प्रीतेन, मञ्चं दत्तं वर-हयम् । २८

मयायं याचितस्तत्र भरतस्वाभिपेचनम्,
तव निर्वासनं चैव वर्षाणि हि चतुर्दश । २९

अथैव च त्वया, राम, गन्तव्यं, वचनात् पितुः,
वन-वासं समुद्दिश्य नव वर्षाणि पञ्च च । ३०

गक्रोमि । २१ । प्रभवः—उत्पत्ति स्थानम् । प्रति दः—अं!विका दाता । दैवतम्—देवता ।
२३ । याद्यातथ्येन—तत्त्वतः, यथावतः । तस्यम्—याद्यार्थम्, मत्स्यम् । २४ । विश्वियम्—
प्रवेष्टुमिच्छामि । प्रायेणार्थां लिङ् । पाणिनिः, १।१।१६१ । पावकः—अग्निः । २६ ।
पतेत्—यदीति शेषः । ‘हेतु हेतुमतेःलिङ्’—पाणिनिः, १।१।१६६ । द्यौः—स्वर्गः ।
शायित्—विदोयेत्, split. जल निधिः—समुद्रः । स्वैरेषु—स्वतन्त्रेषु, स्वच्छन्देषु,
स्वच्छा चारिषु । अनृतम्—असत्यम्, मिथ्या । २७ । आज्वमन्—अजुम्, सरसम् ।
स्वाधे वक् । अनार्या—असभ्या, अकर्तव्य कर्मानुष्ठात्री । आर्थः—‘कर्तव्यमाचरन्
काममकर्तव्यमनाचरन्, तिष्ठति प्रकृताचारै यः स आर्थ इति कृतः’ । प्रवला पंक्तिः—

यदि सत्य-प्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि,
 आत्मानमपि वा कर्तुं यदि सत्यं व्यवस्यसि, ३१
 सप्त सप्त च वर्षाणि तदा वन-चरो भव,
 त्वज्जा राज्यं—दिशं ज्ञातां, चीराजिन-जटा-धरः ।” ३२
 अथैतद् वचनं श्रुत्वा, कैलेय्या समुदाहृतम्,
 स्मितं कृत्वा ततो राम इदं वचनमब्रवीत्,— ३३
 “एवमस्तु—निवत्स्वामि वने, चीर-जटा-धरः,
 चतुर्दशैव वर्षाणि, प्रतिज्ञां पालयन् पितुः । ३४
 इदं तु ज्ञातुमिच्छामि,—किमर्थं मां स्वयं गुरुः
 नाज्ञापयति. विश्रब्धं प्रेष्यमात्म-वशानुगम् ? ३५
 महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञामस्य महात्मना ।
 मयि भृत्ये च पुत्रे च किं राज्ञो, देवि, गौरवम् ? ३६
 दैवतं हि प्रभुर्धैव पिता राजा गुरुश्च मे ।
 अस्वाज्ञां शिरसा गृह्य, करिष्यामि यथात्थ माम् । ३७
 न च मन्युस्त्वया कार्यस्तथ्यं मे वदतो वचः—
 यास्वामि—भव सु-प्रीता—वनं, चीर-जटा-धरः । ३८
 गुरोरिष्टस्य, विदुषो, धर्म-घ्नस्य, महात्मनः
 पितुः, पुत्रः कथं नाम न कुर्यान्, मद्-विधो, वचः ? ३९

'तमात्रैव ममायुक्तमनायां सत्यवादिनम्' इति पाठान्तरम् । ३१ । व्यवस्यसि—उत्सहसे,
 यतसे । ३५ । प्रेष्यः—दामः । ३६ । आज्ञातः—आज्ञप्तः (आज्ञा प्राप्तः), आदिष्टः । गौरवम्
 —सम्मानः । ३७ । गृह्य—गृह्णीत्या । च समामिऽपि ज्ञां व्यथार्वः । आत्थ (अद् + थल्)
 —वदामि । कथं कथं लिट् । ३८ । मन्युः—क्रोधः । तथ्यम्—यथार्थम् । ३९ ।
 इष्टस्य—वाञ्छितस्य, प्रियस्य ।

- व्यलीकं तु ममाख्येकं—हृदयं दहतीव यत्—
 भरताभिवेकं राजा यन् नात्रापयति स्वयम् । ४०
- अहं हि राज्यं दारां च प्राद्यानिष्टान् धनानि च
 स्वयमेव प्रयच्छेयं भरतायाभियाचितः— ४१
- किं पुनर्मनुजिन्द्रेण स्वयं पित्रा नियोजितः ?
 प्रदद्यां भरतायाहमपि जीवितमात्मनः । ४२
- तदाश्वासय राजानमात्मनमपि च स्वयम्,
 गमिष्याम्यहमद्यैव—सुखी भवतु मे पिता ! ४३
- गच्छत्वद्य पुरादस्माच्छीघ्रं प्रजवितैर्हयैः,
 भरतं मातुल-कुलादुपावर्तयितुं, नराः । ४४
- एषोऽहमद्य गच्छामि वन-वासं, कृत-वचः,
 पितुर्नियोगात्, केकेयि, तव वा, हृष्ट-मानसः ।” ४५
- इति राम-वचः श्रुत्वा, केकेयी, हृष्ट-मानसा,
 अ-श्रद्धाना प्रस्थाने, त्वरयामास राघवम्,— ४६
- “एवं भवतु—यास्यन्ति शीघ्रं प्रजवितैर्हयैः,
 भरतं मातुल-कुलादुपावर्तयितुं, नराः । ४७
- तव त्वहं क्षमं मन्धे नोत्सुकस्व विलम्बनम् ।
 राम, तस्मादितोऽद्यैव वनं त्वं गन्तुमर्हसि । ४८

४० । व्यलीकम्—महतं दुःखम् । ४१ । दारान्—पत्नीम् । एक-भार्यायैत्वं ऽपि पुं-सूत्रेणैव दार इत्यः प्रयुज्यते । प्रयच्छेयम्—प्रदातुमिच्छामि । अभियाचितः—त्वयापि इति शेषः । ४४ । प्रजवितैः—वैभवहिनः । उपावर्तयितुम्—प्रत्यागमयितुम्, प्रस्थानितुम् । ४५ । कृत-वचः—कृतानुसवः । ४६ । अ-श्रद्धाना प्रस्थाने—रामो याचार्थेन वनं न प्रस्थास्यते इति मन्थमाना । ४८ । उत्सुकस्व—वनं गमनोत्सुकस्व ।

न त्वानुत्सहते वक्तुं स्वयं व्रीहान्वितो नृपः ।

मा तेऽत्र संशयोऽस्त्वन्धी, मा मन्थुं कुत, राघव ! ४८

यावत् त्वं न वने यातः पुरादस्माद् भविष्यसि,

तावन् न ते पिता, राम, स्वास्थ्यं प्राप्स्यति, दुःखितः । ५०

निमीलितेक्षणो राजा, श्रुत्वैतद् दारुणं वचः

कैकेय्याः, शङ्कमानाया—लुब्धाया—राम-निघ्नयम्, ५१

सु-दीर्घं हा हतोऽस्मीति वाक्यमुक्त्वा, सु दुःखितः,

मूर्च्छासुपागमद् भूयः, शोक वाष्प-परिप्लुतः । ५२

तद-प्रियमति-क्रूरं वाक्यं, हृदय-दारुणम्,

श्रुत्वा न विव्यथे रामो, वचनं चेदमब्रवीत्, --- ५३

“नाहमर्थ-परो, देवि, न राज्येष्पुर् न चानृती :

सत्य-वाक् शुद्ध-भावोऽस्मि—कस्मान् मां परिशङ्कसे ? ५४

यत् तत्रापि भवेत् किञ्चिच्छक्यं कर्तुं हितं मया,

कृतं तदिति विद्धि त्वं, त्यक्त्वा प्राणानपि प्रियान् । ५५

अनुक्तोऽप्यत्र गुरुणा, भवत्या वचनादहम्

वने वत्स्यामि विजने, नव वर्षाणि पञ्च च । ५६

नूनं मयि न कल्याणं सम्भावयसि किञ्चन,

यत् त्वया भरतस्वार्थे राजा विज्ञापितः स्वयम् । ५७

४८ । अनुत्सहते—शत्रोति । व्रीह्या—लम्बा । ५० । यातां भविष्यसि—क्तादपवर्गे भविष्यदतीति अन्वर्थ-धर्ताः भविष्यति प्रयोगः । ५१ । हृदय दारुणम्—हृदय दारुणम्, हृदय विदारकम्, heart-rending. ५४ । परः—निष्ठः, आसक्तः । अर्थ परः—धन परः, धनेशुः । अनृती—अ सत्य परायणः ।

अयोध्या-काण्डम्—अष्टमः सर्गः—पितृ-शासनम् । ७५

इष्टान् भोगान्, प्रियान् क्षरान्, अपि वा वीक्षितं प्रियम्
तवैव वचनाद् दद्यां भरताय महात्मने । ५८

राजानं दुःखितं कृत्वा, पुत्रार्थं, राज्य-सुख्या,
अथ, किं नाम सं-प्राप्तं त्वया फलमभीषितम् ? ५९

स्वयं मातरमापृच्छ्य, वेदेहीं परिहाय च,
अथैव वन-वासाय गच्छामि—सुखिनी भव ! ६०

भरतः पालयेद् राज्यं शुश्रूषेच्च यथा नृपम्,
तथा भवत्या कर्तव्यम्—एष धर्मः सनातनः ।” ६१

इति राम-वचः श्रुत्वा, गोक-वाष्य-परिभ्रुतः,
ईषत्-संज्ञोऽपि, नृपतिर्भृयो मोहमुपागमत् । ६२

निः-संज्ञस्य पितुः पादौ शिरसा सोऽभिवाद्य हि,
अनार्यायाश्च कैकेया कृत्वा पादाभिवन्दनम्, ६३

कृताञ्जलिर्दशरथं कैकेयीं च प्रदक्षिणम्
कृत्वा, रामस्ततस्तस्मान् निर्जगाम गृहात् पितुः । ६४

तं वाष्य-परिवहाच्चो लक्ष्मणः, शुभ-लक्षणः,
निर्गच्छन्तं सु-दुर्धर्ममनुवव्राज पृष्ठतः । ६५

आभिषेचनिकं द्रव्यं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम्,
यनैर्जगाम, सापेक्षो, दृष्टिं तत्रापि वारयन् । ६६

६० । वेदेही—विदेह राज दुःइता, सीता । परिहाय—त्यक्त्वा । ६१ । शुश्रूषेत्—
शुश्रूषेत । परकोपदमार्षम् । पाणिनिः, १।२।५७ । ६५ । अचि—अच्युः । दुर्धर्मः—दुर्जनः,
अजयः । ६६ । द्रव्यम्—द्रव्य प्राप्तम्, उपकरण समूहः । कृत्वा प्रदक्षिणम्—
[गङ्गातीयादीनां पुष्य तीर्थोपकरणत्वात्] । सापेक्षः—वनं प्रति इति शेषः ।

तत् तद् विगणयन् दुःखं पितुरात्म-वियोग-जम्,
निष्कम्यान्तः-पुरात् तस्मात्, तं ददर्श पुनर्जनम् । ६७

दृष्ट्वा च, स, स्मित-मुखः, प्रतिपूज्य यथार्हतः,
जगाम, त्वरितो, द्रष्टुं मातरं स्व-निवेशने । ६८

दुःखमन्तर्गतं तस्य न कश्चिद् बुबुधे जनः
—लक्षणं वर्जयित्वैकं—धृति-संयत-चेतसः । ६९

न चापि धन-सम्पूर्णां त्यजतोऽस्य वसुधराम्,
यतेरिव विमुक्तस्य, लक्ष्यते चित्त-विक्रिया । ७०

मनसैव महद् दुःखमुद्-वहन्, धृतिमाश्रितः,
जगाम मातुम्, तद् दुःखं स्वयं वेदयितुं, गृहम् । ७१

नवमः सर्गः ।

मातृ-दर्शनम् ।

प्रविश्य चैव त्वरितो रामो मातुर्निवेशनम्,
ददर्श मातरं तत्र देवागारि, यत-व्रताम्, १

कृताञ्जलिं, देव-परां, स्थितां, मङ्गल-वादिनीम्,
अर्चयन्तीं पिष्टं श्वैव देवां शान्त्य-मानसाम् । २

६८ । यथाहतः—यथा योग्यम् । निवेशनम्—गृहम् । ६९ । धृतिः—धैर्यम् । संयतम्—बद्धम्, नियमितम् । ७० । लक्ष्यते—अन्वेष्यते, मूख्य वचं परिवर्तनादि चिह्नैरुच्यते । कथायामपि अतीतयोर्मन्त्रं वर्तमान प्रयोगो न युज्यते । ७१ । वेदयितुम्—ज्ञापयितुम् ।

१ । आमारम्, आगारम्—गृहम्, आलयः । यत व्रता—अनुष्ठित व्रता । २ । देव-परा—देवापिपत चिता । स्थिता—दृष्टव्यमाना । मङ्गलम्—आश्रीवचनम् । मङ्गल-वादिनी—आश्रीवचनमुच्चारयन्ती ।

अयोध्या-काण्डम्—नवमः सर्गः—मातृ-दर्शनम् । । ७७

तामवेक्ष्य ततो रामो ववन्दे, विनयान्वितः,
उवाच चैनाम्, अभ्येत्य, रामोऽहमिति, नन्दयन् । ३

माथ दृष्ट्वैव तनयं, मातृ-नन्दनमागतम्,
अभ्यनन्दञ्च वात्सल्याद्, वत्सं गौरिव वत्सना । ४

म, मात्रा, समभिप्रेत्य, परिष्वक्तोऽभिनन्दितः,
पूजयामास तां देवीम्, अदितिं मघवानिव । ५

तमुवाच ततो हृष्टा कौशल्या प्रियमात्मजम्,
प्रयोजयन्ती पुत्रस्य शिव-वृद्ध्यर्थमाशिषः,— ६

“वृद्धानां, पुत्र, सर्वेषां राजर्षीणां, महात्मनाम्,
प्राप्नुञ्चायुश्च कीर्तिं च, धर्मं च स्व-कुलोचितम् । ७

सत्य-प्रतिष्ठां पितरं पश्य, राघव,—मा चिरम्
अथ हि त्वां पिता, राम, यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ।” ८

एवं ब्रुवाणां कौशल्यां रामो वचनमब्रवीत्,
कैलेयी-वाक्त्र-सन्तप्त, ईषदाकुल-चेतनः,— ९

“अम्ब, त्वं न प्र-जानासि, महद् व्यसनमागतम्
तव दुःखाय महते, वैदेह्या, लक्ष्मणस्य च । १०

कैलेय्या भरतस्यार्थे राज्यं राजाभियाचितः,
सत्येन परिष्यद्धादौ ; तेन चास्यै प्रतिश्रुतम्,— ११

४ । नन्दनः—आनन्द-वर्धनः । ५ । समभिप्रेत्य—अभ्येत्य, समीपमानस्य ।
अदितिः—दक्ष प्रजापतेः सा कन्या या कश्यप-पत्नी देव-माता च । मघवान्—इन्द्रः ।
परिष्वक्तः—आलिङ्गितः । ६ । शिवम्—मङ्गलम्, कल्याणम् । ८ । मा चिरम्—
अचिरम्, शीघ्रम् । १० । व्यसनम्—विषह ।

भरताय महा-राजो यौवराज्यं प्रदास्यति,
मां पुनर्धन-वासाय नियोजयति साम्प्रतम् । १२

सोऽहं वत्स्वामि वर्षाणि वने, देवि, चतुर्दश,
स्वादूनि हित्वा भोज्यानि, फल-मूल-कृतायनः ।” १३

इति राम-वचः श्रुत्वा, सा पपात, तपस्विनी
कौशल्या, दुःख-सन्तप्ता, निकृता कदली यथा । १४

स तां निपतितां दृष्ट्वा भूमौ, मातरमातुराम्
राम उत्यापयामास, दुःखितां, गत-चेतनाम् । १५

उपाहृत्योथितां दीनां, बद्धवामिव विद्वलाम्,
ममार्जं पाणिना रामः, पांशुना परिगुण्ठिताम् । १६

अथ किञ्चित् समाश्रस्य, कौशल्या, दुःख-मोहिता,
उदीक्ष्य, रामं प्रोवाच वाप्य-गद्गदया गिरा,— १७

“न प्राप्त-पूर्वं कल्याणं मया पति-परिग्रहात्;
आशंसितं मे सु-चिरं, त्वत्तोऽपि प्राप्नुयामिति । १८

तदथ वि-फली-भूतं मया, राम, वि-चिन्तितम् —
दुःखानामेव पुत्राहं विहितात्यन्त-भागिनी । १९

सा बह्वन्य-मनोज्ञानि वाचय, हृदयच्छिदः,
सहृद्येऽहं, स-पत्नीनाम-वराणां, वरा सती । २०

१२। अग्रजम्—भोजनम् । १४। तपस्विनी—दीना, अनुकम्पाहर्षां । निकृता—क्षिन्ना । १५। आतुरा—कातरा । १६। उपाहृत्य—भुवि लुण्ठनं कृत्वा । बद्धवा—घाटकी । विद्वला—विषम । पांशुना—धूलिना । परिगुण्ठिताम्—समा-
हृताम् । १७। समाश्रस्य—स्थिरी भूय । उदीक्षा—नेत्रे उन्नमय । १८। आश-
ंसितम्—आकाङ्क्षितम्, आशा आसीत् इत्यर्थः । अपि—सम्भवतः । २०। हृदयच्छिदः

तद-सद्य-दुःखमिदं सोढुं, पुत्रक, मोक्षहे ।

अथैव मरणं मेऽसु—क्रीवार्थं जीवितेन मे ? २१

नियमाञ्चोपवासाच्च ये मया त्वत्-कृते कृताः,

ते मेऽद्य वि-फली-भूता, वनं सं-प्रस्थिते त्वयि । २२

न श्रोतव्यं त्वया, राम, पितुः कामवतो वचः ।

इहैव वस—किं तेऽसौ राजा वृहः करिष्यति ?” २३

तथा तामातुरां दृष्ट्वा कौशल्यां राम-मातरम्,

उवाच लक्ष्मणः श्रीमां स्तत्-काल-सदृशं वचः,— २४

“न रोचते ममाप्येतद्, शार्ये, यद् राघवो वनम्,

त्यक्त्वा राज्यम्, इतो गच्छेत्, स्त्री-वाक्येन प्रचोदितः । २५

विपरीतमति-वृहः, स्त्री-जितः, काम-लालसः,

राजा किमिति न ब्रूयात्, कैकेय्या वशमागतः ? २६

नापराधं हि पश्यामि, न दोषमद्युमप्यहम्

रामस्य, येन राज्ञायं राष्ट्रान् निर्वास्वते वनम् । २७

यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः,

तावदेव मया सार्धमात्म-स्यं कुरु शासनम् । २८

—हृदय विदारिकाः । अ-वराणाम्—कभीयसाम् । वरा—ज्येष्ठा । २१ । अद्य—
प्रयोजनम् । २२ । त्वत् कृते—तव कृते, त्वदर्थम् । २३ । कामवतः—काम-वशं गतस्य ।
२४ । तत्-काल-सदृशम्—तत्-कालोचितम् । २५ । प्रचोदितः—प्रेरितः । २६ ।
विपरीतम्—विरुद्धम्, न्याय विरुद्धम्, अनुचितम् । काम लालसः—रति-सोलुपः ।
किमिति—केन उतुना, किमर्थम् । २७ । अपराधः—पिशादीन् प्रति अ विहितमा-
चरणम् । दोषः—प्रजा-वधादि-उप पातकम् । राष्ट्रम्—राज्यम्, देशः । २८ । इमम्
—त्वद् निर्वासन उपम् । अर्थः—विषयः । तावदेव—ततः पूर्वमेव । आत्म-स्यम्—
आत्माधीनम् । शासनम्—Government. २८—३१ । रामं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिः ।

भृत्ये ते मयि पार्श्व-स्त्रे राज्य-प्राप्तार्थमुद्यते,
 यौवराज्याभिषेकस्य विघातं कः करिष्यति ? ३८
 निर्मनुष्यामयोध्यां हि कुर्यां, राम, शितैः शरैः ।
 यौवराज्य-विघातं ते यः कुर्वीत नृपाज्ञया, ३०
 भरतस्यापि वा पक्षं यो गृह्णीयाद-चेतनः,
 तं पापमहमद्यैव प्रेषयामि यम-क्षयम् ।” ३१

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य, महात्मनः,
 उवाच रामं कौशल्या, दुःख-शोक-परिप्लुता,— ३२
 “भ्रातुस्ते वचनं, राम, श्रुतं, भक्तिमतो, हितम् ;
 एतदेव, विमृश्याशु, क्रियतां, यदि रोचते । ३३
 यद्यैव राजा पूज्यस्ते, तथाहमपि, पुत्रक ;
 ममाप्यतस्ते वचनान् न गन्तव्यमितो वनम् ।” ३४

विलपन्तीं तथा, दीनां कौशल्यां, दुःख-मूर्च्छिताम्,
 उवाच रामो, धर्मात्मा, वचनं, धर्म-संहितम्,— ३५
 “नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रामितुं मम ;
 प्रसादये त्वां शिरसा—करिष्ये वचनं पितुः । ३६
 जामदग्नेन रामेष जनन्याः, किल, धीमता,
 शिरस्त्रिभुवं, परशुना, क्रुद्धस्व पितुराज्ञया ।” ३७

इत्येवमुक्त्वा कौशल्यां, रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
 “जानामि लक्ष्मणाहं ते भक्ति-भावमनुत्तमम् । ३८

३८ । विघातः—व्याघातः, प्रतिबन्धः । ३० । शितैः—शार्पितैः, तीक्ष्णैः । ३१ । यमः—
 गृह्णम् । ३२ । विमृश्या—विचार्ये । ३५ । धर्म-संहितम्—धर्म-सङ्गतम् ।

पयोध्या-काण्डम्—नवमः सर्गः—मातृ-दर्शनम् । ५१

अहो लक्ष्मणो दुःखं , यत् पापं कर्तुमिच्छसि !

मा भूत् स कालः, सौमित्रे, यदहं शासनं पितुः ३८

इच्छेयं समतिक्रम्य मुहूर्तमपि जीवितुम् !

साधु ! लक्ष्मण, संशाम्य ! मम चेदिच्छसि प्रियम् । ४०

धर्मं स्थितिः परो लाभो, धर्मा धारयते धृतः ।

न च धर्मा धृतो मेऽद्य पितुराराधनाद् ऋते ।” ४१

इत्युक्त्वा वचनं रामो लक्ष्मणं, लक्ष्मि-वर्धनम्,

उवाच भूयः कौशल्यां, प्राञ्जलिः, शिरसा नतः,— ४२

“अनुजानीहि मां, देवि ! करिष्ये शासनं पितुः—

गच्छेयं, त्वदनुज्ञातो, निर्व्यलीकेन चेतसा ।” ४३

इत्युक्त-वचनं रामं वभाषे लक्ष्मणस्तदा,

अ-प्रकम्प्यं, स्थितं धर्मं, पुरन्दरमिवानुजः,— ४४

“लोक-नाथ, गतिर्या ते सा ममापि भविष्यति—

वने वत्स्याम्यहमपि, शुश्रूषा-निरतस्तव । ४५

त्वया त्यक्तामहमपि परित्यक्ष्ये पुरीमिमाम् ;

त्वद् ऋते न हि वस्तुं मे स्वर्गेऽपि रमते मनः ।” ४६

सोऽनुनीतो बहु-विधं लक्ष्मणेन, यशस्विना,

वाढमित्यब्रवीद् रामो लक्ष्मणं, भ्रातृ-वत्सलम् । ४७

४०। साधु—परांगमम्, अत्यन्तं विद्वान् । संशाम्य—निवृत्तो भव । ४१। परः, परमः—श्रेष्ठः, प्रधानः । ४२। निर्व्यलीकेन—दुःखं शून्येन । ४३। पुरन्दर—पुराणि (यद्वाणि) दारयति (विदारयति) यः सः, इन्द्रः । [पुरन्दरस्य] अनुजः (अनीयान् आता)—उपेन्द्रः, विश्वः । ४४। परित्यक्ष्ये—परित्यज्यामि । आत्मने-पदमाद्यम् । त्वद् ऋते—त्वां विना । ऋते-शान्तिं पश्यती । ४७। वाढम्—एवमद्यु ।

दशमः सर्गः ।

सकलयनम् ।

तथा तु रामं नमने हृद-व्रतं
 समीपे देवी, वदती भ्रमातुरा,
 उवाच भूयो, हृदयेन तप्यता,
 उपलोचिता, दुःख-परिभ्रुता भ्रमम्,— १

“यदि धर्मे पुरस्कास्व, पुत्र, वर्तितुमिच्छसि,
 ततो मे वचनं धर्म्यं शृणु, धर्म-भृतां वर ! २

आश्रया परया, राम, शिशुस्त्वं परिपालितः ;
 तत् समर्थोऽस्य मां दीनां परिरक्षितुमर्हसि । ३

साहं ते पिष्टतो, राम, धर्मतो गौरवाधिका,—
 माननीया विशेषेण, यथा धर्म-विदो विदुः । ४

अतो ममापि ते कार्यं शासनं, गुरु-वत्सल !
 अभिषिच्यस्व धर्मेण राज्ये, राजीव-सोचन !” ५

अथानुनेतुं चक्रेऽसौ मातरं, यद्व्रमास्थितः,
 प्रश्रितैर्मधुरैर्वाक्यैर्हेतुमङ्गिण्य, राघवः,— ६

“मम चैव भवत्याश्च राजा प्रभवति प्रभुः ;
 न प्रभुत्वमतस्तेऽस्ति मम, देवि, निवर्तने । ७

१ । हृदयेन तप्यता—तप्यमानेन हृदयेन । उपलोचिता इति शेषः । सकलय-
 नान-हृदया इत्यर्थः । परकौपदमात्रम् । ६ । ‘अनुनेतुं चक्रेऽसौ मातरम्’—अनुनेतुमिति
 वेदिक-रीत्या स-कर्मक-क्रिया-धर्मवत्सु प्रत्ययानादनुनेतु शब्दात् कर्मणि द्वितीया ।
 प्रश्रितैः—विनीतैः । हेतुमङ्गिः—युक्ति-युक्तैः ।

कुले जातासि, विष्णुर्षे, रामाम-मित-तेजसान्,
सहस्राख्यात-यशसां श्रीशरानां, महात्मनाम् । ८

कुल-श्रील-शुभाचार-धर्मज्ञासि, यत-व्रते !
सा कथं शासनं भर्तुरतिवर्तितुमर्हसि ?” ९

इत्युक्त्वा सा प्रियं पुत्रं वाच्य-पर्याकुलं वचः
उवाचेदं,—“स-पत्नीनां वसुं मध्ये न मे क्षमम् । १०

नय मामपि, पुत्र, त्वं वनं, वन्य-सृगाकुलम्,
यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ।” ११

तां तथा ब्रुवतीं रामः पुनर्वचनमब्रवीत्,—
“जीवत्-पत्याः स्त्रिया भर्ता दैवतं, न पुनः सुतः । १२

अतो नार्हाम्यहं नेतुं त्वामितो नगराद् वनम् ।
महात्मा वा दुरात्मा वा, पतिरेव गतिः स्त्रियाः ; १३

किं पुनर्नृपतिर्, देवि, महात्मा, दयितश्च, ते ?
मत्तोऽधिकतर-पूजां भरतादप्यवाप्स्यसि । १४

यथा तु, मयि निष्क्रान्ते, पुत्र-शोकेन मे पिता
अति-मात्रं न सन्तप्येत्, तथा त्वं कर्तुमर्हसि । १५

न ते राजा किञ्चिदपि वक्तव्यो मदपेक्षया,
प्रतीपमप्रियं वापि, न च कार्यं—प्रसीद मे !” १६

इत्येवमुक्त्वा रामिण्य, कौशल्या, धर्म-दर्शिनी,
तथेत्युवाच, दुःखार्ता, रामं, सं-प्रस्थितं वनम् ; १७

८। अतिवर्तितुम्—अतिक्रमितुम्, उल्लङ्घितुम् । ११। गतिः—आश्रयः ।
१५। सन्तप्येत्—सन्तप्येत । परस्मैपदमात्रम् । १६। प्रतीपम्—प्रति-पक्षम् ।

- निश्चितं च तथा रामं विज्ञाय गमनोत्सुकम्,
 प्रास्थानिकं स्वस्थयनं कर्तुं समुपचक्रमे । १८
- सा, निमृद्य ततो वाद्यमुपस्पृश्य जलं शुचि,
 चकार देवी रामस्य ततः स्वस्थयन-क्रियाम् । १९
- सुमनोभिश्च गन्धैश्च मनोर्बलभिस्तथा
 देवानभ्यर्च्य विधिवत्, प्रणम्य च, शुभ-व्रता, २०
- गन्ध-माख-हविः-शेषं रामाय प्रतिपाद्य च,
 मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय, परिष्वज्य च पीडितम्, २१
- रक्षो-घ्नीमोषधीं पाणौ दक्षिणेऽस्य बबन्ध सा,
 राम-स्वस्थयनार्थं हि मन्त्रमेतं जजाप च,— २२
- “यन् मङ्गलं महेन्द्रस्य सर्व-देवैः पुरा कृतम्,
 वृत्तं हन्तुं प्रयातस्य, वत्स, तत् तेऽन्तु मङ्गलम् । २३
- यन् मङ्गलं सु-पर्णास्य विनताकल्पयत् पुरा,
 अमृतार्थे प्रयातस्य, तत् ते भवतु मङ्गलम् । २४
- आगमास्ते शिवाः सन्तु, मिध्यन्तु च मनो-रथाः,
 सुखेन यातु कालस्ते, स्वस्ति प्राप्नुहि, राघव !” २५

१८ । समुपचक्रमे—आरभे । [द्विजि सर्गं तावनेषु] उप-पराभ्यां [क्रम आत्मनेपदम्],—
 पाणिनिः, १।१।२८ । १९ । निमृद्य—निबध्य । २० । सुमनोभिः—पथैः । बलिभिः—
 पूजोपहारैः । २१ । हविः—हवनीयं द्रव्यम् । प्रतिपाद्य—दत्त्वा । परिष्वज्य—आलिङ्ग्य ।
 २२ । रक्षो-घ्नी—राक्षस-घ्नी । २३ । सु-पर्णः—गङ्गो नाम पक्षी । विनता—दक्ष-प्रजा
 पतिः सा कन्वा या कश्यपस्य पत्नी अकथ-गङ्गयोर्माता च । ‘अमृतार्थे प्रयातस्य’—पुरा
 क्विल विनता स-पत्नी नाम-मातुः कद्रोन्वित पात्रेण बद्धा तस्मा दास्यं भजे; गङ्गाम्ना मातुः
 दास्यं खल्विति सर्प-सह प्रार्थनया अमृताय इन्द्र-पुरं प्रतस्थे, देवान् विजिज्य तन् नाम-गण-
 सक्ताभ्रमिनाय च । २५ । आगमः—आश्रयः । शिवः—शुभ-प्रदः । स्वस्ति—मङ्गलम् ।

प्रयोध्या-काण्डम्—एका-दशः सर्गः—पति-व्रता । ८४

एका-दशः सर्गः ।

पति-व्रता ।

वि-राजयन् राज-सुतो राज-भागं, जनैर्वृतम्,
हरन्निव जनौघस्व हृदयानि, जगाम, सः । १

वैदेह्यपि च तत्-काले, तत्-परानन्ध-मानसा,
तस्थी स्व-वेश्म-मध्ये, सा, रामागमन-काङ्क्षिणी । २

प्रविवेशाय सहसा रामो वेश्मात्मनस्तदा,
भक्तिमद्भिर्जनैः कीर्णं, क्रिया किञ्चिदवाङ्-मुखः । ३

ईषद्-दीन-मुखः, चामो, मनो-दुःख-समन्वितः,
नाति-हृष्ट-मनाः, सीतां ददर्शाथ, प्रविश्य, सः, ४

तत्-परां, वेश्म-मध्य-स्थां, विनयावनतां, स्थिताम्,
विनयाचार-सम्पन्नां, प्राञ्चिभ्योऽपि प्रियां प्रियाम् । ५

सा तु दृष्ट्वैव भर्तारं, प्रत्युत्गम्य प्रणम्य च,
राम-पार्श्वे स्थिता देवी, रामं दीन-मुखं तदा ६

अभि-वीक्ष्य, वरारोह्या, वेपमानेदमब्रवीत्,
दृष्टान्तर्गत-दुःखार्तं, किमेतदिति विह्वला,— ७

१ । वि-राजयन्—स्योतयन्, वि दीपयन् । वृतम्—आच्छादितम् । २ । कीर्णम्—
आकीर्णम्, समाकीर्णम्, व्याप्तम् । क्रिया—[सीतायै कथमिदमन्वायं स्व-माता-
पित्र-हर्त कथयामि इति] लज्जया । अवाङ्-मुखः—अधो-मुखः । ४ । चामः—चोदः,
दुःखः, अन्धः । ५ । प्रिया—द्वितीयः प्रिया-शब्दो भार्या वाच्यः । ७ । वरारोह—
नितम्बिनी, सु नितम्बा, उन्नता इत्यर्थः । वेपमाना—[भर्तुर्दीन मुखत्वादि-दृष्टवान्]

“किन् नु वार्हस्यतो योगो युक्तः पुष्पेण, राधव,
प्रोच्यते ब्राह्मणैस्तज्-ज्ञैर्, येन त्वमसि दुर्मनाः ?” ८

एवं ब्रुवाणां तां रामो, जात-शङ्कां, स, मैघिलीम्,
उवाचेदं वचो धीरं, सत्त्व-गाभीर्यमाश्रितः,— ९

“मया वर्षाणि वस्तब्धं चतुर्दश वने, प्रिये !
भरतेनाप्ययोध्यायां राज्ञा भाव्यम्, अनिन्दिते ! १०

‘सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं, प्रस्थितो विजनं वनम् ;
आपृच्छे ! धैर्यमालम्ब्य मामनुज्ञातुमर्हसि । ११

अश्रून् च अश्रुरं चैव, वस त्वं, समुपाश्रिता,
शश्रूषा-परमा भूत्वा, यावदागमनं मम । १२

मद-व्यपाश्रय-जं मानमाश्रित्य, वर-वर्णिनि !
भरतस्व समीपेऽहं न ते सुत्यः कदाचन । १३

ऐश्वर्य-मद-मत्ता हि न सहन्ते पर-स्तवम् ;
तस्मात् त्वया गुणाः सुत्वा, भरतस्याग्रतो न, मे । १४

अहं हि पितरं सत्यं चिकीर्षुस्तन्-नियोगतः
वनमद्यैव यास्वामि—कुरु त्वं हृदयं स्थिरम् ! १५

मयि याते, तु, कस्याणि, वनं मुनि-जन-प्रियम्,
व्रतोपवास-रतया भवितव्यं त्वया, प्रिये ! १६

८ । वार्हस्यतो-योगः—उपस्थिति-देवताको योगः ; चन्द्रो इति शेषः । ९ । सत्त्व-गाभीर्यं—आभाविक-शौर्यम् । ११ । प्रस्थितः—प्रस्थानस्थानः । आ-असायां अविश्रयति अतीताहं-प्रभवयः । १२ । व्यपाश्रयः—आश्रयः । वर-वर्णिनी—श्रेष्ठाङ्ग-रामा, उत्तमा इत्यर्थः । १५ । चिकीर्षुः—कर्तुमिच्छुः ।

कस्यमुत्याय, देवानां कृत्वा पूजाभिवादनम्,
वन्दितव्यो दशरथः, पिता मे, देवतं यथा । १७

मातरश्चैव मे सर्वा, यथा-क्रमम-शेषतः,
त्वयार्चनीयाः सततं—समा हि मम मातरः । १८

भ्रातरौ चापि मे, सीते, प्राणैभ्योऽपि प्रियाबुभौ,
त्वया भरत-शत्रुघ्नौ द्रष्टव्यौ भ्रातृ-पुत्रवत् । १९

न वल्लभ्योऽप्रियं, सीते, मत्-प्रीत्या भरतस्त्वया ;
स हि राजा गुरुश्चैव देशस्वास्थ्य, प्रियश्च मे । २०

त्वं च तेनेह भर्तव्या, वनं विप्रोषितं मयि ;
तस्मात् सान्मैव लिप्सेयाञ्चेल-पिण्ड-भृतिं ततः । २१

मम माता च कौशल्या, हृदा, मच्छोक-कर्षिता,
मत्-प्रियाद्यं, प्रिये सीते, शुश्रूषानन्य-चित्तया ।” २२

इत्य-प्रियमिदं वाक्यं श्रुत्वा, सा प्रिय-भाषिणी,
सासूयमिव भर्तारं सीता वचनमब्रवीत्,— २३

“भार्य-पुत्र ! पिता, माता, भ्रातरौ, बान्धवाः, सुताः
प्रेत्य चैवेह चाग्निं स्वं स्वं कर्म-फलं पृथक् । २४

भार्येका पति-भाग्यानि भुङ्क्ते, पति-परायणा ;—
साहं त्वामनुयास्यामि यत्र यत्र गमिष्यसि । २५

१७। कस्यम्—उच्यते, प्रत्यये । १८। विप्रोषिते—प्रवासिते । साया—प्रिय-
वचनेन । लिप्सेयाः—लक्ष्मिण्यः, लक्ष्मिण्यः । अनुयायां लिङ् । वेलम्—वक्ष्यम् ।
पिण्डः—पादः । भतिः—वेतनम् । २१। कर्षिता—कृत्रो कृता, चीषाङ्गी-कृता ।
२३। प्रेत्य—अनुप, पर-लोके । अग्निं—मुञ्चति ।

शपेऽहं ते प्रसादेन जीवितेन च, राघव, यथा नेच्छाम्यहं वसुं स्वर्गेऽपि, रक्षिता त्वया ।	२६
त्वं मे नाथो गुरुश्चैव गतिर्देवतमेव च ; गमिष्यामि त्वया सार्धम्—एष मे निश्चयः परः ।	२७
यदि त्वमुद्यतो गन्तुं दुर्गं कण्टकितं वनम्, अहं तवापे यास्यामि, मृगन्ती कुश-कण्टकम् ।	२८
सुखं वनेऽपि वत्स्यामि तव पाद-व्यपात्रयात्, विहरन्ती त्वया सार्धं, यथेन्द्र-भवने तथा ।	२९
शुश्रूषमाणा, वत्स्यामि, पादौ ते, नियत-व्रता, रममाणा त्वया सार्धं, काननेषु सु-गन्धिषु ।	३०
शतक्रतु-समः शौर्यं, विश्वोत्सुख्य-पराक्रमः, त्वं हि लोक-त्रयस्यास्य, समर्थः, प्रतिपालने ।	३१
न ममाभिभवे शक्तो महेन्द्रोऽपि त्वदाश्रयात् ; अतो नार्हसि मां भक्तां निवर्तयितुमातुराम् ।	३२
त्वया सह भविष्यामि फल-मूल-क्षताशना ; दुर्भरा न भविष्यामि, वने, तेऽहं कथञ्चन ।	३३
दृच्छामि सरितः शैलान् सरांसि च वनानि च दृष्टुं, वस्त्र-संवीता, त्वया नाथेन रक्षिता ।	३४
हंस-कारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीर्विमलोदकाः अवगाह्याभिरंस्वेऽहं, त्वयैव सह, राघव ।	३५

३१। शत क्रतुः—शतं क्रतवः (यज्ञाः, अथ मीध-यज्ञाः) यस्य सः, इन्द्रः ।
३३। दुर्भरा—दुर्वृद्धा । ३५। कारण्डवः—जल-कुडुटः, गीर्द्विज । पद्मिनीः—

वनोद्देशेषु, रम्येषु, नाना-कुसुम-गन्धिषु,
 वसुमिच्छामि, सुदिता, त्वयाहं सह, कानने । ३६
 पित्रा चाप्यनुशिष्टास्मि मात्रा बभ्रु-जनेन च,
 विना भर्ता न वस्तव्यं त्वयेति, रघु-नन्दन । ३७
 अतः, प्रणम्य याचे त्वां, गमने कृत-निश्चया ;
 न मामर्हसि सन्देष्टुमिति-कर्तव्यतां प्रति ।” ३८

द्वा-दशः सर्गः ।

कृत-निश्चया ।

तां तथा ब्रुवतीं रामः, प्रियां भार्यामनुव्रताम्,
 उवाचेदं, बहून् दोषान् वन-वास उदाहरन्, — १
 “वने वसन्ति शार्दूलः, आसन्न-जन-घातिनः ;
 भेतव्यं च सदा तेभ्यस्—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् । २
 प्र-भिन्न-करटा नागा बहवः सन्ति कानने,
 आसाद्य ये विनिघ्नन्ति ;—तेन दुःखं वनं, प्रिये । ३
 अत्युष्णमति-शीतं च तृड्-बुभुक्षे तद्यैव च,
 भयानि च बह्वन्यत्र ;—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् । ४

पुष्करिणीः, पद्म गुच्छ-समाकोर्षाः सरसीः । अभिरंखे—विहरिष्यामि । ३६ । वनोद्देशेषु
 —वन-प्रदेशेषु । सुदिता—प्रीता, समृष्टा । ३८ । सन्देष्टुम्—आदिष्टुम् । इति-कर्तव्यतां
 प्रति—किं [मया] कर्तव्यं किमकर्तव्यमिति विषये ।

१ । शार्दूलः—व्याघ्रः, a tiger. आसन्नः—निकट-स्थः । २ । प्रभिन्न-करटाः—
 प्रक्षुटित-जम्बूकाः, भसाः । नागाः—इक्षिनः । आसाद्य—समीपमानस्य । ३ । तृड्
 (तृड्)—तृष्णा । बुभुक्षा—भोजनमिच्छा, पुषा । भयानि—भय-कारणानि ।

सर्पाः सरिसृपाश्चान्धे वृश्चिकाश्च, महा-विषाः, चरन्ति गङ्गनेऽरण्ये ;—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् ।	५
गिरि-कन्दर-जातानां महारण्य-निवासिनाम्, उद्देजनीयाः, सिंहानां श्रूयन्ते निनदा वने ;	६
नदी-कुटिल-गा नागा, मही-विवर-शायिनः, दृश्यन्ते वन-मार्गेषु, दृष्टि-श्चास-महा-विषाः ;	७
अ-गाधाः पङ्कवत्यश्च महा-नक्र-समाकुलाः सरितस्तरणीयाश्च, दूर-पारा, दुरासदाः ;	८
कुश-कण्टकवन्तश्च लता-गुल्म-दृशावृताः दुर्गमाः सन्ति पन्थानः ;—सीते, दुःखमतो वनम् ।	९
सन्धटव्यश्च, वैदेहि, दुर्गमा, बहु-योजनाः, पुण्योदक-फलैर्हीना, घोर-सख-समाकुलाः ;	१०
गिरि-कन्दर-दुर्गाणि पञ्चलोदकवन्ति च तथानूपानि, वैदेहि, सन्ध-गम्यानि कानने ;	११
सुष्यते पर्ण-शय्यासु दृण-शय्यासु, चाबली, स्वयं-कृतासु, दुःखासु, भूतली, निर्जने वने ।	१२

५। गङ्गम्—निविडम्, दुष्टवेगम्, दुर्गमम् । ६। उद्देजनीयाः—भयावहाः ।
७। नदी-कुटिल-गा—नदीवत् कुटिल-गतयः । नागाः—सर्पाः । ८। नक्रः—
कृष्णोरः, a crocodile. पारम्—नद्याः पर-तीरम् । दुरासदाः—दुरधिगम्याः,
दुर्गमाः, दुसाराः इत्यर्थः । १०। अटवी—वनम् । घोरः—भयङ्करः । सखम्—प्राची ।
११। गिरि-कन्दर-दुर्गाणि—पर्वत-गुहाभिर्दुर्गमाणि । पञ्चलः—सुप्तो जलाशयः ।
उदकम्—जलम् । अनूपानि—जल-प्रायाणि, marshy. अगम्यानि—ज्ञानानीति
श्रेयः । १२। सुष्यते (स्वप् शयने + भावे ति)—वन-वासिभिः इति श्रेयः ।

आहारसैव कर्तव्यो वदरामसक्तेः,

तथा श्यामाक-नीवार-कषाय-कटु-तिक्तकैः । १३

वनेष्व-सभ्यमाने च वन्ये मूल-फले, पुनः,

बह्वन्यद्धानि वस्तव्यं निराहारैर्वनाश्रयैः । १४

वस्त्रलाजिन-वस्त्राणि वसितव्यानि कानने ;

वनेषु भवितव्यं च दीर्घ-श्मश्रु-जटा-धरैः । १५

वातातप-विवर्षाङ्गीं, तपो-नियम-कर्षिताम्,

दुःखितां त्वां वने दृष्ट्वा भविष्याम्यति-दुःखितः । १६

न त्वामिच्छामि, वैदेहि, मत्-कृते, शोक-कर्षिताम्

द्रष्टुं प्रति-भयेऽरस्ये—भृशं हि दयितासि मे !” १७

अथ तद् वचनं श्रुत्वा, सीता, रामस्य, दुःखिता,

प्रसक्तान्शु-मुञ्ची, वाक्यमिदं भर्तारमब्रवीत्,— १८

“वन-वासि त्वया दोषा य एते परिकीर्तिताः,

तान्, धार्य-पुत्र, मन्येऽहं, त्वद्-भक्त्या, सर्वथो गुहान् । १९

त्वद्-बाहु-गुप्तां न च माम् अपि देवः शतक्रतुः

शक्तोऽभिभवितुं लोके—कुतोऽन्ये वन-चारिणः ? २०

अनुरक्तां प्रियां भार्यां, सु-व्रतां, पति-देवताम्

न त्वं रोचयसे नेतुं मामितः केन हेतुना ? २१

१३ । वन्यम्—वने जातम् । १५ । वसितव्यानि—परिधेयानि । १७ । प्रतिजये
—भवद्वरे । १८ । प्रसक्तानि—वासक्तानि, संसृष्टानि । २० । अभिमवितुम्—
पराजितुम् । २१ । रोचयसे—इच्छसि ।

यदि मां, निश्चितां गन्तुं, न नेतुं त्वमिच्छेच्छसि,
सत्येनालभ्य पादौ ते, न भविष्याम्य-संशयम् ।” २२

इत्युक्त्वा प्ररुदोदार्ता मैथिली, शोक-कर्शिता,
दुःखामर्ष-परिताङ्गी, सु-स्वरं, कल-भाषिणी । २३

एवमार्तामपि तु तां, विलपन्तीं सु-दुःखिताम्,
रामः प्रियामनुगतां नेतुं नैवाध्यवस्यति ; २४

दधौ चाधो-मुखः किञ्चिद्, रुदन्तीमभिवीक्ष्य ताम्,
वन-वास-कृतान् दोषान् बहुधाभिविचारयन् । २५

रामस्य तां मतिं बुद्ध्वा, मैथिली, कृत-निश्चया,
रोषात् प्रस्फुरमाणीष्ठी, पुनर्वचनमब्रवीत्, २६

उन्मत्तेवाभिपश्यन्ती भर्तारं, विपुलेक्षणा,
रोष-वेगात् क्षिपन्तीव, प्रणयादभिमानिनी,— २७

“कृतार्थं मन्यते मूढः स आत्मानं पिता मम,
रामं जामातरं लब्ध्वा, क्लीवं पुरुष-मानिनम् ! २८

अनृतं वत लोकोऽयम-ज्ञानादनुपश्यति,
तेजस्वी राम एवैकः सूर्यवद् व्युत्तिमानिति । २९

किं वा पश्यन् विपश्यस्व’, कुतो वा भयमस्ति ते,
त्वक्कृमिच्छसि मां येन प्रियां नान्य-परायणाम् ? ३०

२२। सत्येन—इति इति श्रेयः। चालभ्य—स्युष्ट। न भविष्यामि—मरिष्यामि।

२३। दुःखामर्ष-परीताङ्गी—दुःखामर्षाभ्यां (दुःख-क्लोधाभ्याम्) परीतानि (परिहृतानि,
अभिमूक्तानि) अङ्गानि यस्याः सा। कलम्—मधुरम्। २४। चार्ता—पीडिता।
अध्यवस्यति—उत्सृजति, यतति। २५। दधौ—चिनयामास। रुदन्तीम्—बदतीम्।
सुमानस चार्वः। २७। विपुलेक्षणा—विशाल नेत्रा। क्षिपन्ती—सोपहास-वचनं कृषती।

कौमारीं दयितां भार्यां स्वयमाहृत्य मां, कथम्
शैलूष इव योषां त्वमन्वकी दातुमर्हसि ? ३१

न तेऽहमपराध्यामि कर्मणा मनसापि वा,
वाचा वा ; तत् कथं मां त्वं त्वङ्गुमिच्छस्य-कारणम् ? ३२

यदि वाप्यपराधस्ते मया कश्चित् पुरा कृतः,
अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात्, क्षमये त्वां—प्रसीद मे ! ३३

अथ नेच्छसि चेन् नेतुं मामिवं त्वदनुव्रताम्,
विषमद्यैव पास्यामि, पश्यतस्ते, नृपात्मज !” ३४

इति शोकाग्नि-सन्तप्ता, विलप्य, जनकात्मजा
प्रादयोर्निपपातातां भर्तुर्, गमन-लालसा । ३५

उक्त्वा वाक्यं स-करुणं, त्रायस्व नय मामिति,
रुरोद, पतिता तत्र, सु-स्वरं सृद्-भाषिणी । ३६

स, तस्याः करुणैर्वाक्यैर्हृदि क्षत इवातुरः,
मुमोच वाक्यं शोकोष्णं, धैर्यं-संरुद्ध-मानसः । ३७

तस्य शोकाश्रु-पूर्णाभ्यां प्रिय-कारुण्य-जं तदा
सुस्राव वारि नेत्राभ्यां, पुष्कराभ्यामिवोदकम् । ३८

स, तामुत्थाप्य शनकैः, पादयोः पतितां प्रियाम्,
उवाच वचनं रामो मधुरं, परि-सास्वयन्,— ३९

३१ । अतम्—मित्र्या । ३१ । कौमारीम्—अ-परिचीत पूर्वाम् । शैलूषः—नटः,
नर्तकः, जाया-जीवः इत्यर्थः । योषा—नारी । ३४ । पश्यतस्ते—पश्यन्ते त्वामनाहृत्य
अनादरे पश्ये । ३७ । आतुरः—व्याधितः, अ-पटः, diseased. ३८ । प्रिय-कारुण्यम्—
प्रियवासी करुणचेति प्रिय करुणः, तस्य भावः ; प्रेम करुणा च । सुस्राव—श्रोत्राद्,
प्रवहति च । पुष्कराभ्याम्—क्षमलाभ्याम्, पद्माभ्याम् । ३९ । शनकैः—ब्रह्मैः, अ-सुवम्,

“न कामये स्वर्गमपि त्वद् कृतेऽहं, वरानने ;
 न च मेऽस्ति भयं किञ्चिदपि साक्षात् स्वयम्भुवः । ४०
 एहि, गच्छ मया सार्धं, यथा ते रुचितं, प्रिये ;
 इच्छामि हि प्रियं कर्तुं नित्यं तेऽहम-निन्दिते ! ४१
 ब्राह्मणेभ्यश्च साधुभ्यो वासांस्त्राभरणानि च,
 संश्रितेभ्यस्तथान्येभ्यो देहि दानानि, जानकि ;
 गुरुं क्षामस्व, सु-भगे, ततो व्रज, मया सह ।” ४२

तयो-दृशः सर्गः ।

आत्म-निवेदनम् ।

इत्युक्त्वा राघवः सीतां, समाह्वयाथ लक्ष्मणम्,
 उवाचेदं वचः, शीमान्, प्रवेक्ष्य, प्रश्रयानतम्,— १
 “प्रियः प्राण-समो भ्राता सहायश्च सखा च मे ;
 तस्मात् प्रणयतोऽहं त्वां यद् ब्रवीमि, कुरुष्व तत् । २
 वर्नं त्वया न गन्तव्यं, मया सह, कथञ्चन ;
 इहैव हि मङ्गान् भारो वोढव्यो भवतानघ ।” ३
 इति राम-वचः श्रुत्वा, लक्ष्मणो, दीन-मानसः,
 वाप्य-पर्याकुल-सुखः, सोढुं शोकमश्रुवन्, ४

slowly. परिःसाम्बयन्—आश्रययन् । ४०। स्वयम्भुः—वदः । ४१। संश्रितेभ्यः—आश्रितेभ्यः ।

१। प्रवेक्ष्य—[किं वक्तव्यमिति] आलोच्य (विचार्य) । प्रश्रयानतम्—विनयावनतम् । २। वोढव्यः—बहुनीय । ३। सोढुम्—सहितम् ।

शैवीय-काण्डम्—द्वयो-द्वयः सर्गः—शाल-निवेदनम् । ६५

प्रथम्य चरवी भ्रातुः, परिष्वज्य च पौष्टितम्,
सीतायाञ्च, महा-प्राज्ञस्ततो राघवमब्रवीत्, — ५

“अनुज्ञातोऽस्मि भवता पूर्वमेव वनं प्रति
सह गन्तुमितः ; कस्मान् निवर्तयसि मां पुनः ? ६

न निवर्तयितव्योऽहं, जीवन्तं मां यदीच्छसि ;
शरथं त्वां प्रयत्नोऽस्मि—प्रसीदार्य ! नयस्व माम् ।” ७

तमब्रवीत् ततो रामः स्थितं लक्ष्मणमग्रतः,
प्रह्वं नतेन शिरसा, वेपमानं, कृताञ्जलिम्,— ८

“गते त्वयि मया सार्धमितो, लक्ष्मण, काननम्,
को भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां च, यशस्विनीम् ? ९

अभिवर्षति कामैर्यो मातरौ नौ नराधिपः,
स काम-वश-गो व्यक्तं न द्रुष्यति, यथा पुरा । १०

रान्धैर्धर्य-मदान्धा हि कदाचिदपि कैकेयी
अ-साधु प्रतिपद्येत स-पत्नीनाम-चेतना । ११

ते मातराविह-स्येन समाश्लास्ये विशिषतः,
प्रतिपाल्ये च, सौमित्रे, यावदागमनं मम । १२

यथैवाहं तथैव त्वं तयोरिह भविष्यसि—
बन्धुराप्यायनं चैव, दुःखेभ्यस्यैव रक्षिता ।” १३

७। शरथं प्रयत्नः—शरथं मतः । १०। अभिवर्षति—[मेघो वारिणा प्रक्षिपी-
मिव] । कामैः—[इष्टान्न-पान-वस्त्रादिभिः] काम्य वस्तुभिः । काम-वश-गो—अनु-रागेण
कैकेयीमनुगामी । व्यक्तम्—स्पष्टम् । ११। प्रतिपद्येत—कुर्वान् । सन्धावने स्थिः ।
१२। आप्यायनम्—वसिः, वसि-दाता इत्यर्थः । कर्षणे क्रिया वाचक विशिष्य-पद-प्रयोगः ।

- इति राम-वचः सुखा लक्षणचः, श्रीमता वरः,
 कृताञ्जलिरिदं भूयो रामं वचनमब्रवीत्,— १४
- “मद्-विधानां सङ्गत्नाञ्च कौशल्या विभ्रयाद्, विभो,
 यस्याः सङ्घर्षं ग्रामाणां निवृत्तमुपजीवनम् । १५
- त्वदपेक्षञ्च भरतः पूजयिष्यत्स-संग्रयम्
 कौशल्यां च सुमित्रां च, परम-यत्नमास्थितः । १६
- नय मामनपेक्षस्व, वन-वास-कृतोद्यमम् ;
 शिष्यः प्रेष्यः सहायस्य भविष्यामि वने तव । १७
- खनित्र-पिटके विभ्रन्, खन्न-बाण-धनुर्धरः,
 अघतस्ते गमिष्यामि, पन्थानं परिशोधयन् । १८
- वन्यानि चाहरिष्यामि पुष्य-मूल-फलानि च,
 शय्योपकरणार्थं च द्रुम-पर्ण-दृणानि ते । १९
- त्वमार्य, सह वैदेह्या, वन-वासेऽपि रंस्थसे ;
 रक्षतस्त्वां गमिष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः । २०
- धार्य ! शिष्योऽस्मि, दासोऽस्मि, भक्तोऽस्मिऽनुगतस्तथा
 तवाहं सर्वथा ; साधो, प्रसीद ! नय मामपि ।” २१
- वाक्येनानेन तु प्रीतो रामो लक्षणमब्रवीत्,—
 “आगच्छ, व्रज, सौमित्रे, प्रापृच्छस्व सुहृज्जनम् । २२

१५। निवृत्तम्—दत्तम्। उपजीवनम्—उपजीविका। १६। त्वदपेक्षः—तव
 चलिप्रायं करणम्। १७। अनपेक्षः—निरपेक्षः। १८। पिटकम्, पिटकः, पिटका
 —पिटका, a basket. विभ्रन्—वहन्। १९। द्रुमः—वृक्षः। २०। रंस्थसे—
 सुखी भविष्यसि। ‘रक्षतस्त्वां...मम जाग्रतः’—त्वां रक्षन् जाग्रतं माम् अनादृत्य।
 अनादरे वृत्तौ।

अयोध्या-काण्डम्—त्रयो-दशः सर्गः—पाप्म-निवेदनम् । ६०

ये च रात्रे ददौ दिव्ये महाका वरुचः सयम्
धनुषी, ते गृह्णाव त्वम-अयानिषु-धीं च तान् । २३

अ-भेषो च तनु-त्राषि गृह्णाव सप्तमी शुभे,
स्रष्टौ च विमलाकाश-वर्षसी, विमल-स्रष्टु । २४

यच्चाचार्य-गृहे दिव्यं धनुस्तिष्ठति मेऽर्चितम्,
तदानयस्व, गत्वा, त्वं त्वरावानिह, लक्ष्मण ।” २५

इत्युक्तो लक्ष्मणः शीघ्रं, समापृच्छ सुहृज्जनम्,
पाचार्य-कुलमागम्य, ते जग्राहायुधोत्तमे । २६

ते समादाय धनुषी, स-खड्गेषु-निबन्धने,
दर्शयामास रामाय, निबन्ध च यत्नवान् । २७

तमुवाचागतं रामो लक्ष्मणं प्रिय-दर्शनम्,—
“काले त्वमागतः शीघ्रं काङ्क्षिते मम, लक्ष्मण । २८

दातुमिच्छामि विप्रेभ्यो धन-रत्नार्थ-सञ्चयम् ।
बहु-भृत्यानल्प-धनां स्तस्मादानय तान् द्विजान् । २९

ये चास्मत्-सुहृदो भक्ता निवसन्तीह, लक्ष्मण,
तेषां चापि प्रदास्यामि सर्वेषामुपजीवनम् ।” ३०

२३ । इषु धिः—तूष्, अराधारः । २४ । तनु वाचम्—वर्म । वचः—रूपम् ।
स्रष्टुः—स्रष्टादि-सुटिः, a hilt, a bundle. २७ । इषु-निबन्धनम्—तूष् । निबन्ध
—बन्ध । २९ । सञ्चयः—समूहः । बहु भृत्याः—बहु पांथाः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

चीर-परिधानम् ।

दत्त्वा तु, सः वैदेह्या, नास्त्रयेभ्यो धनानि, सः
जनान् पितरं द्रष्टुं, सीतया सह, राघवः । १

अथ चीराणि कौशेयी ज्ञयमाह्वत्स, राघवम्
उवाच, परिधत्स्वेति, निर्लज्जा, जन-संसदि । २

प्रतिगृह्य च ते चीरे कौशेया इक्षतस्ततः,
विहाय वाससी सूत्रे, रामः परिदधे स्वयम् । ३

अन्वेवं लज्जन्वापि, विहाय वसने शुभे,
चीरे परिदधे, वीरस्त्रयैव, पितुरग्रतः । ४

अथात्म-परिधानाय, पीत-कौशेय-वासिनी,
दृष्ट्वा समुद्यते चीरे कौशेया, जनकात्मजा, ५

लज्जमाना, स्थिता पार्श्वे रामस्य, शुभ-दर्शना,
जग्राह, श्रममुहिम्ना, सृगी दृष्टेव वागुराम् । ६

परिगृह्य च ते चीरे, सीता, सास्त्राविलेखणा,
गन्धर्व-राज-प्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत्,— ७

“भार्य-पुत्र, कथं चीरमहं वधामि, शंस मे”,—
इत्युक्त्वा चीरमिवं सा स्वस्त्रिन् स्त्रान्धे समावृजत् । ८

२। जन संसदि—जनता-मध्ये । ४। अन्—पश्चात्, ततः । ५। कौशेयम्,
कौशियम्—कृमि कोमोत्तं [वस्त्रादि], silk [cloth], ज्ञययो [ज्ञानम्] । ६। वागुरा
—आह्वम् । ७। सास्त्राविलेखणा—सत्वे (अन्तु-पूर्वे) अत एव चाविले (क्लृप्तिति)
ईदृशे (नेत्रे) यथाः सा, अन्तु-पूर्व-नेत्रा । ८। शंस—कथय । समावृजत्—वधम् ।

तां चीर-वसनां दृष्ट्वा, भर्तृ-नायाम-नायवत्,
 प्र-चक्रुः स्त्रियः सर्वा, धिग् धिमित्सेव चाब्रुवन् । ८
 तं धिक्-शब्दं श्रुत्वा, स-स्त्रीभिः समुदाहृतम्,
 चिच्छेद जीवित-श्रद्धां सुख-श्रद्धां च, दुःखितः । ९
 “यत्र, पुत्र, मया क्वाले सासनीयोऽसि सर्वथा,
 दुःखे महति तत्र त्वां योजयामि—धिगस्तु माम् !”—
 इत्युक्त्वा निपपातोर्ष्यां राज्ञा, मूर्च्छां जगाम च । ११
 संश्रं च प्रतिलभ्याथ मुहूर्तात्, स मही-पतिः,
 अशु-पूर्णेक्षत्रो, वाक्यं सुमन्त्रमिदमब्रवीत्,— १२
 “युक्ता रथं मदीयं, त्वं शीघ्रमागत्य, वाजिभिः ;
 तेन प्रापय मे पुत्रं वनं, मुनि-जन-प्रियम् ।” १३
 इति राज्ञा समाश्रितः, सुमन्त्रस्वरयाम्बितः
 आजगाम, रथं राज्ञो युक्त्वा परम-वाजिभिः । १४
 उपनीय च तं युक्तं रथं रत्न-विभूषितम्,
 राज्ञे निवेदयामास,—रथोऽयं युक्त इत्युत । १५
 कोषाध्यक्षमथाह्वय स्वममात्स्यं, नराधिपः
 उवाचेदं वचो, धर्म्यं, शोक-श्याकुलिताक्षरम्,— १६
 “वासांसि त्वं महार्हाणि, भूषणानि वराणि च,
 वर्षास्थेतानि संस्थाय, वैदेही प्रतिपादय ।” १७

८। प्रचक्रुः—बहवः । ९। श्रद्धा—सद्भा । ११। सासनीयः—प्रसवेः
 पालनीयः । उर्वी (पति विसृष्टी)—पृथिवी । १२। राज्ञो—अथ । १०। वराणि—
 श्रेष्ठाणि । प्रतिपादय—दीदि ।

- इति राज्ञा समादिष्टो, गत्वा कोष-सृष्टं तु, सः
 प्रायश्चत्, स्त्रीष्वमादाय, वैदेहीं सर्वमेव तत् । १८
- ततो नि-वासयामास तानि वासांसि मैथिली,
 भूषयामास चात्मानं भूषणेस्त्रैर्वरानना । १९
- ततो वि-राजयामास सा तद् वेश्म, वि-भूषिता,
 वि-मलेव प्रभा सौरी वि-भ्रष्ट-तिमिरं नभः । २०
- तां भूषितां परिष्वज्य श्वश्रूर्धचनमब्रवीत्,
 खेहान् मूर्धन्युपात्राय, सीतां, दुहितरं यथा,— २१
- “सत्-कृता लालिताद्यैव, वैदेहि, प्राकृताः स्त्रियः
 दरिद्रमवमन्यन्ते भर्तारं ; न तु सत्-स्त्रियः । २२
- तत् त्वया नावमन्तव्यो भर्ता, पुत्रि, धन-च्युतः ।
 दैवतं हि पतिः स्त्रीणां, स-धनो निर्धनोऽपि वा ।” २३
- इति श्वश्रु समादिष्टा, सीता, भर्तृ-परायणा,
 कृताञ्जलिः, स्थिता, प्रज्ञा, कौशल्यामिदमब्रवीत्,—२४
- “आर्ये, करिष्येऽभ्यधिकं शासनं ते, यथात्थ माम् ;
 अभिज्ञाञ्छस्ति सत्-स्त्रीणां धर्माचारस्य सर्वगः । २५
- पृथग्-जन-समाम्, आर्ये, न मां त्वं कर्तुमर्हसि ;
 धर्माद् विचलितं नालमहं, सूर्यादिव प्रभा । २६

१८। निवासयामास—परिदत्त। २०। प्रभा सौरी—मूर्धे किरणः। विभ्रष्ट
 तिमिरम्—तमो-निर्मुक्तम्। नभः—आकाशम्, गगनम्। २२। सत्कृताः—
 समाहृताः। २५। अभ्यधिकम्—अत्यधिकम्। अभिज्ञा—अभिज्ञानम्, आरकं
 चिद्भम्। सर्वगः—सर्वत्र। २६। पृथग्जनः—नोप जनः। अलम्—समयां, प्रज्ञा।

नातन्त्री वाद्यते वीणा, नाचक्रो वर्तते रघुः ;

नापतिः सुखमाप्नोति नारी, यद्यपि सु-ग्रहाः । २७

मितं ददाति हि पिता, मितं माता, मितं द्युतः ;

अमितस्य हि दातैकः सुखस्वार्ये पतिः स्त्रियाः । २८

साहं सुखानां सर्वेषां दातारं—दैवतं—पतिम्

कथमार्येऽवमन्येऽहं, यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः । २९

‘भर्तुः प्रिय-निमित्तं हि त्यजेयत् अपि जीवितम्’—

पाणि-प्रदान-समयात् प्रभृत्येवं व्रतं मम ।’ ३०

इति सीता-वचः श्रुत्वा, धर्म्यं, हृदय-नन्दनम्,

शुद्ध-सत्त्वा सुमोचाशु कौशल्या, दुःख-हर्ष-जम् । ३१

परिष्वज्य च कौशल्या तां वधूं जनकात्मजाम्,

उवाच, परम-प्रीता, गद्गद-प्रथिताक्षरम्,— ३२

“जनकस्य नरेन्द्रस्य मैथिलस्य महात्मनः

यशसस्य गुणानां च सदृशी त्वं—वि-भूषणम् । ३३

निर्घृताहं भविष्यामि त्वया सह वनं गते

रामे राजीव-ताम्राक्षे साकैतं पुनरागते ।’ ३४

एवं सन्दिश्य सीतां तु, प्रशस्य च यशस्विनीम्,

मूर्ध्नापात्राय स-स्नेहं कौशल्या राममब्रवीत्,— ३५

२७। वीणा—वादन समर्था इति शेषः । रघुः—वमन समर्थः इति शेषः ।
२८। मितम्—परिमितम्, स्वल्पम् [ऐहिकं सुखम्] । अ-मितस्य—अ-परिमितस्य,
ऐहिकस्य आनुपिकस्य च सकलस्य । ३०। त्यजेयम्—त्यज्यामि । अध्ववसावि
लिङ् । ३१। शुद्ध-सत्त्वा—निर्मल हृदया । ३४। निर्घृता—सुखिता । साकैतम्—
अयोध्या नाम नगरी । ३५ । सन्दिश्य—आदिश्य ।

“नित्यं, राघव, सीताया भवितव्यं समीपतः,
लक्ष्मणस्य च वीरस्य, त्वयि भक्तस्य, मान-द ।” ३६

रामः स, धर्म्यं, धर्म-ज्ञो, मातरं वाक्यमब्रवीत्,—
“अथ, सीतां समान्वित्स्व त्वं हि मामनुशास्त्रि किम् ? ३७

लक्ष्मणो दक्षिणो बाहुञ्छायेव मम मैथिली—
न हि ज्ञातुं मया शक्या, कीर्तिरात्मवता यथा । ३८

गृहीत-शर-चापस्य कुतोऽस्ति हि भयं मम—
अपि त्रयाणां लोकानामीश्वराद् वा शतक्रतोः ? ३९

स्वस्तिमन्तम-रोगं मां, पुनरभ्यागतं वनात्,
स्वेरेव सु-कृतैर्, देवि, भुवं द्रक्षसि—मा शुचः !” ४०

एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः,
ददर्शोत्पत्न्य मातृणां सार्ध-सप्त शतानि सः । ४१

समुपेत्य च, मातृस्ताः कृताञ्जलिरिदं वचः
उवाच रामो, धर्मात्मा, प्रश्रयावगतस्तदा,— ४२

“अज्ञानाद् वा प्रमादाद् वा मया वो यदि किञ्चन
अपराहं, तदप्याहं सर्वशः क्षमयामि वः ।” ४३

अथ अन्ने मह्यं स्तत्र तासां नृपति-योषिताम्,
क्रौञ्चीनामिव, सं-क्रन्द, एवं ब्रुवति राघवे । ४४

कृताञ्जलिस्ततो रामो लक्ष्मणश्च, महा-यथाः,
वेदेही चैव राजानं परिजग्मुः प्रदक्षिणम् । ४५

३७। समान्वित्स्व—उद्विष्टम् । ३८। चाक्यवान्—जनको । ३९। कृतिमन्तम्—
उभाषितम् । ४१। अभिनोतार्थम्—निर्णीतार्थम् । उत्पत्न्य—उदभवत् । सार्ध-सप्त
शतानि—सर्ध-सप्त-शतानीति नीरेद्विषोः पठति । ४२। समुपेत्य—समीपं गत्वा । प्रश्रयः

हत्वा प्रदक्षिणं चैव, प्रक्षिपत्वानुमान्य च,
रामः शोक-परिव्यानां जननीमभ्यवादयत् । ४६

ततो मातुः सुमित्रायाः पादौ जघाह लक्ष्मणः ।
तं, वन्दमानं चरन्तौ, सुमित्रा पुत्रमब्रवीत्, ४७

स्नेहान् मूर्धन्युपात्राय, परिरभ्य च पीडितम्,—
“शुश्रूष भ्रातरं ज्येष्ठं, रामं, शोक-हिते रतम् । ४८

प्राक्षिभ्योऽपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च, ते ।
तस्मादस्व, प्रयत्नैस्त्वं शरीरं प्रतिपालय । ४९

एष, पुत्र, सतां धर्मो यत् त्वमिच्छसि सेवितुम् ;—
उचितं वः कुले, वत्स, ज्येष्ठ-भ्रात्रनुपालनम् । ५०

रामं दशरथं विद्धि, मां विद्धि जनकाम्बजाम्,
अयोध्यामटवीं विद्धि ;—गच्छ, पुत्र, यथा-सुखम् ।” ५१

पञ्च-दशः सर्गः ।

वन-प्रस्थानम् ।

ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्,
विनीतवदुपागम्य, मातस्त्रिर्वासवं यथा,— १

—विभवः । ४६ । अपराहम्—अपराधः कृतः । ४६ । प्रक्षिपत्—[राजानं] प्रचक्षत् ।
[राजानम्] अनुमान्य—[वनं जगन्ते] राज्ञः अनुमतिं गृह्णीत्या । शोक-परिव्यानाम्—
शोक-प्रपीडिताम्, शोकाभिभूताम् । अभ्यवादयत्—अभ्यवादयत्, वन्दे । परस्त्रे-
पदमार्षम् । ४८ । परिरभ्य—प्राक्षिभ्यः । शुश्रूष—शुश्रूषस्व । परस्त्रेपदमार्षम् ।
५० । एषः—विशेष-प्राधान्यात् पुंस्त्वम् । सेवितुम्—राममिति शेषः ।
अनुवर्तनम्, अनुसरणम् ।

“राज-पुत्र, नमस्तेऽस्तु ! युक्तोऽयं ते महा-रथः ।
घनेन त्वां नयिष्यामि, यत्र ते गन्तुमीहितम् ।” २

सुमन्त्र-वचनं श्रुत्वा, ततो, रामः, स-लक्ष्मणः,
सीतया चापि सहित, आहरोह रथोत्तमम् । ३

तस्मिन् प्रयाते सहसा वन-वासाय राघवे,
हा राम इति वि-क्रुष्टं जनौघेन समन्ततः । ४

आर्त-नारी-नर-गणं तत् मंभ्रान्त-जनाकुलम्
पुरमासीदतीवार्तं, राम-प्रव्राजने, तदा । ५

स-वृह-बाला हि पुरी, शोक-सन्ताप-विह्वला,
राममेवाभिदुद्राव, घर्मात्ता मलिलं यथा । ६

तदोचुरनुगच्छन्तो, बाह्वनुहृत्य, दुःखिताः,
संयच्छ वाजिनं, सूत, शनैर्याहीति वादिनः,— ७

“रामस्य द्रष्टुमिच्छामो मुख-चन्द्रं महात्मनः—
मनांसि नो हरत्येष, सर्वेषां, नर-चन्द्रमाः । ८

आयसं हृदयं नूनं राम-मातुः, सु-संघतम्,
यन् न दीर्घं, प्रिये पुत्रे वन-वासाय निर्गते । ९

एकैव कृत-पुण्येयं वैदेही, तनु-मध्यमा,
यानुगच्छति गच्छन्तं, ह्ययिवानुगता, पतिम् । १०

२ । ईहितम्—इच्छा । ३ । वि क्रुष्टम्—उद्यः कदितम् । ५ । मभ्रान्त-
जनाकुलम्—व्याकुल-जन-सङ्घ-संभितम् । पुरम्—नगरम् । ६ । अभिदुद्राव—
उद्दिग्ना दधाव । ७ । संयच्छ—वधान, निरुध्यस्व, निवर्तय । शनैः—अ-दुतम्,
slowly. ८ । आयसम्—लीङ्-निर्मितम् । सु संघतम्—अति-हृदम् । दीर्घम्—
वि-दीर्घम् । १० । तनुः—शरीरः । मध्यमः—ईड मध्य-भागः, (कावच, the waist.

त्वं च, लक्ष्मण, सिद्धार्थः कृत-पुण्यश्च, यः प्रियम्
भक्त्यानुगच्छसि ज्येष्ठं भ्रातरं, धर्म-वत्सलम् । ११

एषा ते महती सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान्,
एष स्वर्गस्य पन्थास्ते, यद् राममनुगच्छसि ।” १२

एवं ब्रुवन्तस्ते पौरा, वाष्प-वेगमुपागतम्
यदा न शकुः सं-मोदं, दुःखार्ता रुरुदुस्तदा । १३

अथ राजा, वृतः स्त्रीभिर्, विक्लवो, दीन-मानसः,
निर्जगाम, प्रियं पुत्रं द्रष्टुमिच्छुः, स्वयं, गृह्णात् । १४

क्रन्दन्तीनां पुर-स्त्रीणां शृश्रुवे तत्र नि-स्वनः,
करेणूनामिवाक्रन्दो बभे यूथ-पतौ वने । १५

स च राजा दशरथो, गत-श्रीर्, न बभौ तदा,
वि-रश्मिः पर्वणीवेन्दुर्, ग्रहेणोपहत-द्युतिः । १६

समवेक्ष्य ततो रामः पितरं शोक-कर्षितम्,
पदातिमनुगच्छन्तं, दारैः परिवृतं, तदा, १७

देव्या कौशल्या साधं विलपन्तं पदे पदे,
धर्म-पाश-सितो, दीनो, नाशक्रोदभिवीक्षितुम् । १८

पदाती ताव-दुःखाह्नीं दृष्ट्वा दुःख-समन्वितौ,
पितरौ, चोदयामास रामो याहीति सारथिम् । १९

११। सिद्धार्थः—कृतार्थः । १२। अभ्युदयः—ऐहिकी उन्नतिः, prosperity.
१४। वृतः—वेष्टितः । विक्लवः—वि वज्रः, विह्वलः । १५। आ क्रन्दः—रोदनम् ।
१६। ग्रहेण—राहुणा इत्यर्थः । १७। समवेक्ष्य—समीक्ष्य, having observed.
१८। सितः—बहः । अभि वीक्षितुम्—द्रष्टुम् । १९। चोदयामास—चाक्षयामास ।

- तिष्ठ तिष्ठेति पुत्रोश्च राजा, याहीति राघवः,—
 सुमन्त्रस्थाभवत् तदा गं च खं चान्तरा स्थितिः । २०
 स रामस्य मतं बुद्ध्वा सुमन्त्रो, दीन-मानसः,
 अञ्जलिं नृपतेः कृत्वा, चोदयामास तान् हयान् । २१
 यावद् राजा प्रियं पुत्रमपश्यत् तं तु धार्मिकम्,
 तावत् प्रावर्ततां तस्य चक्षुषी, पश्यतः सुतम् । २२
 नापश्यञ्च रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमि-पः,
 तदार्तः स वि-वर्षञ्च धरण्यां निपपात ह । २३
 तस्य दक्षिणमन्वङ्गं कौशल्या भवदाकुलां,
 वामं च सान्धगादङ्गं कैकेयी भरत-प्रिया । २४
 उवाच राजा, कैकेयीं समीप्य, पाप-निश्चयाम्,—
 “कैकेयि, मा ममाङ्गानि स्याच्चीद्वं, दुष्ट-चारिणि !” २५
 अथ रेणु-परिध्वस्तं तमुत्याप्य मञ्जी-पतिम्,
 न्यवर्तयत् तदा देवी कौशल्या, शोक-कर्षिता । २६

२०। पुत्रोश्च—बरीद, चक्रन्द । माम्—पृथिवीम् । खम्—आकाशम् । उभयत्रापि चान्तरा-योनि द्वितीया । ‘चान्तराकरेण-युक्ते [द्वितीया],—पार्थिविः, १।३।४।
 अन्तरा—मध्ये, between. ‘गं च खं चान्तरा’—आवा-पृथिव्योर्मध्ये । २१।
 प्रावर्तताम्—प्रावर्तताम्, बहिरनञ्जताम् । परक्षीपद्म् चार्षम् । २२। रजः—धृष्टिः ।
 २३। दक्षिणमन्वङ्गम् (दक्षिणमङ्गमण्ड) —दक्षिणाङ्गस्य पश्चात्, दक्षिणाङ्गं कृत्वा
 इत्यर्थः । सान्धगात्—अनुसन्धार, न तु दधार । भरत-प्रिया—भरतः प्रियो यस्याः
 सा । २५। मा स्याचीः—मा स्यात् । माङ्-योनिं लोचनें सुष्टु चताननाभावत् ।
 २६। रेणुः—धृष्टिः । परिध्वस्तः—निवर्षाङ्गः, परि-धूसरः । न्यवर्तयत्—प्रत्याननयत्,
 प्रत्यानयत् ।

वीरशः सर्गः ।

तमसोत्तरणम् ।

अनुरक्ता महात्मानं रामं, सत्त्व-पराक्रमम्,
अनुजम्भुः, प्रयान्तं तं वन-वासाय, मानवाः । १

गच्छन्नेवाथ, सहसा, राघवो, धर्म-वत्सलः,
ददर्श तमसां तत्र वारयन्तीमिवायतः । २

ततः स, तमसा-तीरे वासमुद्दिश्य, राघवः,
नदीमुद्दीप्य, सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत्,— ३

“प्रथमेयं निशा, सौम्य सौमित्रे, पर्युपस्थिता,
वन-वासस्य । भद्रं ते ! त्वं नोत्कण्ठितुमर्हसि । ४

पश्य, शून्यान्वरस्थानि रुदन्तीव समन्ततः,
यथा निलय-सं-लीनेर् हीनानि मृग-पक्षिभिः । ५

अयोध्या, सौम्य, नगरी, राज-धानी पितुर्मम,
स-बाल-वृद्धा नियतमस्मान् शोचति, लक्ष्मण । ६

अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः,
त्वां च मां च, महा-बाहो, शत्रुघ्न-भरतौ तथा । ७

पितरं त्वनु-शोचामि, मातरं च तपस्विनीम्—
अपि नान्धौ भवेताम् तौ रुदन्तावति-मावृतः ? ८

१। तम—मार्गं । वारयन्तीव—[मार्गं-प्रतिरोधान्] । २। सौमित्रिः—
सुमित्रायाः पुत्रः, लक्ष्मणः । ३। रुदन्तीव (रुदन्ति + इव)—[चक्रान् इव] शिखावीव
वर्तन्ते । हीनानि—[निक्षयेष्वन्तर्लीनत्वान्] । ४। मनुजाः—मानवाः, मनुष्याः ।

भरतः, खलु, धर्मात्मा, पितरं मातरं च मे,
धर्म-कामार्थ-सहितैर्वाक्यैराभ्यासयिष्यति । ८

भरतस्यानृशंस्वं हि सं-चिन्त्याहं पुनः पुनः,
नानुशोचामि पितरं मातरं चापि, लक्ष्मण । १०

त्वयार्यत्वं, नर-व्याघ्र, मामनुव्रजता कृतम्—
ईप्सितव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता । ११

अङ्गिरेव तु, सौमित्रे, वसामोऽत्र निशामिमाम् ;
एतद् धि रोचते मद्भ्यं, वन्द्येऽपि विविधे सति ।” १२

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं, सुमन्त्रमपि राघवंः,
अ-प्रमत्तस्त्वमश्लेषु भव, सौम्येत्युवाच ह । १३

मोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य, सूर्येऽस्तं समुपागतं,
प्रभूतं यवमं दत्त्वा, बभूव प्रत्यनन्तरः । १४

उपास्य तु शिवां सन्ध्यां, दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम्,
रामस्य शय्यां चक्रे वै सूनः, सौमित्रिणा सह । १५

तां शय्यां तमसा-तीरे, वृक्ष-पर्णेः कृतां, तदा,
रामः सौमित्रिमामन्त्र्य, स-भार्यः, सं-विवेश ह । १६

१ । आश्रामयिष्यति - सान्त्वयिष्यति । १० । आनृशय्यम्—स-हृदयता । ११ । आर्यं
त्वम्—मन्त्रता । ईप्सितव्या—वाञ्छितव्या । सहायता—सहाय ममूहः । १२ । अङ्गिरेव
—कलिनैव [कृत-प्राण रक्षणः], अस्या निजाया वन-वास-व्रत-सदस्य-दिनाङ्कत्वात् । वन्द्यं
—वन-जाति [फल मूलं] । भावे समर्ता । ‘यस्य च भावेन भाव लक्षणम् [तस्मात्
सङ्गमो स्यात्],—पार्श्वनिः, २ । १ । २० । (भावः—क्रिया) । १३ । अ-प्रमत्तः—
अवहितः, सावधानः । १४ । संयम्य—वशा । यवमम्—घासः । प्रत्यनन्तरः—
प्रत्यासन्नः, समीप स्थः । १५ । शिवा—गभा । १६ । आसन्ध्या—आपश्च्य, विदाय-काले
सन्ध्याय । सं-विवेश—शिश्यैः ।

अयोध्या-काण्डम्—श्रीकृष्णः सर्गः—तमसीत्तरणम् । १०६

जायतोरिव, सा रात्रिः, सारथेर् लक्ष्मणस्य च,
जगाम तमसा-तीरे, रामस्य ब्रुवतोर्गुणान् । १७

उत्थायाद्यार्ध-रात्रे तु, प्रजाः सुप्ता निशम्य च,
अन्नवीद् भ्रातरं रामो, लक्ष्मणं, शुभ-लक्षणम्,— १८

“अस्मद्-अपेक्षया, भ्रातर, निरपेक्षान् गृहेष्विमान्,
हृत्-मूलेषु सं-सुप्तान् पश्य पौरान्, गृहेष्विव । १८

यद्येते निश्चिताः सर्वे यतन्तेऽस्मिन्-निवर्तने,
त्यक्षन्ति हि तथा देहान् मत्-कृते, नात्र संशयः । २०

यावदेव तु सं-सुप्तास्तावदेव वयं, लघु,
रथमारुह्य, गच्छामः, पथानिन, तपो-वनम् । २१

इति मूयोऽपि नेदानीमिच्छाकु-पुर-वासिनः
अपेयुरनुरक्ता मे, हृत्-मूलान्युपाश्रिताः । २२

पौरा ह्यनुगता दुःखाद् वि-प्र-भोष्या नराधिपैः ;
न तु खल्व्वात्मना योष्या दुःखेन पुर-वासिनः ।” २३

अथाह लक्ष्मणो रामं, साक्षाद् धर्ममिव स्थितम्,—
रोचते मे, महा-प्राज्ञ,—क्षिप्रमारुह्यतामिति । २४

सूतमाह ततो रामस्,—“त्वरितस्तुरगोत्तमैः,
उदङ्-मुखः, प्रयाहि त्वं, रथमास्थाय, सारथे । २५

१७। जायतोरिव &c.—अनादरे धनी । १८। निशम्य—श्रुत्वा । १९। अस्मद्-
अपेक्षया—अस्मास्त्रेव स विभेदया अपेक्षया । निरपेक्षान्—उदासीनान् । २१। लघु—
ग्रीष्मम् । २२। अपेयुः—सर्गयुः । २४। क्षिप्रम्—ग्रीष्मम् । २५। उदङ्-मुखः—
उत्तराभिमुखः । प्रयाहि त्वम्—[न वयम्, व्रत भङ्गापत्तेः] ।

सुहृते त्वरितं गत्वा, निवर्तय रथं पुनः—

यथा न विद्युः पीरा मां, तथा कुब, समाहितः ।” २६

रामस्य वचनं श्रुत्वा, तथा चक्रे स सारथिः ;

प्रत्यागम्य च, रामाय स्वन्दनं प्रत्यवेदयत् । २७

तं स्वन्दनमधिष्ठाय, राघवः, स-परिच्छदः,

शीघ्रं तामाकुलावर्तामतरत् तमसा-नदीम् । २८

सन्तीर्य च, महा-बाहुः श्रीमच्च द्विवम-कण्ठकम्,

प्रपेदे तमसा-मार्गम-भयं, चेम-दर्शनम् । २९

धनुगम्य, निवृत्तानां, रामं, नगर-वासिनाम्

उद्-गतानीव सखानि बभूवुर, गत-चेतसाम् । ३०

स्वं स्वं शरषमागम्य, पुत्र-दारैः समाहृताः,

धन्वूषि मुमुक्षुः सर्वे, सु-स्ववं, शोक-विक्लवाः । ३१

सप्त-दशः सर्गः ।

गङ्गोत्तरणम् ।

रामोऽपि, रात्रि-शेषे च तेनैव, महदन्तरम्

अगाम, पुरुष-ध्यात्रः, पितुराश्रामनुस्मरणम् । १

२६ । न विद्युः—[नहनतरं वनं गत इति] न जानीयुः । २७ । प्रत्यवेदयत्—

[पारोक्ष्यार्थम्] अत्रापयत् । २८ । परिच्छदः—धनुःकवचादि । आकुलावर्ता—

* सुमितावर्ता (with whirlpools in convulsion), आवर्तेराकुला (con-

vulsed with whirlpools) वा । २९ । सन्तीर्य—[तमसाम्] उत्तीर्य । अ भय

मार्गम्—राज-मार्गमित्यर्थः । चेम-दर्शनम्—दर्शनेन अनिष्टापात-कारण-रहितमिति

प्रतीयमानम् । ३० । उद्-गतानि—उत्-ज्ञानानि । सखानि—प्राचाः । गत-चेतसाम्—

हत-सुहृताम् । ३१ । शरषम्—शरम् ।

१ । तेनैव—[यत्र रात्रि-शेषे नगर-वासिनी वसिताः] । महदन्तरम्—बह-

- तथैव गच्छतस्तत्र प्रभाता रजनी शुभा ।
उपास्नाद्य शिवां सुभ्यां, प्रययौ राघवः पुनः । २
- ततो वेद-श्रुतिं नाम शिवावतीं महा-नदीम्
उत्तीर्याभिसुखः प्रायादगच्छाधुपितां दिशम् । ३
- गत्वा च सु-चिरं कालं ततः, शीत-जलां नदीम्
गोमतीं गोकुलाक्षीर्षामतरत् स, त्वरन्निव । ४
- यात्वा चामर-सङ्घातः, शीघ्रं, शीघ्र-पराक्रमः,
चाससाद, स, सायाङ्गे शृङ्खलेर-पुरं महत् । ५
- ततस्त्रि-पथ-गां तत्र, शीत-तोयाम-शैवसाम्,
ददर्श राघवो, दिव्यां, सु-पुष्पाद्युषि-सेविताम्, ६
- पवित्र-सलिल-स्रग्नीं, हिमवत्-हैल-सम्भवाम्,
स्वर्ग-तोरण-निःश्रेणीं, गङ्गां, भागीरथीं नदीम् । ७
- तामूर्मि-सलिलावतामन्वेष्य, महा-रघः,
सुमन्त्रमब्रवीद् रामो,—“निवसाम इहाथ वै । ८
- अ-वि-दूरे ह्ययं नद्या, बहु-पुष्प-प्रवाहवान्
सुमहानिह्नुदी-वृक्षो । वसामोऽत्रैव, सारथे ।” ९

दूरम् । १। अगच्छाधुपिता—दक्षिणा । पुरा किल अगच्छो नाम अग्निः दक्षिणां
दिशमधुवास । ४। गो-कुलाक्षीर्षाम्—सलाखीरयोः गो-चारण-योग्यानि वृक्षादिति
अनूपानि चासन् ताम् इति भावः । ५। चामर-सङ्घातः—देव-गुह्यः । ६। त्रि-पथ-ना
—सर्वे-मन्त्र-पाताल-वाहिनी । ७। निःश्रेणी—अचिरोहणी, a ladder, a
stair-case. ८। ऊर्मिं सलिलावताम्—ऊर्मिभिः (तरङ्गैः) सलिलाः (प्रवहमाणाः)
आवताः क्सां ताम् । अन्वेषण—परिदृश्य, having inspected. ९। अ-वि-दूरे
—समीपे । प्रवाहाः—नव पङ्क्त्याः ।

लक्ष्मणस्य सुमन्त्रस्य वाङ्मित्येव राघवम्
उज्जा, तमिन्नुदी-वृक्षं सुमन्त्रोऽभिययौ ह्यैः । १०

रामोऽथ, गत्वा तं रम्यं वृक्षम्, इक्ष्वाकु-नन्दनः,
रथादवातरत् तस्मात्, स-सीतः, सह-लक्ष्मणः । ११

तत्र राजा निषादानां, रामस्य दयितः सखा,
धार्मिकः सत्य-वादी च, गुह्यो नाम, महा-बलः । १२

स, श्रुत्वा पुरुष-व्याघ्रं रामं विषयमागतम्,
वृहैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाभ्युपागतम् । १३

ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम्,
सह सौमित्रिणा, रामः समागच्छद् गुह्येन, सः । १४

तमातं सं-परिष्वज्य गुह्यो राघवमब्रवीत्,—
“यथायोध्या तथेदं ते पुरं । किं करवाणि ते ? १५

भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम्,
शयनानि च मुख्यानि, वाजिनां यवसं तथा । १६

स्वागतं ते, महा-बाहो ! तवेयमखिला मही ।
वयं प्रेष्या, भवान् भर्ता,—साधु, राम, प्रशाधि नः ।” १७

गुह्यमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह,—
“अर्चिता मानिताथैव सर्वथा भवता वयम्” ; १८

पद्गामभिगतं चैनं खेहादादाय, मूर्धनि
भुजाभ्यां साधु-वृक्षाभ्यां पीडयन्, वाक्यमब्रवीत्,— १९

अयोध्या-काण्डम्—सप्त-दशः सर्गः—महोत्तराक्षम् । ११३

“अस्मानां यक्षवेणाहमर्षी, नाम्नेन केनचित् ;
एतावताहं भवता भविष्यामि सु-पूजितः” । २०

ततश्चीरोत्तरासन्नः, सन्ध्यामन्वाह्य पश्चिमां,
अहमेवाहृदे रामो, लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् । २१

तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रच्छाद्य, लक्ष्मणः,
स-भार्यस्य, ततः पश्चात् तस्यौ, उच्छनुपात्रितः । २२

गुह्योऽपि, सह सूतेन, सौमित्रिमनुभाष च,
अन्वजापत् ततो रामम-प्रमत्तो, धनुर्धरः । २३

प्रभातायां तु शर्वर्यां, पृथु-वच्चा, महा-यथाः,
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं, भ्रातरं शुभम्,— २४

“भास्करोदय-कालोऽयं ; गता भगवती निशा ;
असौ सु-हृष्टो विहगः क्रीडितस्, तात, कूजति । २५

वर्हिषां चैव निर्घोषः श्रूयते, नदतां वने ;
तरामो आह्ववीं, सौम्य, शीघ्रं, सागर-गामिनीम् । २६

ततः कलापी संगच्छ खड्गो बद्धा च, धन्विनी
अस्मत्तुर् वेन मङ्गां वै, सीतया सह, राघवी । २७

२० । नाम्नेन केनचित्—[तापस धर्मिणात्] । २१ । उत्तरासन्नः—उत्तरी-
वस्त्रम्, an upper garment. अन्वाह्य—उपाह्य । आहृदे—अहृद । आहो हा धातोः
आहृदि-पदम् । पाश्चिभिः, १।१।२०। २२ । अशु—अशुत्, अशुपि च । अन्वजापत्—
अन्वजापः । आहृदि-पदम् । अहृदि-पदम् । २३ । अशु—अशुत्, अशुपि च । अन्वजापत्—
अन्वजापः । २४ । भास्करः—सूर्यः । निशा—रात्रिः । विहगः—पक्षी । क्रीडितः—
क्रीडितः इति पदस्य क्रीडित् पदस्यः आहो धातोः । २५ । वर्हिषां—वर्हिषां ।
निर्घोषः—अनिः, एवः । नदतां—एवं श्रूयताम् । आह्ववीं—वह्नी । २६ । कलापी—

राममेवतु धर्मज्ञमभिबीज, विनीतवत्,
किमहं करवाचीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् । २८

निवर्तस्वैत्युवाचैनम्,—“एतावद् धि ज्ञातं मम
यानेन ; पद्मशमिवाहं गमिष्यामि महा-व्रजम् ।” २९

सञ्जयश्चात्मनश्चैव रामश्चक्रे ततो जटाः—
अशोभितासृचि-समौ भ्रातरौ राम-सञ्जयौ । ३०

ततो गङ्गामभिमुखः, पुण्यां, सरितमुत्तमाम्,
राघवः प्रययौ, मार्गमास्त्रितः, सह-सञ्जयः । ३१

स तु दृष्ट्वा, नदी-तीरे, नावमिच्छाकु-नन्दनः,
तितीर्षुस्वरितं गङ्गां, सञ्जयं वाक्यमब्रवीत्,— ३२

“चारोह त्वं, नर-व्याघ्र, स्थितां नावमिमां शुभाम् ;
सीतां चारोपय शनैः, परिरभ्य, तपस्विनीम् ।” ३३

स भ्रातुः शासनं कुर्वन्, भृशम-प्रतिकूल-ज्ञातु,
चारोप्य मैघिलीं पूर्वमाहरोहात्मना ततः । ३४

अथाहरोह तेजस्वी स्वयं सञ्जय-पूर्व-जः ।
ततस्तौ भ्रातरौ वीरौ तारयामास नाविकः । ३५

मर्धं च समनुप्राप्ता भागीरथ्या यदा च नौः,
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तदा गङ्गामयाब्रवीत्,— ३६

तूची । संनद्य—बहा । वन—यानेन । २८ । एतावत्—एतावत्-पर्यन्तम् । ज्ञातम्
यानेन—[राजाश्रया] यानेन [मम] ज्ञातम् । २९ । नावम् (नौ + वत्)—नीकान् ।
तितीर्षुः—सरित्मुम् (अतिशयितुम्) इच्छः । ३१ । परिरभ्य—आसिद्ध, इत्ये व्यङ्ग्ये
इति भावः । ३३ । अ-प्रति-कूल-ज्ञातु—अनुकूल-ज्ञान, अनुकूल-दर्शन-कारी । आत्मना
। ३५ । पूर्व-जः—पूर्वजन्मा, अग्रजः, ज्येष्ठी भ्राता । तारयामास—

अयोध्या-काण्डम्—षष्ठा-दशः सर्गः—भरद्वाजाश्रमः । ११५

“पुत्रो ह्यश्वत्थार्य, महा-राजस्य, धीमतः,
निदेशं पासवेद् राजस्यया, गङ्गे, ऽभिरक्षितः ; १०
चतुर्दश हि वर्षाणि पर्युष विजने वने,
आत्रा सह मया सैव प्रत्यागच्छेत् पुनः पुरीम् । १८
ततस्त्वां, देवि, सु-भगी, चेमेच पुनरानता,
यस्ये, प्र-मुदिता, गङ्गे, सर्व-काम-सङ्घट्टये । १८
त्वं हि त्रि-पथ-गा, देवि, ब्रह्म-सोक्तात् प्रवर्तसे,
भार्या चोदक-राजस्य, लोकैऽस्मिन् सं-प्रदृश्यासे । ४०
सा त्वां, देवि, नमस्वामि, प्रशंसामि च, शोभने ।
प्राप्त-राज्ये नर-व्याघ्रे, शिवेनैत्व पुनस्वहम् ४१
गवां शत-सहस्राणि वस्त्रास्याभरत्रानि च
ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्वामि, तव प्रिय-चिकीर्षया ।” ४२
तथा सम्भाषमावा तु सीता गङ्गाम-निन्दिता,
दक्षिणा, दक्षिणं तीरं शीघ्रमेवाभ्युपगमत् । ४३

षष्ठा-दशः सर्गः ।

भरद्वाजाश्रमः ।

स च राज-सुतो, धीमान्, वन-वासाय दीक्षितः,
तमब्रवीन् महा-बाहुं सुमित्रानन्दि-वर्धनम्, १

पतिव्रतवासास । नदीनिनि श्रेयः । १० । निदेशः—पात्रा । १८ । पर्युष—कपटं
कृत्वा । १८ । वयो—पूजयिष्यामि । ४० । उदक-राजः—कमुद्रः । ४२ । प्रिय-चिकीर्षी
—प्रियं कर्तुमिच्छा । ४३ । दक्षिणा—उदारा, उरसा

“अथतो गच्छ, सीमिते ; सीता त्वामनुगच्छतु ;
 पृथतोऽहं नमिष्यामि, त्वां च सीतां च पाशयन् । २
 अथ दुःखं तु वैदिही, वन-वासस्य, वेत्स्यति ;
 सिंह-आन्न-वराहाणां निनादं प्रसहिष्यति ।” ३

सु-दूरमद्य गत्वा, तौ भ्रातरौ राम-सख्ययो,
 अचरोह-समासीर्षे वटमासाद्य, तस्वतुः । ४

तत्र तौ पीत-पानीयो, हृत्वीकं पृथक्तं वृगम्,
 आसयित्वा द्रुत-वहं, पेषतुस्—तौ नरर्षभौ । ५

असयित्वा च तन्-मांसं, सीतया सह, राघवो,
 वासाय, श्रेष्ठं न्यघोधं कल्पयामासतुस्तादा । ६

तां तु रात्रिनुषित्वा ते तस्मिन् न्यघोध-पादपे,
 उपास्य सन्ध्याम्, उदिते सूर्ये भूयः प्रतस्थिर । ७

यत्र भागीरथीं पुच्छां यमुनाभिप्रवर्तते,
 जम्बुस्, तं देयमुद्दिश्य, वि-गाह्य सु-महद् वनम्, ८

ते, भूमि-भागान् विविधान् देशां चापि मनो-रमान्
 अ-दृष्ट-पूर्वान् पश्यन्तास्, तत्र तत्र तपस्विनः । ९

१ । पाशयन्—रचन् । २ । वेत्स्यति—प्राप्स्यति । वराहः—बृहत् । निनादः—
 कर्जनम् । प्रसहिष्यति—दिवादिनवीयोऽयं सङ्घ-पातुः परस्मै-पठेव । ३ । अचरोहः—
 आका-शिका, a fibrous root from a radican branch. ४ । पृथक्तः—
 वेत-विन्दु-पुच्छो वृगः, the porcine deer. ५ । श्रेष्ठः—उत्तः, श्रेष्ठः ।
 नवीयः—वटः । ६ । भूयः—पुनः । ७ । अत्रि-प्रवर्तते—अत्रितुच्छं प्रवर्तति । तं
 देयम्—प्रदानम् । विविधैः । विगाह्य—निजन्त्या, प्रविश्या इत्यर्थः ।

शिवेनाथ पथा मच्छन्, पथं च विविधान् दुश्मन्,
निष्ठसे क्विचिदादित्ये रामो लक्ष्मणमश्वीवु,— १०

“प्रयागमभितः पथ्य, सौमित्रे, धूमसुवितन्,
पथेर्भगवतः केतुं । मन्त्रे, सन्निहितो मुनिः । ११

प्राप्ताः का लक्ष्मं नूनं मज्जा-यसुनयोः, शिवन् ;—
श्रूयते हि महा-मयोर् वारि-सङ्घट्ट-जः क्वनः । १२

दाकृच्छीतानि, कङ्कयर्षे, भव्यानि वन-शैर् वने ;
भरद्वाजाश्रमे शैते दृश्यन्ते विविधा दुमाः ।” १३

धन्विनस्ये, सुखं गत्वा, लज्जमाने दिवा-शरी
भरद्वाजाश्रमं पुच्छमाशेदुः, श्रम-शर्षिताः । १४

तस्मान्मम-पदं प्राप्य, रामः, सौमित्रिणा सह,
वासयन्, सावुधः, सुतान्, विवेश, वन-पथिचः । १५

पागम्य चाश्रम-हारं, मुनेर् दर्शन-श्राद्धया,
तस्मै रामः, सह, शीमान्, शीतया लक्ष्मणेन च । १६

तौ विदित्वागतौ चापि, भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ
प्रवेशयामास मुनिः क्षमाश्रम-पदं तदा । १७

कृतान्नि-होत्रमासीनं महा-भानं कृताञ्जलिः
रामः, सौमित्रिणा सार्धं, शीतया चाभ्यवाहयत् । १८

११। अभितः—उभयपि । केतुः—चिह्नम्, चिह्नम् । १२। सङ्घट्टः—परस्पर-
कर्षणम् । १३। दाकृ—काष्ठम् । वन-शैः—वनेः, वन-सन्धेः [जातुर्षेः] । १४। धन्विनः
—धन्विनी [राम-लक्ष्मणौ] शीता च इत्यभिप्रायः । लज्जमाने दिवाशरी-
परपथे । आशेदुः—आशुः । १५। सावुधः—स-प्रसाधः । सुतान्—पितृवन्-
चाप्यने भवकारवाभावात् चाश्रम-पथे निवेशान् इत्यर्थः । १६। शीत-शीतम्—

- पञ्च-पदिभिरासीर्नैर्वृतो, मुनिभिरैव च,
 राममागतमन्वर्षे, सौऽम्बनन्दश्च, तं, मुनिः । १८
- न्ववेदयत् चालानं तस्यै लक्ष्मण-पूर्व-जः,—
 “पुत्री दशरथस्यावां भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ । २०
 भार्या ममैवं वेदेही कस्यापी जगत्कामजा,
 चतुर्व्रजस्ती मामिव, तपो-वनसुपायता । २१
 पित्रा प्रब्राह्मणानं मां सौमित्रिद्यानु-जः, प्रियः,
 स्वयमन्वममद्, भ्राता, वनमिव, दृढ-व्रतः । २२
 पित्रा निमुक्तो, भगवन्, प्रवेक्षामि महा-वनम् ;
 धर्ममेव परिष्णामि तत्र, मूल-फलप्रयनः ।” २३
- तस्य तद् वचनं श्रुत्वा, राज-पुत्रश्च धीमतः,
 उपानयत् धर्मात्मा मामर्घ्यमुदकं तथा । २४
 प्रतिगृह्य च आकुत्स्वमासनेनोदकेन च,
 न्यमन्वयत् मूलैश्च फलैश्च, फल-भोजनः । २५
- प्रतिगृह्य तु तां पूजासुपविष्टं, स राघवम्
 भरद्वाजोऽब्रवीद् वाक्यं धर्म-मुत्तमिदं तदा,— २६
 “दिष्ट्यासि कुशली, राम, ममान्वमसुपागतः ;
 श्रुतं हि ते मया पित्रा विवासनम-कारणम् । २७

द्वात्रिंशत्तमः प्राक्कथितो होमः । १८। चन्वर्षे—पूजयित्वा । चम्बनन्दत्—Hailed.
 २१। धर्ममेव—वानप्रस्थ-धर्ममेव । मूल फलप्रयनः—मूल फल-वचनं मोक्षसाधि
 उपसर्गवत् । २४। नाम्—मनुपसर्गं महा-उपसर्गम् ।

अयोध्या-काण्डम्—ब्रह्म-सूयः। धर्मः—भरद्वाजाश्रमः । ११६

अथकायो विविक्तोऽयं रमणीयश्च, राघव,
गङ्गा-यमुनयोः पुण्यः सङ्गमो, सोम-विद्युतः । २८

इह, राम, मया साधं, वस त्वं, यदि रोषते ;
सर्व-साधारणं हीदं तपो-वन-निवासिनाम् ।” २९

तमेवं-वादिनं रामः कृताञ्जलिरभाषत,—
“वसतोऽनुग्रहो मे स्यादिह ब्रह्मं स्वया सह । ३०

इतस्तु विषयोऽस्माकमभ्यासे, तपतां वर ;—
आगमिष्यन्ति सु-व्यक्तं द्रष्टुं मामिह वाग्धवाः । ३१

अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ।
अन्यमाश्रममेकान्ते विविक्तं वक्तुमर्हसि, ३२

वसेयं यत्र, वैदेह्या सहितो, लक्ष्मणेन च,
स्व-जनेनापरिज्ञातो, निरुहिन्मः, सुखी, वने ।” ३३

इति राम-वचः श्रुत्वा, भरद्वाजो, महा-मुनिः,
ध्यात्वा मुहूर्तमेकाग्रो, रामं वचनमब्रवीत्,— ३४

“इतस्त्रि-योजनाद्, राम, गिरिर्—यत्र निवत्स्वसि—
महर्षि-सेवितः, पुण्यः, सर्वस्य सुख-दः, शिवः, ३५

गोसाङ्गुलाभिनन्दितो, वानरर्ष-निषेवितः,
चित्त-कूट इति स्थातो, गन्ध-मादन-सन्निभः । ३६

यावद् धि चित्तकूटस्व नरः शृङ्गाणि पश्यति,
तावत् कस्याश्चमाप्नोति, धर्मं च कुर्वते मतिम् । ३७

२८। अथकायः—स्थानम्। विविक्तः—निर्जनः पवित्रो वा। २९। अभ्यासे—शरीरे।
सु-व्यक्तम्—सु निश्चितम्। ३०। एकान्तम्—निर्जनम् [स्थानम्]। ३६। गोसाङ्गुलः

सुनयस्यन्न वक्ष्यी, विद्वत्स्यन्न वरदां व्रतम्,
 तपसा दिवमाकृष्टाः कपाल-शिरसा सह । ३८
 तं विविक्तमहं मन्ये, वासें ते, रघु-नन्दन ;
 इह वा, पुण्य-व्याघ्र, वस, राम, मया सह । ३९
 सर्वथा रंस्वये, राम, तस्मिन्नाश्रम-मण्डले,
 लक्ष्मणेन सह आत्मा, सीतया चानयानघ ।” ४०
 इत्युक्त्वा, प्रिय-कामेस्तं, भरद्वाजः, प्रियातिथिम्,
 स-भार्ये सानुजं चैव प्रतिजपाह, धर्म-वित् । ४१
 तस्य भुक्तवतस्तत्र तदानीं, मुनिना सह,
 जगाम रजनी पुण्या, चित्राः कथयतः कथाः । ४२

नव-दशः सर्गः ।

चित्रकूट-प्रवेशः ।

तामुषित्वा निशां तत्र सुखमिच्छाकु-नन्दनी,
 सीतामेवाद्यतः कृत्वा, कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् । १
 तत्र बद्धीकृत्यं काष्ठैर् वेष्टुभिश्चापि, तीर-जैः,
 सीतामारोपयाञ्चक्रे रामस्तत्र स्वयं तदा । २

—कपाल-मुखाः कपि-विशेषः । अभिनन्दितः—‘अभिनन्दितः’ इति नॉरेसिचोः पठति ।
 कथाः—अनुक्तः । ३८ । वरदां व्रतम्—व्रतं वयोषि । कपाल शिरसा सह—यदा तेषां
 शिरसि (मलाकानि) अति-बाह्वंश्यात् [चिरं नृतस्य] कपालनिव शकानि बभूवुः
 यदा । ‘कथाप-शिरसा सह’ इति नॉरेसिचो धृतः पाठश्च न साधुर्भाति । ३९ ।
 वासः—वास-स्थानम् । ४१ । प्रिय-कामः—प्रियः काव्य वस्तुभिः । प्रतिजपाह—सच-
 चकार । ४२ । चित्राः—नागा, चाचवाः वा ।

१ । कालिन्दी—जमुना । २ । लकृपम्—उपः, a float, a raft. वेष्टुभिः—बंधैः ।

परिष्टञ्च त्रियां वासां, वेषमानां कृतामिव,
 सीतामारोष्य, रामोऽपि कञ्चनवाप्यरोहताम् । १
 तेन प्रवेणाश्रमतीं शीघ्र-गामूर्मि-मासिनौम्,
 तीरजैर् गङ्गनां वृक्षैस् तेहस् ते यमुनां नदीम् । ४
 सन्तीर्षाः, प्रवसुत्सञ्च, प्रचभ्य यमुनां नदीम्,
 शीत-च्छायं समावेदुः, श्यामं व्यघोष-पादपम् । ५
 अर्षदित्वाद्य तं, सीतायाचतेदं, कृताच्छदिः,—
 “चिरं जीवतु मे वृहः श्वहरः, क्रोशसेऽहरः ; ६
 भर्ता मे, देवराशेव जीवन्तु, भरतादयः ।”
 क्रोशन्वां चैव जीवन्तीं पश्येयमिति मैषिस्त्री ७
 ययाचे तं । ततोऽभ्येत्य, श्यामं सत्वोपयाचनम्
 प्रदक्षिचमुपाहृत्य ततस् ते प्रययुः पुनः ; ८
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा, नीलमासाय्य तद् वनम्,
 हत्वा तत्र शृगं मिधं, पञ्जा तमुपभुञ्च च, ९
 विहृत्य तस्मिन् बहु-पक्षि-जादिते
 वने, यथेष्टं, शृग-यूष-सेविते,
 ततो निवासार्थमुपाययुः शिवम्
 शृभं नदी-तीर-तरुं, समुच्छ्रितम् । १०

४ । वेपमानती—श्रोत्रिर्भवी । तेषः—चतिसङ्ग्रहः । ५ । सन्तीर्षाः—उत्तीर्षाः ।
 ६ । अर्षदित्वा—पूजयित्वा । ७ । सत्वोपयाचनम्—सत्वम् उपयाचनम् (प्रायेणा)
 यत्न तम् । उपहृत्य—परिवृत्तम् । ८ । तत्—सु-विख्यातम्, कुत-पूर्वम् ।

- पथ, रात्र्यां व्यतीतायां, सुख-सुप्तं समासकम्,
 राम उवाचपयामास लक्ष्मणं शनोऽसदा,— ११
- “सुगानां मृच्छ, सौमित्रे, वला, व्याहरतां वने ;
 सं-प्रतिष्ठामहे भूयो, यदि, लक्ष्मण, मन्यसे ।” १२
- स, सुप्तः सु-सुखं, आत्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः,
 जहौ निद्रां क्लमं चैव, तं चेवाध्व-परिचमम् । १३
- पथ उवाच सहिताः, स्पृष्ट्वा च सलिलं शुचि,
 उपास्य च शुभां सभ्यां तत्रैवाभि-प्रतस्थिरे । १४
- चित्रकूटस्य पयानमासाद्य, क्लत-निचयाः,
 तत्र वासं समुद्दिश्य, ययुः, शीघ्र-पराक्रमाः । १५
- अचिरैश्च समासाद्य ततस्तच्च चित्र-पादपम्
 चित्रकूट-वनं, रामः सीतां वचनमब्रवीत्,— १६
- “पश्यामून् पुष्यितान्, सीते, मासिनीं सरितं प्रति,
 शिशिरात्पये, दीर्घाञ्चि, प्रदीप्तानिव, किंशुकान् । १७
- कर्षिकार-वनं चापि, पश्य, मन्दाकिनीमनु,
 दीपितं रुचिरैः पुष्पैः, प्रदीप्तैः काञ्चनैरिव ! १८
- पश्य भङ्गातकान्, विस्वान्, पनसां स्तिन्दुकां स्थाया,
 फल-भारानतां चैव तथाम्बान् फल-पादपान् । १९

१२। वला—मपूरम् । व्याहरताम्—इवताम्, कृजताम् । १३। प्रतिबोधितः—
 जागरितः, awakened. क्लमः—क्लानिः । चञ्चा—पय्याः । १६। पादपाः
 —इषाः । १७। मासिनीं सरितं प्रति—मासिनी-नद्याः समीपे । चत्ववः—चपवनः ।
 किंशुकाः—पलाश-इषाः । १८। कर्षिकाराः—चारत्यंष इषाः, कनिशात् । मन्दाकिनी-
 नद्य—मन्दाकिनी-तीरवीः । १९। भङ्गातकः—वीर-इषाः, ८७मा पाठः । विष्वाः—

शक्यमत्र कसैरेव जीवितुं, तनु-मध्यमे !
 अहो, सर्गीपमं प्राप्ताचित्रकूटमिमं वयम् ! २०
 पश्य द्रोण-प्रमाद्यानि लम्बमानानि, लक्ष्मण,
 चितानि, चित्रकूटेऽस्मिन्, मधूनि मधु-पैः ख-नेः । २१
 असौ कूजति दातूहस्तं शिखी प्रति-कूजति ;
 तं चोपहसतीपार्यं, कूजन्तं, जल-कुङ्कुमः । २२
 पर-पुष्ट-वतं श्रुत्वा, गायन्त इव कानने,
 भ्रमरा विचरन्त्येते, पुष्प-बाह-कल-खनाः । २३
 पश्य, मन्दाकिनी-तीरे, कुसुम-प्रकरैः, प्रिये,
 रचितानीव, सु-शोषि, शयनानि, द्रुमे द्रुमे । २४
 शिखा-तलानि चेमानि वि-मलानि, शुचि-क्षिते,
 लता-वितान-च्छदानि, पश्य, रम्याणि, भाविनि । २५
 मातङ्ग-युध-निचिते नागा-विहग-नादिते
 नागा-शुभ-समाकीर्षे शीलेऽस्मिन्, रम्य-ज्ञानने, २६
 वैदेहि, विचरिष्यामः सुखमत्र वषं, प्रिये ।
 इह प्राणप्रसि, वैदेहि, मया सह रतिं शुभाम् ।' २७

ना. पलः, (अन. ना. ४) । पनसः—कन्याक-पलः, (अन. ना. ४) । तिन्दुकः—केन्दुकः,
 ना. ४ । २१ । द्रोणः—अदक-कतुष्टवम्, ७२ (अ. ४) । द्रोण-प्रमाद्यानि—द्रोण-
 प्रमाद्य-मधु-पूषानि । मधूनि—मधु-पट्टानि, मधु-क, जो-ठाक । चितानि—
 रचितानि । मधु-पैः—मधु-पायी । ख-नैः—बाबात्र-नानो । मधु-पैः ख-नेः—मधु-
 निचितानि । २२ । दातूहस्तः—नन्दुः, डाक । शिखी—मदुरः । जल-कुङ्कुमः—
 जल-चरी वन-कुङ्कुटः । २३ । पर-पुष्टः—कीकितः । वतम्—रवः । पुष्प-बाहः—
 कन्दर्पः । २४ । कुसुम-प्रकरैः—पुष्प-सवरी । सु-शोषी—शोषण-कटिः । २५ । मातङ्गाः—
 उद्विग्नः । निचिते—प्राप्ते । लताः—हरिषाः ।

अवेचमास एषं ते रम्यां मन्दाकिनीं मदीम्,
 चित्रकूटं समाजम्बुर्, नागा-कुसुमित-कुमम् । २८
 तस्य शैलस्य पादे तु, विविक्ते, सखिसाहते,
 आश्रमं चक्रतुर् वीरो आतरी राम-सख्यौ— २९
 गज-भग्नाम्बुपाहृत्य दारुक्ष्युप-वनाम्बरात्,
 कृता-विनाम-नद्ये हे चक्रतुः शरषे वृषम् ;
 वृष-पर्षे च बहुभिन्नादयामासतुस्ततः । ३०
 ते पर्ष-शाले, कृत्वा, तु शोधयामास सख्यः ।
 सुदोषलेपनं चक्रे वीदेही, तनु-मध्वमा । ३१

कृत्वाश्रम-पदं रामस्ततो सख्यश्चमन्वीत्,—
 “सुममाहृत्य, सौमित्रे, चरं त्रपय मा चिरम् ;
 तेन यष्टुमिहेच्छामि चरुचाश्रम-देवताः” । ३२

इत्युक्तो सख्यौ भ्रात्रा, इत्या कृत्वा-सुमं, वनात्
 आहृत्य, व्यासयित्वाग्निं, त्रपयामास, संकृतम् । ३३
 तं सुमं सु-वृतं कृत्वा, सु-निष्टमं च, सख्यः
 उवाच रामम्, अभ्येत्य, कृताञ्चसिरिदं वचः,— ३४
 “आश्रया ते, मयाहृत्य, वृतः कृत्वा-सुगो, वचात् ;
 यष्टुमर्हसि तेन त्वं देवता अभिवाङ्मिताः” । ३५

२८ । अवेचमासः—परिपश्यन् । २० । विनामः—विदारः, आसकम् इत्यर्थः ।
 नद्यम्—नद्यम् । ३१ । पर्वानि—पर्वतः । आम्बा—वृषम् । ३२ । चरः—वह्नीयम्
 चक्रत्, इत्याहृत्यम् । त्रपय—पथ । ३३ । त्रपयाभास—पथात् । संकृतम्—
 शोधयितम् । ३४ । सु-श्रवम्—सु-वचम् । पार्ष्णिभिः, ६।१।२० । सु-निष्टम्—शिवता
 तमम् ।

अयोध्या-शास्त्रम्—विंशः सर्गः—सुनि-पुत्र-संवादः । १४३

इत्युक्त्वा राघवः, आत्मा, अताञ्च विचिन्तु, तदा,
 हुत्वान्नि मन्त्रवत् तत्र, ततस्तत्र चतुर्विह्वलिः । १६

हविर् हुत्वा च देवेभ्यः, पिष्टव्यस्तदनन्तरम्,
 निर्ववाप पवित्रेषु निवापं, स-अज्ञाच्छक्तिम् ; १७

शुष्य चैव निवापं तं, भूतेभ्योऽपि विधानतः
 चकार वसि-निर्वापं राघवस्तदनन्तरम् । १८

सञ्चयेन सह आत्मा, हुत-शेषं ततः स्वयम्
 उपविश्योपबुबुजे, क्षते पर्व-पुटे शूची । १९

परिवेक्ष्य च सीतापि तावुभौ भर्तृ-देवरी,
 एकान्तं समुपानम्य, ततः शेषमुपाददे । ४०

विंशः सर्गः ।

सुनि-पुत्र-संवादः ।

अयोध्यामाजगामार्तो, निवृत्तेऽहनि, सारथिः ;
 यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् । १

अभिगम्य स राजानं, प्रक्षिपत्य च, सारथिः
 यद्योक्तं राम-वचनं क्षताञ्छिरवेदयत् । २

राम-सञ्चययोरेव विवासाद् वासवोपमम्
 अथाहोपगृह्य-गतं सूर्ये तम इवाम्बरे । ३

१७। निर्ववाप—उत्सृज्यं । पवित्रेषु—च-वर्षं-साय-कुशेषु । निवापः—
 पितृगृह्णित्वा देवं भोग्यम् । १८। शुष्य—पितृगृह्णित्वा देवता । निर्वापः—उत्सृज्यं ।
 १९। उपबुबुजे—सुप्तम् । ४०। अथाददे—अथाह, सुप्तम् इत्यर्थः ।
 १। वासवोपमम्—इन्द्र सुखम् [राजानं दशरथम्] । उपगृह्यः—उत्सृज्यं ।

- स, बहे द्विविधे, रामं शोचयेत्, महा-वशाः, ४
 अर्ध-रात्रे प्रवृत्तः सन्, सञ्जारात्-ह-दुष्कृतम् । ४
- सृत्वा च, देवीं कौशल्यामभिभाषेदसन्नवीत्,—
 “यदि जानर्धि, कौशल्ये, नृच मेऽवहिता वचः । ५
- यदाचरति, कल्याणि, नरः कर्म शुभाशुभम्,
 सोऽवश्यं फलमाप्नोति तस्य, काल-ज्ञानतम् । ६
- गुरु-लाघवमर्षानामारभ्येच-वितर्कयन्
 गुचतो दोषतश्चैव, वास इत्युच्यते बुधेः । ७
- तद् यथास्व-वचं हित्वा पलाय-वनमाचवेत्,
 पुष्यं दृष्ट्वा फल-प्रेम्सुर् निराशः स्वात् फलागमि । ८
- सोऽहमास्व-वचं हित्वा पलाय-वनमाच्वितः,
 बुद्धि-मोहात् परित्यज्य रामं, शोचामि, दुर्मतिः । ९
- “कौशल्ये, लब्ध-लक्ष्येषु तरुष्वेव मया, पुरा
 कौमारे, शब्द-वेधित्व-ज्ञाधिना दुष्कृतं कृतम् । १०
- तदिदं मामनुप्राप्तं फलं पापस्य कर्मचः,
 भक्षितस्य विषस्येव विपाको जीवितात्मकः । ११

उपग्रह गतम्—राहु यत्नम् । अन्तरम्—आकाशः । ४ । प्रवृत्तः—जागरितः । सु दुष्कृतम्
 —महत् दुष्कर्म । ७ । गुरु-लाघवम्—गौरवम् लाघवं च, गुरुत्वं लघुत्वं च ।
 अर्षानाम्—कर्मणाम् । आरभ्येत्—आरम्भ-कालेषु । च वितर्कयन्—न विचारयन्,
 न आलोचयन् । गुचतः—गुणे, गुण विषये । दोषतः—दोषे, दोष विषये । ‘गुह...
 बुधेः’—य आरम्भ काले इदं कर्म अल्प-दोषं बल-गुणम्, इदं च बहु-दोषमल्प-गुणमित्येवं
 न विचारयति, स पक्षितैर्वाक इत्युच्यते । ८ । तद् यथा—वशा, as for example.
 आश-वचम्—उत्तर-पदत्वमपि आश-शब्द-परत्वाद् वन शब्दस्य नो च । पश्चिमिः, पश्चिम् ।
 प्रेम्सुः—प्राणमिच्छुः । १० । शब्द-वेधी—शब्देन (अथवा शब्देन) वेधितुं ([अहमस्मान्

अ-विज्ञानाद् यथा कश्चित् पुत्रो भववेद् विद्वन्,
तथा मयाप्य-विज्ञानात् पापं कर्म पुरा कृतम् । १२

“देव्यनृद्धा तदाभूस्त्वं, सुव-राजो भवाम्यहम् ।

अथ प्राहडनुप्राप्ता, मनः-सं-हर्षिणी मम । १३

आदाय हि रसं भौमं, तप्ता च जगतीं, रवी
उदग् गत्वाभ्युपाहृते परिताचरितां दिशम्, १४

आहृष्टाना दिशः सर्वाः स्निग्धा दृष्टगिरे घनाः ;
मुदा विजङ्गिरे चापि वक-सारस-वर्हिचः । १५

आकुलाविल-तोयानि त्र्योतांसि, विपुलाभ्यपि,
उन्मार्ग-जल-वाहीनि बभूवुर् जलदागमे । १६

मेघजेनाब्जना भूमिर् भूरिचा परितर्पिता,
उन्मत्त-शिखि-सारजा, बभौ, हरित-शाहसा । १७

“एतस्मिन्नीदृशे काले वर्तमानेऽहमहमे,

बद्धा तूषी, धनुष्यादिः, शरयूमगमं नदीम् । १८

धनुर्-व्यायाम-शीलत्वाच् छब्द-वेद्य-चिकीर्षया,
तस्या नद्यास्तथा तीरं विचिन्तमुपहृत्य च, १९

लक्ष्म] अह) शीलं यत्नः सः । ११ । विपाकः—परिचामः । १२ । अ-विज्ञानात्—
अ विज्ञाय, अ विचार्यं । १३ । अनृद्धा—अ विवाहिता । भवानि—अभूवन् । वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः । पाणिनिः, ३।३।१३१ । प्राहट्—वर्षाः । १४ । आदाय
—उद्धृत्वा । उदग्—उत्तरां दिशम् । उपाहृते—प्रतिनिष्ठते, प्रकृतवते । परिताचरिताम्
—प्रेताचरिताम्, प्रेत व्यवहृताम्, मृत-जनाश्रिताम्, दक्षिणाम् । परितः (पर इच् + क्तः)
—परं [लीकं] इतः (नतः), हृतः । १५ । मुदा—प्रोत्सा, इत्येव । १६ । त्र्योतांसि—
लोतांसि, प्रवाहाः, currents. १७ । हरित शाहसा—नव-दृशैः हरिती-कृता ।
१८ । अहमे—अह-शीतव-शक्तिनी गारी ।

- निपाते निधि वन्द्यानां नृणाणां सलिसार्धिनाम्,
स्वितस्वात्माहमेकात्मे, रात्री, वितत-कामुंक्षः,— २०
- तत्रापि महिषं वन्द्यं, मजं वा, तीरमागतम्,
चन्दं वापि नृगं हन्धि, शब्दं श्रुत्वाभ्युपगतः । २१
- “अत्राहं पूर्णमाचस्य जल-कुचस्य निखनम्
अ-चक्षुर्-विषयेऽश्रीषं, वारचस्येव हंशितम् । २२
- ततः सु-पुङ्गं निश्रितं शरं सन्धाव कामुंके,
तस्मिन् शब्दे शरं क्षिप्रमक्षजं, देव-मोहितः । २३
- “शरे, चानृचवं, तस्मिन् सुक्ते निपतिते, तदा
हा हतोऽस्मीति कक्षं मानुषेरेरितां गिरम् । २४
- ‘कथम् अक्षद-विधे शस्त्रं निपात्येत, तपस्विनि ?
केनायं सु-वृषंसेन मयि बाधो निपातितः ?’ — २५
- इति तां कक्ष्यां वाचं श्रुत्वा मे, भ्रान्त-चेतसः,
अ-धर्म-भय-भीतस्य, करादच्यवतामुधम् । २६
- “सहसाभ्युपसृत्यैनमपश्यं, हृदि ताडितम्,
जटाविन-धरं बालं, हीनं, पतितमन्धसि । २७
- स मां जपचसुहीन्य, मर्मस्थभिहतो, हृदम्,
श्रुत्वाच वचो, देवि, दिक्षक्षुरिव तेजसा,— २८

२० । निपाते—[नदी-तीरस्थे] असाशये । नृगः—पशुः । नृणाणां निपाते
इत्यन्वयः । वितत-कामुंक्षः [सन्]—अनुः पूरयन् । २१ । अ-चक्षुर्-विषये—अहमस्मान-
कृष्णे । सु-पुङ्गः—पञ्च-श्रीमनः । निश्रितः—आश्रितः, तीक्ष्ण-ज्ञतः । २४ । ईरितान्—
उद्धरितान् । गिरम्—बाधोन्, बाधम् । २५ । निपात्येत—निन्द्यानां कक्षना क्षिप्त्वा ।
पाश्विनिः, २ । २ । १४१ । २६ । अच्यवत—अपगतम् । २८ । जपचम्—हीनम् ।

- ‘किं तवापहृतं, चक्षुः, वने निवसता मया,
जिहृक्षुरपो गुर्वधं यदहं ताडितस्त्वया ? २८
- अमू हि कृपणावन्भाव-नाथी विजने वने
मदीयी पितरौ वृषी प्रतीक्षेते ममाग्रया । ३०
- एकैरानेन बाधेन त्वया, पाप, इतास्त्रयः—
अहमस्मा च तातश्च, कस्माद्, अनपकारिणः ? ३१
- नूनं न तपसः किञ्चित् फलं मन्ये, श्रुतस्व वा,
यथा मां नाभिजानाति पिता, मूढ, त्वया इतम् । ३२
- जानन्नपि च किं कुर्याद्, अन्धत्वाद-पराक्रमः,
द्विष्यमानमिवाग्रस्तस्त्रातुमन्यं न-गो न-भैम् । ३३
- पितुरिव च मे शीघ्रं गत्वा चाचक्ष्व, राघव ;
मा त्वां धृष्यति शापेन, शुष्कं काष्ठमिवानलः । ३४
- इयमेक-पदी याति मम तं पितुराश्रमम् ;
तं प्रसादय गत्वाशु—न स त्वां कुपितः शपेत् । ३५
- वि-शस्त्रं मां कुरु क्षिप्रं । त्वयायं योऽर्पितः शरः,
इदि वज्राग्नि-सं-स्पर्शः, प्राणानुपकृष्यहि मे ।’ ३६
- इति मामब्रवीद् वाक्यं बालः, शर-हतो मया ।
तस्याथोत्ताम्यतो बाणमुज्जहार बलादहम् । ३७

विंशः—दशमिच्छः । २८ । जिहृक्षुः—वहीतुमिच्छः । २९ । श्रुतम्—वेदः, शास्त्रम्,
शास्त्र-शास्त्रम् । ३१ । अ-पराक्रमः—पुरुषकार-हीनः । न-नः—इच्छः । ३५ । एक-पदी
—एकौ पादः । ३६ । वि-शस्त्रम्—उद्धृत-पादम् । उपकृष्यहि—प्र-पीडयति ।
३७ । उताम्यतः—उत्पच्छिमल ।

“शरि तु तस्मिन् व्यपनीतमात्रे,
 द्विक्रीडित-श्वास-मुहूर्त-स्त्रिभः,
 वि-चेष्टमानः, परिवृत्त-नेत्रः,
 प्राणानमुञ्चत् स मुनेस्तनू-जः ।

३८

“ततोऽहं शरमुद्धृत्य, दीप्तम्, प्राग्नी-विषोपमम्,
 प्रागच्छं कुम्भमादाय, पितुरस्थान्त्रमं प्रति । ३८

तत्राहं कृपणावन्धौ वृद्धाव-परिचारकौ,
 अपश्यं जनकौ तस्य, लून-पक्षाविवाण्ड-जौ । ४०.

“श्रुत्वैव पद-शब्दं तु ततो मां सोऽभ्यभाषत,—
 ‘किं ते चिरायितं, पुत्र ? पानीयं क्षिप्रमानय । ४१’

यज्ञ-दत्त, चिरं, तात, सलिले क्रीडितं त्वया ;
 उत्कण्ठितयं माता ते, तथाहमपि, पुत्रक । ४२

यदि किञ्चिद् व्यलीकं ते मया मातापि वा कृतम्,
 क्षमये त्वां ; च मा भूयश्चिरयेथाः क्वचिद्, गतः । ४३

अमर्तेस्त्वं गतिर् मेऽद्य, त्वं मे चक्षुर-चक्षुषः ;
 ममासक्तास्त्वयि प्राणाः ; कस्मात् त्वं नाभिभाषसे ?’ ४४

“तत्रेति करुणां वाचं ब्रुवन्तं, पुत्र-सालसम्,
 अहमभ्येत्य शनकैरब्रुवं, भय-विह्वलः, ४५

३८ । परिवृत्त नेत्रः—सुखित-नयनः । तनू जः—आत्म जः, पुत्रः । ३९ । प्राग्नी-
 विषः—सर्पः । ४० । लून पक्षी—क्षिप्र पक्षी । ४१ । सः—स जनकः । चिरायितम्
 —विलम्बितम् । ४२ । व्यलीकम्—अ-प्रियम् । ‘क्षमये त्वां’—‘क्षमयेत्स्वम्’ इति
 नोरेसिन्धो-भूत पाठस्तु न समीचीनो भाति । चिरयेथाः—चिरयं, चिरयतु,
 विलम्बेथाः । आत्मने-पदवाचम् ।

वाष्प-पूर्णेन कण्ठेन, धृत्वा संस्तभ्य वाग्-बलम्,
कृताञ्जलिर्, वेषमानो, भय-गद्गद-वाग्निदम्,— ४६

‘अत्रियोऽहं दशरथो—नाहं पुत्रो, मुने, तव—
सञ्जनावमतं घोरं कृत्वा पापमुपागतः । ४७

भगवं, चाप-हस्तोऽहं, शरयास्तीरमागतः,
काङ्क्षन्, जिघांसुर्., अ-ज्ञातं मृगं, तत्राभ्युपागतम् । ४८
पूर्यमाणस्य कुम्भस्य अथ शब्दो मया श्रुतः ;
तत्र पुत्रो मयासौ ते निहतो, गज-शङ्कया । ४९

तस्याहं रुदितं श्रुत्वा, हृदि भिन्नस्य पत्रिणा,
भीत आगम्य तं देशम्, अपश्यं तं तपस्विनम् । ५०

समुहृते मया बाणे, प्राणां स्वक्त्वा दिवं गतः,
भवन्ती सु-चिरं कालं परिशोच्य, तपस्विनौ । ५१

अ-ज्ञानतो मया पुत्रो हतस्ते, दयितो, मुने ;
शेषमेवं गते, तेजो मय्युत्स्रष्टुं त्वमर्हसि ।’ ५२

‘स, एतदभि-सं-श्रुत्य, मुहूर्तमिव मूर्च्छितः,
प्रत्याश्रयागत-प्राणो, मामुवाच, कृताञ्जलिम्,— ५३

‘नय मां साधु तं देशं, यत्रासौ बालकस्त्वया
हतो, मृ-शंस, बाधेन, ममान्धस्वान्ध-यष्टिका । ५४

४६ । सं-स्तभ्य—सं-सृज्य । ४७ । अ-ज्ञातम्—अ-व-ज्ञातम्, अ-हितम् । ४८ । जिघांसुः—इच्छामिच्छुः । ५० । पत्रिणा—बाधेन । ५१ । शेषः—शेषः । अती—अस्ति । इति शेषः । भाषे सप्तमी । पाणिनिः, २ । १ । २० । सप्तम्यन-पदमन् कारक-शेषकम् । अत्-सङ्गम्—निचेमुम् । ५२ । प्रत्याश्रय—आश्रय-पदयो मूला, taking heart.

तमहं, पातितं भूमौ, स्रष्टुमिच्छामि पुत्रकम्,—

सं-प्राप्य यदि जीवेयं पुत्र-स्पर्शम-पश्चिमम् । ५५

“अथाहमेकस्मिन् देशं नीत्वा तौ भृश-दुःखितौ,
तमहं स्पर्शयामास, स-भार्यं, पतितं सुतम् । ५६

पुत्र-शोकातुरी सृष्ट्वा, तौ, पुत्रं, पतितं चित्तौ,
भार्त-स्वरं विसृज्योभौ तस्मैवोपरि पेततुः । ५७

माता चास्य सृतस्यापि, जिह्वया लिङ्गती मुखम्,
विललापाति-करुणं, गौरं वि-वत्सेव, वत्सला । ५८

“सोऽपि कृत्वोदकं तस्य पुत्रस्य, सह भार्यया,
तपस्वी मामुवाचेदं, कृताञ्जलिमुपस्थितम्,— ५९

‘पुत्र-शोकातुरः प्राणान् सं-त्वष्ट्याम्य-वशो यथा,
त्वमप्यन्ते तथा प्राणां स्थस्यसे पुत्र-लालसः’ । ६०

“एवं शपमहं लब्ध्वा स्व-पुरं पुनरागतः ;
सोऽप्यृषिः पुत्र-शोकेन न चिरादिव सं-स्थितः । ६१

स ब्रह्म-शापो नियतमथ मां समुपस्थितः ;
तथा हि,—पुत्र-शोकार्ते प्राणाः सं-त्वरयन्ति माम् । ६२

चक्षुर्भ्यां न प्र-पश्यामि, ऋतिर् मे, देवि, लुप्यते ;
द्रुता वैवस्वतस्त्र्येते त्वरयन्ति च मां, शुभे ! ६३

यदि मां सं-सृष्टेद् रामः, संभाषेतापि चागतः,
जीवेयमिति मे बुद्धिः, प्राप्यासृतमिवातुरः । ६४

५५ । अ-पश्चिमम्—अरमम्, the last. ६० । लब्ध्वासि—लब्ध्वासि । चाप्यने पदम्
कार्त्तम् । ६१ । न चिरात्—अ-चिरात्, शीघ्रम् । इव—एव । सं-स्थितः—सुतः ।

अथाध्या-काण्डम्—एक-विंशः सर्गः—भरत-प्रयाणम् । १३३

दृष्टापि, यद्यहं प्राचां स्वनेयं, दयितं सुतम्,
प्रेत्यापि न वि-मुञ्चेऽहं पुत्र-शोकेन, दुःखितः । ६५

अतो नु किं दुःखतरं भवेन् मम च, भाविनि,
यद-दृष्ट्वैव रामस्य मुखं त्वच्छामि जीवितम् !” ६६

इति रामं स्मरन्नेव, शयनीय-तले, नृपः
शनैरुपजगामास्त्रं, शशीव रजनी-चये । ६७

एक-विंशः सर्गः ।

भरत-प्रयाणम् ।

इदं पुरो-हितो वाक्यं भरतं प्रत्यभाषत,—
“तात, राजा दशरथः स्वर्गतो, धर्ममाचरन्,
धन-धान्यवतीं स्त्रीतां, प्रदाय पृथिवीं तव । १

रामस्तथा सत्य-धृतिः, सतां धर्ममनुस्मरन्,
नाजहात् पितुरादेशं, लक्ष्मीं शीतांशुमानिव । २

पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं, निहत-कण्टकम् ;
तद् भुङ्क्ष्व—मुदितामात्यमभिषेकमवाप्नुहि ।”

६२। नियतम्—नियमेन, inevitably. तथा हि—तथादीवम्। ६३। सुप्यते—कर्म
कर्तारि प्रयोगः। वैवस्वतस्य—विषकृतः (सूर्यस्य) पुत्रस्य, यमस्य। ६५। प्रेत्या—[अस्मात्
लोकान्] प्रत्याप्य, पर-लोकं गत्वा। वि मुञ्चे—वि-मुञ्चामि, मोक्षं नृच्छामि। आत्मने-
पदमाश्रयम्। ६६। नु किम्—किम् नु, सम्भवतः किम्। ६७। शयनीय-तले—शय्या-पृष्ठे।

१। पुरोहितः—वशिष्ठः इत्यर्थः। २। सत्य-धृतिः—सत्यमेव धृतिः (साधो)
यस्य सः, सत्य-श्रीलः। शीतांशुमान्—चन्द्रः। अम मनुष्य-प्रत्ययोऽतिरिक्त एव।
३। निहत-कण्टकम्—[राम वन-वासान्]। मुदितामात्यम्—मुदिताः (इषियसाः,
आनन्दिताः) अनायाः धेन तम्।

- तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं, शोकेनाभिपरिभ्रुतः ;
जगाम मनसा रामं, धर्म-ज्ञो, धर्म-काङ्क्षया । ४
- स, वाच्य-कलया वाचा, कल-हंस-स्वरो युवा
निजगाद सभा-मध्ये—जगहं च पुरोहितम्,— ५
- “कथं दशरथाज् जातो भवेद् राज्यापहारकः ?
राज्यं चाहं च रामस्य । धर्म्यं वक्तुमिहार्हमि । ६
- तं निवर्तयितुं बुद्धिः, वन-वासात्, कृता मया ।
न केनचिदियं शक्या ; प्रत्यक्षं वो ब्रवीम्यहम् ।” ७
- तद् वाक्यं धर्म-संयुक्तं श्रुत्वा, सर्वे सभा-सदः
हर्षान् मुमुचुरश्रूणि, रामे निहित-चेतसः । ८
- ततः खेतैर् ह्यैर् युक्तमास्थाय स्यन्दनोत्तमम्,
प्रययौ भरतः, श्रीमान्, राम-दर्शन-काङ्क्षया । ९
- अथतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रि-पुरो-गमाः,
अधिरुह्य ह्यैर्युक्तान् रथान्, सूर्य-रथोपमान् । १०
- दश नाग-सहस्राणि, कल्पितानि यथा-विधि,
अन्वयुर्भरतं यान्तमिच्छाकु-कुल-नन्दनम् । ११
- षष्ठी रथ-सहस्राणि धन्विनां, सायुधानि वै,
अन्वयुर्भरतं यान्तं राज-पुत्रं महा-बलम् । १२

४ । मनसा जगाम—संभार । ५ । वाच्य-कलया—वाच्य रोधान् सभुरास्कुटया ।
वाचा—स्वरज । जगहं—निजिन्द । ६ । धर्म्यम्—धर्म-सङ्गतम् [वाक्यम्] । ७ । इयम्
—बुद्धिः इति शेषः । शक्या—निवर्तयितुमिति शेषः । प्रत्यक्षम्—समक्षम्, publicly.
१० । पुरो-गमाः—यन्त्राः । ११ । कल्पितानि—मञ्जितानि । १२ । सायुधाः—अस्त्र-
सहस्राणि । येन कर धृतेन हन्वते तत् ब्रह्म, खड्गादि । येन चित्तेन हन्वते तदस्त्रं,

शतं चाग्न-सहस्राणि समाकृद्गामु राघवम्
अन्वयुर्भरतं यान्तं राज-पुत्रं यशस्विनम् । १३

कैकेयी च, सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी,
रामानयन-सं-दृष्टा, ययुर् यानैः, प्रभास्वरैः । १४

प्र-ययौ चार्य-सङ्घातो रामं द्रष्टुं, स-लक्ष्मणम्,
तस्मैवेष्टाः कथाः सर्वे कुर्वन्तो, दृष्ट-मानसाः । १५

स, गत्वा दूरमध्वानम्, अ-परिश्रान्त-वाहनः,
उवाच भरतो, धीमान्, शत्रुघ्नं शिष्ट-सम्पत्तम्,— १६

“यादृशं लक्ष्यते रूपं, यादृशं च श्रुतं मया,
व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् । १७

अयं गिरिशिखरकूट, इयं मन्दाकिनी नदी ;
एतत् प्रकाशते दूरान् नील-मेघ-निभं वनम् । १८

साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां, विचिन्वन्तु च काननम् ;
यथा तौ पुरुष-व्याघ्रौ पश्येयं, तद् विधीयताम् ।” १९

भरतस्य वचः श्रुत्वा, पुरुषाः शस्त्र-पाण्डयः
विविशुस्तद् वनं । वीरा धूमं च ददृशुस्ततः । २०

ते, तदालोक्य धूमायम्, जचुर् भरतमीश्वरम्,—
“नामानुषो भवत्यग्निर्—ध्रुवमत्रैव राघवौ ।” २१

वाचादि । धनुः शस्त्रम् । १४ । प्रभास्वरैः—प्राञ्जले । १५ । चार्यं सङ्घातः—कुलीन
वन्दम् । १६ । शिष्ट सम्पत्तः—साधुजन-समाहृतः । १७ । क—कः । द्वान्द्वसौ
विसर्ग-लोपः । १८ । साधु—यथाचितम्, यथा-विधि । प्रतिष्ठन्ताम्—यच्छन्तु । १९ ।
धूमायम्—धूम-विखा ।

निविष्टायां तु सेनायाम्, उत्सुको भरतस्तदा	
जगाम, भ्रातरं द्रष्टुं, शत्रुघ्न-सहितो, विभुः ;	२२
ददर्श महतीं पुण्यां पर्शु-शालां, मनो-रमाम्,	
साल-तालाश्लकर्णानां पर्शुर् बहुभिरावृताम्—	२३
विशालामूर्ध्व-विस्तारां—दर्भैर् वेदिमिवाध्वरे,	
शक्रायुध-निकाशाभ्यां कार्मुकाभ्यां विभूषिताम्—	२४
वृहद्गणं रुक्म-पृष्ठाभ्यां नागाभ्यामिव चावृताम्,	
अर्क-रश्मि-प्रतीकाशैर् घोरेस् तूष्ण-गतैः शरैः	२५
शोभितां—दीप्त-वदनेः सर्पैर् भोगवतीमिव,	
महा-रजत-कक्षाभ्यामसिभ्यां च विराजिताम्,	२६
रुक्म-विन्दु-वि-चित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम्,	
गोधाङ्गुलि-द्वैरासकैश्चित्रैः कनक-भूषितैः,	
अरि-सङ्घैरनाष्टुषां—सृगैः सिंह-गुहामिव ।	२७
प्रागुदक्-प्रवक्षे देशे वेदीं सं-दीप्त-पावकाम्	
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां राम-निवेशने ।	२८
स, विलोक्य सुद्वर्तं तु, ददर्श भरतो गुरुम्	
उटजे राममासीनं, जटा-वस्त्रकल-धारिणम्,	२९

२२ । उत्सुकः—उत्कण्ठितः, व्यथः । २३ । शालाः—वट पलाशाद्या इदं
विज्ञात-पर्शुवती उवाचः । २४ । अध्वरः—यज्ञः । शक्रायुध निकाशाभ्याम्—इन्द्र-बभ्रुस्-
तुल्याभ्याम् । २५ । अर्क-रश्मि प्रतीकाशैः—सूर्य-किरण-तुल्यैः । २६ । भोगवती—
नाग-शोकः । महा रजत-कक्षाभ्याम्—सुवर्ण-पाशाभ्याम् । विराजिताम्—वि-दीपिताम्,
उज्वली-कृताम् । २७ । रुक्म विन्दु-वि-चित्राभ्याम्—सर्प-विन्दुभिः स-विशेष-
चित्रिताभ्याम् । चर्म—फलकम्, इ. न. a shield. गोधाङ्गुलि-द्वैः—गोधा-चर्म-द्वयैः

सिंह-स्नानं, महा-बाहुं, पुच्छरीक-निमेषचम्,
पृथिव्याः सागरान्ताया गोप्तारं, धर्म-चारिचम्, ३०

महात्मानं महा-भार्गं ब्रह्माचमिव शाश्वतम्,
सहोपविष्टमासीनं सीतया लक्ष्मिनि च । ३१

अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं केकयी-सुतः,
अशक्तुवन् धारयितुं धैर्यं ; वचनमब्रवीत्,— ३२

“यो हृष्यन्न-रथैः पूर्वं सर्वतः परिवार्यते,
वन्यैर् मृगैः परिहृतः सोऽयमास्ते ममाद्यजः । ३३

यस्य यज्ञैर् यथोद्दिष्टैर् युक्तो धर्मस्य सञ्चयः,
शरीर-क्लेश-सम्भूतं स धर्मं परिमार्गति । ३४

चन्दनेन महाहंसं यस्वाङ्गमुपलेपितम्,
मलेन तस्वाङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ? ३५

वासोभिर् बहु-साहस्रैर् यो वै निवसितः पुरा,
धृताजिनः सोऽयमिह प्रसुप्तो जगती-तले । ३६

अधारयद् यो विविधास्त्रिः सु-मनसः स्रजः,
सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ?” ३७

अङ्गुलि-बाधेः । उपलक्षितामिति शेषः । ३० । प्राग्दक्ष-मवधे—इशान भावे निधे ।
३१ । भावतो ब्रह्मा—निधो ब्रह्मा, हिरण्यं धर्मः । ३२ । अभ्यधावत—धावन्नव
त्वरवा जनाम । धारयितुम्—अवलम्बितुम् । ३३ । परिवार्यते—वेष्टते । परिहृतः—
वेष्टितः । ३४ । यथोद्दिष्टैः—यथोपदिष्टैः, यथा विहितैरित्यर्थः, कालिक-क्लेश-साध्यैरिति
भावः । सम्भूतम्—उत्पन्नम् । परिमार्गति—अन्विच्छति । ३५ । वासोभिः—बन्धैः ।
बहु-साहस्रैः—बहु-सहस्र-द्रव्य-भूषणैः । धृताजिनः—धृते (परिहृते) अजिने (मृग-चर्मसौ
[अनरीषीत्तरीक-रूपे] श्वेन सः । ३६ । स्रजः—माताः ।

इत्यसौ, विलपन्, दीनः, प्र-स्विन्न-मुख-पङ्कजः, पादावुपेत्य रामस्य प्रापतद् भरतो, रुदन् ।	३८
दुःखाभितप्तो भरतो, राज-पुत्रो, महा-बलः, उक्त्वायेंति सङ्गद्, दीनः, पुनर्-नोवाच किञ्चन ।	३९
वाष्पापिहित-कण्ठो हि, रामं प्रेष्य, यशस्विनम्, आर्येत्येवं समाभाष्य व्याहृतं नागकत् तदा ।	४०
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणां, रुदन् ; तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रुष्यवतेयत् ।	४१

द्वा-विंशः सर्गः ।

अनुनयः ।

आघ्राय तु, स तं मूर्ध्नि, परिष्वज्य च, राघवः, अङ्गे भरतमारोप्य, पर्यपृच्छत्, समाहितः,—	१
“क नु, तात, पिता त्ऽभूद्, यदरख्यं त्वमागतः ? न हि त्वं, जीवतस्तस्य गुरोर्, आगन्तुमर्हसि ।	२
चिरस्य वत पश्यामि दूराद् भरतमागतम् । दुष्यन्तीतमरख्येऽग्निम् किं, तात, वनमागतः ?	३

३८। प्र-स्विन्नम्—अतित्रय घर्मं क्लिप्तम् । ३९। सङ्गत्—एक वारम् । ४०।
अपिहितः—बद्धः। व्याहृतम्—वक्तुम् ।

१। समाहितः—कुञ्जक प्रथं द्वारिक धर्मं बोधने सावधान-चित्तः । २। क—इह
परत वा इत्यर्थः । अभूत्—आमन्त्रं भूते कृत् । पार्ष्णिनिः, १। १। १३४। जीवतस्तस्य—
जीवन्तं तमनाह्वय । अनादरे बद्धो । जीवतस्तस्य भेदः कृत्वा इत्यर्थः । ३। चिरस्य—
चिरान्, चिरिश्च, long after. वत—इत, Oh. दुष्यन्तीतम्—दुष्टविजम् । अरख्यम् &
वनम्—अरख्यं कजादुपभोग्यम् अति जीवन्तम्, तद् वर्ति इतम् आधादि-युर्न मनुष्य-

अयोध्या-काण्डम्—द्वा-विंशः सर्गः—धनुनयः । १३६

कश्चिद् दशरथो राजा कुशली, सत्य-सङ्करः,
 राज-सूयाश्च-मेधानामाहृता, धर्म-तत्त्व-वित् । ४
 स कश्चिद् ब्राह्मणो विहान् धर्म-नित्यस् तपो-धनः,
 इच्छाकूणामुपाध्यायो यथावत्, तात, पूज्यते । ५
 तात, कश्चिच्च कौशल्या सुमित्रा च, यशस्विनी,
 सुखिता ; कश्चिदार्या च देवी नन्दति केकयी । ६
 कश्चिदग्निषु ते युक्तो ब्राह्मणो मतिमानृजुः
 हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते मदा । ७
 इष्वस्ते परमाचार्यमस्त्र-शास्त्र-विशारदम्
 सु-धन्वानमुपाध्यायं कश्चित् त्वं नावमन्यसे । ८
 कश्चिदात्म-समाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः
 कृत-ज्ञाश्चेद्भित-ज्ञाश्च भक्तास्ते, तात, मन्त्रिणः । ९
 कश्चित् कृषि-करेस्, तात, सु-निविष्टो, जनाकुलः,
 देव-स्थानेः प्रपाभिद्य तडागैश् चोपगोभितः, १०
 प्रहृष्ट-नर-नारीकः, समाजोत्सव-भूषितः,
 सु-कृष्ट-सीमः, पशुमान्, वि-हिंसा-परिवर्जितः,— ११

भाग्यम् । ४ । सत्य सङ्करः—सत्य प्रतिज्ञः । आहृता—यज्ञानां सम्पादयिता । ५ ।
 उपाध्यायः—अध्यापकः, उपदेशकः, वशिष्ठः इत्यर्थः । ६ । नन्दति—इष्यति ।
 मम वन वामान् तव राज्य लाभाच्च इति व्यङ्ग्यः । ७ । युक्तः—नियुक्तः । अजुः—
 सरलः । काले—होम काले । हुतं च होष्यमाणं च—अपि मितिज्ञेयः । वेदयते—
 ज्ञानति । ८ । इषुः—अ मन्त्रो वाच प्रयोगः । इष्वस्ते—स मन्त्रको वाच प्रयोगः ।
 सु धन्वानम्—सु धन्वा इत्याह्वानम् । उपाध्यायम्—धनुर्वेदाचार्यम् । ९ । श्रुतवन्तः—
 श्राव्य ज्ञाः । इद्भित-ज्ञः—केन चेष्टितेन कोऽभिप्रायः सृष्यते इति हो ज्ञानति स्तः ।
 १० । सु निविष्टः—सु प्रतिष्ठितः । जनाकुलः—जनैः आकुलः (निविष्टः) । प्रपाभिः—

- अ-देव-मातृकः कश्चित् स्नापदैश्च विवर्जितः—
 कश्चिज् जन-पदः, स्फीतः, सुखं वसति, राघव । १२
 कश्चित् ते निरता वैश्याः कृषि-गो-रक्ष-कर्मसु ;
 वार्तायां संस्थितस्, तात, लोको हि कृषि-जीवनः । १३
 तेषां गुप्ति-परीहारैः कश्चित् ते धारणा कृता ।
 रक्ष्या हि राज-धर्मेण सर्वे विषय-वासिनः । १४
 कश्चित् संग्राम-नीति-ज्ञः शूरस्ते वाहिनी-पतिः
 अ-संहार्याऽनुरक्तश्च हिते नित्यं च तिष्ठति । १५
 कश्चित् पूर्वानुरक्तास्ते कुल-पुत्राः प्रधानतः
 आह्वेषु प्रियान् प्राणान् सं-त्यजन्ति, समाहिताः । १६
 कश्चित् सदा ते दुर्गाणि धन-धान्योदकायुधैः
 यन्मैश्च परिपूर्णाणि तथा शिखि-धनुर्धरैः । १७
 आयस्ते विपुलः कश्चित्, कश्चिदल्पतरो व्ययः ;
 अ-पात्रेषु न ते कश्चित् क्रोधो गच्छति, पार्थिव । १८

कृपेः । मनु-भाष्यम्, ८ । ११८ । ११ । सु-कृष्ट-सीमाः—सुकृष्टाः सीमाः (तत् तत् क्षेत्र-
 प्राप्ति-देशः) यस्मिन् मः । १२ । अ-देव-मातृकः—मदी-मातृकः, मद्यन्-जीवनः ।
 'मद्यन्-जीवनो द्वीशो मदी-मातृक उच्यते, इति निष्ठाया शश्वत् विज्ञेयो देव-मातृकः ।
 १३ । रक्षः—रक्षा । वार्तायां—कृषि-गो-रक्षादी । संस्थितः—प्रतिष्ठितः । १४ । तेषाम्
 —कृष्यादि-जीविनाम् । गुप्ति-परीहारैः—इष्ट-प्रापकानिष्ट-परीहारैः । धारणा—स्मरता ।
 विषय-वासिनः—दृष्ट-वासिनः । १५ । शूरः—पर-योधाभिभव-समर्थः । वाहिनी—
 सेना । अ-संहार्यैः—अ-विनाश्रः । १६ । कुल-पुत्राः—जातयः । प्रधानतः—
 प्रधानाः । पार्थिवः, ५ । १ । १७ । समाहिताः—[युद्धे] सावधान-चित्ताः ।
 १८ । आयः—धनानाम् । व्ययः—भोग-व्यय-रक्षाव्ययः त्यागः । अ-पात्रेषु—वट-
 नायकादिषु उति भावः । क्रोधः—धन-राशिः ।

कश्चिद् विवदतोऽर्थेषु बलिनो दुर्बलस्य च
अ-पक्ष-पातात् पश्यन्ति कार्येष्वधिकृता नराः । १८

यानि मिथ्याभिग्रस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम्,
तानि पुत्र-पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिग्रंसिनाम् ।” २०

तथा वीवानुपृच्छन्तं रामं, व्यथित-चेतनः,
अन्नापयद् भृगुवर्तोऽसौ भरतो मरुचं पितुः,— २१

“भार्य, राज्यं परित्यज्य, कृत्वा कर्म सु-दुष्करम्,
गतः स्वर्गं मंहा-राजः, पुत्र-शोकाभि-पीडितः । २२

दुष्टां स्त्री-बुद्धिमास्थाय, कैकेयी, राज्य-कामिनी,
चकार सु-महत् पापमिदमम्बा, यशो-हरम् । २३

सा, राज्य-फलम-प्राप्य, वि-धवा, शोक-कर्षिता,
पतिष्यति मंहा-घोरं निरयं जननी मम । २४

तस्य मे दास-भूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि,—
अभिधिष्यस्व राज्येन नाकेन मघवानिव । २५

दूमाः प्रकृतयः सर्वा, वि-धवा मातरश्च मे
त्वत्-सकाशमनुप्राप्ताः—प्रसादं कर्तुमर्हसि ! २६

१८। विवदतः—विवदमानसः। परस्मै पदमात्रम्। पाणिनिः, १।१।३०। अर्थेषु
—अवधारणेषु, विचार-क्रियासु। अ-पक्ष-पातात्—अ-पक्ष-पातमवलम्ब्य, पक्ष-पातं
परित्यज्य। अन्-लोपे कर्मणि पञ्चमी। अधिकृताः—अधिकार-प्राप्ताः, authorised.
२०। मिथ्याभिग्रस्तानाम्—राज्ञा विचार्यं अ-निवर्तित-मिथ्याभिबोधानाम्। २१।
‘कं नु तात पिता मेऽभूत्’ इति प्रश्नस्य उत्तरमाह, आर्जेति। कृत्वा कर्म सु-दुष्करम्—
ज्येष्ठ-प्राप्यं राज्यं कनीयसी दृष्ट्वा। २२। शोकोऽयं अक्षयसोक्तिरिति मन्वसानो
‘श्रीरिद्धिधोरधमत्’। २३। निरयम्—निरयः, नरकः। क्रियावाः मन्वसंत्वात् अधिकारणे
कर्मत्वादीपः। २५। राज्येन—राज्य-निमित्तम्। नाकेन—सर्वेण। राज्येन नाकेन—

- त्वमानुपूर्व्या युक्तञ्च, युक्तं कामेन, मान-द,
 राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण—स-कामान् सुहृदः कुद । २७
- शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्माकं, नरर्षभ,—
 ष्ठेष्टे त्वयि स्थिते रामे कनीयान् न भवेन् नृ-पः । २८
- भवत्व-वि-धवा भूमिस्त्वया पत्न्या समन्विता,
 शशिना विमलेनेह शारदौ रजनी यथा । २९
- एभिश्च सचिवैः साधे शिरसा याचितो मया,—
 भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि । ३०
- तदिदं शाश्वतं सर्वं, पित्रा सचिव-मण्डलम्
 पूजितं, मनुज-व्याघ्र,, नातिक्रामितुमर्हसि ।” ३१
- एवमुक्त्वा, महा-बाहुः, स-वाप्यः, केकयी-सुतः,
 रामस्य, शिरसा, पादौ जघाह भरतस्तदा । ३२
- तमार्तमिव मातङ्गं निः-श्वसन्तं मुहुर्मुहुः,
 भरतं भ्रातरं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत्,— ३३
- “कुलीनः, सत्त्व-सम्पन्नस्तेजस्वी, चरित-व्रतः,
 राज्य-हेतोः कथं पापमाचरेन् मद्-विधो जनः ? ३४
- न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरि-सूदन,
 न चापि जननीं बाह्यात् त्वं वि-गर्हितुमर्हसि । ३५

‘कामेन राज्येन इति गोरसिन्धाः पठति । २६ । प्रकृतयः—अमात्याः । २७ । आनुपूर्वं
 —अनुक्रमः, पयायः, order. २८ । शान्ततः—कुल-क्रमागतः इत्यर्थः । धर्मः—
 नियमः, law. २९ । विमलेनेह—‘विमलेनेव’ इति पठन् गोरसिन्धोरथमतः ।
 ३१ । शान्ततम्—परमपरा-प्राप्तम् इत्यर्थः । ३४ । कुलीनः—महा-कुलः, आर्यः,
 सत्जनः । पापम्—पिताशा-भङ्ग-रूपम् इति शेषः । ३५ । बाह्यात्—अ-ज्ञानादित्यर्थः ।

त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं, लोक-सत्-कृतम् ;
वस्तव्यं दण्डकारंस्त्रे मया, वस्त्र-वाससा ;— ३६

एवं कृत्वा महा-भागो विभागं लोक-सन्निधौ,
व्यादिष्य चैव, धर्मात्मा, दिवं दग्धरथो मतः । ३७

स चेत् प्रमाथं, राजेन्द्रो, रात्रा, लोक-गुरुस्, तव,
पित्रा दत्तं महा-भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि । ३८

चतुर्दश समाः, सौम्य, दण्डकारस्थमाश्रितः,
उपभोक्त्रे, यथा दत्तं, भागं, पित्रा महात्मना ।” ३९

ततो मन्दाकिनी-तीरे, शुची देशे, नराधिपः
पितुर् न्यवर्तयच्च, क्रीमान्, निवापं, भ्राष्टभिः सह । ४०

ऐङ्गुलं वदरोन्मिश्रं पिष्ट्वाकं दभं-संस्तरे
न्युप्य रामः, सु-दुःखार्तं, इदं वचनमब्रवीत्,— ४१

“इदं भुङ्क्ते, महा-राज, प्रीतो, यदग्रना वयम्—
यदन्नः पुरुषो नूनं, तदन्नाः पितृ-देवताः ।” ४२

ततः पर्ण-कुटी-द्वारमामत्य, जगती-पतिः
परिजवाह पाणिभ्यामुभौ भरत-लक्ष्मणौ । ४३

वशिष्ठः, पुरतः कृत्वा दारान् दग्धरथस्, सः
अभिचक्राम तं देशं, राम-दर्शन-काङ्क्षया । ४४

ततस्तु, त्वरितं गत्वा, सर्वा वृषति-योषितः
अपश्यन्नाश्रमे रामं, स्वर्ग-च्युतमिवामरम् । ४५

३७। व्यादिष्य—आज्ञाप्य । ४०। न्यवर्तयच्च—सन्वादेवत् । निवापः—पितु-
दागम् । ४१। पिष्ट्वाकः—तिल बल्कः, oil cake.

तं, भोगैः सम्परित्याजं, रामं प्रेक्ष्य, मातरः,
भारता, सुसुपुरभूषि, सु-कारं, शोक-साक्षसाः । ४६

तासां, रामः, सुसुत्याव, जयाञ्च करवान् सुभान्
मातृणां, सुसु-ध्यात्रः, सर्वासामनु-पूर्वशः । ४७

पात्रिभिः, सुसु-सं-स्यर्षैर्, सुसुहृति-तक्षैः, शुभैः,
मूर्धन्वात्राय तं रामं, बहुदुः पार्थिव-स्त्रियः । ४८

सौमित्रिरपि ताः सर्वाः, स, मातृः, शोक-कर्मिताः,
अभ्यवादयत, प्रहो, दीनो, रामादनन्तरम् । ४९

यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा वहतिरे स्त्रियः
हृत्तिं दशरथान् जाते लक्ष्मणे, शुभ-लक्षणे । ५०

सीतापि वदती, तासां पदं स्पृष्ट्वा, सु-दुःखिता,
अश्रुषाम्, अश्रु-पूर्वाञ्ची, सा बभूवाद्यतः स्थिता । ५१

तां परिष्वस्य, कौशल्या, माता दुहितरं यथा,
वन-वास-ज्ञयां, दीनामिदं वचनमब्रवीत्,— ५२

“विदेह-राजस्य सुता, लुपा दशरथस्य च,
राम-पत्नी, कथं दुर्गं वनं प्राप्तासि, जानकि ? ५३

पद्ममातप-सन्तप्तं, परि-क्लिष्टमिवोत्पसम्,
सुखं ते प्रेक्ष, मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ।” ५४

४६ । शोक-साक्षसाः—शोकेन साक्षसाः (शोभुषाः, पुन-सङ्ग-शोभुषाः इत्यर्थः) ।

४७ । अनु-पूर्वशः—अपेक्षितानु-क्रमेण । ५४ । परि-क्लिष्टम्—परि-कृष्टितम्, दक्षितम् ।
उत्पसम्— रज्जोत्पसम् ।

अयोध्या-काण्डम्—वयो-विंशः सर्गः—जावासेरुपदेयः । १३३

वयो-विंशः सर्गः ।

जावासेरुपदेयः ।

अथ रामम्, अनिच्छन्तं गमनाय पुरं प्रति,
राज्ञो मैत्र्याविक्रम्, तेषां सञ्जातः, सर्व-शास्त्र-वित्, १
प्राञ्चास्यं च भरतं, जावालिर् ब्राह्मणोत्तमः,
उवाच रामं, धर्म-ज्ञो, धर्मापितमिदं वचः,— २
“साधु, राघव, मा ते भूद् बुद्धिरिव निरर्थका,
नरस्य प्राज्ञतस्त्रेव, गर्वा बुद्धिस्तपस्विनः । ३
कः कस्य पुरुषो बन्धुः, किं कार्यं कस्य केनचित्,
यदेको जायते जन्तुरेक एव वि-नश्यति । ४
तस्मान् माता पिता चैव प्रतिश्रय-समावुभौ ।
उत्पन्न इव विज्ञेयो, योऽत्र सञ्जेत वै नरः । ५
यथा, प्रामाण्यं नच्छन्, नरः कश्चित् क्वचिद् वसेत्,
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरिऽहनि,
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु
प्रावासमात्रं, काकुत्स्व ; तत्रालं काम-चिन्तया । ७
वीरजस्कं समं हित्वा पन्थानम्, अ-कुतो-भयम्,
प्रास्तातं गार्हसे, वीर, का-पणं, बहु-कष्टकम् । ८

१ । धर्मापितम्—धर्म-मार्ग-विद्वद्भ्यः, सांकायतिक-मतावलम्बनम् इति यावत् ।
‘धर्मापितम्’ इति वीरविश्वोः पठति । धर्मापितम्—धर्म-सङ्गतम् । २ । एवम्—
‘पितृ-वचः’ पाठनीयम् इत्येवं-वचः । ३ । कार्यम्—सत्त्वम् । ४ । प्रतिश्रयः—पान्थन-
गृहम् । सञ्जेत—प्रासन्नो भवेत् । ५ । प्रावासमात्रम्—[प्राणानामिव] । ८ । गार्हसे

संसृष्टायामयोध्यायामात्मानमभिविचय ;
 एक-वेणी-धरा हि त्वां नगरीं सं-प्रतीक्षते । ८
 न ते कश्चिद् दग्धरक्षसं च तस्य न कश्चन ;
 अन्धो राजा, त्वमप्यन्धस् ; तस्मात् कुर्व यदुच्यते । १०
 गतः स सृपतिस्तत्र, गन्तव्यं यत्र तेन वै ;
 प्रवृत्तिरेषा भूतानां ; त्वं तु मिथ्या वि-द्वन्वसे । ११
 “अथ धर्म-विदो ये ये, तां स्तान् पृच्छामि, नेतरान् ;
 ते हि दुःखमनुपाप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे । १२
 अष्टकाः, पित्र-दैवत्वः, कार्याभि-प्रसृतो जनः,—
 अन्धस्वोपद्रवं पश्य । सृते किमवशिष्यते ? १३
 यदि भुक्तमिहान्येन कायमन्धस्य गच्छति,
 दद्यात् प्रवसतः श्रावं, न स पथोदमं वहति । १४
 दान-सं-वर्धना ह्येते पन्था मेधाविभिः कृताः,—
 ‘यज्ञस्व’, ‘देहि’, ‘दीक्षस्व’, ‘तपस्तप्यस्व’, ‘सन्धज’ ! १५

—अहंसि—आत्मन-पदनाशम् । ८ । एक-वेणी-धरा—एक-वेणी-धरत्वम् विरहिणी-
 श्लेषम् । १० । अन्धो राजा—रुज्जनकाद् अन्धः सन्ति राजा भवति । यत्—राज्यं
 कुर्व इति यत् । ११ । यत्र—यत्र भूतेषु । तत्र—तत्र । गतः—जीनः, कथं प्राप्तः । एषा
 —एषा प्राप्ति इषा । प्रवृत्तिरेषा भूतानाम्—सर्व एव मर्त्याः पञ्च-भूतेशो जायन्ते, तेष्वेव
 शीयन्ते च । अतएव न किञ्चित् सङ्घ-कस्मचित् कोऽपि सन्धोऽस्तीति वीथम् ।
 वि-द्वन्वसे—राज्य-रुपात् पुत्रवाचात् इति श्लेषः । १२ । ‘अथ...भेजिरे’—विनाशे सति
 उपार्जित-धर्मस्य कुत्र अवशिष्टतिः ? इति श्लेषः । पृच्छामि—प्रीचामीति पाठान्तरम् ।
 १३ । अष्टकाः—अष्टाष्टकः, प्राधान्येन ईमन्-त्रिविधोः अष्टाष्टकः ; अष्टकासु
 अर्धस्यानि पित्र-श्रावणानि । पित्र-दैवत्वः—अष्टकासु अर्धस्यः पित्र-वन्नः । कार्याभिप्रसृतः
 —अर्धस्य-धर्मैश्च प्रसृतः । उपद्रवः—वि-नाशः । १४ । दद्यात्—प्राप्त-काशे विधिच्छिन् ।

“स ‘नास्ति पर’ इत्येतां कुब बुद्धिं, मद्वा-मते ।

परोक्षं मा मतं कार्षीः ; प्रत्यक्षं कुब, राघव । १६

सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य, सर्व-शोक-वि-दर्शनीम्,
राज्यं त्वं प्रतिपद्यहीष्य, भरतेन प्रसादितः । १७

रघुर् दक्षीणः समरो दुष्कृतश्च नरर्षभः, —
एते चान्ये च बहवो नर-श्लोकाधिपोत्तमाः, १८

प्रियान् पुत्रां च दारां च हित्वा, कास-वशं मताः ।
एतेषां नाम-मात्राणि श्रूयन्ते हि मही-चिताम् । १९

यद्येतान् काङ्क्षते यत्र, स च तां स्तत्र मन्वते,
इति नास्ति व्यवस्थास्मिन् । क्वेदं सन्निष्ठते जगत् ? २०

अयमेव परो लोकस्, तस्मात् त्वं सुख-भाग् भव ;
न हि धर्म-परः सर्वः सुखायैवोपपद्यते ।” २१

इति श्रुत्वा वचस्तस्य, मन्द-कोपोऽपि, राघवः
अ-शेषं परि-चुक्रोध, नास्तिक्यमनुदर्शितः । २२

पाणिनिः, १।१।१६१ । पथोदगम्—पथियम् । १६ । कस्य—देव-पूजां कुब ।
देहि—अन्नदि इति श्रेयः । दीक्षस्व—यामार्थम् इति श्रेयः । तपः—चान्द्रावनादि ।
सन्त्य [संसारम्]—प्रव्रज । प्रथमा पंक्तिः—[एवम्-परा] द्वाभ-संबन्धेना
(दाम-इति साधन-भूताः) एते (वेदादयो) यन्वाः शेषाणिभिः (वार्तादिना क्रीयमे
कृतं पद्यभिः पश्चितैः) कृताः । १६ । परः—परो शोकः । परोक्षम्—अनुमान
शब्दादि-वचस् । प्रत्यक्षम्—इन्द्रिय-याच्यम् [मतम्] । १७ । सताम्—प्रत्यक्ष चित्तस्वैव
सकलं वदताम् । ‘स ताम्’ इति नीरेसिचो-धृतः पाठः । स [त्वं] ताम् (उक्ताम्) ।
सर्व-शोक-वि-दर्शनीम्—सर्व-शोक-हित-दर्शनीम् । १८ । मही-चिताम्—भू-पतिः, राजा ।
२० । काङ्क्षते—काङ्क्षति । चान्ये-पदमार्थम् । सन्निष्ठते—अवतिष्ठते । ‘समव-प्र-दिष्यः
कः [चान्ये-पदम्]’,—पाणिनिः, १।१।२९ । २१ । उपपद्यते—उपपन्नो जपति ।

उवाच च वचः क्लिष्टित्, स-क्रोधो, लक्ष्मणायजः,—

“नाहं पिह्य-समादेशाद् विचलेयं, समाहितः । २३

यद्यहं जीवतः कृत्वा वचः, कुर्यां मृतेऽन्यथा,
ननु सर्वस्य लोकस्य क्लीव-ग्रहणमाप्नुयाम् । २४

न ह्यहं, हेतु-वचनेरेभिरिव निरर्थकैः,
त्वया चालयितुं शक्यो, वामैरिव मही-धरः । २५

“कर्मणामपि वेफलं यदाद्य, बहु-गर्हितम्,
एतदप्यर्थ-विहितं नोदाहर्तुमिहार्हसि । २६

यदा क्रतु-शतैरिन्द्रः प्राप्तः स्थानं, सुराधिपः,
प्रमाणं तद् ऋतं चैव । कस्मात् तद् वि-तथं तु ते ? २७

स्वस्थात्रेय-सुतश्चापि मम मित्रं च कौशिकः,
तपोभिः स्थान-माहात्म्यं प्रापुर् अन्ये तथर्षयः । २८

“भवत्विदं कर्तुमिहाद्य निष्फलं,

यथा तथा वासु यथा त्वमिच्छामि ;

पितुर् नियोगान् न चलेयमाहताद्,

व्रतान् महर्षिः परमादिवाहितात् । २९

“कुलीनम-कुलीनं वा नरं पुरुष-मानिनम्

चारित्र्यमेव ह्याचष्टे, शुभं वा यदि वाशुभम् । ३०

२३। विचलेयम्—अव्यवसाये लिङ्। २४। क्लीव-ग्रहणम्—क्रीव इति नाम्ना लो-
करणम्। २५। हेतु-वचनेः—हेतु-वादेः, युक्तिभिः। २६। अर्थ-विहितम्—पुरुषार्थ-
विहितम्। उदाहर्तुम्—वक्तुम्। २७। ऋतम्—सत्यम्। वि-तथम्—मिथ्या। २८।
स्वस्थात्रेयः—कथिद वैदिक ऋषिः। स हि ऋग्-वेद-संहितायाः पञ्चम-मण्डलस्य
पञ्चाशत्तमस्य एक-पञ्चाशत्तमस्य च मूलस्य रचयिता। २९। यथा तथा—यथा कथञ्चित्;

राज-वृत्तं किल लोकः क्षत्त्रः समनुवर्तते,—

यद्-वृत्ताः सन्ति राजानम् तद्-वृत्ताः सन्ति मानवाः । ११

मत्स्यं चैवानृशंस्यं च राज-वृत्तं समात्मम्,

तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं, सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । १२

“दत्तमिष्टं हुतं चैव तपो यज्ञाश्च केवलाः—

सत्य-मूलानि सर्वाणि, सत्यान् नास्ति परं तपः । १३

ऋषयो देवताश्चैव सत्यमेव समासते,

सत्य-वादी हि लोकेऽस्मिन् प्रेत्य गच्छति सद्-गतिम् । १४

उद्-विजन्ते यथा सर्पात्, तथैवानृत्तिकाम् जनात् ;

धर्मः सत्य-परो लोके ; मूलं धर्मस्य सत्यता । १५

सत्यमेवेश्वरो लोके, सत्ये श्रीर् नियतं स्थिता ;

सर्वं सत्य-प्रतिष्ठानं ; तस्मात् सत्य-परो भवेत् । १६

नैव लोभान् न मोहाद् वा नाप्य-ज्ञान-समन्वितः

सेतुं सत्यस्य भेतुस्वामि, गुरुं सत्य-प्रतिश्रवम् !” १७

येन केनचित् प्रकारेण। आदितात्—यद्-इति। इत्यर्थः । १०। आरिष्याम्—आचारः ।

११। सत्यमेव—सत्य वचनमेव। आनृशंस्यम्—भूतानुकम्पा। समात्मम्—अ-नादि-
ब्राह्म सिद्धम्। राज-वृत्तम्—राजाचारः। सत्यात्मकम्—सत्यैक प्रतिष्ठितम्। १२।

केवलाः—क्षत्त्राः, समासाः, entire. ‘सत्य मूलानि सर्वाणि—[दान-इवनादीनि
प्रतिपादयतां वेदानां सत्य प्रतिष्ठानत्वात्। वेदा हि सत्यादीचरात् आस-प्रज्ञासयत्
आविर्भूताः।] दानम्—दानम्। हुतम्—इवनम्। १३। समासते—नियामकत्वेन
श्री-कुर्वन्ति। १४। उद्दिजन्ते—विभ्रति। अत्यतिक्रान्—अत्यतिकः, मिथ्या-वादिनः।

१५। सत्यमेव—सत्य-पद वाच्य एव। १६। लोभात्—राज्यस्य इति शेषः। मोहात्—
धर्म-विषयरथात्। अ-ज्ञान-समन्वितः—[प्रतिज्ञा-स्वामि यो दीयन्त्य] ज्ञानेन अ-शुद्धः।

सत्य-प्रतिश्रवम्—सत्य-प्रतिश्रवम्।

चतुर्विंशः सर्गः ।

भरत-श्ववसायः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ह,—

“मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिक्रामिः सतां गतिम् । १

इमा हि ताः परिषदः श्रेष्ठयश्च समागताः—

एष, पुत्र, सतां धर्मो—नातिक्रामिः सतां गतिम् । २

ब्रह्माया धर्म-शीलाया मातुरईसि लज्जितुम् ;

तस्यासु वचनं कुर्वन् नातिवर्तस्व सद-गतिम् । ३

भरतस्य वचः कुर्वन्, याचमानस्य, राघव,

पाप्मानं नातिवर्तस्व, सत्य-धर्म-परायण ।” ४

एवमुक्तः, स, मधुरं गुरुणा, राघवः, स्वयम्,

प्रत्युवाच तद्यासीनं वशिष्ठं, पुरुषर्षभः,— ५

“माता-पितृषु यद् वृत्तं सम्यक् कुर्वन्ति मानवाः,

न स्व-प्रतिकारं ताभ्यां, मात्रा पित्रा च यत् कृतम् । ६

स हि राजा दमरयः, पिता, जनयिता मम ;

प्रतिघातं मया तस्य न कार्यं वाक्यमग्यथा ।” ७

१। कुर्वन्—इती ऋट् । ‘वचव-इत्सोः त्रिधायाः’,—पाणिनिः, १।१।१२६। चति-
क्रामिः—प्राप्त-काशे चिद् । पाणिनिः, १।१।१६९। २। परिषदः—समितयः, नीछः,
councils. श्रेष्ठयः—शिल्पि-संघतयः, artisans' guilds. ३। चतिवर्तस्व—
चतिक्रामिः, उल्लङ्घय । प्राप्त-काशे षीट् । पाणिनिः, १।१।१६९। ६। प्रतिघातः—
परिघोचः । ७। जनयिता—उत्पादकः, न वीर्यं पायकः ।

एवमुक्ते तु रामेच, भरतस्तदनन्तरम्
उवाच, विपुलोरस्कः, स्रुतं, परम-दुर्मनाः, — ८

“इह मे खण्डिले शीघ्रं क्रियतां संस्तरः कुशैः ।
प्रायं प्रत्युपवेक्षामि यावन् मे न प्रसीदति । ९

अनाहारो, निरालोको, धन-हीनो यथाससः,
शये पुरस्ताच् छासायां, यावन् न प्रतियास्यति ।” १०

स तु, राममभिप्रेक्ष्य, भरतश्च, सु-दुर्मनाः,
कुशास्तरैरुपस्थाप्य मूमावेवास्तृषात् स्वयम् । ११

तमुवाच भद्रा-तेजा रामो, राजर्षि-जन्दनः,—
“किं मां, भरत, कुर्वाचं, तात, प्रत्युपवेक्षसि ? १२

ब्राह्मणो श्लोक-पार्श्वेन शयानस्तु पुरं दहेत्,
न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने । १३

उत्तिष्ठ, राज-शार्दूल, द्वित्वैतद् दारुचं व्रतम् ;
अयोध्यां गच्छ शीघ्रं त्वं ; कुरु सत्यं-पितुर् वचः ।” १४

पासीनश्चेवं, भरतः पौर-जानपटं जनम्
उवाच, सर्वतः प्रेक्ष्य,—“किमायं नाशु-याचय ?” १५

८ । विपुलोरस्कः—विशाल-वचाः । ९ । खण्डिले—सम-भूमौ । प्रत्युपवेक्षामि—
प्रत्युपवेशनं करिष्ये । प्रत्युपवेशनम्—उपरोहन्वन् पर-शर-समीपे कुशेषु, वापत्
शार्क-सिद्धिं, निराहारतया चतुर्विंशतानन्तर एक-पार्श्वेनैव, पार्श्वान्तर-परिष्ठित-
पश्चिमेन, शयनम् । १० । निरालोकोः—इष्टि-पात-विमुक्तः । आलोकोः—दर्शनम् ।
११ । उपस्थाप्य—आवाहनम् इति शेषः । आस्थाप्यात्—[कुशास्तरान् (कुश-शब्दां)]
रचितवान् । १२ । ब्राह्मणः—‘अनादिना विद्वोजितः’ इति शेषः । एक-पार्श्वेन शयनः
—प्रत्युपवेशनं कुर्वन् । मूर्धाभिषिक्तानाम्—अभिवाचाम् । १५ । पासीनः—प्रत्युपवेष्टः ।

- ते तमूचुर् महात्मानं पौर-जानपदा जनाः,
 भरतं, वाक्य-रत्नाक्षं, रामानुनय-विह्वलम्,— १६
- “अभिजानीमः काकुत्स्थं सत्य-धर्म-परायणम् ।
 वक्तुं न शक्नुमः खेहाम्—न हि नः शोषते वचः । १७
- पितुरेष, महा-भागो, वचनं परि-पालयन्,
 न गुरुणां न मातृणां न तव श्रोतुमिच्छति । १८
- नेव शक्यश्चास्यितुं सत्यात् सत्य-परायणः,
 हिमवानिव शैलेन्द्रो वायुना हुम-वैरिणा ।” १९
- पौराणां तु वचः श्रुत्वा, राघवः, पौर-वत्सलः,
 प्रहर्षमतुलं लेभे, प्रहृष्टचेदमब्रवीत्,— २०
- “पौराणां नृप-भक्तानामेतत् स्व-सदृशं वचः ।
 किमस्मां स्ते परिक्लिश्य ? भरत, प्रतिगम्यताम् । २१
- महार्णवः शोषयितुं भवेच् छक्यो, नदी-पतिः ;
 अहं तु शासनं, वीर, न करिष्येऽनृतं पितुः ।” २२
- एवं तद् वचनं श्रुत्वा, भरतः पार्थिवात्मजः,
 विवर्ण-वदनो भूत्वा, परं दैन्यमुपागतः । २३
- स, दर्भ-शयनात् तस्मादुत्थाय, भरतस्तदा,
 उपसृग्योदकं, वीरो, वाक्यमेतदुवाच ह,— २४
- “शृणु मे परिषदो, मन्त्रिणो, मातरस्तथा,
 अनुरक्ताश्च सुहृदः, पौर-जानपदास्तथा,— २५

विशुद्धं दातुमिच्छामि गर्हितस्यास्य कर्मणः,—
न राज्यं पितरं याचे, नाशुशोचामि मातरम्,
आयं परम-धर्मज्ञं नावजानामि राघवम् । २६

यदि त्ववश्यं वस्तव्यं—कर्तव्यं वचनं पितुः,
अहमेतानि वत्स्वामि वर्षाशीघ्रं क्षतुर्दश ।” २७

धर्मात्मा स तु, तथ्येन, भ्रातुर् वाक्येन विद्वितः,
उवाच रामः, सं-प्रेक्ष्य पौर-ज्ञानपटं जनम्,— २८

“वि-क्रीडमाहितं दत्तं यत् पित्रा जीवता मम,
तन् न लङ्घयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा । २९

जानामि भरतं शान्तं गुरु-सत्कार-कारिणम् ;
सर्वमेवात्र कल्याणं प्रत्याशंसे महात्मनि ।” ३०

पञ्च-विंशः सर्गः ।

न्यास-लाभः ।

अथाप्रतिम-तेजोभ्यां भ्रातृभ्यां लोम-हर्षणम्,
विद्विताः, सङ्गमं प्रेक्ष्य, समवेता महर्षयः । १

स्त्रस्त-गात्रसु भरतो, वाचा सं-सख्यमानया,
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पनरन्नवीत्,— २

२६। न याचे—न याचितवान् । वर्तमान-साम्रोज्ये वर्तमानवत् प्रयोगः ।
पाणिनिः, १।३।१११। नाशुशोचामि—न शोचामि । नावजानामि—न चवमन्वे ।

२८। वि-क्रीडम्—अ-परोडासेन, वाचाप्येन । क्रीडः—परोडासः । पाण्डित्यम्—
व्यस्यम् । ३०। प्रत्याशंसे—आशंसे, I hope for.

१। भ्रातृभ्याम्—भ्रातृः । इतीया चार्षी । २। सख्य-ज्ञानः—विशिष्टाङ्गः ।

“रक्षितं सु-महद् राज्यमहमेकसु नीतसहे,
 पौर-जानपदं चापि राज्ये रक्षयितुं जनम् । ३
 ज्ञातयथापि योधाश्च मित्राणि सु-हृदस्तथा
 त्वामिव प्रतिकाङ्क्षन्ते, पर्जन्यमिव कर्षकाः । ४
 हृदं च राज्यं, धर्म-ज्ञ, सर्वं त्वं प्रतिपद्य हि ।
 शक्तिमान् न हि, काकुत्स्थ, लोकस्य परि-पालने ।” ५
 तमङ्गे भरतं कृत्वा, रामो वचनमब्रवीत्,
 श्यामं, मलिन-पत्राक्षं, मत्त-हंस-गति-स्वगम्,— ६
 “इयं ते यादृशी बुद्धिः स्व-भावाद् विनयाश्रया,
 भृगुमुत्सहते सेयं त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे । ७
 अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः
 पूर्वं कार्याणि संस्मृत्य सु-सं-चिन्त्य हि, कारयेत् । ८
 चन्द्रादपक्रमेत् लङ्घीर्, हिमवांश्च परिव्रजेत्,
 अतीयात् सागरो वेलीं, न प्रतिज्ञामहं पितुः । ९
 कामाद् वा यदि वा लोभान्, मात्रा ते यदिदं कृतम्,
 न तन् मनसि कर्तव्यं, वर्तितव्यं च मादृशत् ।” १०

वाचा—स्वरिष । स-सञ्जमानवा—चक्षुःशला, क्षम्यमानवा । ३ । एकः—स-सहायः ।
 नीतसहे—न ब्रह्मोमि । ४ । ‘मित्रम्’ ‘सु-हृत्’ च—‘स-जान-सहसो वन्दुः स देवानुमतः
 सु-हृत्, एक-क्रियं भवेत् मित्रं सम-प्रायः सखा मतः’ । प्रति काङ्क्षन्ते—प्रति-काङ्क्षन्ति ।
 आकाने-सदमार्गम् । ५ । प्रतिपद्य—प्रतिपद्यस्य, लो-कुक्ष । परकी-पदमार्गम् । शक्तिमान्
 —चक्षुःशला शिवः । ८ । अमात्यैः—प्रधान-मन्त्रिभिः । मन्त्रिभिः—उप-मन्त्रिभिः ।
 कारयेत्—‘धत्ते’ इति शिवः । कर्षाः-चि-कर्तृर्षेकस्त्रि-प्रयोग्यत्वम् षी । पश्चिभिः,
 १।७।१३ । प्रवीण्ये इतीया । ९ । अपक्रमेत्—अपक्रामेत्, अपगच्छेत् । लङ्घीर्
 चार्थः । अतीयात्—अतिगामेत् । न—न अतीयात्, न अतिगामेत् । १० । कामात्—

एवमस्त्विति वाक्यं तु भरतो राममब्रवीत्,
तेजसादित्त्व-सद्भावं, प्रतिपच्-चन्द्र-दर्शनम् । ११

ततः, पादौ हि सं-सृज्य, भरतो व्यपतत् चित्तौ,
वदन्तितराम्, धार्तः, ब्रूवाद् वृष इव च्युतः । १२

मातरचास्य ताः सर्वाः, सीता च जनकात्मजा
परुदं स्तस्य कारुण्याद्, वाप्य-प्रसूवचैर् सुखैः । १३

स-योध-श्रेष्णि-निगमः, सोपाध्याय-पुरोहितः,
तस्मिन् सुहृते, दुःस्वार्तः सर्वः प्रवदितो जनः । १४

भरतं वाप्य-पूर्वाक्षं, श्लेषादामत-विक्रवः,
गाढमाश्लिष्य, दुःस्वार्तं, रामो वचनमब्रवीत्,— १५

“न त्वां शक्नोम्यहं द्रष्टुमिवम्-भूतं वृषात्म-जम्,
शोक-भार-समाक्रान्तं,—सीदतीव हि मे मनः ।” १६

एवमुक्तसु, भरतः, प्रसृज्वाभ्यु-हतं सुखम्,
पूर्वमुक्त्वा प्रसीदेति, राघवं स ततोऽब्रवीत्,— १७

“अहं हि जीवितेनापि प्रियं कुर्यां तव, प्रभो ;
गमिष्ये सर्ववायोध्यां, मादृभिः सह, राघव । १८

अपि स्मरिष्यसीत्याकी र्, न्यास-धर्मान् वृष-त्रियम्
धारयस्वेति, धर्मज्ञ, समयं, स, ससु, प्रभो ?” १९

स्व-मत-संज्ञान् । आभात्—सद न्यासं न्यास-कर-कामान् । १२ । चतितराम्,—
वदन्तितराम् इति । चन्द्र-दर्शनम् । पादौ हि, १। १। ११ ।
१३ । वाप्य-प्रसूवचैः—सद-वाप्ये । १४ । निगमः—वाचाः, वचि-सहा, trade-
guilds. १५ । विक्रवः—व्याकुलता । १६ । सीदति—अवसन्नं भवति । १८ । वजिष्ये
—वजिष्यति । आत्मनि परमार्थम् । १९ । अपि—अपि । न्यास-धर्मान्—न्यास-

स, प्र-हृष्टतरो, रामो भरतं, नमनोत्सुकम्,
सास्वयित्वा शुभैर् वाक्यैर्, तथैत्यभिदधे पुनः । २०

एतस्मिन्नन्तरे, शिष्याः शर-भङ्गस्य, धीमतः,
उपायनम्, अनुप्राप्ता, गृहीत्वा कुश-पादुके । २१

सुनेस्तु कुशलं पृष्ट्वा, निवेद्य, सु-महात्मनः,
राघवः प्रतिजग्राह ते उभे कुश-पादुके । २२

अब्रवीच् च तदा वाक्यं, ज्ञवीर्षैः परिवारितः,
वशिष्ठो, वाक्य-कुशलो, देव्यं हृषं च वर्धयन्,— २३

“अधिरोप्यार्थं पादाभ्यामिमे गृहीत्वा पादुके ।
एते हि सर्व-लोकस्य योग-क्षेमं करिष्यतः ।” २४

सोऽधिरोप्य, महा-तंजाः, पादुके, व्यपरोप्य च,
प्रायच्छत तदा, धीमान्, भरताय महात्मने । २५

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके, भरतस्तदा
चारुरोह रथं, हृष्टः, शत्रुघ्नेन समन्वितः । २६

धर्ममनुष्ठायः । क्यच् लापे कर्मणि पञ्चमी । व्यास धर्मः—निर्लेप नियमः । समयः—
आचारः । इत्याहोः समयमित्यन्वयः । २० । अभिदधे—कथे । २१ । उपायनम्—
उपहारः । कुश पादुके उपायनं गृहीत्वा इत्यन्वयः । २२ । निवेद्य—‘आत्मनः
कुशलम्’ इति श्रेयः । २३ । परिवारितः—परिवर्धितः । २४ । पादाभ्याम्—
पादौ । इतीया आर्षो । योग-क्षेमम्—योगः—अ-कृत्य-वस्तु-प्राप्तिः ; क्षेमम्—काम्य-
वस्तु-रक्षा । तद्योः समाहारः । २५ । प्रायच्छत—प्रायच्छत, प्र-ददी । आत्मने-पदमार्षम् ।

षड्-विंशः सर्गः ।

अयोध्या-प्रवेशः ।

स्निग्ध-गम्भीर-चोषेण स्वन्दनीनोपयान्, प्रभुः,
 अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्र-विवेश, महा-यथाः, १
 मार्जारोलूक-सङ्घीर्णां, सु-दीन-नर-वाहनाम्,
 तिमिराभ्याहतां—कालीम-प्रकाशां निशामिव, २
 अल्पोष्ण-क्षुब्ध-सलिलां रुद्ध-स्वर-विहङ्गमाम्
 लीन-मीन-भ्रष्ट-ग्राह्यां कृशां मिरि-नदीमिव, ३
 पुष्प-नद्यां वसन्तास्ते मत्त-भ्रमर-नादिताम्
 दुम-दावाग्नि-वि-प्लुष्टां कान्तां वन-लतामिव, ४
 सं-मूढ-निगमां सर्वां संचिन्त-विषयापणाम्—
 प्रच्छन्न-शशि-नक्षत्रां व्यामिवाम्बु-धरैर्-वृताम्, ५
 शुष्क-तोयां महा-मत्स्यैः कूर्मैश्च बहुभिर्-वृताम्
 प्र-भिक्षामिव विस्तीर्णां वापीमपहृतोत्पलाम् । ६

भरतसु, रथ-स्योऽथ, त्रीमान्, दशरथात्म-जः,
 वाहयन्तं रथ-श्रेष्ठं, सारथिं वाक्यमब्रवीत्,— ७

“किन् नु स्वल्पत्र गम्भीरो मूर्च्छितो न निशम्यते
 यथा-पूर्वमयोध्यायां गीत-वादित्र-निस्वनः ? ८

१ । उपयान्—उपनयान् । २ । मार्जारः—विहङ्गः । लूकः—पेचकः ।
 सङ्घीर्णां—समाकीर्णां, व्यामा । तिमिराभ्याहताम्—तिमिरेण (अन्धकारेण) अन्धाहताम्
 (अ-लक्ष्यतां प्रापिताम्) । कालीम्—कृष्णाम् । ३ । क्षुब्धम्—क्षुब्धवितम् । लीनाः—सर्वं
 प्राप्ताः । भ्रष्टः—मन्दरः । ग्राह्याः—कृशीरः । ४ । पुष्प-नद्यान्—पुष्पमन्तोम् । वि-प्लुष्टाम्—
 अति-दग्धाम् । कान्ताम्—कनकीकान् । ५ । सं-मूढाः—सम्बद्ध-मोहं प्राप्ताः । विषयः-

तरुणेश्वर-वेशैश्च नरैरुत्तम-भूषणैः

सम्पतद्भिरयोध्यायां न विभान्ति महा-पथाः ? ८

वारुणी-मद-गन्धश्च मास्य-गन्धश्च, मूर्च्छितः,

धूपनागुरु-गन्धश्च न प्र-वाति यथा पुरा ? १०

यान-प्र-वर-घोषश्च, स्निग्धश्च हय-निस्वनः,

मत्स-नाग-निनादश्च श्रूयते न, यथा पुरा ?” ११

सप्त-विंशः सर्गः ।

पादुकाभिषेकः ।

स, वल्कल-जटा-चीर-मुनि-वेश-धरः, प्रभुः,

नन्दी-ग्रामेऽवसद्, दीनः, स-सेन्यो भरतस्तदा । १

पादुके त्वभिविष्टाश्च नन्दी-ग्रामे, पुरोत्तमे,

भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् । २

एवं कास्तो व्यतिक्रामद् भरतस्व महात्मनः,

यावदागमनं तस्य रामस्त्राक्षिष्ट-कर्मणः । ३

इत्यार्षे श्री-कहू-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्रां संहितायाम्,
अयोध्या-काण्डम् ।

—विक्रयः। आपणः—निवद्या, a market. योः—आकाशः। चन्द्र-धरः—सूर्यः।

८। प्र-मिथान्—वदन्त। वि-दीक्षान्। वापी—दीर्घिका। ९। सम्पतद्भिः—नन्दैः।

महा-पथाः—राज-मार्गाः। १०। मूर्च्छितः—व्यातः। धूपनः—ग्राह्य इत्य-निर्वाहः,

धूपनं, incense. चन्द्र-जटा-चन्दनम्, aloe wood. ९—११। प्रति-वाक्यं ‘किम्

सु खल्वत्र इति पदोद्भवोऽध्याहारः।

३। व्यतिक्रामत्—व्यवक्रामत्। चक्रामनामान्। आर्षः। यावदागमनम्—

यावदागमन-पर्यन्तम्। काण्ड-योनि इतिवा।

इति मणि-किरिटे नाम कहू-रामायण-उपाख्येऽध्या-काण्डम् ।

षष्ठ

श्री-लघु-रामायणे

अरण्य-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अत्रेराश्रमः ।

“मयेह भरतो दृष्टो मातरो नामरास्तथा,
महान् मे हृदये तापस्तान् नित्यमनुशीलतः । १

स्नाभ्यावार-निवेशे तु तेन चेह निवेशिते,
इय-इक्षि-करीषाभ्यामपमर्दः कृतो महान् । २

तस्मादन्यत्र गच्छाम,”—इति निश्चित्वा, राघवः
प्रातिष्ठत ततः, सार्धं सीतया लच्छात्रेण च । ३

सो, ऽत्रेराश्रममासाद्य, ववन्दे तं तपो-धनम् ;
तं चापि भगवानत्रिः पिष्टवत् प्रत्नपूजयत् । ४

स्वयमातिथ्य-सत्कारं कृत्वा रामाय, सत्-कृतम्
सौमित्रिमथ सीतां च यथावत् पर्यसान्त्वयत् । ५

१ । स्नाभ्यावारः—स्नाना । निवेशः—त्रिपरम् । इयः—अयः । करीषः—इक्षु-
मोजवत्, [अन्न] पृष्ठ-पाक्षित-पत्रोः शब्द विज्ञा । अपमर्दः—भूषित-वर्षिता । इ ।
आतिथ्य-सत्कारः—आतिथ्यः (अतिथ्ये साधुः) सत्कारः (पूजा) । पर्यसान्त्वयत्—

यज्ञीं च च, महा-हृदां सिद्धां हृदां तपस्विनीम्
 चणसूयां, महा-भागां, सर्व-भूत-हिते रताम्, ६
 “प्रतिपद्यन्ती च वैदेहीम्,” इत्याह सुनि-पुङ्गवः,
 “योऽवस्य प्र-कामैस्त्वं राम-यज्ञीं यशस्विनीम्” । ७

शिक्षितां, पतितां, हृदां, अरा-पाण्डर-मूर्ध्वजाम्,
 प्र-तनुं, वेपमानाङ्गीं प्रवाते अहङ्गीं यथा, ८
 तां, तु, सीता, महा-भागामनसूयां, हृत-व्रताम्,
 अश्ववादयत क्षिप्रं, भ्रुवती “मैत्रिली ह्यहम्” । ९

ततः सीतां महा-भागां हृदा, सा ब्रह्म-चारिणी
 उवाच, कुशलं पृष्ट्वा,—“दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे । १०

त्वज्जा प्राति-जगं, सीते, सुखं मानं च, भाविनि,
 अनुरागाद् वने रामं दिष्ट्या त्वमभिगच्छसि । ११

सम-स्यो वि-वम-स्यो वा, पापो वा यदि वा शुचिः,
 यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ।” १२

सा, त्वेवमुक्त्वा, वैदेही, भगवत्खानसूयया,
 प्रतिपूज्य वचो, हृष्टा, वक्तुं समुपचक्रमे,— १३

“नेदमाश्चर्यम्, आर्ये, यत् त्वमेवमनुभाषसे ।

विदितं तु मयाप्येतद् यथा स्त्रीणां पतिर् गतिः । १४

प्रीति-युक्तेन चक्षुषा अपश्यत् । ७ । प्र-कामैः—यद्येष्ट-काम्य-वस्तुभिः । ८ । शिक्षिताम्
 —अश्व-सन्धि-वश्याम् । पाण्डराः—गजाः । मूर्ध-जाः—केशाः । प्र-तनुम्—पति-चीक्षाम् ।
 ११ । अभिगच्छसि—अनुगच्छसि । १२ । सम-स्यः—सम्पन्नः । वि-वम-स्यः—विषयः ।
 महोदयाः—अत्युन्नताः ।

यद्यप्येष भवेद् भर्ता समार्ये गुण-वर्जितः,
अद्वैतनोपचर्यसु तथापि-नियतं मया ; १५

किं पुनर् यो गुण-श्लाघ्यः, सानुक्रीशो, जितेन्द्रियः,
स्थिरानुरागो, धर्मात्मा, पित्रोः प्रियतरः, सदा ? १६

आगच्छन्तीं च वि-जनं वनं श्रुत्वा यदन्वशात्,
समाहितवती, पूर्वं, हृदये तत् स्थिरं मम । १७

पाणि-ग्रहण-काले तु यत् पुरा पावकान्तरे
अनुशिष्टा जनन्या हि, तच्च च मे हृदि वर्तते ।” १८

तच्च चानसूया सं-हृष्टा श्रुत्वा वचनमुत्तमम् ;
शिरस्थाघ्राय चोवाच मैथिलीं, हर्ष-गदगदा,— १९

“उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव, मैथिलि,—
प्रीताश्रमिण । तद्, ब्रूहि, प्रियं किं करवाणि ते ।” २०

मैवं तस्मा वचः श्रुत्वा, विन्मितामनु-वि-स्मिता,
ज्ञतमित्यब्रवीत् सीता, तपो-बल-समन्विताम् । २१

सैवमुक्त्वा, तु, धर्म-ज्ञा, तदा पीततराभवत्,
सकलं च प्रसादं च कुर्वती, तामुवाच ह.— २२

“अङ्ग-रागेण दिव्येन रत्नाङ्गी जनकात्मजे,
मया दत्तेन, सु-भगे, भूषिता विचरिष्यसि । २३

१५ । अद्वैतन—अनन्य-मनसा । उपचर्य—सहित यः । १६ । गुण-श्लाघ्य—गुण-
श्लाघ्यः (प्रशंसनीयः, स्पर्शनीयः इत्यर्थः) । पित्रोः—माता-पिताः । १७ । समाहितवती—
समाहितवती । १८ । पावकान्तरे—अग्नि-व्यवधाने । २१ । विन्मितामनु-वि-स्मिता—प्रथमं
ज्ञात-विद्यया पश्चात् सञ्जात-विद्यया । अनु-योगं दितं यः । ज्ञतम्—[भवत्या अनुग्रहेणैव
सर्वं मे] पूषम् । न किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति भावः । २२ । अङ्ग-रागः—अङ्ग-

अथ-प्रवृत्ति—भद्रं ते ! —मण्डलं लघु शाश्वतम्,
अनुलेपश्च सु-चिरं गात्रान् नापमिष्यति ।” २४

सा वासांस्वङ्ग-रागं च भूषणानि स्रजस्तथा
मैघिली प्रतिजवाह, प्रीति-दायमनुत्तमम् । २५

तां विनीतानुपासीनामनस्रया, दृढ-व्रता,
वचनं वल्लुमारिभिः सीतां, कमल-लोचनाम्,— २६

“रविरस्तं गतस्त्वेष, वृत्ता च रजनी शुभा,
अङ्ग-नक्षत्र-सम्पूर्णा, वि-मला, वि-मलानने । २७

द्विषसै विप्रकीर्णानामाहाराद्यं च, मैघिलि,
समागतानां नीडेषु, पक्षिणां श्रूयते स्वनः । २८

गत्वा सरो ऽभिषेकार्थम्, अमी कलस-पाण्ड्यः
मुनयो वि-निवर्तन्ते, सखिलाद्भुत-वस्त्रालाः । २९

अम्बि-होत्रेष्वृषीणां च हुतेषु विधि-पूर्वकम्
कपोताङ्गादयो धूमो दृश्यते वि-मले ऽम्बरे । ३०

अस्य-वर्षाच्च तरवो घनी-भूताः समन्ततः
विप्रकीर्णं शुभे देये प्रकाशन्ते यथा न-गाः । ३१

निशाचराणि सस्त्वानि प्र-चरन्ति समन्ततः ;
तपो-वन-शृगाद्येभिः वेदी-मध्येषु शेरते । ३२

रजनी-करीं द्रव्यम् । २४ । मण्डलम्—प्रभा-मण्डलम्, a halo. अनुलेपः—द्वि-
जन्म-द्रव्यम्, कलसम् इत्यर्थः । २७ । वृत्ता—प्रवृत्ता, पारव्या । २८ । विप्रकीर्णानाम्—
इत्यन्तो विधिप्रानाम्, अतुर्विषु सचरताम् । २९ । अमिष्यति—आनम् । ३० ।
कपोताङ्गादयः—कपोताङ्गवत् (पारावत-कण्ठवत्) अदयः (नैचकः, शृङ्गः) ।
३१ । विप्रकीर्णं—हु-विन्दने । न-गाः—पर्वताः । ३२ । समन्ततः—समन्तान्,

परस्व-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—दण्डकारण्य-प्रवेशः । १६३

संप्रवृत्ता निशा, सीते, नचत्र-ग्रह-मण्डिता ;
 ज्योत्स्ना-प्रावरणसेन्दुर, दृश्यते ह्युदितोऽम्बरि । ३३

गम्यताम्—अनुजाने त्वां—पार्श्वं रामस्य, मैथिलिः,
 कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहं, साधि, तोषिता । ३४

अलङ्कृत्य तावत् त्वं प्रत्यक्षं मम, मैथिलि ;
 निर्वृताहं भविष्यामि दृष्ट्वा त्वां समलङ्कृताम् ।” ३५

ततः, स्वयमलङ्कृत्य, सीता, सुर-सुतोपमा,
 अभिवाद्यानसूयां तां, ययौ, राघवमीक्षितुम् । ३६

प्रहृष्टोऽथाभवद् रामो लक्ष्मणस्य, महा-यथाः,
 मैथिल्या सत्-क्रियां लब्धां दृष्ट्वा, स्त्रीभिः सु-दुर्लभाम् । ३७

ततस्तां शर्वरीं पुण्यां, प्रियया सह, राघवः
 उवास, परम-प्रीतस्, तस्मिन् मुनि-वराश्रमे । ३८

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायाम्, उपापृच्छति राघवे,
 हुताम्बि-होत्रो भगवान् राममत्रिरभाषत,— ३९

“एष पन्था महर्षीणां, फलान्धाहरतां, वने ।
 अनेन त्वं वनं दुर्गमितोऽन्वदु गन्तुमर्हसि ।” ४०

द्वितीयः सर्गः ।

दण्डकारण्य-प्रवेशः ।

प्रविश्यन् स महारण्यं, दण्डकारण्यमुत्तमम्,
 ददर्श रामो दुर्धर्षं तापसान्वम-मण्डलम्, १

चतुर्दिशु । ३३ । प्रावरणम्—उत्तरीयम्, आवरण-वस्त्रं वा । ३८ । उपापृच्छति—
 उपाश्रयमानि, आश्रयमानि, प्रस्नान-वादि उपाश्रयानि । परस्वै-परमार्थम् ।

१ । दण्डकारण्यम्—वर्मदा-नोदावर्तीवर्षे दण्डि नाम महामण्डलम्, अनेन

कुश-चीर-परिच्छिन्नं, ब्राह्मण लक्ष्मण समाहृतम्,	
दुष्यवेशं, दुरालख्यं, सूर्य-मण्डल-वर्चसम्,	२
विशालैरन्वि-शरणैः सुग्-भाण्डे रुचिरैः शुभैः	
महद्भिस् तोय-कलसैः फल-मूलैश्च शोभितम्,	३
पारश्वैश्च महा-वृक्षैः पुष्प-स्वादु-फलैर् हृतम्,	
विचित्र-पुष्पैस् तरुभिः पद्मिनीभिः सु-शोभितम्,	४
फल-मूलाशनैर् दाम्भैश् चीर-क्षणाजिनाम्बरैः	
सूर्य-वेष्टानर-निभैः पुराणैर् मुनिभिर् हृतम्,	५
बलि-होमार्चितं, पुष्पं, ब्रह्म-घोष-निनादितम्,	
नाना-विनियताहारैः शोभितं पुरुषर्षभैः ।	६
तद्. ब्रह्म-भवन-प्रख्यं, ब्रह्मर्षि-गण-सेवितम्,	
ब्रह्म-भूतैर् महा-भागैर् ब्राह्मणैरुपशोभितम्,	७
नाना-पद्मि-रुतै रभ्यं, नाना-मृग-समाहृतम्,	
दृष्ट्वैव राघवो दूरात् तापसाश्रम-मण्डलम्,	८
अभ्यागच्छन्, महा-तजा, वि-ज्यं कृत्वा महद् धनुः,	
सीतयानुगतो, धीमान्. भ्रात्रा वै लक्ष्मणेन च ।	९

व्याजम्, प्रायेण इदानीन्तना महा-राज्ञो देशः । दुष्येषु- (रलो वासात्) अशक्य
 पवेजम् । मण्डलम्-मण्डलः । २ । परिच्छिन्नम्-व्याजम् । ब्राह्मण-ब्रह्म-विद्याधाम
 क्षणिता । लक्ष्मीः-श्रीतिः, निभः । दुरालख्यम्-दुर्दृशम्, दृष्टमत्रकम् । वचः
 -तजः । ३ । पद्मि शरणैः-पद्मि-श्रीव गच्छैः । सुग् (सुग्)-यज्ञाय हृत प्रलेप-
 पात्रम् । रुचिरैः-मनो-हरैः । ४ । पारश्वैः-पारश्व भगैः । ५ । दाम्भैः-जितेन्द्रियैः ।
 वेष्टानरः-अग्निः । पुराणैः-ग्रन्थैः । ६ । बलि-होमार्चितम्-तेजस्वि-होम-बलि-हरणैः
 सत्-ज्ञतम् । ब्रह्म-वेदः । निनादितम्-अश्रितम् । विनियताहारैः-सं-यत्तेन्द्रियैः ।
 ७ । ब्रह्म-भवनम्-ब्रह्म-भोजः । ब्राह्मणैः-ब्रह्म-विद्विः । ८ । वि-ज्यम्-अवरोपित-

- दिव्य-ज्ञानोपपन्नास्ते, रामं दृष्ट्वा, महर्षयः,
 अभ्यागच्छन्त, सु-प्रीता, वैदेहीं लक्ष्मणं तथा ; १०
- साक्षात् सूर्यमिवोद्यन्तं दृष्ट्वा तं धर्म-चारिणम्,
 मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः, प्रत्यगृह्यन्, धृत-व्रताः । ११
- रूपं प्रमाणं लक्ष्मीं च सौकुमार्यं सु-वेशताम्
 ददृशुर्, विस्मिताकारा, रामस्य, वन-वासिनः । १२
- वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैर-निमिषैरिव
 आश्चर्य-भृतं ददृशुः सर्वे ते वन-वासिनः । १३
- मुनयस्ते, ततो, राममतिथिं, स्वयमागतम्,
 महिताः, पर्ण-शालायां वामार्थं सं-न्यवेशयन् ; १४
- पुष्पं मूलं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मने
 निवेद्य खलु धर्मेण, ततः प्राञ्चलयोऽब्रुवन्,— १५
- “त्वं नो धर्मः, पिता, राम, तथा शरण-दः सखा ;
 नगर-स्थो वन-स्थो वा, त्वं नो राजा, रघूत्तम ! १६
- न्यस्त-दृष्ट्वा वयं, राम, जित क्रोधा, जितेन्द्रियाः ;
 रक्षितव्यास्त्वया शश्वद् धर्म-निष्ठास्तपो-धनाः । १७
- एहि, पश्य शरीराणि मुनीनां, भावितात्मनाम्,
 इतानां, राम, रक्षोभिर्, बहूनां, बहुधा, वने ।” १८

बुद्धम्, unstrung. १०। अभ्यागच्छन्त—[रामस्य] समीपमागच्छन्। वाक्ये-
 पदमार्थम्। ११। प्रमाणम्—परिमाणम्। सौकुमार्यम्—सु-कुमारता, पर-
 चित्त-हारित्वम्, मार्दवं सौन्दर्यं नव-वयस्यं च। विस्मिताकाराः—विस्कारित-वैजाः।
 १७। न्यस्त-दृष्ट्वा—न्यस्त-नियन्ताः। शश्वत्—सर्वदा। १८। भावितात्मनाम्—
 [आत्मिण] विप्रोक्षित-चित्तानाम्।

इति श्रुत्वा वधो रामस् तापसानां, महात्मनाम्,
 वृदं प्रोवाच, धर्मात्मा, सर्वानिव तपो-धनान्,— १८
 “स-कामोऽयं वने वासो भविष्यति, यशस्करः,
 सं-रक्षतो मुनि-गणान्, निप्लतो राक्षसान्, मम ।” २०

तृतीयः सर्गः ।

सीतानुजयः ।

प्रस्थितौ धृत-चापौ च तौ निशाम्याथ जानकी
 हृद्यया सिन्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत्,— १
 “यदिदं ते व्यवसितं पर-हिंसा-कृतं व्रतम्,
 अ-स्थाने वैर-करणं तच् च ते समुपस्थितम् । २
 प्रतिघातस्त्वया, वीर, दण्डकारण्य-वासिनाम्
 ऋषीणां रक्ष्य-कृते वधः संयति रक्षसाम् । ३
 प्रस्थितस्त्वं, सह भ्रात्रा, गृहीत्वा स-शरं धनुः ;
 त्वां चैव प्रस्थितं दृष्ट्वा, राम, चिन्ताकुलं मनः । ४
 त्वं हि, वाच-धनुष्याभिर्, भ्रात्रा सह वनं गतः,
 दृष्ट्वा वन-चरान्, नाथ, किं न कुर्याः शर-व्ययम् ? ५
 अत्रियस्य धनुः प्रोक्तं हुताशस्त्रेभ्यर्न यथा ;
 तत्, समीपे स्थितं भूयस्, तेजो मूर्च्छयते बलात् । ६

२० । स-कामः—सार्धकः । निप्लतः—विनाशयतः ।

१ । निशाम्य—दृष्ट्वा । चवमेव पाठोऽप्यर्थं रोचते । ‘निशाम्य’ इति वीरिचिषी-
 प्रकृतकः पठति । निशाम्य—श्रुत्वा । हृद्यया—[युक्तिमत्त्वेन] हृदयहृत्तया । सिन्धया—
 केचन-वदन्तः । २ । अ—एव, निश्चितम् । ३ । संयति—युजे । ४ । हुताशः—हुताशस्त,

एवं हि दृष्ट्वा विज्ञान्तं, वि-व्रस्यन्ति वने-चराः ;
एकान्तेऽपि स्थितास्ते तु वधमिच्छन्ति तावकम् । ७

“पुरा किल, महा-बाहो, तपस्वी संयतेन्द्रियः
कश्चिद्, वन-गतः, सिद्धस्य, तापसारस्वमाश्रितः । ८

तस्य केनचिद्, आगत्य, निशितं सङ्गमुत्तमम्
सन्नास-विधिना दत्तं, पुष्टे महति तिष्ठतः । ९

स, तच्च ह्यस्ममनुप्राप्य, न्यास-रक्षण-तत्-परः,
वनेऽपि न जहात्येनं, रक्षन् प्रत्ययमात्मनः । १०

यत्र गच्छत्युपादातुं पुष्पाणि च फलानि च,
न विना तत्र सङ्गेन याति, न्यास-वि-शङ्कितः । ११

नित्यं शस्त्रं परिचरन्, क्रमेश स तपो-धनः
चकार रौद्रां स्वां बुद्धिं, त्वक्त्वा तापस-निश्चयम् । १२

ततः स, रौद्रया बुद्ध्या, तदानीं धर्म-कर्षितः,
तस्य शस्त्रस्य संसर्गाञ्ज् जगाम निरयं मुनिः । १३

“श्लेहाच्च बहु-मानाच्च स्मारये त्वा, न शिष्यये;
न कश्चिन् मनः कार्यं गृहीत-धनुषा त्वया । १४

राक्षसानां, विना वीरं, वधो, वीर, न बुज्यते ;
अपराधाद् ष्टते नापि हस्तव्या राक्षसास्त्वया । १५

चक्षिः। मूर्च्छयति—वधयति। ७। विज्ञानः—विक्रम-ब्राह्मी, विक्रमनाथः इत्यर्थः।

८। सन्नास-विधिना—न्यास-विधिना, कालान्तरे पादानाम् रक्षणार्थेन स्थापन-

धर्मेणा। १०। जहाति—हन्ति। प्रत्ययः—विद्यायाः। १२। रौद्र—रुद्रीश्वरा,

रौद्र-धर्म-निष्ठा। १४। बहु-मानात्—सम्मानात्, तत्-कर्तृकात् नन सम्मानात्।

चतुर्विधाणां हि शूराणां स्व-धर्म-निरतात्मनाम्
 धनुषा कार्यमेतावद्—भारतानां परि-रक्षणम् । १६
 क्व च शस्त्रं, क्व च रणं, क्व च चात्रं—तपः क्व च ;
 प्रतिषिद्धमिदं सर्वम्—एष धर्मस्तु पूज्यताम् । १७
 त्वमार्यं कलुषं बुद्धिं त्यजन्तां, शास्त्र-गर्हिताम् ;
 गत्वा पुनरयोध्यायां, क्षत्र-धर्मं चरिष्यसि ।” १८

वाक्यमेतत्, तु, वेदेत्या व्याहृतं, धर्म-संहितम्,
 निगम्य, मधुरं, रामो मैथिलीं प्रत्युवाच ह, — १८.

“किं ते वक्ष्यामि, सु-श्रोणि, यत् त्वयोक्तमिदं वचः ?
 चतुर्येर्-धार्यते शस्त्रं नार्त-शब्दो भवेदिति । २०

ते चार्ता दण्डकारण्ये, मुनयः, संशित-व्रताः,
 मां, सीति, स्वयमागत्य, शरण्यं शरणं गताः । २१

वसन्तो, धर्म-निरता, वने, मूल-फलाशनाः,
 न लभन्ते सुखं, सीति, राक्षसैः परिपीडिताः । २२

नियताः सर्व-कालेषु विविधैर्-नियमैर्-वने,
 भक्ष्यन्ते राक्षसैर्-घोरैर्-विक्रतैर्-वन-चारिभिः । २३

ते, भक्ष्यमाणा, मुनयो, दण्डकारण्य-वासिनः,
 अस्मानभ्युपपद्यैव तत्रोचुर्, भय-विह्वलाः,— २४

१६। स्व-धर्म-निरतात्मनाम्—राज्य रक्षणे युद्धं च दीक्षितानाम् । १७। चात्रम्
 —चतुर्यस्य स्वर्गं दुष्ट-वधादिः । २०। नार्त-शब्दः—[रक्षकाभाव-कृतः] भारतानां
 शब्दः । न भवेत्—मा भूत् । उध्यायां निवृत्तिः इति—इत्यर्थम् । २१। संशित-व्रताः—
 सज्जन्-सन्त्यादित-व्रताः ।

परस्मै-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—अगस्त्य-सन्दर्शनम् । १६८

‘कुहाः, प्र-धर्षयन्वयमान् राक्षसाः, पित्रिताग्रनाः ।
रक्षास्त्रां चापमुद्यम्य ; त्वन्-नाथा हि वयं वने ।’ २५

मया चेतद् वचः श्रुत्वा, यत्नेन परि-पालनम्
ऋषीणां दण्डकारण्ये, संयुतं, लोक-साक्षिकम् । २६

तदवश्यं मया कार्यऋषीणां परि-पालनम्,
अनुत्तेनापि, वेदेहि । किं पुनः सत्त्व-संश्रवे ?” २७

ततस्तस्मिन्, म काकुत्स्थः, श्रीमत्याश्रम-मण्डले
न्यवसत्, सु-सुखम्, तैस्त्रैः पूज्यमानो महर्षिभिः । २८

जगाम चाश्रमं तेषां पर्यायेषु महात्मनाम्,
पादाभिवादनं कर्तुं सक्वाशं, राघवस्तदा । २९

तथा सं-वसतस्तस्य मुनीनामाश्रमे सुखम्
रमतस्मानुकूल्येन, ययुः सं-वत्सरा दश । ३०

चतुर्थः सर्गः ।

अगस्त्य-सन्दर्शनम् ।

अथतोऽथ ययौ रामः, सीता मध्ये सु-मध्वमा,
पृष्ठतश्च धनुष्याखिर् लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । १

म, प्रविश्याश्रम-पदं, लक्ष्मणो, राघवाश्रया,
अगस्त्य-शिष्यमासाद्य, वाक्यमेतदुवाच ह,— २

१५। प्र-धर्षयन्नि—सत्त्वक् अभिभवन्नि । पित्रिताग्रनाः—मांस-भक्षकाः ।

१६। संयुतम्—प्रतिज्ञातम् । लोक-साक्षिकम्—लोक-समक्षम् । २७। अनुत्तेनापि
—‘कुहाः प्रधर्षयन्वयमान्’ इत्यादि ऋषिभिः अनुत्तेनापि मया । सत्त्व-संश्रवे—सत्त्व-
प्रविश्यावाम् [सत्याम्] । भवति समीची । ३०। रमतः—रममाणस्य । परस्मै-पदमात्रम् ।

“राजा दश-रथो नाम । ज्येष्ठस्तस्य सुतो, बली,
रामो नाम, महा-भाग, मुनिं द्रष्टुमिच्छति । ३

लक्ष्मणो नाम तस्मात् भ्राता तदनु-जो हितः ।
स-दारः, सह-तेजस्वी, मुनिं द्रष्टुमिच्छति ।” ४

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य, तपो-धनः
तथेत्युक्त्वाश्रम-पदं प्र-विवेश निवेदितुम् ; ५

प्रविश्य चाग्नि-शरणां, तस्यै, दुष्-प्र-धर्षणम्,
कृताञ्जलिरुवाचेदं वचनं, स्रष्टव्या गिरा,— ६

“पुत्रो दशरथस्यासौ, रामो नाम, महा-यथाः,
सह भ्रात्राश्रम-हारि भार्यया सह तिष्ठति” । ७

ततः, शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं स-लक्ष्मणम्,
वैदेहीं च महाभागाम्, इदं वचनमब्रवीत्,— ८

“दिष्ट्या, रामो, महा-बाहुः, स-भार्यो, मामुपागतः ;
मनसा काङ्क्षितं तस्य ममाप्यागमनं स्वयम् । ९

गम्यताम्,—सत्-कृतो रामः, स-भार्यः, सह-लक्ष्मणः,
प्रवेक्ष्यतामिह क्षिप्रं । किं चासौ न प्रवेक्षितः ?” १०

प्रविवेश ततो राम आश्रमं पुण्य-कर्मणः,
प्रशान्त-शृंग-सङ्घीर्षं, समन्तादवलोकयन् । ११

३। हितः—इम-कारो । सह-तेजस्वी—तेजस्विना [मया] सह । आवतः—
‘रामः’ इति कर्तुं-पदमुच्यते । ४। निवेदितुम्—निवेदयितुम् । शिर-भाज्य चापैः ।
५। दुष्-धर्षणम्—अभिप्रयितुम् च-अश्रमम् । ६। च-अग्निः इति शेषः ।
१०। कर्तुं-कृतः—‘पाशाणांदिनिर्-गार्ग-प्रदंभीन च’ इति शेषः ।

ततः, शिष्येः परिवृतो, निबन्नाम महा-मुनिः,
लक्ष्णाग्निनाम्बर-धरैश्च, शीर-वस्त्राल-धारिभिः । १२

“अहो भगवतस्तेज” इत्युक्तोपेत्य चैव हि,
जपाद्, परम-प्रीतस्, तस्य पादावृषेस्तदा, १३

सीतया सह वैदेह्या, लक्ष्मणेन च, राघवः ।
अभिवाद्य यथा-न्यायं, तस्यै रामः, कृताञ्जलिः । १४

अभिवादितवन्तं च राघवं, सु-महा-तपाः,
मूर्धन्युपात्राय, तदा, निषीदेत्यब्रवीन् मुनिः । १५

दत्तासनं तदा रामं वैदेहीं लक्ष्मणं तथा
अर्चयित्वा, तु, पप्रच्छ कुशलानामयं मुनिः ; १६

पृष्ट्वा चानन्तरं शिष्यमुवाचेदं वचस्तदा,—
“अग्नौ हुस्वा इविः पूर्वं, शेषं रामाय धीमते १७

प्रतिपादय, सत्-कृत्य, मन्त्रवत् । प्राश्नतामयम् ।
वानप्रस्थेन विधिना सत्-कारार्हो हि राघवः । १८

यो गृह्यायातमतिथिं यथा-शक्ति न पूजयेत्,
दस्वा स दुष्कृतं, तस्य पुण्यमादाय गच्छति ।” १९

एवमुक्त्वा, फलीर्, मूर्खैः पुण्यैरङ्गिश्च राघवम्
अर्चयित्वा यथा-न्यायं, पुनरैवाब्रवीद् वचः,— २०

“धनुर्-वरमिदं, दिव्यं, वज्र-हेम-परिष्कृतम्,
वैष्णवं, पुरुष-ध्यात्र, निर्मितं विष्णु-कर्मणा । २१

१२ । शीरम्—वस्त्र-काण्डम् । १० । ‘अग्नी...इविः’—वैदेह-शेनं कृत्वा इत्यर्थः ।
१८ । प्राश्नताम्—भोज्यताम् । अयम्—रामः इत्यर्थः । २१ । वज्र-हेम-परिष्कृतम्—

ष-मोघा इषवद्येमे, ब्रह्म-दत्ताः, सु-तेजसः,
 दत्ता मद्भ्यं महन्द्रेण । तूष्णीं चाक्षय-मायकौ, २२
 सम्पूर्णौ निशितेर्-बाणैर्, ज्वलद्गिरिव पद्मगैः ।
 महा-कोष-निवासी च महासिर्-हेम-विपद्दः । २३
 अनेन धनुषा, राम, हत्वा सङ्ख्ये महासुरान्,
 आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विश्णुर्, दिवौकसाम् । २४
 इदं धनुः स-तूष्णीरं, खड्गं चैमं मयोद्यतम्
 जयाय प्रतिगृह्णीष्व, वज्रं वज्र-धरो यथा । २५

“पुत्र, प्रीतोऽस्मि ते, राम ; परितुष्टोऽस्मि, लक्ष्मण ;
 अभिवादयितुं यन् मां प्राप्तौ स्यः, मह सीतया । २६
 अपि यमो न वेदेहो बाधते, रघु-नन्दन ?
 सीता हि सु कुमाराङ्गी, सुखैश्च न विना-कृता, २७
 बहु-दोषं वनं प्राप्ता, भर्तृ-ल्लेह-प्रचोदिता ।
 यथा रमेत वैदेही वने, राम, तथा कुरु । २८
 दुष्करं हि करोत्वेषा, त्वत्-कृते वनमागता ।
 प्रकृतिर् हि सदा स्त्रीणां भीरुत्वं क्लैव्यमेव च । २९
 सम-स्वमनुबध्यन्ते, वि-षम-स्यं त्यजन्ति च,—
 स्वभाव एव हि स्त्रीणां, सृष्टिश्च, पुरुषर्षभ । ३०

वस्त्रेण (इतरकेच) इत्या (सुवर्णेन) च परिष्कृतम् (विधुषितम्) । वैश्वानरम्—
 विष्णोः । २३ । हेम-विपद्दः—हेममय-कायः, सुवर्ण-संस्थितः । २४ । सङ्ख्यो—
 युद्धे । दिवौकसाम्—सर्ग-वासिनाम्, दिवानाम् । २५ । वज्र धरो—इन्द्रः । २७ । न
 विना-कृता—[इतः प्राक् कदापि] न विद्योयिता । २८ । क्लैव्यम्—पीडय-हीनता ।
 ३० । सम-स्व-—[धन-धात्वादि-युक्ततया] सम्यगवस्थितः । अनुबध्यन्ते—अनुवर्तन्ते,

परस्य-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—अगस्त्य-सन्दर्शनम् । १०३

शत-श्रदानां लोलत्वं, शस्त्राणां चापि तीक्ष्णताम्,
दहनानिलयोः शैघ्रमनुकुर्वन्ति योषितः । ३१

इयन्तु भवतो भार्या दोषैरेतैर् विवर्जिता,
शाघ्या च व्यपदेश्या च, यथा देवेष्वरुन्वती । ३२

अयं ह्यलङ्कृतो देशस्त्वया, मौमित्रिणा मह,
वेदेष्ट्या चानया साध्या । वसतेह ममाश्रमे ।” ३३

एवमुक्त्वन्तु मुनिना, राघवः, संहताञ्जलिः,
उवाच प्रसृतं वाक्यं तसृषिं, सत्य-विक्रमः,— ३४

“धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि, यस्य मे, मुनि-पुङ्गवः,
गुणैः, स-भ्रातृ-भार्यस्य, सु-तोषः, परि-तुष्यति । ३५

किन्तु व्यादिश मे देशं सोदकं, बहु-काननम्,
यत्राश्रम-पदं कृत्वा वसेयं, निरतः, सुखी ।” ३६

ततोऽब्रवीन् मुनि-श्रेष्ठः, श्रुत्वा रामस्य तद् वचः,
ध्यात्वा मुहूर्तं, धर्मात्मा, धीमान्, धीरतरं वचः,— ३७

“इतो हि-योजने, राम, स्वादु-मूल-फलैर् युतः,
देशः, शुचि-जलः, श्रीमान्, पञ्च-वटीति विद्युतः । ३८

अनुसरन्ति । वि-पम-स्यः—दारिद्र्य-रोगादि-यस्यः । सृष्टिः—विधातु विधानम् । ३१ ।
शत-श्रदानाम्—विद्युताम् । लोलत्वं—चाञ्चल्यम् [एकत्र अवस्थानाभावात्] ।
तीक्ष्णताम्—बहु-कालागत-सह-बन्ध-वर्द्धे इति शेषः । दहनानिलयोः—अग्नेय
वायोश्च । शैघ्रम्—[निन्द्य-कार्य-करणे] शीघ्रताम् । योषित्—स्त्री, नारी । ३२ ।
शाघ्या—प्रसङ्गमयीया । व्यपदेश्या—व्यपदेशिन (नाया) उल्लेख्य योग्या । पति-श्रतासु
अथ-गत्या इत्यर्थः । ३४ । संहताञ्जलिः—वह्नाञ्जलिः । ३५ । व्यादिश—बोधय । आश्रम-
पदम्—वास-स्थानम् । निरतः—प्रीतः । ३७ । ध्यात्वा—चिन्तयित्वा । ‘वासोषितं

तत्र गत्वाश्रमं कृत्वा, राम, सौमित्रिणा सह,
निवस त्वं, पितुर्, वाक्यं यद्विज्ञमनु-पालयन् । ३८

स देवः ज्ञाघनीयश्च नाति-दूरे च, राघव ;
गोदावर्याः समीपे च । तत्र सीताभिरंखते । ४०

भवानपि स-दारश्च यत्कश्च परि-रक्षथि ;
अपि चात्र वसन्, राम, तापसान् पालयिष्यसि । ४१

एतदालम्बते, राम, मधुकानां मण्ड-वनम् ;
उत्तरेणास्य मन्तव्यं न्यग्रोधमधिगच्छता । ४२

ततः स्वसीमुपाकृष्टा पर्वतस्त्राविदूरतः
तत्र पञ्च-वटी नाम, दिव्य-पुष्पित-कानना । ४३

एवमुक्तस्त्वगच्छेन, रामः, सौमित्रिणा सह,
सत्-कृत्यामन्त्रयामास तच्छिषिं, सत्त्व-वादिनम् । ४४

तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ, कृत-पादाभिवादनौ,
सीतया सह, काकुत्स्थौ जग्मतुर्, वास-काङ्क्षिणौ । ४५

पञ्चमः सर्गः ।

पञ्चवटी-प्रवेशः ।

स, तु, पञ्च-वटीं गत्वा, नाना-व्याल-निषेविताम्,
उवाच भ्रातरं रामो, लक्ष्मणं दीप्त-तेजसम्,— १

देवम्, इति शेषः । ३९ । परि रक्षथि—तापसानाम् इति शेषः । अपि च—अपरश्च,
किञ्च, moreover. ४० । न्यग्रोधः—न्यग्रोध-वृक्षीपञ्चशितं खानम् । ४१ । कक्षी—
निर्वर्णो दीप्तः । उपाकृष्टा—प्राप्ता । च-वि-दूरतः—च-वि-दूरे, समीपतः । तत्र—वृक्षिण
प्रदेशे । ४४ । सत्-कृत्य—'प्रदक्षिण-जनस्वारादिभिः' इति शेषः ।

१ । व्याजाः—द्विस-जन्तवः, शपद्-उपाः ।

- “आगताः सो यथोद्दिष्टम्, इमं देशं, महर्षिणा,
रमणीयं वनं यत्र, पुष्प-मूल-फलं खिरम् । २
- पञ्चवटीयं, सौमित्रे, देशः पुष्पित-ज्ञाननः ।
सर्वतश्चार्यतां दृष्टिर् विपुला,—निपुणोद्भवः । ३
- आश्रमः कतरशिं सु देशे च तव सञ्चलः,
रमित यत्र वैदेही, त्वमहं वैव, लक्ष्मण ; ४
- सन्निवृष्टं च यत्र स्वादिष्ट-पुष्प-फलसोदकम्,
वनं रम्यं च, सौमित्रे, स्वामी रम्या च यद् भवेत् ?” ५
- एवमुक्तसु रामेण, लक्ष्मणः, संहताञ्जलिः,
सीता-समक्षं काकुत्स्वमिदं वचनमब्रवीत्,— ६
- “परवान्नि, काकुत्स्व, त्वयि, वर्षायुतं, खिले ;
स्वयमेव रुचिर् देशो दृश्यतां, यत्र रोचते ।” ७
- सु-प्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य, महा-श्रुतिः,
विस्मय, रोचयामास देशं, सर्व-गुणान्वितम्,— ८
- स, तं रुचिर-पानीयं देयमाश्रम-कर्मणि ।
प्रवृष्ट्य हस्तं हस्तेन, रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,— ९

१ । निपुणः—दक्षः, ‘आश्रमोचित-दीप्त-ज्ञाने’ इति शेषः । २ । इष्टम्—इत्यनम्, समित्, fuel. ३ । परवान्—पराधीनः, अज्ञ-तन्त्रः । त्वयि खिले—भावे सततो । सलक्षण-पदमत्र शृणु-वाचकम् । वर्षायुतम्,—दश वर्ष-सहस्राणि । अपि इति शेषः । अस्मिन् पाठोऽप्यत्र रोचते । ‘त्वयि खिले—वर्षायुतमपि’ इति बोध्यम् । वापन् ते क्रीडनम्, तावन् मे त्यदधीनता इत्यर्थः । ‘वर्षायुते’ इति शेषेतिथो-प्रथतः पठन्ति । ‘वर्ष-व्रतम्’ इति पाठान्तरम् । रुचिः—सुखा, सुहृदीवः इत्यर्थः । ८ । विस्मय—वर्षायुते । रोचयामास—अभिप्रेत्याप, इति । ९ । रुचिर-पानीयम्,—मधुर-वचनम् ।

- “अयं देवः शुभः, श्रीमान्, पुष्पितैस्तरुभिर् वृतः ।
 इहाश्रम-पदं, सौम्य, यथावत् कर्तुमर्हसि । १०
- इयमादित्य-सङ्गाशैः पद्मैः, सुरभि-गन्धिभिः,
 अ-दूरे वृक्षते रम्या पुच्छा गोदावरी सरित् । ११
- हंस-कारकवाकीर्णा, चक्रवाकोपशोभिता,
 न च दूरे न चाभ्यासे, मृग-युष्मैर् विलोडिता । १२
- मयूराभिरुतो रम्यः प्रांशुः कन्दरवान् गिरिः,
 नाना-सुता-वितानाढाः, पुष्पितैस्तरुभिर् वृतः,— १३
- वानीरैस्तिनिगैश्चैव पलाशैरर्जुनैर् धवैः,
 चम्पकैः कर्षिकारेण तथाशोकेर् वि-भूषितः ; १४
- राजता धातवो यत्र काञ्चनाश्च—महा-गिरिः !—
 प्रायसार्यैव ताम्नाश्च विभ्राजन्ते समन्ततः । १५
- अभ्यास एव शैलस्य विशाला भूमयः समाः,
 यासु तालास्तमालाश्च स्वर्जुराय सहस्रयः । १६
- चन्दनैः स्वन्दनैश्चैव पियालेर् वकुलेरपि,
 धवाश्लकर्म-शुदिरेः, शमी-किंशुक-पाटलीः, १७
- इदं मेष्यमिदं रम्यमिदं बहु-गुणं वनम्,—
 वत्स्यामोऽत्रैव, सौमित्रे, सहायेन पतत्रिणा ।” १८

११ । आदित्य-सङ्गाशैः—मृगैश्च उल्लसते । १२ । अभ्यासे—सर्वापि । मृग युष्मैः—पशु-
 समूहेः । ‘पानाश्रमं आश्रमैः’ इति श्रियः । १३ । अभिरुतः—आदितः । प्रांशुः—उल्लसतः ।
 १४ । वानीरः—वितनः, वेड शब्द । १७ । चन्दनः—तिमिर उष्णः । पाटलः—पश्चिम
 पक्षः । ८ । मेष्यम्—शुद्धम्, पवित्रम् । पतत्रिणा—शस्त्रेण [सह], प्ररजयन्त्यम् ।

एवमुक्त्वा तु रामे च, सञ्जयः, पर-वीर-हा,
अचिरेषाञ्चमं भ्रातुश्च चकार, सु-मनो हरम् । १८

पर्श-शालां स मतिमां चकार, विपुलां, तदा,
मनो-ज्ञां, राघवस्यार्थे, प्रेक्षणीयां, मनो-रमाम् । २०

गत्वा तु सञ्जयः, श्रीमान्, नदीं गोदावरीं, ततः,
ज्जात्वा, पद्मान्युपादाय, स, शीघ्रं पुनराययौ । २१

पुण्योपहारं कृत्वा च, हुत्वा चाग्निं विधानतः,
दर्शयामास रामाय तदाञ्चम-पदं कृतम् । २२

स तु दृष्ट्वाञ्चमं, रम्यम्, आगत्य, सह सीतया,
राघवः, पर्श-शालायां, हर्षमाहारयत् परम् ; २३

सं-प्रहृष्टः, परिष्वज्य बाहुभ्यां सञ्जयं तदा,
अति-स्निग्धं मनो-हारि वचनं सञ्जयमब्रवीत्,— २४

“प्रीतोऽस्मि ते, महत् कर्म त्वया यत् कृतमीदृशम् ;
परिष्वङ्गमिमं तावत्, प्रीति-दायं, गृह्णाव मे । २५

गुण-ज्ञेन कृत-ज्ञेन धर्म-ज्ञेन च, सञ्जय,
सत्-पुत्रे च त्वया, तात, तारिताः पितरो मम ।” २६

एवं सञ्जयमुक्त्वा तु राघवो, सस्निग्ध-वर्धनम्,
तस्मिन् देशे, बहु-फले, बहु-पुण्योपयोमिते, २७

श्वसत् सहितो, वीरः, सीतया सञ्जयेन च,
कश्चित् कालं, स धर्मात्मा, स्वर्गं हन्तृ इवापरः । २८

१८ । पर-वीर-हा—नेत्र-वीर-इत्या । २१ । आहारयत्—आनयाम् । २५ । परिष्वङ्गः—
—आस्निग्धनम् । प्रीति-दायः—प्रीत्या दीयमानं वचनम् । २६ । ‘गुणज्ञेन...धर्म-
‘सत्-पुत्रे च त्वया-पितरो ममात्’ इति शेषः । उवाचि-इत्याम्, ६१४ ।

षष्ठः सर्गः ।

हेमन्तागमः ।

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य तपो-वने,
शरद्-व्यपाये, हेमन्तः प्रावर्तत, भृशं प्रियः । १

स कदाचित्, प्रभातायां शर्वर्यां, रघु-नन्दनः,
अभिवेकार्थमुत्थाय, ययौ गोदावरीं नदीम् । २

प्रह्वः कलस-हस्तश्च, सीतया सह, वीर्यवान्,
पृष्ठतोऽनुव्रजन्, भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत्,— ३

“अयं ते कालः सं-प्राप्तः, प्रभो, यस्ते प्रियः सदा ;
अलङ्कृत इवाभाति येन सं-वत्सरो गुणैः । ४

नीहार-परुषो वायुः, पृथिवी शस्त्र-शालिनी,
जलान्धनुपभोग्यानि, सु-भगो हृद्य-वाहनः । ५

नवाग्रायण-पूजाभिरभ्यर्च्य पितृ-देवताः,
कृताग्रायण-भोक्तारः सर्वे, विगत-कल्पघाः । ६

प्राप्त-कामा जन-पदाः, सम्पन्न-यव-गो-रसाः ;
विचरन्ति मही-पाला यात्रार्थं त्रि-जिगीषवः । ७

१ । व्यपाये—मनसि । २ । पृष्ठतः—रामकोति शिबः । ३ । आभाति—सु-पक-
प्रकादि-सम्पत्त्या इति शिबः । ४ । नीहार-परुषः—नीहारश्च (तुषारश्च, हिमिनः) परुषः
(कठिन-व्यग्रः) । सु-भगः—सुख-दः । प्रियः, सु-सेव्यः । हृद्य-वाहनः—अग्निः ।
५ । नवाग्रायणपूजाभिः—नवाग्र-भोजनाय यत् चाश्रावणाय च कर्म (नवाग्र-श्राद्धादि)
कर्मण्यं, तद्-रूप-पूजाभिः । अभ्यर्च्य—समर्प्यं । कृताग्रायण-भोक्तारः—आश्रावण-
(नव-प्रसोदं, नवाग्र-श्राद्धम्) कृत्वा [नवाग्र] भुञ्जति वेति । आश्रावणम्—
अश-व्यय + वच् + णम् । ६ । त्रि-जिगीषुः—नव्यन्, त्रि-दुग्धादि । यात्रार्थम्—युवाच

अगस्त्य-सेवितामाशां सेवमाने दिवा-करे,
 वि-हीन-तिलकेव स्त्री, नोत्तरा दिक् प्रकाशते । ८
 प्रकृत्या हिम-कोषाटो दूर-सूर्यश्च सम्प्रति
 यथार्थ-कृत-नामासौ हिमवान् हिमवान् गिरिः ! ९
 प्रत्यूषे दुःख-सञ्चारा मध्याह्न-समये सुखाः,
 दिवसाः सु-भगाः पुण्यास्वरिता व्यतियान्ति नः ; १०
 मृदु-सूर्याः स-नीहाराः कटु-शीतानिलाश्रिताः
 शून्यारण्या, हिम-ध्वस्ताः, प्रत्यूषे भान्ति साम्प्रतम् । ११
 निहृताकाश-शयनाः पुष्य-हीना हिमारुणाः
 शीत-वृद्धतरायामास्त्रि-यामा यान्ति साम्प्रतम् । १२
 रवि-सं-क्रान्त-सौभाग्यलुषारारुष-मण्डलः
 स-निःश्वास इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते । १३
 पौर्णमास्यामपि ज्योत्स्ना तुषार-कलुषी-कृता,
 सीतेव तपसा चीवा, सञ्चते, न तु शोभते । १४
 प्रकृत्या शीत-सं-स्पर्शा, हिम-विह्वल, सम्प्रति
 प्रवाति पश्चिमो वायुः, कल्पं हि-शुच-शीतलः । १५

प्रस्थानार्थम्, अभिनिर्वाणार्थम् । ८ । अगस्त्य-सेविताम्—दक्षिणाम् । आशाम्—दिक् ।
 ९ । प्रकृत्या—स-धाविन । हिम-कोषाटः—हिम-कोषैः (अनीभूत-हिम-सन्तरे)
 आटः (सम्प्रतः) । १० । दुःख-सञ्चाराः—दुःखः सञ्चारः (सञ्चरणम्) वेतु ते ।
 ११ । नीहाराः—सर्वापरकं हिमम् । कटुः—दुःख-स्पर्शः । हिम-ध्वस्ताः—हिम-विनष्ट-
 पक्ष्मादयः । १२ । निहृताकाशः—अनाहत-स्वानम् । हिम-ध्वस्ताः—हिम-पूरुषाः । शीत-
 वृद्धतराः—शीतं वृद्धतरं वायु ताः । स-शान्ताः—शीलाः । वि-शान्ताः—रजितः ।
 १३ । रवि-संक्रान्त-सौभाग्यः—रवी संक्रान्तं (वतं) सौभाग्यं (सु-भक्त्यन्तं सपथीय-
 कथं) यस्य सः । स-निःश्वासः—निःश्वास-मन्थिनः । १४ । शीत-संस्पर्शः—शीत-सं-
 स्पर्शः ।

हिम-च्छिन्नान्धरक्षानि यव-गोधूमवन्ति च शोभन्ते, ऽभ्युदिते सूर्ये, नदग्निः क्रौञ्च-सारसैः ।	१६
खर्जूर-पुष्पाकृतिभिः शिरोभिः, पुष्प-मण्डितैः, शोभन्ते, किञ्चिदालम्ब्येः, शालयः, कनक-प्रभाः ।	१७
शालि-शूक-परि-त्रासात् किञ्चिदामीलितेष्वपः, वृषः पिबति केदारि निःश्लासाकुलितं पयः ।	१८
मयूखैरुपसर्पन्निर, हिम-नीहार-संहतैः, दूरादभ्युदितः सूर्यश्चन्द्रमा इव दृश्यते ।	१९
अ-पाञ्च-वीर्यं पूर्वाह्ने, मध्याह्ने स्यर्गतः सुखः, सं-रक्तः किञ्चिदा-पाण्डुरपराह्णे तथातपः ।	२०
अवश्याय-निपातेन किञ्चित् प्र-क्लिन्न-शाहला, वनानां दृश्यते भूमिर, निविष्ट-तरुचातपा ।	२१
अवश्याय-परि-क्लिप्ता, नीहार-तमसावृताः, प्रसुप्ता इव दृश्यन्ते समन्ताद् वन-राज्यः ।	२२
वाय्व-सं-ह्वय-सन्निप्ता, कृत-विज्ञेय-सारसाः, हिमार्द्र-बालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ।	२३

१७। आलम्ब्येः—नद्येः। कनक प्रभाः—[परिचतत्वात्] सुवर्ण-वर्णाः। १८। शूकाः—श्लानां मूलावाणि। केदारि—शेवै। चाकुलितम्—कुलितम्। १९। मयूखैः—क्षिरवैः [उपलक्षितः]। चन्द्रमा इव—ब्रह्माह-सदृशः। २०। वीर्यम्—उत्साहः। सं-रक्तः—सोदित-वर्णः। २१। अवश्यायः—हिम-विन्दुः। प्र-क्लिन्न-शाहला—प्र-क्लिन्नः (सम्बन्ध-पाठः) शाहलाः (हरित-दृश-समावृताः रीमः) वनां सा। निविष्ट-तरुचातपा—निविष्टः (प्रातः) तरुचातपः याम् सा। २२। परि-क्लिप्ताः—सर्वतः

तुषार-पतनाशैव, हृदुत्वाद् भास्करस्य च,
शैत्याद् अगाय-स्यमपि प्रायेण रसवज् जलम् । २४

जरात्तर्जरितैः पत्रैः, शीर्ष-कीशर-कर्षिकैः,
नाम-शिष्टा, हिमैर् दग्धा, न भान्ति कामलाकराः । २५

“अस्मिन्, स, पुरुष-व्याघ्र, काले, दुःख-समन्वितः,
तपश्चरति धर्मात्मा, त्वद्-भक्त्या, भरतः, पुरे । २६

त्यक्त्वा राज्यं च भोगांश्च विषयांश्चैव सर्वशः,
तपस्वी, नियताहारः, शीते शीते मही-तले । २७

सोऽपि, नूनमिमां वेलाम्, अभिषेकार्थमुद्यतः,
वृतः प्रकृतिभिर्, भक्त्या प्रयाति सरयूं नदीम् । २८

अत्यन्त-सुख-संलब्धः, सु-कुमारो, हिमार्दितः,
कथं चापर-रात्रेषु सरयूमवगाहते ? २९

धर्म-ज्ञः सत्य-वादी च, ज्ञी-निषेवी, जितेन्द्रियः,
मन्थन्य विविधं सौख्यम्, आयं सर्वात्मनाश्रितः । ३०

‘न पितृणाम्—अनुवर्तन्ते मातृकं हि-पदा’, इति
ख्यातो लोक-प्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः । ३१

भर्ता दशरथो यस्याः, साधुश्च भरतः सुतः,
कथं नु साध्या कैकेयी तादृशी, मनुजेश्वर ?” ३२

२४ । च-नः—पर्वतः । रसवत्—स्वादु । २५ । जरा—वार्धक्यम् । कर्षिका—पक्ष-
मधुसू-बीज-कोषः । २६ । अपर-रात्रेषु—शिव-रात्रिषु । ३० । ज्ञीः—सत्या । सौख्यम्
—सौख्य-साधनम्, सुख-हेतुः । ३१ । पितृणाम्—पितुः [स्व-भावम्] । अनुवर्तन्ते
—अनुसरन्ति । मातृकम्—मातुः [स्व-भावम्] । हि-पदाः—मनुष्याः । ३२ । साधु-
नु—सम्भवतः किं-प्रकारम् ।

इत्यथो, लक्ष्मणे वाक्यं खेडाद् भ्रुवति, धार्मिके,
परिवाद-निवृत्तात्मा वचनं राघवोऽब्रवीत्,— ३३

“न तेऽम्बा मध्यमा, तात, गर्हितव्या ममाग्रतः ;
तस्त्रैवेष्ट्याकु-नाथस्य भरतस्य कथां कुरु । ३४

निश्चितैव हि मे बुद्धिर् वन-वासाय, लक्ष्मण,—
भरत-खेड-सन्तप्ता बालिश्या क्रियते पुनः ।” ३५

इत्यसौ प्रवदन्नेव, प्राप्य गोदावरीं नदीम्,
कृताभिषेकः, काकुत्स्थः. सानुजः, सह सीतया, ३६

तर्पयित्वा तु विधिवत् पितॄन् देवां च, राघवः,
उपास्त, सानुजः, सूर्यमुख्यन्तं, सह सीतया । ३७

आश्रमं समुपागम्य, राघवः, पर-वीर-हा,
कृत्वा पौर्वाह्निकं कर्म, पर्य-शालामुपाविशत् । ३८

सप्तमः सर्गः ।

राक्षसी-प्रख्यः ।

स रामः, पर्य-शालायामासीनः सह सीतया,
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः । १

तं देशं राक्षसी काचिटाजगाम यदृच्छया ।

सा तु शूर्प-बन्धा नाम दश-श्रीवस्य रक्षसः २

३३। परिवादः, परोवादः—चपवादः। ३४। गर्हितव्या—निन्दनीया। ३५।

भरत-खेड-सन्तप्ता—भरतस्य वियोजनं च-सहजाना। बालिश्या—बाधक्यं प्राप्ता।

३७। उपास्त—उपासकत्वे। ३८। पौर्वाह्निकम्,—प्रातः-कामिकम्।

२। शूर्प-बन्धा—शूर्पात् नक्षत्रं नो चः, संज्ञकम्। पार्ष्णिनिः, ८। ३।

भगिनी रामम्, चागम्य, ददर्श, त्रिदशोपमम्,
सिंह-स्कन्धं, महा-बाहुं, पद्म-पत्र-निभेष्वबम् । ३

तं दृष्ट्वा, देव-सङ्घातं, राक्षसी, मदनादिता,
सु-मुखं दुर्मुखी रामं, वृत्त-पाशं महोदरी, ४

विशालाक्षं वि-रूपाक्षी, सु-क्षेत्रं तान्त्र-मूर्ध-जा,
अति-रूपं वि-रूपा सा, सु-स्वरं भरव-स्वना, ५

तरुणं दारुणा वृद्धा, दक्षिणं वाम-भाषिणी,
तं न्याय-वृत्तं दुर्वृत्ता, प्रियम-प्रिय-दर्शना— ६

सु-कुमारं, महा-सत्त्वं, पार्थिव-व्यञ्जनान्वितम्,
काम-भार-समाविष्टा दृष्ट्वा राममचिन्तयत्,— ७

“अस्याहं श्लाघ्य-रूपस्य रामस्याद्भुत-कर्मणः
काममुत्पादयिष्यामि, रूपेणान्येन, कामिनी” । ८

साभिगम्य महा-बाहुं, भूत्वा वै काम-रूपिणी,
स्त्री-स्व-भावं पुरस्कृत्य, स-स्मितं वाक्यमब्रवीत्,— ९

“कस्य, तापस-रूपेण, स-भार्यः, शर-चाप-धृक्,
इमं देशमनुप्राप्तो, दुर्गं, राक्षस-सेवितम् ?” १०

एवमुक्तस्तु राक्षसा शूर्पणख्या, स राघवः,
ऋजु-बुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे,— ११

३। वृत्तम्—वर्तुलकम्, rounded. ४। तान्त्र-मूर्ध-जा—चन्द्र-कीर्ति। ५। दारुणा—
च-दारुणम् इति शेषः। दक्षिणम्—त-भाषिणम्। वाम-भाषिणी—दुष्ट-भाषिणी।
६। पार्थिवः—राजा। व्यञ्जनम्—चित्रम्। ११। उपचक्रमे—चारिते। ‘उप-चक्राम्’
[ज्ञान वाक्ये-वदन्],—पार्थिवः, १।१।१८।

“राजा दशरथो नाम, धर्मात्मा, विश्रुतः क्षिती ;
 तस्याहमग्र-जः पुत्रो, राम इत्यभि-वि-श्रुतः । १२
 सीतेयं मम भार्या च, भ्रातायं लक्ष्मणस्तथा ।
 नियोगात् तु नरेन्द्रस्य पितुर्, मातुश्च शासनात्, १३
 धर्मात्मा धर्म-कामश्च वने वस्तुमिहागतः ।
 वने घोरतमे, भीरु, का त्वं चरसि दण्डने ?” १४

साम्रवीत्, तद् वचः श्रुत्वा, राक्षसी, मद-विह्वला,—
 “अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी, काम-रूपिणी, १५
 परस्थे विचराम्येका, सर्व-भूत-भयहारी,
 उत्सादयन्ती पुष्पानि तीर्थान्यायतनानि च । १६
 रावणो नाम मे भ्राता राक्षसो राक्षसेश्वरः ;
 वि-भीषणश्च धर्मात्मा राक्षसाचार-वर्जितः ; १७
 प्र-वृद्ध-निद्रश्च तथा कुम्भ-कर्षी महा-बलः ;
 प्रख्यात-बल-वीर्यै च राक्षसी खर-दूषणी । १८

“आहं त्वद्-दर्शनाद्, राम, काम-वैह्वल्यतां गता ;
 भजस्व भजमानां मां । सीतया किं तवानया ? १९
 विह्वलेयं वि-रूपा च, न शैव सदृशी तव ;
 अहमेवानु-रूपा ते भार्या, रूप-गुणान्विता । २०

१२। निबोधनात्—आज्ञा-वनात् । १४। धर्म-कामः—पितृ-वाक्य-पालन-रूप-
 धर्माभिवाची । आगतः—‘अहम्’ इति कर्तृ-पदसुष्ठम् । १५। मदः—मिथ-जन-
 दर्शनकामन्द-सङ्गत-मोहः । १६। उत्सादयन्ती—उत्प्लुचयन्ती, वि-नाशयन्ती ।
 तीर्थानि—पुष्प-क्षेत्राणि । आयतनानि—यज्ञ-स्थानानि । १७। वैह्वल्यता—वैह्वल्यम्,
 वि-वहता । अत्र तद्-प्रत्ययोऽतिरिक्त एव । २०। वि-ह्वता—वधा । वि-रूपा—कुत्सिता ।

इमाम-रूपाम-सतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्,
अनेन ते सह भ्रात्रा, द्वितीयेन, गतायुषा । २१

ततः पर्वत-शृङ्गाणि वनानि रुचिराणि च
पश्यन्, सह मया, कान्त, दण्डकान् विचरिष्यसि ।” २२

अष्टमः सर्गः ।

प्रणय-विधातः ।

एतत् तु वचनं श्रुत्वा राक्षस्या, ह्यति-दारुणम्,
ईचाञ्चक्रे तदा सीतां लक्षणं च, महा-भुजः । १

नम्रहास-निमित्तं च, रामः शूर्पणखां ततः
दृढं वचनमारिभे वक्तुं, वाक्-विशारदः, — २

“कृत-दारोऽस्मि, भवति ; भार्येयं दयिता मम ;
त्वद्-विधा तु न वै नारी स-पत्नीं मर्षयेदिमाम् । ३

अनुजस्त्वेष मे भ्राता, शीलवान्, प्रिय-दर्शनः,
श्रीमान् च-कृत-दारश्च, लक्षणो नाम, वीर्यवान् । ४

एषोऽनु-रूपो भर्ता ते रूपस्वास्व भविष्यति ;
एनं भज, विशालाक्षि, भर्तारं, भ्रातरं मम ।” ५

इत्युक्त्वा साद्य रामेण, राक्षसी, काम-रूपिणी,
विद्युज्ज्वल रामं सहसा, ततो लक्षणमब्रवीत्.— ६

“तवानु-रूपां रूपस्व, भार्यां मां भज, मान-द ;
मया सह, सुखी, रम्यं दण्डकं विचरिष्यसि ।” ७

१ । उम्रहासः—परिहासः । २ । कृत-दारः—विवाहितः । मर्षयेत्—उद्धेत ।
३ । च-कृत-दारः—च-विवाहितः । न रामे परिहासाद्विषयि निष्ठा-भाषणं कुर्वती

- एवमुक्त्वा सीमित्री राक्षसा, वाक्-को-विदः,
 वीक्ष्य शूर्पचक्षां, वाक्वं ततस्तामिदमब्रवीत्,— ८
- “कथं दासस्व दासी त्वं भार्या भवितुमर्हसि ?
 चार्यस्त्वीव, विद्यालाधि, भार्या भव यवीयसी । ९
- एताम-रूपाम-सतीं करालां विद्धतोदरीम्
 भार्यां हृदां परित्यज्य, त्वामेवार्यां भजिष्यति । १०
- को हि रूपमिदं त्वज्जा, दिव्यं, तव, विलासिनि,
 मानुषीषु, वरारोहे, भावं कुर्याद्, विचक्ष्वः ?” ११
- ततः सा राक्षवं भूयः, समुत्पत्य, महा-द्युतिम्,
 सीतया सह, दुर्धर्ममब्रवीत्, काम-मोहिता,— १२
- “अहं त्वदभिकामा च, राम, त्वत्-पूर्व-दर्शना ;
 हृदां भार्यामवष्टभ्य त्वं मां न बहु मन्थसे । १३
- अद्येमां भक्षयिष्यामि, पश्यतस्तेऽति-मानिनः ;
 ततस्त्वया रमिष्येऽहं, निः-सपत्ना, यथा-सुखम् ।” १४
- इत्युक्त्वा, मृग-शावाक्षीमलात-सदृशेक्षणा
 अभ्यधावत वैदेहीं, मङ्गोक्त्वा रोहिणीमिव । १५
- तां मृत्सु-पाश-प्रतिमामापतन्तीं, महा-बलः,
 निवार्य रामः कुपितस्ततो-लक्ष्मणमब्रवीत्,— १६

उति ब्रह्मणम् । ८ । को विदः—पण्डितः, निपुणः । ९ । यवीयसी—कनीयसी ।
 ११ । भावं कुर्यात्—अनुवर्त्येत । भावः—प्रेम, अनुरागः । १२ । अवष्टभ्य—आलम्ब्या,
 आश्रित्वा । १४ । अति-मानिनः—अत्युद्धतस्य । पश्यतस्तेऽति-मानिनः—पश्यन्तां
 त्वान्वि-मानिनम् अनाहृत्य । अनादरे वक्षी । निः-सपत्ना—अन-रक्षिता । स-पत्नीव
 नार्याः ब्रह्मः । १५ । श्रावः—श्रावणः, श्रियः । अलावम्—अलक्ष्यत्वात् ।

“क्रूरैः दुःदुष्टैः, सौमित्रे, सम्प्रहासः कथञ्चन
न कार्यः । पश्य, वेदेही कथञ्चित्, सौम्य, जीवति ! १७
इमां वि-रूपां दुर्वृत्तामति-मत्तां महोदरीम्
राक्षसीं, पुरुष-व्याघ्र, निवर्तयितुमर्हसि ।” १८

इत्युक्तो लक्ष्मणः, क्रुद्धम्, तस्य रामस्य पश्यतः,
खड्गेन तस्माच्छिच्छेद कर्ष-नासां, निवृत्त ताम् । १९
मा च, चरन्ती रुधिरं बहुधा, रुधिरोक्षिता,
प्रवृत्त बाहू, गर्जन्ती, प्र-विवेश महा-वनम् । २०

ततस्तु सा राक्षस-सङ्घ-सं-वृतम्
खरं, जन-स्थान-गतं, वि-रूपिता,
उत्पत्य वे, भ्रातरमुप-तेजसम्,
पपात भूमौ, गगनादिवाग्निः । २१

नवमः सर्गः ।

रावणाभिगमनम् ।

तां तथा पतितां दृष्ट्वा, वि-रूपां, शोषितोक्षिताम्,
भगिनीं क्रोध-ताम्राक्षः खरः पप्रच्छ, राक्षसः,— १
“बल-विक्रम-सम्पन्ना, यद्य-काम-विचारिणी,
इमामवस्थां नीतासि, केनान्तक-समा, भुवि ?” २

१८ । कर्ष-नासामिति एकवद भावेऽपि क्रोधात्त्वाभाव आर्षः । नि-वृत्त—प्र-वृत्त ।
२० । उक्षिता—सिन्धु । प्रवृत्त—प्रसार्य । २१ । सं-वृतम्—परि-वृतम् ।
१ । तावथाः—अथ-नवनः, चारुत-निवः । २ । वनकः—वनः ।

इति भ्रातुर् वचः श्रुत्वा, क्रुद्धस्व, वदतस्तथा,
ततः, शूर्पणखा वाक् वाच्य-गद्गदमब्रवीत्,— ३

“पुच्छरीक-विशालाक्षी चीर-कृष्णाजिनाम्बरी—
देवी वा तौ मनुष्यौ वा, न तर्कयितुमुत्सहं । ४

त्वदीयं वनमाक्रम्य, कृत्वा चाश्रम-मण्डलम्,
तत्र तौ बल-सम्पत्नी वसतो, रावणानुज ! ५

तरुणी, रूप-सम्पन्ना, सर्वभरण-भूषिता,
दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये, सु-मध्यमा । ६

तां च तौ चाहमारब्धा बलाद् भक्षयितु वने—
इमामवस्थां नीतान्मि, यथानायवती तथा ।” ७

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या स्वरस्तदा
उवाच, रक्षसां मध्ये, स्वरः, स्वरतरं वचः,— ८

“अथ रामं, सह भ्रात्रा, नयामि यम-सादनम् ;
रामस्य रुधिरं व्यक्तमुष्णं पास्वसि, राक्षसि !” ९

राक्षसानां सु-घोराणां महस्त्राणि चतुर्दश
निर्यातानि जन-स्थानात्, स्वरस्य वश-वर्तिनाम् । १०

निर्गच्छतसु तान् दृष्ट्वा, राक्षसान्, भीम-विक्रामान्,
स्वरोऽपि स्व-रक्षेनाशु निर्ययौ, बल-दर्षितः । ११

४। पुच्छरीकम्—श्रेत पद्मम् । तर्कयितुम्—चनुमातुम् । ५। आरब्धा—
आरम्भवती । क्रियाशब्दे न-कर्मकात् कर्तर्यपि ङः । च-नाशवतो—च नाशा, रक्षक
हीना । ८। आधर्षितः—आक्रान्तः, तिरस्कृतः । चतुर्दशपदि, स्वरः—उवाच, शूरः,
निहुरः । ९। सादनम्—सदनम्, सद्य, गृहम् । १०। निर्यातानि—बुद्ध्वाव बहिर्गतानि ।

परस्य-काण्डम्—नवमः सर्गः—रावणाभिगमनम् । १८८

तानि शूर्पणखा दृष्ट्वा, सहस्राणि चतुर्दश,	
इतान्येकेन रामेण, मानुषेण पदातिना,	१२
स्वरं त्रि-शिरसं चैव द्रुपदं च निपातितम्,	
षाजगाम, समुद्दिग्वा, सङ्घां, रावण-पालिताम् ।	१३
सा ददर्श विमानाद्ये रावणं, लोक-रावणम्,	
आसीनं सूर्य-सङ्घाद्ये काञ्चने परमासने,	१४
रुक्म-वेदी-गतं, देवं ज्वलन्तमिव पावकम्,	
दशास्यं, विंशति-भुजं, दर्शनीय-परिच्छदम्,	१५
ताम्राक्षं, विपुलोरस्कं, राज-लक्ष्म-लक्षितम्,	
स्निग्ध-जीमूत-सदृशं, तप्त-काञ्चन-भूषणम्,	१६
सु-भुजं, श्वेत-दशनं, महास्यं, पर्वतोपमम्,	
देव-दानव-यक्षाद्याम् ऋषीणां च महात्मनाम्	१७
अजेयं, समरे शूरं, व्याप्ताननमिवास्तकम्,	
देवासुर-वि-मर्देषु ब्रह्माग्नि-कृत-व्रचम्,	१८
ऐरावत-विषाखाद्यैर् बहुभ्यः कृत-लक्ष्मम्	
विष्णु-चक्र-निपातैश्च बहुभ्यो देव-संबुधे,	१९
भेत्तारं पर्वताद्याणां शूराणां च, महा-बलम्,	
उच्छेत्तारं च धर्माणां, पर-दाराभिर्मर्दनम्,	२०

१२ । समुद्दिग्वा—नितरामुत्काण्डिता । १३ । विमानाद्ये—मिशसन-पत्रे । लोक-रावणम्—लोकानां (इक्ष्वाकीनां) रावणं (रोदन कारकम्) । १५ । रुक्म-वेदी—सूर्यं मन्त्रः । देवः—दीप्यमानः । परिच्छदः—कन-पानराजपुरादि । १६ । विपुली-रस्कः—विशाल-वशाः । जीमूतः—नीचः । तप्तम्—उज्वलम् । १८ । व्याप्ताननः—प्रसारित-मुखाः । वि-मर्देषु—सङ्घर्षेषु, युद्धेषु । १९ । विषाखम्—मन्त्र-द्वयः । संबुधे—

- दैत्यानां दानवानां च राक्षसानां च सं-भुगे
 हन्तारम्, पथ चास्त्राणां प्रयोक्तारं, महा-रथम्,— २१
- येन, भोगवतीं गत्वा, पराजित्य च वासुकिम्,
 तक्षकस्य प्रिया भार्या विक्रमिण हता पुरा ; २२
- येन वैश्रवणो राजा, रणे विक्रम्य, निर्जितः,
 कैलासं पर्वत-श्रेष्ठमध्यासीनो, महा-बलः ; २३
- विमानं पुष्पकं तस्य काम-गं च जहार यः,
 प्रसाद-द्रुम-चित्राङ्गं, नाना-खग-मृगाकुलम् ; २४
- वनं चैत्ररथं दिव्यं, नलिनीं, नन्दनं वनम्
 यो विनाशितवान् क्रोधाद्, देवीद्यानानि, वीर्यवान् । २५
- ततः शूर्पणखा दीना रावणं, लोक-रावणम्,
 अमात्य-मध्ये, सं-क्रुत्वा, पदपं वाक्यमब्रवीत्,— २६
- “प्र-मत्तः, काम-भोगेषु स्त्रैर-वृत्तो, निरद्भुशः,
 समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नानुबुध्यसे । २७
- चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां, दीप्त-तेजसाम्,
 हतान्येकेन रामिण, मानुषेण पदातिना ; २८
- ऋषीणाम-भयं दत्तं, ज्ञाताः सेमाश्च दण्डकाः ;
 धर्षितं च जन-स्थानं रामिणाक्लिष्ट-कर्मणा । २९

सहस्रे, युक्ते । २१। महा-रथः—‘आत्मानं सारथिं चान्दाम् रथम् युञ्जेत यो नरः, स
 महा-रथ-संज्ञः स्यादित्याहुर्नीति-को-विदः ।’ २४। विमानः—नभो-रथः । प्रसाद-द्रुमः—
 कस्य वृक्षः । २५। नलिनी—वैश्रवण-वन-मध्ये-वसिंती सरसी । नन्दनम्—इन्द्र-वनम् ।
 ‘नलिनी-नन्दनम्’ इति गौरिसिन्धो-प्रथमः पठन्ति । २७। प्र-मत्तः—अतिब्रह्म-प्रसन्नः ।
 स्त्रैर-वृत्तः—क्रीडा-चारी । २९। सेमाः—कश्यप-रक्षसाः, निरापदः । धर्षितम्—

नानुतिष्ठसि कार्याणि, भयेषु न विभेषि च,—

क्षिप्रं राज्य-च्युतो दीनस्तृण-तुल्यो भविष्यसि ।” ३०

प्रमात्य-मध्ये, सं-क्रुद्धः, परि-पप्रच्छ रावणः,—

“कश्च रामः, कुतो रामः, किं-वीर्यः, किं-पराक्रमः ?” ३१

इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण, राक्षसी, क्रोध-मूर्च्छिता,

ततो, रामं यथा-तस्वमाख्यातमुपचक्रमे,— ३२

“दीर्घ-बाहुर् विशालाक्षश्चिर-कृष्णाजिनाम्बरः,

कन्दर्प-सम-रूपश्च रामो दश-रथात्मजः । ३३

नाददानं शरान् घोरान्, न मुञ्चन्तं, महा-बलम्,

कार्मुकं वा विकर्षन्तं, रामं पश्यामि सं-युगे । ३४

इतमेव तु तत् सैन्यं पश्यामि, शर-वृष्टिभिः,

राघवेणोत्तमं शस्त्रमिन्द्रेषेवाग्म-वृष्टिभिः । ३५

भ्राता चास्य, महा-तेजा, गुणवां सुख्य-लक्ष्णः,

अनुरक्तश्च भक्तश्च, लक्ष्मणो नाम, वीर्यवान् । ३६

रामस्य तु विशालाक्षी धर्म-पत्नी, यशस्विनी,

सीता नाम, वरारोहा, वेदी-प्रतिम-मध्यमा । ३७

नेव देवी, न गन्धर्वी, न यक्षी, न च किञ्चरी,

तथा-रूपा मया नारी दृष्ट-पूर्वा मञ्जी-तले । ३८

एवं सीता, महा-राज, रूपेणाप्रतिमा भुवि ;—

तवानु-रूपा भार्या सा, त्वं च तस्याः पतिस्तथा ।” ३९

दशमः सर्गः ।

हेमो मृगः ।

धामस्य दण्डकारण्यं, राघवस्त्रायमं, ततः,
ददर्श सह-मारीचो रावणो, राघवेष्वरः ।

इत्से सं-गृह्य मारीचं, रावणो वाक्यमब्रवीत्—

“क्रियतां तत्, सखे, शीघ्रं, यदद्यं वयमागताः” । २

स, रावण-वचः श्रुत्वा, मारीचस्वरयान्वितः,

तत्-शब्दाद्, राघवसं रूपं त्यक्त्वा, हेमोऽभवन् मृगः ; ३

रौप्य-विन्दु-शत-चित्तः, सर्व-भूत-मनो-हरः,

मृगो भूत्वाश्रम-हारि रामस्य विचचार ह । ४

तं तु सीता मृगं दृष्ट्वा वने, काञ्चन-सु-प्रभम्,

हेम-राजत-चित्राभ्यां पार्श्वीभ्यां समलङ्कृतम्, ५

शृङ्गाभ्यां हेम-वर्षाभ्यां कान्तिमङ्गां विभूषितम्,

वैदूर्य-मणि-वर्षाभ्यां कर्णाभ्यां चारु-दर्शनम्, ६

प्रभया परिराजन्तं, सूक्ष्म-रोम-तनु-त्वचम्,

नाना-रत्न-विचित्राङ्गं, सा, व्यस्मयत, भाविनी । ७

सा, विस्मितामवधाङ्गी मृगेश, जनकात्मजा,

उवाच राघवं सीता, स्मित-पूर्वाभिभाषिणी,— ८

“इमं, मणि-विचित्राङ्गं, पश्य हेममयं मृगम्,

आश्चर्य-भूतं, काकुत्स्थ, कामात् स्वयमिहागतम्” । ९

२ । 'इत्से'—अवच्छेदि सप्तमी । सं-गृह्य—प्रचयेन गृहीत्वा । ३ । व्यस्मयत—
विस्मिता अभूव । ४ । जनवधम्—अ-निन्दनीयम् । ५ । कामात्—शेषेणा ।

परम-काव्यम्—एका-दशः सर्गः—राम-निर्गमनम् । १६

यद्दृष्टवान्, तं दृष्ट्वा, तारा-मृग-सम-प्रभम्,
 निवार्य ब्रुवाणं ब्रुवाणा, कञ्चनो वाक्यमब्रवीत्,— १०
 “यथा नः कथितं पूर्वमृषिभिः पावकोपमैः,
 पथं माया-धरो, वीर, मारीचो मृग राक्षसः । ११
 चरन्तो मृगयां, हृष्टा, रयिनो, धन्विनो, वने,
 धनेन, मृग-रूपेण, राजानो बहवो हताः । १२
 मृगो हेममयो नैव ! हेमकस्य मृगस्य च
 कुतो लोके, नर-व्याघ्र, सं-योगः ? साधु चिन्तय । १३
 प्रबाल-मषि-मृद्गोऽयं, न मृगो, रत्न-लोचनः ।
 एतं माया-मृगं मन्ये—राक्षसं मृग-रूपिणम् ।” १४

एका-दशः सर्गः ।

राम-निर्गमनम् ।

एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य, शुचि-स्मिता,
 उवाच, सीता, संहृष्टा, हृष्टना हृत-चेतना,— १
 “धार्य-पुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ;
 धानयैमं, महा-बाहो—क्रीडार्थं नो भविष्यति । २
 इहाश्रम-पदेऽस्माकं, बहवः पुंस्य-दर्शनाः
 मृगाश्चरन्ति सहिताश्चमराः मृगरास्तथा । ३

१७ । तारा-मृगः—मृग-धिरा नाम नक्षत्र पुंसः । ११ । सं-योगः—मेलनम् ।

१ । प्रतिवार्यं—निवार्यं । हृष्टना—वचनेन, मायया । २ । सहिताः—मिच्छिताः ।

चमराः—एतत्-पुंसः [ष्टेनात्] । मृगरा—हृष्ट-पुंसः [मृगाः] ।

न चास्य सदृशो, रामः, दृष्ट-पूर्वो मृगो मया,
तेजसा चमया दीप्तया, यथायं मृग-सप्तमः । ४

यदि यद्वचमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव,
आश्चर्यं-भूतं भवति, विस्मयं जनयिष्यति । ५

समाप्त-वन-वासानां राज्यस्थानां च नः, पुनः,
अन्तः-पुरेऽपि भूषार्थी मृग एष भविष्यति । ६

जीवन् न यदि तेऽभ्येति यद्वचं मृग-सप्तमः,
अजिनं, नर-शार्दूल, रुचिरं तु भविष्यति । ७

निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनद-सम-त्वचि
शष्प-वृष्णां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् । ८

काममुक्तमिदं रौद्रं स्त्रीणाम-सदृशं मया ;
वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य लोभेनापहृतं मनः ।” ९

इति सीता-वचः श्रुत्वा, दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम्,
सोहितो राघवः श्रीमानिदं लक्षणमब्रवीत्,— १०

“इहाप्रमत्तस्त्वं, वीर, परि-पालय मैथिलीम् ;
तावन् न चक्षितव्यं ते, यावन् नाहमिहागतः” । ११

क्वचिद् दृष्टः, क्वचिन् नष्टः, क्वचित् त्रासाच् च वि-दुतः—
भयेन महताच्छब्दो—मारीचो याति कानने । १२

४। तेजसा—विचित्र गति-सामर्थ्येन । चमया—चान्वा, सीम्ब-भाषेन । दीप्ता—
दृष्ट-कान्वा । ५। आश्चर्यं-भूतम्—जीवती यद्वचमिति श्रेयः । ७। अजिनम्—मृतस्त्विति
श्रेयः । ८। जाम्बूनदम्—सुवर्णम् । त्वचि—चर्मणि । शष्प-वृष्णात्—वाक्-वृष्-
परिच्छिन्न-तापसासने । विनीतायाम्—प्रसारितायाम् । उपासितुम्—[तव] समीपे
उपवीदुम् । ११। परि-पालय—रक्ष । १२। नष्टः—अनर्जितः ।

परस्व-काण्डम्—द्वा-दशः सर्गः—लक्ष्मण-निर्गमनम् । १८५

इतो गतोऽसौ दृष्ट्वा, पुनरन्तर्हिती ह्यमः—

इति तां स्नान् वनोद्देशान् काञ्चत्स्यः पर्यधावत । १३

राघवसु ततः क्रुद्धो—मुहूर्तं तेन मोहितः—

मुमोच ज्वलितं दीपमस्त्रं ब्रह्म-वि-निर्मितम् । १४

तेन मर्मणि निर्विहः शरबाप्रतिभेन ह,

तालमात्रमथोत्पत्य, न्यपतत् स, शरातुरः ; १५

व्यनदद् भैरवं नादं, धरण्यां, शर-पीडितः ।

त्रियमाशसु मारीचश्च, चिन्तयन् स्वामिनः प्रियम्, १६

रामस्य सदृशं व्यक्तं स्वरमालम्ब्या, पाप-कृत,

हा लक्ष्मणेति चुक्रोध, त्रायस्वेति, महा-वने । १७

द्वा-दशः सर्गः ।

लक्ष्मण-निर्गमनम् ।

भार्त-स्वरं तु वि-श्राय, तं, भर्तुः सदृशं, वने,

उवाच लक्ष्मणं सीता,—“गच्छ, जानीहि राघवम् । १

न हि मे जीवितं स्थाने हृदयं चावतिष्ठते ;—

क्रोधतः परमार्तस्व श्रुतः शब्दो मया श्रुतम् । २

सहायं, भ्रातरं ज्येष्ठं, सह पन्थानमागतम्,

क्रन्दन्तमेवं, सौमित्रे, परिव्रातुं त्वमर्हसि । ३

१५ । ताल-मात्रम्—‘अहं ताल-इव-प्रमाद्यम्’ इति श्लोक-नाथः । उत्पत्य—
उत्पुल्य, उल्लस्य ।

२ । स्थाने—स-स्थाने । चावतिष्ठते—‘समव-प्र-विश्वः सः [चात्मनै-पदम्]’—
पाणिनिः, १।१।२२ । ‘मोहो जायते’ इति प्रथम-पञ्चोत्तर्यः । क्रोधतः—हृदतः [रामस्य] ।
३ । सह—त्वया सह ।

तं क्षिप्रमभिधावस्व भ्रातरं, शरणेषिणम्,
रक्षसां वशमापन्नं, सिंहानामिव गो-पतिम् ।” ४

तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा, स्त्री-स्व-भाव-प्र-दूषितम्,
उवाच लक्ष्मणः सीतां, त्रासादुत्फुल्ल-लोचनाम्,— ५

“न मे शक्यस्त्रिभिर् लोकेः—सेन्दैरपि सुरासुरैः—
भ्राता धर्षयितुं वाढम्”, इत्युवाच स जानकीम्, ६

“कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर् मम स राक्षसः
दुःखं कर्तुमपर्याप्तो । देवि, कस्माद् विषीदसि ?” ७

तमुवाच ततः सीता, कुपिता, जनकात्मजा,—

“अ-मितो, मित-रूपेण, भ्रातुस्त्वमसि, लक्ष्मण,
यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे । ८

व्यसनं ते प्रियं मन्ये, स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते,
येन तिष्ठसि विस्त्रव्यस्, तमपश्यन्, महा-द्युतिम् । ९

वर्तयेयं न, रामेण सुहृत्तमपि वर्जिता ;
कुरु मे वचनं, वीर,—भ्रातरं पाहि मा चिरम् ।” १०

इति ब्रुवाणां वैदेहीं, वाष्प-शोक-परिप्लुताम्,
अन्नवील् लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां, मृग-वधूमिव,— ११

“देवि, देव-मनुष्येषु गन्धर्व-पतंगेषु च,
राक्षसेषु, पिशाचेषु, किन्नरैष्वरगेषु च, १२

. ४। शरणेषिणम्—आश्रयार्थिनम् । श्रेष्ठः पतिः—हन्तः । ५। धर्षयितुम्—अभिभवितुम् ।
वाढम्—वज्रतः । ६। सः—मृग-वधुः । इत्यर्थः । ८। अभिपद्यसे—अभिगच्छसि । ९।
विस्त्रव्यः, विस्त्रव्यः—विस्त्रव्यः, निःशयः । १०। पतंगेषु—पक्षिणु । शरगेषु—सर्पेषु ।

दानवेषु च घोरिषु विद्यते न च, शोभने,
यो रामं प्रतियुध्येत, महेन्द्रमिव मानुषः । १३

अवध्यः समरे रामो । नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
नोत्सहे त्वां विरहितं शून्येऽहं राघवं विना । १४

कृत-वैराघ्न्यं, कल्याणि, वयमेतैर्, निशा-चरैः—
रक्षांसि विविधा वाचो विस्तृजन्ति महा-वने । १५

हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु । सक्तापस्वग्यतामयम् ।
आगमिष्यति भर्ता ते शीघ्रं, हृत्वा सृगोक्षमम् । १६

न तस्यायं स्वरो, देवि, वि-स्वरो यस्त्वया श्रुतः—
कष्टायामप्यवस्थायां न रामो गर्हितं वदेत् ।” १७

एवमुक्त्वा तु वैदेही, क्रुद्धा, सं-रक्त-लोचना,
अब्रवीत् परुषं वाक्यं लक्ष्मणं, पथ्य-वादिनम्— १८

“हानार्य-करुणारथ ! नृ-शंस ! कुल-पांसन !
अहं तव प्रिया, मन्ये, येनवं त्वं प्र-भाषसे ! १९

नैतच् चित्तं, स-पत्रेषु पापं, लक्ष्मण, यद् भवेत्
त्वद्दिधेषु मनुष्येषु, नित्यं प्रच्छन्न-चारिषु । २०

सन्दुष्टस्त्वं वने नूनं राममेकोऽनुधावसि
मम हेतोः, प्रतिच्छन्नः, प्रयुक्तो भरतेन वा । २१

१३। प्रतियुध्येत—समरे बाधेत । १४। विरहितम्—परित्यक्तम् । १६। निर्वृतम्
—शान्तम् । १८। पथ्य-वादिनम्—हित-वादिनम् । १९। अनाय-करुणारथः—
अनाथया (कुत्सितया) करुणया [राम-व्यसमेऽपि मन्त्रिणवया] आरथः (मह-
रथारथः) येन सः । पांसनः—दूषकः । २०। सपत्रेषु—अनुपु [अतिशयम्] ।
प्रच्छन्न चारिषु—गुप्त चारिषु । २१। प्रतिच्छन्नः—गुप्तः ।

कथमिन्द्रीवर-श्यामं रामं, कमल-सोचनम्,
उप-सं-गृह्य भर्तारं, कामयेयं पृथग्-जनम् ? २२

अपि चाहं प्रवेक्षामि प्र-दीप्तं हृद्य-वाहनम्,
न चापि राघवादन्यं पादेनापि नरं स्पृशे ।” २३

इति लक्ष्मणमाक्रुश्य, सीता, सुर-सुतोपमा,
पाणिभ्यां, रुदती, तत्र, उरः परि-पिपेष सा । २४

इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया, लोम-हर्षणम्,
भ्रमवील् लक्ष्मणः सीतां, प्राञ्जलिष्, चलितेन्द्रियः,— २५

“उत्तरं नोत्सहे वक्तुं—दैवतं भवती मम ;
वाक्यम-प्रति-रूपं हि न चित्रं स्त्रीषु, मैथिलि । २६

स्व-भावश्चैव नारीणामेष लोकेषु दृश्यते,—
वि-मुक्त-धर्माश्चपला भ्रातृ-भेद-करास्त्रियः । २७

उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षि-भूता वने-चराः,
न्याय-वादी यथान्यायमुक्तोऽहं परुषं त्वया । २८

धिक् त्वामस्तु, विनश्य त्वं, यन् मामेवं विशङ्कसे
स्त्री-स्व-भावेन दुष्टेन, गुरु-वाक्ये व्यवस्थितम् ।” २९

उज्जोति परुषं वाक्यं, पश्चात् ताप-समन्वितः,
साम-पूर्षं पुनः सीतां वक्तुमारब्धवानिदम्,— ३०

२२ । उप-सं-गृह्य—परि-गृह्य । २३ । स्पृशे—स्पृशामि, स्पृश्यामि इत्यर्थः । चाकमे-
पदमाश्रयम् । २४ । आक्रुश्य—निभत्स्य । उरः—वचः । २५ । चलितेन्द्रियः—विचलित-
मनसः । २६ । अ-प्रतिरूपम्—अव्यनानुचितम् । २८ । वने-चराः—देवाः इति शेषः ।
न्याय-वादी—यथार्थ-वादी । अ-न्यायम्—अनुचितम् । ३० । साम—प्रिय-वचनम् ।

परस्य-काण्डम्—त्रयो-दशः सर्गः—हृद्य-तापसः । १८८

“गच्छामि यत्र काकुत्स्थः ; अस्ति तेऽसु, वरानने ;
रक्षन्तु त्वां, विशालाक्षि, समया वन-देवताः । ११
निमित्तानि हि घोरानि, यानि प्रादुर्भवन्ति मे ।
अपि त्वां सह रामेषु पश्येयं, पुनरागतः ।” १२

त्रयो-दशः सर्गः ।

हृद्य-तापसः ।

तथा परुषमुक्तसु, कुपितो, राघवानुजः
जगाम यत्र रामोऽसौ, सीतां त्यक्त्वा महा-वने । १

एतदन्तरमासाद्य दश-धीवः, प्रतापवान्,
अभि-चक्राम वेदेहीं, परिव्राट्-हृद्यना, तदा, २

सूक्ष्म-काषाय-संवीतः, शिखी, हृत्वी, स-पादुकः,
सव्यांसासक्त-भारश्च, स-त्रि-दण्ड-कमण्डलुः ; ३

तामपश्यत् ततो बालां, भ्रातृभ्यां रहितां वने,
रहितामर्क-चन्द्राभ्यां सन्ध्यामिव महत् तमः । ४

तमुद्य-तेजः-कर्माणं जन-स्थान-रुह-द्रुमाः,
तथैव विविधा वज्रगः, सत्त्वानि सह पश्चिभिः, ५

समीक्ष्य न व्यकम्पन्त ; प्र-ववी न च मारुतः ।
शीघ्र-वेगागतं दृष्ट्वा विष्टितं राक्षसेश्वरम्, ६

११ । अपि—इच्छामि, I wish. पश्येयम्—‘इच्छार्थेणु खिद्-खोटी’—
पाणिनिः, १।१।१५०।

२ । अनरम्—अवज्ञातः । परिव्राट्-हृद्यना—कपट परिव्राजक-रूपेण । ३ । सव्यः
—बालः । शंखः—सन्ध्याः । त्रि-दण्डम्—यतिरथोक्त-बद्धं दण्ड-त्रयम् । ६ । विष्टितम्—

स्तिमितं गन्तुमारभे तदा गोदावरी नदी ।

पक्षिणो ये मृगाश्चैव, भयात् तस्य, प्रदुद्रुवुः । ७

स पापस्तेन रूपेण, तृणैः कूप इवावृतः,

अतिष्ठत्, प्रेष्य रामस्य पत्नीं सीतां तु, रावणः— ८

स तां, रुचिर-दन्तीष्ठीं, पूर्ण-चन्द्र-निभाननाम्,

आसीनां पर्ण-शालायां, वाष्प-शोक-परिप्लुताम् ! ९

ददर्श यद् यद् वैदेह्या गात्रं चक्षुर्-मनो-हरम्,

न शशाक ततो हर्तुं दृशं, मन्नामिवात्र, सः । १०

अभ्यागच्छत वैदेहीं दुष्ट-चेता निशा-चरः,

तां, मन्मथ-शराविष्टो, ब्रह्म-घोषमुदीरयन् । ११

अब्रवीत् प्रसृतं वाक्यं रहिते राक्षसेश्वरः,—

“अतीव भ्राजसे, भीरु, वन-राजीव पुष्पिता । १२

मणि-प्रवेकाभरणी, रुचिरौ ते पयो-धरी,

हृद्यावुपचितौ व्रन्तौ मंजरी ते नि-गण्डम् । १३

का त्वं, काञ्चन-गर्भाभे, पीत-कौपेय-वासिनि,

मालां पद्मोत्पल-युतां विभ्रती, प्रिय-दर्शना ? १४

ह्रीः कीर्तिः श्रौः शुभास्त्राङ्गीर्, आसां का त्वं, वरानने ?

भूतिर् वा त्वं, वरारोहे ? रतिर् वा स्वैर-चारिणी ? १५

विरोधन स्थितम् । ७ । स्तिमितम्—मन्दम् । प्रदुद्रुवुः—पलायामासुः । ११ ।

अभ्यागच्छत—अभ्यागच्छत् । आत्मने-पदमात्मम् । ब्रह्म-घोषम्—वेद-ध्वनिम् । उदीरयन्

—उत्थारयन्, कुर्वन् इत्यर्थः । १२ । मणि-प्रवेकः—मणि-श्रेष्ठः । उपचितौ—प्र-उद्धौ ।

संजती—परस्पर-सन्निहितौ । १४ । उत्पलम्—कुवलयम्, a water-lily. १५ । ह्रीः

—मीरी । श्रौः—ऐश्वर्य-प्रधाना भगवच्छक्तिः । अङ्गीः—सीमाव्य प्रधाना भगवच्छक्तिः ।

समाः गिष्परिषः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ;	
सु-सं-स्थिते च कान्ते च भ्रुवौ नयन-भूषणे ।	१६
सु-पीनौ दर्शनीयौ च संहृती च, वरानने,	
अनुरूपी च वक्त्रस्य कपोली तव, सुन्दरि ।	१७
तप्त-काञ्चन-संवीतौ स्व-भावात् संस्कृतौ, शुभौ,	
श्रवणौ ते विराजेते, प्रमाथेन समुन्नतौ ।	१८
करौ च तव, सु-श्रोणि, पद्म-पत्रारुणौ, शुभौ ।	
अनुरूपं च ते मध्यं, दुर्बलं, चारु-हासिनि ।	१९
सु-कुमाराङ्गुली, दिव्यी, सु-कुमार-तलौ, शुभौ,	
चरणौ संहृतावेतौ, परस्पर-वि-भूषणौ ।	२०
विशाले वि-मले नेत्रे, रक्ताम्बे, नील-तारके ;	
कर-संहत-मध्यासि, सु-केशी संहत-स्तनी ।	२१
नैव देवी, न गन्धर्वी, न यक्षी, न च किञ्चरी	
एवं-रूपा मया नारी दृष्ट-पूर्वा मही-तले ।	२२
रूपमयं च ते लोके, सौकुमार्यं च शाश्वतम्,	
इह वासस्य कान्तारे चिन्तामुत्पादयन्ति मे ।	२३
सं-प्रतीक्ष्य च भद्रं ते, न त्वं वस्तुमिहार्हसि—	
राक्षसानामयं वासो, घोराणां, काम-चारिणाम् ।	२४

भूतिः—अभिमादिः सिद्धिः । रतिः—काम पत्रे । स्त्र-चारिणौ—स्वेच्छा-विहारिणौ
 [वने आगमनात्] । १६ । समाः—सम-संख्यानाः । गिष्परिषः—कुन्द-कुण्डलपत्
 प्रशसायाः । १८ । संस्कृती—सञ्जिती । १९ । पद्मम्—दलम् । २० । संहृती—निहितौ ।
 २१ । कर-संहत-मध्या—करेभ्य (अङ्गुष्ठ प्रदेशिनी-चक्र प्रमाथेन) संहतम् (आढृतं)
 मध्यं यस्याः सा । २२ । अद्यम्—आद्यम्, श्रेष्ठम् ।

- प्रासादाग्रगच्छि रम्याणि नगरोपवनानि च,
मन्दनादीनि दिव्यानि युक्तान्यासेवितुं त्वया । २५
- वरं माल्यं, वरं रत्नं, वरं वस्त्रं च, शोभने,
भर्तारं च वरं मन्ये ते युक्तम्, असितेक्षणे । २६
- भूमि-शब्दा-परिक्लिष्टा, वने, मूल-फलाशना,
वस्तुं नार्हसि, कस्याञ्चि, सुखार्हा, सुख-वर्जिता । २७
- का भवसि ? रुद्राणां, मरुतां वा, शुचि-स्मिते,
वसूनां वा ? वरारोहे, देवता प्रतिभासि मे ! २८
- नेहागच्छन्ति गन्धर्वा न देवा, न च मानुषाः ।
राक्षसानामयं वासः । कथं नु त्वमिहागता ? २९
- इमे शाला-मृगाः सिंहा व्याघ्रा द्वीपि-मृगास्तथा,
ऋक्षास्तरक्षवः, कोकाः । कथं तेऽभ्यो न ते भयम् ? ३०
- मत्तानां गिरि-कल्पानां कुञ्जराणां, तरस्त्रिणाम्,
कथमेका महारण्ये न विभेषि, शुचि-स्मिते ? ३१
- कासि, कस्य, कुतश्च त्वं ? किं-निमित्तं च दण्डके
एकाकिनी प्रविष्टासि, घोरे, राक्षस-सेविते ?” ३२

२५ । आसेवितुम्—उपभोग्यम् । २६ । असितेक्षणा—मोल नेवा । ३० । शाला-
मृगः—मृगाक्षः । द्वीपि—चित्रकः । द्वीपि व्याघ्री स विन्दु-निर्विन्दु । तरसुः—
मृगान्तः, एक प्रकारेण शक्ये वाच, a hyena. कोकः—हकः, a wolf, एक
प्रकारेण शक्ये वाच । ३१ । कुञ्जराणाम्—हस्तिणाम् । तरस्त्रिणाम्—बलवताम्,
वीरवतां वा ।

चतुर्दशः सर्गः ।

प्रतिधि-सत्कारः ।

- इत्थसौ, रावणेनोक्ता दुष्टेन, जनकात्मजा,
 अ-विश्रास-भयात् तत्र, यद्विता, पर्यसर्पत । १
- द्वि-जाति-दर्शनं साय दृष्ट्वा, राक्षसमागतम्
 सर्वैरतिधि-सत्कारैः पूजयामास, मैथिली । २
- उपनीयोदकं पूर्वं, वन्येनोपनिमन्त्र्य च,
 चिन्तयित्वा तु, वैदेही ततो वचनमब्रवीत्,— ३
- “दुहिता जनकस्याहं, मैथिलस्य, महात्मनः,
 सीता नाम्नास्मि—भद्रं ते!—भार्या रामस्य धीमतः ; ४
- सं-वत्सरं चाधुषिता राघवस्य निवेशने,
 भुञ्जाना मानुषान् भोगान्, सर्व-काम-समृद्धिनी । ५
- ततः सं-वत्सरादूर्ध्वं सममन्यत मे पतिम्
 अभिषेचयितुं राजा, सं-मन्त्र्य सचिवैः सह । ६
- तस्मिन् सं-क्रियमाद्ये तु राघवस्याभिषेचने,
 कौकेयी नाम भर्तारमनार्या श्वशुरं मम ७
- प्रतिवृद्ध, प्रणयिनी, प्रथमं, सु-कृतेन वै,
 मम प्रव्राजनं भर्तुर् देवी वरमयाचत,— ८

१। पर्यसर्पत—पर्यसर्पन्, इतस्तत्रपश्चात्, moved round about.
 चामने-पदमार्षम् । २। द्वि-जाति-दर्शनम्—प्राज्ञाशास्त्रातिम् । ५। सर्व-काम-समृद्धिनी
 —सकल-काम-समृद्धि-सम्पन्ना । ७। सं-क्रियमाद्ये—सम्पाद्यमाने । ८। प्रतिवृद्ध—
 वशी-कृत्य, चावशी-कृत्य । सु-कृतेन—वर-रूपेण इति शेषः ।

- ‘न शयिष्ये, न पास्यामि, न च भोष्ये कदाचन,—
 एष मे जीवितस्यान्तो, रामो यद्यभिषिच्यते । ८
- अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम्,
 राघवश्च वनं घोरमद्यैव प्रतिपद्यताम् ।’ १०
- अथाभिषेकाय पितुः समीपं राममागतम्,
 कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच, दृढ-व्रतम्,— ११
- ‘तव पित्राभ्यनुज्ञातं ममेदं शृणु, राघव,—
 भरताय प्र-दास्यामि पितृ-राज्यम-कण्टकम् । १२
- त्वया च खलु वस्तथ्यं नव वर्षाणि पञ्च च
 वने ; प्रव्रज, काकुत्स्थ—पितरं मोचयानृतात् ।’ १३
- तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीं पितुरग्रतः ;
 चकार वचनं तस्या मम भर्ता, दृढ-व्रतः । १४
- तं भ्राता लक्ष्मणो, धीमान्, धर्म-चारी, महा-बलः,
 कृत्स्न-वन्द्यः, अनु-मतिः, ... १५
- ते वयं, प्रच्युता राज्यात्, कैकेय्या वचनात्, त्रयः,
 विचरामो, द्विज-श्रेष्ठ, वनं गम्भीरमोजसा । १६
- समाश्वसिहि तावत् त्वं—शक्यं वस्तुमिह त्वया ;
 आगमिष्यति मे भर्ता, वन्यमादाय, पुष्कलम् । १७
- स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं चाचक्ष्व तत्त्वतः,
 एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि, द्विज । १८

परष्ण-काण्डम्—पञ्च-दशः सर्गः—प्रार्थना-भङ्गः । २०५

रामो, मे समयो नास्ति, यथा त्वां सत्-करिष्यति ;
यतयश्च प्रियास्तस्य, भर्ता प्रिय-कथश्च मे ।” १८

पञ्च-दशः सर्गः ।

प्रार्थना-भङ्गः ।

काम-बाणार्दितस्तत्र राक्षसस्त्रिदमब्रवीत्,—

“येन विद्राविता लोकाः सामराः सामराधिपाः,
अहं स, रावणो नाम, सर्व-लोक-प्र-तापनः । १

त्वां तु, काञ्चन-गर्भाभां, पीत-कौषेय-वासिनीम्,
रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छामि, चिन्तयन् । २

बह्वीनामुत्तम-स्त्रीणां भार्याणां मम, मैथिलि,—
सर्वासामेव तासां त्वं ममाग्र-महिषी भव । ३

लङ्का नाम समुद्रस्य द्वीप-श्रेष्ठा पुरी मम,
सागरेण परिचिन्ता, निविष्टा गिरि-मूर्धनि, ४

तप्त-हेममयैः शृङ्गैरुच्छ्रितैरभ्यलङ्घ्यता,
खात-गम्भीर-परिखा, प्रासादाद्दृष्टवतंसका । ५

तत्र, सीते, मया साधं, वनेषु विचरिष्यसि ;
न चास्यारण्य-वासस्य स्पृहयिष्यसि, भाविनि ! ६

पञ्च दासी-शतानि त्वां, सर्वाभरण-भूषिताम्,
सीते, परिचरिष्यन्ति—भार्या मे भव, शोभने ।” ७

१ । विद्राविताः—पलायिताः, driven off. २ । अग्र-महिषी—प्रधाना
महिषी । ४ । परिचिन्ता—वेष्टिता । ५ । उच्छ्रितैः—उत्ततैः ।

- प्रत्युवाचानवद्याङ्गी, तमनाहृत्य राक्षसम्,—
 “महाचलमिवाकम्प्य”, महेंद्र-सदृशं पतिम्,
 महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनु-व्रता । ८
- पूर्ण-चन्द्र-निभं, शूरं, राज-पुत्रं, जितेन्द्रियम्,
 पृथु-कीर्तिं, महा-वीर्यमहं राममनु-व्रता । ९
- महा-बलं, महोरस्कं, सिंह-विक्रान्त-गामिनम्,
 सिंहं सिंहीव विक्रान्तमहं राममनु-व्रता । १०
- त्वं पुनर् जम्बुको व्याघ्रिं मामिच्छसि, सु-दुर्लभाम्—
 नाहं शक्या त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा । ११
- सिंहस्य, खादतो, मांसं मुखादादातुमिच्छसि,
 यो रामस्य प्रियां भार्यां बलात् त्वं हर्तुमिच्छसि । १२
- त्वं शूरं जिह्वया लेक्षि, सूष्या स्पृशसि लोचने,
 यो रामस्य प्रियां भार्यां पाप-बुद्ध्या निरीक्षसे । १३
- व्याघ्रास्तरुण-पुत्रायाः प्रजामादातुमिच्छसि,
 यो रामस्य प्रियां भार्यां विध्वंसयितुमिच्छसि । १४
- अवसन्ध्या शिलां कण्ठे, सागरं तर्तुमिच्छसि,
 रामस्य दयितां भार्यां यस्त्वं हर्तुमिच्छसि । १५
- अयो-मुखानां शूलानामग्रे चरितुमिच्छसि,
 रामस्य सदृशीं भार्यां यदि त्वं नेतुमिच्छसि । १६

८। अनवद्याङ्गी—अनिन्द्यावयवा। महोदधिः—महा-समुद्रः। ९। पृथु-
 कीर्तिः—महा-यशाः। १०। सिंह-विक्रान्त-गामिनम्—सिंहस्य पद-क्षेपवत् पद-
 निक्षेपश्च स-महं-वमन-श्रीसम्। अत्र, विक्रान्तम्—पद-क्षेपः। तृतीय-पादे तु,
 विक्रान्तम्—विक्रम-श्रीसम्। १४। प्रजाम्—उत्पत्तिम्। १५। अवसन्ध्या—बद्धा।

परस्य-काण्डम्—षोडशः सर्गः—बलात्-कारः । २०७

अग्निं प्र-ज्वलितं बद्धा वपुःशान्ते नेतुमिच्छसि,
कल्याण-वृक्षां, रामस्य भार्यां यो हर्तुमिच्छसि । १७
कल्याण-सर्पमति-क्रुधं, निःश्वसन्तं, महा-विषम्,
स्रष्टुमिच्छसि हस्तेन, यन् मां त्वमभिकाङ्क्षसे ।” १८

षोडशः सर्गः ।

बलात्-कारः ।

मद्यः सौम्यं परित्यज्य भिक्षु-रूपं, निशाचरः
स्वं रूपं काल-रूपामं भेजे, वैश्रवणानु-जः— १
महा-सलाटो, रक्ताक्षो, वृद्धोरस्को, महा-भुजः,
सिंह-दंष्ट्रो, वृष-स्कन्धश्चित्राङ्गो, दीप्त-मूर्ध-जः, २
कल्याणः, सं-हृष्ट-रोमाङ्गः, कल्याण-गिरि-प्रभः,
रक्ताम्बर-धरो, घोरस्, तप्त-काञ्चन-कुण्डलः । ३

स ताम्, अ-सित-केशांतां, वि-प्र-नष्ट-विशेषकाम्,
रुचिराभरणीपितां, प्रत्युवाच निशाचरः,— ४

१८ । अभिकाङ्क्षे—अभिकाङ्क्षसि । आशने-पदमाश्रमं । १२—१८ ।
निदर्शनालहारः । तद्वचनं यथा, साहित्य-दर्पणे,—“सश्ववन् वस्तु-सम्बन्धोऽसश्ववन्
वापि कुत्रचित्, यत्र विद्यानुविन्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ।” विद्यानुविन्वत्वं—
प्रबिधान-नव्य-सम्बन्धम् ।

४ । अ-सित-केशांताम्—अ-सित-केशांताम्, मुक्त-केशांताम् । वि-प्र-नष्ट-विशेषकाम्—
वि-शुभ-सलाट-वृक्षकाम् । ‘चित्त-आश्रय-समुत्थात् अश्व-प्रत्यङ्ग-सचलनात् अ-श्व-
स्वर्जन’ इति शेषः । ‘वि-शुभ-विशेषकाम्’ इति केशादिभूमितोऽर्थः ।

“राज्य-श्रुतम-सिद्धार्थं रामं, परिमितायुषम्,
कैर् गुणैरनुरक्तासि, मूढे, पण्डित-मानिनि ?” ५

इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं, दुष्टात्मा, काम-मोहितः,
जघाह रावणः सीतां, स्त्रे बुधो रोहिणीमिव । ६

प्रत्युवाच ततः सीता, क्रुद्धा, साश्रु-परिप्लुता,—
“हतस्त्वं तेजसा, पाप, राघवस्य महात्मनः” । ७

एवमुक्त्वास्य वैदेह्या, रावणस्य, दुरात्मनः,
भृशं जीमूत-वर्णानि वदनानि चकाश्रिरे । ८

अग्नि-ध्वाला-प्रभैर्, नेत्रैर्, भ्रू-जिह्वैः, सु-वि-भीषणैः,
वैदेहीं रावणः क्रुद्धो निर्दहन्निव, राक्षसः, ९

सव्येन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण, सः,
जर्वींशु दक्षिणेनैनामग्रहीत् पाणिना, शुभाम् । १०

सा, गृहीता, वि-चुक्रोग, राक्षसेन बलीयसा,—
‘हार्य-पुत्र ! न मां पाप्सि’, वीर-हा लक्ष्मणेति च । ११

तं दृष्ट्वा, गिरि-शृङ्गाभं, तीक्ष्ण-दंष्ट्रं, महा-बलम्,
व्यद्रवन्त, सु-सं-वस्ता, भयार्ता वन-देवताः । १२

राम-कामां स कामार्तः, पद्मगन्ध-वधूमिव,
चेष्टमानां, परिगृह्य, उत्पपात ततो नभः । १३

५ । पण्डित-मानिनी—पण्डिताभिमानिनी । ६ । रोहिणी—बुधस्य माता, चन्द्रस्य पत्नी च । अतिशयोक्तिः । ७ । चकाश्रिरे—प्रकाशमेव । ८ । जिह्वेः—कण्ठके । ११ । वि-चुक्रोग—उच्यते । अत्रान्द । वीर-हा—वीर-हन् । सज्जोषणे ‘वीर-हा’ इति पदमावर्णम् । १२ । व्यद्रवन्त—व्यद्रवन्, पक्षावानासुः । आत्मनि-पदमावर्णम् । १३ । पद्मगन्धः—सर्प-राजः, सर्प-वरः, तेजसः, इत्यर्थः । (उपरिगृह्य,

स च मायामयो, दिव्यः, खर-युक्तः, खर-खनः, प्रत्यदृश्यत द्वैमाहो रावणस्य महा-रथः ।	१४
ततस्तां, परुषैर् वाक्यैरभितर्ण्य, महा-खरः अह्नेनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा ।	१५
सा, गृहीता, प्र-चुक्रोध, राजसेन, मनस्विनी,— हार्य-पुत्रेति, दुःस्मार्ता, पतिं, दूर-चरं वने ।	१६
ततः सा, राजसेन्द्रेण क्रियमाणा विहायसा, मत्तेव, मन्दं प्रोवाच, भ्रान्त-चित्तेव चातुरा,—	१७
“हा लक्ष्मण, महा-बाहो, गुरु-चित्त-प्रसादक ! क्रियमाणां न जानीषे राजसेन, दुरात्मना ।	१८
ननु रामाविनीतानां विनेतासि, परन्तप— क्रियमाणाम-नाथां मां, राजसेन, न पश्यसि ।	१९
तत्त्व-धर्मापनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम्— जीवितान्त-फलं नूनं रावणः समवाप्स्यति ।	२०
हन्तेदानीं स-कामास्तु कैकेयी, सह बान्धवैः, क्रियेऽहं धर्म-कामस्य धर्म-पत्नी चिराय यत् ।	२१

१।२।२२३. श्रांको द्रष्टव्यः ।) खेदमाणा—[आशान् मोक्षवितुं] इत्यपदादीनि
विज्ञापितौ । १४। सः—विश्व-वियुतः इत्यर्थः । खरः—अन्तरः । १७। मत्ता—
[अति दुःख वशात्] उन्मत्ता । १८। प्रसादकः—प्रफुल्लता साधकः । १९।
अ विनीतानाम्—अ विजितानाम्, दुष्टानाम् । विनेता—विजिताः, प्राणा ।
अ नाथाम्—रक्षक-होनाम् । २०। अ धर्मापनीतस्य—अ धर्मैव अपनीतस्य (उन्मत्त-
ममितस्य) [अन्मत्त] । तत्त्व-धर्मापनीतस्य—‘न तु सख्योऽपनीतस्य’ इति बौद्धीयं
पाठान्तरम् । अपनीतस्य—‘नोति-भू-वस्य’ इति लोका-नाथः । ‘ननु सख्योऽविनीतस्य’ इति
दादिवाक्याः पठन्ति । ‘न तु सख्योऽविनीतस्य’ इति प्रतीक्षाः । जीवितान्तः—नरकम् ।

- “आमन्वये जन-स्थानं, वन्दे वृक्षां च पुष्पिताम् ;
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २२
- टङ्गवन्तं, शिखरिणं, वन्दे प्रस्रवणं गिरिम् ;
 क्षिप्रं रामाय शंसिधाः,—‘सीतां हरति रावणः’ । २३
- सुख-गन्धाच्च वन्देऽहं वन-राजीः, सु-पुष्पिताः ;
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २४
- हंस-सारस-सङ्घुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ;
 क्षिप्रं रामाय शंस त्वं,—‘सीतां हरति रावणः’ । २५
- दैवतानि च यान्यस्मिन् वने, विविध-पादपे,
 नमस्करोम्यहं तेभ्यो,—भर्तुः शंसत मां हृताम् । २६
- यानि कानिचिदप्यस्मिन् निवसन्ति महा-वने,
 मर्वाणि शरणं यामि मत्त्वानि विविधान्यहम् । २७
- यावान् पक्षि-गणः कश्चिद् दंष्ट्रिणश्च महा-बलाः,
 तिष्ठन्तीह महा-रक्ष्ये, तानहं शरणं गता । २८
- क्षियमाणां, प्रियां, भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्,
 वि-वशां, रक्षसानेन, शंसध्वं राघवाय माम् । २९
- मां विदित्वा महा-बाहुर् हृतेति, स महा-मनाः
 आनयिष्यति, विक्रम्य, यमस्य विषयादपि ।” ३०
- अथ रम्ये गिरि-प्रस्ये, कानने विविधान्यये,
 पक्षि-राजी, महा-तेजा, महा-बल-पराक्रमः, ३१

२२ । आमन्वये—आमनन्वामि । शंसध्वम्—शंसत, कथयत । आत्मने-पदमार्थम् ।
 २३ । टङ्गः—वि-दीर्घः । प्रसरः । शंसिधाः—शंस, कथय । आत्मने-पदमार्थम् । २५ ।
 सङ्घुष्टाम् । सङ्घुषिताम्—शंसिताम् । ३० । विषयात्—दीर्घात् । ३१ । गिरि-प्रस्ये—

परस्व-काण्डम्—बोधयः सर्गः— वसात्-कारः । २११

प्रसृतः, पृष्ठतः कृत्वा दीप्यमानं दिवा-करम्,
तं शब्दं शुश्रुवे तत्र, स्वप्ने वाक्यमिवाहृतम् । ३२

तेन वाक्येन, पक्षीन्द्रः, प्रविष्टेन श्रुतेः पद्यम्,
वक्ष्यस्वेव निपातन, ताडितो हृदये भृशम् । ३३

स, निरीक्ष्य दिशः सर्वा, जटायुः, क्रमशो, नभः,
अपश्यद् रावणं सोऽथ, क्रन्दन्तीं तां च जानकीम् । ३४

समुत्पत्य ततः, पक्षी स बली, तस्य रक्षसः
रथ-मार्गमवष्टभ्य, स्थितः, क्रोधादिव ज्वलन् । ३५

तुण्ड-पक्ष-प्रहारेण जटायुश्, चरणायुधः,
रावणश्च महा-वीर्या युयुधाते परस्परम् । ३६

तस्य, प्रयतमानस्य रामस्वार्थे, स रावणः
पक्षां पादौ च पार्श्वं च चिच्छेदोद्यम्य सायकम् । ३७

स, छिन्न-पक्षः सहसा रक्षसा, रौद्र-कर्मणा,
निपपात ततो गृध्रो धरण्यां, मन्द-जीवितः । ३८

स तु तां, राम रामिति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च,
जगामाकाशमादाय, रावणो, जनकात्मजाम् । ३९

तमाभरण-जुष्टाङ्गी, पीत-कौषेय-वाससी
राज-पुत्री रराजाथ व्योम्नि, सौदामिनी यथा । ४०

पर्वत-सागुनि, on the table-land of a mountain ३२ । शुश्रुवे—शुश्राव ।
आत्मनि-पदमार्थम् । ३५ । समुत्पत्य—तेजसा उद्गीय । अवष्टभ्य—अवष्टभ्य ।
३६ । रुदन्तीम्—रुदतीम् । गुमागम आर्षः । ४० । जुष्टाङ्गी—सिंघिताङ्गी, अलङ्कृताङ्गी,
पीत कौषेय-वाससी—पीतं पद्म-वस्त्रं परिदधाना ।

तस्वास्तद् वि-मलं वल्लमाकाशे, रावणाङ्गम्,
बभूव जलदं नीलं भिस्वा चन्द्र इवोदितः । ४१

तस्वास्तान्धम्वि-वर्णानि भूषणानि मङ्गी-तले
सद्यः खान् निर्-व्यशीर्यन्त, क्षीणास्तारा इवाम्बरात् । ४२

प्र-धर्षितायां सीतायां, बभूव स-चराचरं
जगत् सर्वम-मर्यादमन्धेन तमसाहतम् । ४३

“नास्ति धर्मः—कुतः सत्यं ?—नार्जवं, नानृशंसता,
यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः;”— ४४

इति सर्वाणि भूतानि गगने पर्यदेवयन्,
दृष्ट्वा सीतां, परामृष्टां रावणेन, यशस्विनीम् । ४५

स, सागरमतिक्रम्य, लङ्कामासाद्य, रावणः
विवेशादाय तां शीघ्रं सीतां, मृत्युमिवात्मनः । ४६

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायाम्,
अरण्य-काण्डम् ।

४२ । निर्-व्यशीर्यन्त—अच्छिद्यन्त । ४३ । प्र-धर्षितायाम्—बलात्-कृतायाम् ।
अ-मर्यादम्—उत्पद्य प्रस्थितम्, सदाचार-भङ्गम् । ४४ । आर्जवं—कृत्रुता, सरलता ।
अ-नृशंसता—अ-द्विसा । ४५ । भूतानि—जनवः । पर्यदेवयन्—पर्यदेवयन्, व्यलपन् ।
परमो-पदमार्थम् । परामृष्टाम्—मृष्टाम् ।

इति मणि-किरणं नाम लघु-रामायण-उत्तावरण्यं काण्डम् ।

अथ

श्री-लघु-रामायणे किष्किन्ध्या-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

हनूमत्-समागमः ।

राक्षसं, मृग-रूपेण चरन्तं, काम-रूपिणम्, निहत्य रामो मारीचम् अथारस्थान् न्यवर्तत ।	१
अनासादयमानस्तु सीतां, दशरथात्मजः सन्धारयितुमात्मानं न शशाक, नरोत्तमः ।	२
पर्वतं, बहु-कूटं, तु, नाना-धातु-शतैश्चितम्, स-कानन-वनं रामो व्यचिनोत्, सह-लक्ष्मणः ।	३
ततः शून्यं जन-स्थानं परित्यज्य, महा-बली अन्वेषमाणौ तौ सीतां, जग्मतुः पश्चिमां दिशम् ।	४
तौ, गत्वा दूरमध्वानं, विचित्र-वन-भूषितम्, पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ।	५

२ । अनासादयमानः—अ-प्राप्नुवन् । ३ । बहु कूटम्—बहु शृङ्गम् । चितम्—
आच्छादितम्, व्याप्त, रचितं वा । काननम्—प्रशस्त जलाशय-युतमरक्षम् । ५ । पम्पा
—सृष्ट्यसूक्तमभित इदानोन्मने चन्द्रेर-दुर्गे स्थितः पाषाण दृढः सरो-वरः । तस्माद्
विनिर्गता नद्यपि गच्छति काले पम्पेति नाम्ना प्रसिद्धिमगच्छत् ।

तौ तु दृष्ट्वा, महात्मानौ, भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ,
सुग्रीवः परमोद्दिग्धः, सर्वैरनुचरैः सह । ६

उवाच हनुमान्, प्राञ्जः, सुग्रीवं वाक्यमर्थवत्,—
“तं घोर-दर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि बालिनम् !” ७

सुग्रीवस्तु, शुभं वाक्यं श्रुत्वा तत्र हनूमतः,
ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह,— ८

“एतौ दृष्ट्वा, महा-वीर्यौ धन्विनौ, विपुलौजसौ,
दीर्घ-बाहू, विशालाक्षौ, न स्यात् कस्य महद् भयम् ? ९

बालि-प्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ;
तदिमौ प्राकृतेनैव त्वया ज्ञेयौ, प्रवङ्गम ।” १०

स तत्र गत्वा, हनूमान्, बलवान्, वानरोत्तमः,
उपचक्राम तौ वाग्भिर्, सृष्टीभिः, सत्य-विक्रमः,— ११

“प्रभया पर्वतेन्द्रोऽयं युवयोरवभामितः ।
राज्यार्हावमर-प्रख्यौ प्राप्ते देगमिमं कथम् ? १२

सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद् वानर-यूथ-पः
वीरो, वि-निकृतो भ्रात्रा, जगद् भ्रमति, दुःखितः । १३

दूतोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना,
राज्ञा वानर-मुख्यानां, हनूमान् नाम वानरः । ” १४

१० । प्राकृतेनैव—उदासीनेनैव, निःसम्बन्धेनैव, प्रवङ्गमः, प्रवङ्गः—वानरः ।
(प्रवः—उल्लङ्घनम्) । ११ । उपचक्राम—वशी-चकार । १२ । अ मर-प्रख्यौ—
दिव-सदृशौ । १३ । वि-निकृतः—वञ्चितः । मनुः, १।२११ पट्टताम् ।

युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ।

तस्य मां सच्चिवं विस्रं, वानरं पवनात्मजम् ।” १५

ततस्तद् वचनं श्रुत्वा, लक्ष्मणो, राम-चोदितः,
षाचचचे महात्मानं वानरं, पवनात्मजम्,— १६

“राजा दशरथो नाम, धृतिमान्, धर्म-वत्सलः ।
तस्यायमग्र-जः पुत्रो, रामो नाम, महा-यशः । १७

पित्रा ह्येष महा-तजाः, सत्य-सन्धेन, राघवः
राज्य-भ्रष्टो, वने व्यस्तो—मया सार्धमिहागतः, १८

भार्यया च विशालाख्या सीतयानुगतः स्वयम् ।
भ्रातरं लक्ष्मणं नाम मां च विद्धि, प्रवक्त्रम् । १९

रक्षसापहृता भार्या क्लेनास्य महा-द्युतः—
तत् तु न ज्ञायते रक्षो, येनास्यापहृता प्रिया । २०

सोऽयं, दत्त्वा बहु द्रव्यं, प्राप्य चानुत्तमं यशः,
लोक-नाथः पुरा भूत्वा, सुग्रीवं नाथमिच्छति ।” २१

एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं, करुणं, साशु-लोचनम्,
हनूमान् प्रत्युवाचेदं, लक्ष्मणाभिमुखः स्थितः,— २२

“करिष्यति स साहाय्यं रामस्य, करुणात्मनः,
सुग्रीवः, सहितोऽस्माभिर्, वैदेह्याः परि-मार्गणे ।” २३

एवमुक्त्वा, महा-कायो हनूमान्, पवनात्म-जः,
जगामादाय तो वीरौ, सुग्रीवो यत्र वानरः । २४

१६ । राम चोदितः—राम प्रेरितः । इङ्कितेन इति शेषः । षाचचचे—उवाच ।

२१ । लोक-नाथः—नराधिपः, भुवनाधिपो वा । नाथः—नेता । २३ । परि-मार्गणे—
समन्तात् पश्यन्ने ।

द्वितीयः सर्गः ।

सख्य-बन्धनम् ।

- ऋष्यमूकात् तु हनूमान् गत्वा मलय-पर्वतम्,
कथयामास तौ वीरौ सुग्रीवाय महात्मने,— १
- “अयं रामो, महा-बाहुर्, धीमान्, दशरथात्मजः,
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा, शरणं त्वामुपागतः । २
- राजसूयाश्वमेधाभ्यां वज्रिर् येनाभितर्पितः,
दक्षिणार्थे ददौ चापि यो गाः शत सहस्रशः, ३
- धर्मतः सत्य-वाक्येन वसु-धा देन पालिता,
स्त्री-हेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामस्त्वां शरणं गतः । ४
- इक्ष्वाकूणां कुले जातः, पित्रा, ह्येष, महात्मना
नियुक्तः सत्य-सन्धेन वन-वामाय राघवः । ५
- तत्रास्य वसतोऽरस्ये पितुरादेश-कारिणः,
रावणेन हता सीता, मायामास्थाय, रक्षसा । ६
- भवता राम-सौमित्रौ राघवौ मख्यमिच्छतः—
परिगृह्यार्चयस्वैमौ, यथावत् प्रति-नन्द्य च ।” ७
- श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं, सुग्रीवो, हृष्ट-मानसः,
दर्शनीयस्ततो भूत्वा, प्रत्युवाच, स, राघवम्,— ८

१ । ऋष्यमूकात्—ऋष्यमूकस्य यद्विक्रान् भागं राम लक्ष्मणाभ्यां हनूमतः समागमां
बभूव तस्मात् । मलय-पर्वतः—ऋष्यमूकैर्कदेशः मलययात्रां गिरिः यत्र सुग्रीव आसीत् ।
६ । रक्षःसु रावणादृते कक्षां रघु-कुल-धुरन्धर पत्नी हरित् ? इति शेषः । ७ । प्रति-
नन्द्य—संबन्धे ।

- “भवान् धर्म-विनीतश्च, विक्रान्तः, साधु-वत्सलः ;
 आस्थाता वायु-पुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्-गुणाः । ८
- तन् ममैवेष सत्-कारो लाभश्च, वदतां वर,
 यदीच्छसि सखित्वं त्वं वानरेण मया सह । १०
- यदि ते रोचते सख्यं, बाहुरेष प्रसारितः,—
 गृह्यतां पाणिना पाणिर्—मर्यादा बध्यतां, स्विरा ।” ११
- एतत् तु वचनं श्रुत्वा, रामः, सुग्रीव भाषितम्,
 सं प्र-हृष्ट-मना, हस्तं पीडयामास पाणिना । १२
- ततो रामस्य सुग्रीवः पाणिं जघ्राह पाणिना,
 हार्दं सौहृदमालम्ब्य, परिष्वज्य च पीडितम् । १३
- ततस्तु हनूमान्, दृष्ट्वा तयोः सम्बन्धमीप्सितम्,
 विधिवत् सोऽथ काष्ठाभ्यां जनयामास पावकम् । १४
- दीप्यमानं ततो वड्ढिं पुष्पैः सत्-कृत्य, सत्-कृतम्
 तत्रोपन्यस्य च प्रीतस्तयोर् मध्ये, समेधितम्, १५
- तस्मिन् दीप्यमानं तु चक्रतुस्तौ प्रदक्षिणम्,
 सुग्रीवो राघवश्चैव, वयस्यत्वमुपागतौ । १६

८ । धर्मं विनीतः—धर्मं शिषितः । तत्त्वतो मे—‘तत्त्वमिमे’ इति पठन्
 गोरसि चोरधमत् । ११ । मर्यादा—अन्वयं कार्यं सन्पादन-विषयः निषयः ।
 स्विरा—अनुज्ञानौघः । बध्यताम्—प्रतिज्ञायताम् । १२ । हृष्टम्—दक्षिणमिति
 शेषः । पाणिना—[दक्षिणेन] हस्तं । पीडयामास—गृह्यताम् । १३ । हार्दं
 —हृद-गतम् । पीडितम्—गादम् । १५ । उपन्यस्य—निधाय, स्थापयित्वा ।
 समेधितम्—सं वधितम् । १६ । वयस्यत्वम्—मर्यादा ।

- प्र-हृष्ट-मानसौ वीरौ तावुभौ राम-वानरौ,
 अन्थोन्थमभिपश्यन्तौ, न दृप्तिसुपजग्मतुः । १७
- ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा, लक्षणं च महा-बलम्,
 सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर् वने लोलमपातयत् । १८
- स ददर्श ततः सालम-विदूरे, हरीश्वरः,
 स-पुष्पमीषत् पर्णाढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् । १९
- तस्यैकां पर्ण-बहुलां शाखां भङ्क्त्वा, सु पुष्पिताम्,
 सालस्यास्तीर्य, सुग्रीवो निषमाद, स-राघवः । २०
- तावासीनौ ततो दृष्ट्वा, हनूमानपि लक्षणम्,
 शाखां चन्दन-वृक्षस्य समाक्षिप्य, न्यवेशयत् । २१
- ततः, प्र-हृष्टः, सुग्रीवः श्लक्ष्णं, मधुरया गिरा,
 उवाच, प्रणयाद् वाक्यमीषद् व्याकुलिताक्षरम्,— २२
- “अहं, वि-निक्षतो, राम, चरामि वसुधामिमाम्,
 हृत-दारः, समामाद्य, ऋथमूकं समाश्रितः, २३
- बलिनो बालिनो भीतो, वने वि-वस्त-मानसः ।
 सोऽहं सु-निक्षतो, भ्रात्रा कृत-वैरथ्य, राघव । २४
- बालिनस्तु भयार्तस्य, सर्व-लोक-भयङ्करात्,
 ममापि त्वम-नाथस्य नाथो भवितुमर्हसि ।” २५

१८। लोलम्—लोलपत्रम्, म दृष्टम् । २०। आसीर्य—विक्षीर्य, spreading over (२३., ४।६५) । २१। समाक्षिप्य—Snatching away. न्यवेशयत्—उपवेशयामास । २४। सु-निक्षतः—वि-निक्षतः, वञ्चितः ।

एवमुक्ताः, स तेजस्वी, धर्म-ज्ञो, धर्म-वत्सलः,
 अभ्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं, प्र-हसन्निव,— २६
 “उपकार-क्षमं मित्रं विदितं मे भवान् यथा,
 अद्यैव तं हनिष्यामि, तव भार्यापहारिणम् । २७
 इमे हि मे महा-भागाः पतिष्णस्तिग्म-तेजसः,
 कार्तिकेय-वनोद्भूताः शरा, हंस-वि-भूषिताः, २८
 कङ्क-पत्र-प्रतिच्छन्ना, महंन्द्राशनि-सन्निभाः,
 सु-पर्वाणः, सुतीक्ष्णायाः, स-रोषा इव पद्मगाः । २९
 तमद्य बालिनं पश्य क्रुहेराशी-विषोपमैः
 शरैर् वि-नि-हतं भूमौ, विशीर्णमिव पर्वतम् ।” ३०

तृतीयः सर्गः ।

बालि-वधः ।

किष्किन्ध्यां त्वरितं गत्वा, देशे पादप-मङ्कटे,
 हस्तेरात्मानमावृत्य तंतिष्ठन् गहने वने । १
 सुग्रीवो, विपुल-शीवः, क्रोधमाहारयत् परम्,
 ननादोक्षैर् गुहां सर्वां शब्देनापूरयन्निव ; २
 गाढं निरसितः श्रीमानाह्वयद् बालिनं युधि ।
 तेन शब्देन वि-त्रस्ता बभ्रमुर् मृग-पक्षिणः । ३

२८ । पतिष्णः—पक्ष यक्ताः । तिष्ण-तेजसः—तीक्ष्ण-तेजसः । २९ । कङ्कः—
 वक्रा नाम पक्षी । पत्रम्—पत्रः । प्रतिच्छन्नाः—आच्छन्नाः । सु-पर्वाणः—अ-विशेष-
 यन्त्रयः । ३० । विशीर्णम्—विशिष्टम् ।

१ । पादप मङ्कट—वृक्ष सङ्कल, वृक्ष समाहते । २ । आहारयत्—समर्पितम् ।
 ३ । निरसितः—निर्गतः असितः (लक्ष्यं तर्कः) यथात् सः । निरसिच्छन्नं शुकं वर्षः ।

अथ तस्य निनादं तु सुधीवस्वाभि-गर्जितम्

शुश्रावान्तः-पुर-गतो बाली भ्रातुर-मर्षणः । ४

स रोष-ताम्र-नयनो बाली, सन्ध्यातप-प्रभः,
उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः, ५

दंष्ट्रा-कराल-वदनः, क्रोध-ताम्रतराङ्गतिः,
बभ्राजोत्फुल्ल-नयनः, स-मृणाल इव क्रुदः । ६

सोऽमर्ष-वशमापन्नो, निष्पपात इरीश्वरः,
वेगेन चरण-न्यासैः कम्पयन्निव मेदिनीम् । ७

तमुवाच ततस्तारा. भर्तारं, वानरेश्वरम्,
परिष्वज्य भयादित्यं, निष्पतन्तं गुहा-मुखात्,— ८

“साधु, क्रोधमिमं, वीर, नदी-वेगमिवागतम्,
शयनादुत्थितः कल्पं माल्यं भुक्तमिव, त्यज । ९

पूर्वमापतितः क्रोधात्, त्वां स आङ्गतवान् युधि,
भयाद् द्रुतम्, त्वया सङ्घे बलान् निःसृत्य निर्जितः । १०

त्वया तस्य निरस्तस्य, सूदितस्य विशेषतः,
इहैव पुनराद्धानं शङ्कां जनयतीव मे । ११

• “दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः,
निनादस्य च संक्रादो—नैतदल्प-प्रयोजनम् । १२

४। अ-मर्षणः—अ सहनः । ५। उपरक्तः—राज्य यत्नः । ७। अ-मर्षः—क्रोधः ।
निष्पपात—निर्जंगम । १०। आपतितः—आगतः । द्रुतः—पलायितः । निर्जितः—
पराजितः । ११। निरस्तस्य—निराकृतस्य, निनिप्रस्य । सूदितस्य—सूदयिष्यमाकस्य,
हृनिष्पमाकस्य । ‘आश्रमायां भूतवश’ (पा. १।१।१२२) इति भविष्यति अतीतार्ध
प्रत्यय-प्रयोगः । १२। व्यवसायः—यत्नः, उद्यमः । संक्रादः—सङ्घा-शब्दः ।

स-सहायमहं मन्ये सुग्रीवमति-तेजसम्—	
सु-व्याप्तमाश्रयं लब्ध्वा बलिनं, पुनरागतः ।	१३
सु-परीक्षित-वीर्येण लब्ध-लब्धेण, धीमता,	
परिश्रुतो मया पूर्वं रामेणैष सहायवान् ।	१४
तव भ्रातुर् हि वि-स्वयातः सहायो रत्न-कर्कशः	
रामः पर-बलामर्दी, युगान्ताग्नि-समः, किल,	१५
निवास-वृक्षः साधूनाम्, आर्तानामार्ति-नाशनः,	
धातूनामिव शंलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ।	१६
“तत् क्षमं न विरोहं ते, सह तेन महात्मना	
दुर्जयेनाप्र-मेयेण वीरेण, रण-कर्मणि ।	१७
सुग्रीवं प्रवग-श्रेष्ठं यौवराज्येऽभिषेचय ;	
विग्रहं मा कृथा, वीर, रामेणामित-तेजसा ।	१८
अहं हि ते क्षमं मन्ये रामेण सह सौहृदम्,	
सुग्रीवेण च सम्प्रीतिं, वैरमुत्सृज्य दूरतः ।	१९
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयान्, वानरेश्वर ;	
विधेयो वाविधेयो वा, सर्वथा बन्धुरेव सः ।	२०
यदि वा मत्-प्रियं कार्यं, यदि वावैषि ते हितम्,	
याच्यमानः प्र-यत्नेन साधु मे कुरु भाषितम् ।”	२१
तामेवं ब्रुवतीं तारां, तारा-पति-निभाननाम्,	
बाह्वी निर्भर्क्षयामास, वाक्यमेतदुवाच ह—	२२

१४ । परिश्रुतः—श्रुतः । १५ । रत्न कर्कशः—युद्धे कठिनः (निर्दयः, भयावहः) ।
 १७ । यवीयान्—कनौयान् । विधेयः—अधानः । अ-विधेयः—अनधीनः । १९ । अवैषि
 —अवगच्छसि, जानासि । २२ । तारा-पतिः—चन्द्रः ।

“गर्जतोऽस्य सु-विश्रब्धं, शत्रोर्—नित्याततायिनः,
मर्षयिष्यामि सं-शब्दं, जात-क्रोधः, कथं, प्रिये ? २३

अ-धर्षितानां शूराणां, संयुगेष्व-निवर्तिनाम्,
धर्षणा-मर्षणां, कान्ते, मरणादति-रिच्यते । २४

सोढुं न च समर्थोऽहं योद्बु-कामस्य, संयुगे,
सुग्रीवस्याति-सं-शब्दं, पीन-ग्रीवस्य, गर्जतः ।” २५

भूयश्च सिंह-विक्रान्तस्तारामाह हरीश्वरः,—

“न बिभीयामहं रामात्, सुग्रीव-सहितादपि । २६

न तु कार्यां विषादस्ते राघवं प्रति मत्-कृते—
धर्म-ज्ञश्च कृत-ज्ञश्च, न म पापं करिष्यति । २७

प्रति-योत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं ; त्यज सन्भ्रमम् ;
दपं चास्यापनेष्यामि, न च प्राणैर् वि-मोक्ष्यते । २८

निवर्तस्व मह स्त्रीभिः । किं वा भूयोऽनु-गच्छसि ?
सौहृदं दर्शितं, भद्रे, मम ; तत् सु-कृतं त्वया ।” २९

तं तु तारा परिष्वज्य बालिनं, प्रिय-दर्शनम्,
चकार, रुदती, मन्दं, वेपमाना, प्रदक्षिणम् । ३०

• ततः स्वस्तप्रयत्नं कृत्वा मन्त्रवद्, विजयैषिणी,
अन्तः-पुरं, सह स्त्रीभिः, प्र-विवेश, सु-मध्यमा । ३१

२३। सु-विश्रब्धम्—निः-जडम् । आततायिनः—‘अग्नि-दी गुर-दशैव जम्ब-
पाशिर्धनापङ्कः, जैव-दागपद्दारी च पठिते आततायिनः’ । २४। अ-धर्षितामम्—
अ-पराभूतानाम् । धर्षणा—अवज्ञा । मर्षणम्—सहनम् । २५। पीन-ग्रीवः—
स्थूल-कृत्विः, broad-shouldered. २८। प्रतियोत्स्यामि—प्रतियोत्स्ये । परस्मै-
पदमाधेम् । सन्भ्रमः—भयम् । वि-मोक्ष्यते—विद्योत्रयिष्यते । ३१। मन्त्रवत्—मन्त्रैः ।

निघक्राम ततो बाली, महा-सर्प इव शसन्,
सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शत्रु-दर्शन-काङ्क्षया । ३२

स ददर्श ततो दूरात् सुग्रीवं, हिम-पिङ्गलम् ;
तमेवाभि-मुख्यापि ययौ योद्धुम्, अति-त्वरन् । ३३

सु-सन्नद्धं योद्धु-कामं रामस्याश्रय-गर्वितम्,
स तं दृष्ट्वा, महा-वीर्यः, सुग्रीवं प्रत्युपस्थितम्, ३४

गाढं संहननं चक्रे, करिष्यन् कर्म दुष्करम् ;
उवाच चाति-ताम्राक्षः सुग्रीवं, रोष-मूर्च्छितः,— ३५

“दुर्बुद्धे, पाप सुग्रीव, का त्वरा मरुषे पुनः ?
एष मुष्टिर् मया ब्रह्मस्तद्व-वधार्थं समुद्यतः, ३६

यस्ते मूर्ध्नि वि-निर्मुक्तः प्राणानपहरिष्यति ।”
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो हृदये तेन ताडितः । ३७

स क्रुद्धस्ताडितस्तेन, समभि-द्रुत्य, वेगितः,
अभवच्च ह्योणितोद्गारात् सीत्पीड इव पर्वतः । ३८

सुग्रीवेण तु निः-शङ्कं, सालमुत्पाद्य तेजसा,
हृदये निहतो बाली, वज्रेषुव महा-गिरिः । ३९

स तु बाली, रण-गतः, साल-ताडन-विह्वलः,
गुरु-भार-समाक्रान्तश्चाल च जुघूर्ण च । ४०

३४ । सु-सन्नद्धम्—सु वर्धितम् । ३५ । गाढम्—दृढम् । संहननम्—
दीर्घम् । रोष-मूर्च्छितः—प्रवृद्ध-क्रोधः । ३८ । वेगितः—धैरवान् । सीत्पीडः—
स-निःसवः ।

तो, भीम-बल-विक्रान्तौ, सु-पर्ण-गति-वेगितौ,
प्र-बुद्धौ, घोर-रूपौ च, सु-स्त्री पाप-ग्रहाविव । ४१

बालिना भस्म-दपे तु सुधीवे, मन्द-तेजसि,
बालिनं प्रति सामर्षशुक्रोधातीव राघवः । ४२

ततः सन्ध्याय रामेण शरमाशी-विषोपमम्,
निहतो हृदये बाली, हेम-माली, महा-बलः । ४३

स तेन हृदये बाली निहतो नि-पपात ह,
हा हतोऽस्मीति विक्रुश्य, भ्रष्ट-मार्गश्च, विह्वलः । ४४

चतुर्थः सर्गः ।

धर्म-सङ्कटम् ।

बहु-मानाश् च तं वीरं, कर्कशं, रण-शोभितम्,
लक्ष्मणानु-चरो रामो ददर्शापससर्प च । १

स, दृष्ट्वा राघवं, बाली, लक्ष्मणं च महा-बलम्,
अब्रवीत् परुषं वाक्यं, प्रसृतं, धर्म-संहितम्,— २

“कुलीनः”, ‘सत्त्व-सम्पन्नस्तोजस्वी’, ‘चरित-व्रतः’,
रामः ‘कारुण्य-वेदी’ च, ‘प्रजानां च हिते रतः’, ३

‘सानुक्रोधी’, ‘महीत्साहः’, ‘समय-ज्ञो’, ‘दृढ़-व्रतः’—
इति ते सर्वं-भूतानि कथयन्ति यशो भुवि । ४

४१ । सु-पर्ण-गति-वेगितौ—मन्द-गति-वेग-विशिष्टौ । ४२ । सामर्षं.—क्रुशः ।

४३ । आशी-विषोपमम्—विष-धर-सर्प-सदृशम् । आशीः—सर्पस्य विष-दण्डः ।

१ । बहु-मानात्—सन्मानात् । ईती पञ्चमी । कर्कशः—साहसिकः । अपससर्पं—समीपं जनाम् । ४ । समय-ज्ञः—उचितानुचित-काल-ज्ञः ।

किष्किन्ध्या-काण्डम्—चतुर्थोऽध्यायः—धर्म-सङ्घटम् । २५५

तान् गुह्यान् सम्प्रधार्याहमग्रं चाभिजनं तव,
 तारया प्रतिविद्धोऽपि, सुधीवेष समागतः । ५
 इयं चासीन् मम मतिस्,—त्वयि सम्प्राप्तिता गुहाः ।
 न त्वहं त्वां वि-जानामि धर्म-च्छन्न-वृतं शठम् । ६
 नगरे वा पुरे वापि यदि नापकरोम्यहम्,
 न च तेऽहं विरुध्यामि, कस्मान् मां हतवानसि ? ७
 वयं शाखा-मृगा, राम, पुष्य-मूल-फलाशनाः ।
 सं-प्रवर्तामहे नैवं यथा, राम, प्रवर्तसे । ८
 भूमिर् हिरण्यं रूप्यं च विगृहे कारणाणि च ।
 तत्र कस्ये मदीयेऽस्मिन् वने लोभः फलेषु वा ? ९
 फल-मूलाशनं, राम, बाहिनं, वन-गोचरम्,
 मामिहायुध्यमानं त्वमन्येन च समागतम्, १०
 हत्वा बाधेन तीक्ष्णेन ज्वलतानपकारिणम्—
 किं वक्ष्यसि सतां मध्ये, कृत्वा कर्म जुगुप्सितम् ? ११
 अ-धायं चर्म मे सद्भिः । करिष्यसि किमस्थिभिः ?
 अ-भक्ष्यं चैव मे मांसं त्वाद्दृष्टैर् ब्रह्म-चारिभिः । १२
 त्वया नाथेन, काकुत्स्थ, न स-नाथा वसुन्धरा,
 प्रमदा शील-सम्पन्ना धूर्तेन पतिना यथा । १३

५। तान्—'राज-योग्यान्' इति शेषः । अभिजनः—वंशः । सम्प्राप्तिता—सम्प्राप्तना-
 विनिष्ठा, possible. ह्य—प्राज्ञः । ७। विरुध्यामि—विरुध्ये। परस्मै-पदनाथम् ।
 हतवानसि—कस्यपदे (क्रिया-समाप्तौ फल-प्राप्तौ च) अतः प्रयोगः । अतीत-वर्तमान-
 बोधोः अथवनातीतं बोधवति । ८। शाखा-मृगः—शायरः । १०। वन-गोचरः—
 आनन विहारी । ११। जुगुप्सितम्—निन्दितम् । १२। शीलम्—सह-सत्तम् । अतिना

शठो, नैकतिकः, सुद्रो, धर्म-वैतंसिकोऽनृशुः,
कथं दशरथेन त्वं जातः, पापो, महात्मना ? १४

त्वया ह्य-दृष्टेन रणे निहतोऽहं, दुरात्मना,
प्रसुप्तः पक्षिणिव नरः, काल-वशं गतः । १५

दृश्यस्त्वं यदि युध्येथा मया सह, नृपात्मज,
अथ वैवस्वतं पश्येस्त्वं ध्रुवं, निहतो मया । १६

सुग्रीव-प्रिय-कामेन यदहं हिंसितस्त्वया, —
कण्ठे बद्धा प्रदत्तः स्यान् मया तव स रावणः । १७

न्यस्तां सागर-तोये वा पाताले वापि, मैथिलीम्
आनयेयमहं, दर्शं श्वेतामश्वतरीमिव । १८

अहं यदर्थं निहतस्त्वया वै कार्य-गौरवात्,
अहमेव त्वया तत्र किमर्थं न नियोजितः ? १९

“युक्तं, यत् प्राप्नुयाद् राज्यं सुग्रीवः, स्वर्गते मयि ।

तदयुक्तम्, अ-धर्मेण यत् त्वयाहं हतो रणे । २०

सुग्रीवमङ्गदं चैव, तारां चैव, सु-दुःखिताम्,
भवान्, परियहैः प्राप्तैर्, यथावदनु-पश्यतु ।” २१

—पत्या । ‘पतिना’ इति पदमाधेयम् । १४ । शठः—नृद-विप्रिय-कृतः । नैकतिकः—निकृतिं (परापकारं) अगति यः सः । सुद्रः—अधमः । धर्म-वैतंसिकः { धर्मं वैतंसिकः (मास-विक्रता) इव }—पाप-कर्मणा धनमाप्तय आत्मना धार्मिकत्व स्थापनाय दान-कर्ता । दशरथेन—दशरथात् । तृतीया आर्षो । ‘अनि-कर्तुः प्रकृतिः [अपादानं स्यात्]’—पा. १।४।१० । १५ । कालः—यमः । १८ । सागर-तोयं—सागर-मध्य-वर्तिनि द्वीपे इत्यर्थः । पाताले—मधु-कूट-भागां पाताले नौतं वेदं यथा ह्य-शौको नाम विश्वोरवतार आनयति अ तदत् । दर्शः—अभावस्था, तत्र आहतव्यां यान-विशेषी वा । श्वेतामश्वतरीम्—‘श्वेताश्वतरी-रुपिणो युक्तिम्’ इति रामायणः । १० । स्वर्गते—स्वर्गं गति, नृती

- उक्त-वाक्यं हरि-श्रेष्ठम्, उपशान्तमिवांगलम्,
अधिक्षिप्तस्तदा रामस्तथा वचनमब्रवीत्,— २२
- “धर्ममथं च कामं च, समयं चापि लौकिकम्
अ-विज्ञाय कथं, बालिन, मां धर्षयितुमर्हसि ? २३
- अ-पृष्ट्वा बुद्धि-सम्पन्नान् वैद्यान्, वानर-चापलात्
यत् किञ्चन प्रलापी त्वं वाक्-शरैरुपकृतसि । २४
- इत्साकूणामियं भूमिः स-शैल-वन-कानना—
मृग-पक्षि-मनुष्येषु निग्राह्या धर्म-द्रूपकाः । २५
- तामिमां पालयत्यथ भरतः पृथिवी-पतिः,
धर्म-कामार्थ-तत्त्व-ज्ञो, निग्रहानुग्रहे रतः । २६
- ते वयं, शासनात् तस्य, चरन्तः पृथिवीमिमाम्,
धर्मातिक्रमिणां धर्म्यं कुर्महे दण्ड-धारणम् । २७
- स त्वं वि-क्लिष्ट-धर्मा च, पाप-कर्मा, वि-गर्हितः,
काम-तन्त्र-प्रधानश्च, प्राकृतो वानरो यथा । २८
- वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर् नराः,
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च, निघ्नन्ति स्म बहून् मृगान् । २९

इत्यर्थः । २१ । परिशयैः—साधनैः । २२ । हरिः—वानरः । अधिक्षिप्तः—परुषम् उक्तः ।
२३ । लौकिकः समयः—लोकाचारः । धर्षयितुम्—आक्रमितुम् । २४ । वैद्यान्—
पश्चिन्तान् । यत् किञ्चन प्रलापी—श्रीलार्थ-विनेः कर्मणि चितोया । उपकृतसि—
कृतसि । ‘माम्’ इति शेषः । २५ । इत्साकूणाम्—रघु-कुलस्य आदि-पुरुषेषु मनुजा आदी
अधिक्रमता पश्चात् स्व-सम्भवाय कुलाय दत्ता इत्यर्थः । २६ । ताम्—पितृ-पितामहादि-
क्रमानन्ताम् भुवम् इत्यर्थः । निग्रहानुग्रहे—[दुष्टस्य] निग्रहे (दण्डे) [श्रेष्ठस्य] अनुग्रहे च ।
२८ । वि-क्लिष्ट-धर्मा—वि-क्लिष्टः (पौडितः) धर्मो येन सः । काम-तन्त्र-प्रधानः—काम-
तन्त्रम् (काम-रूपः पुरुषार्थः) एव प्रधानं (मुख्यं) यस्य सः । २९ । पाशैः—रज्जुभिः ।

प्र-धावितान्-विष्णुस्तान् विष्णुस्तानप्य-वि-भुतान्,
प्रसुप्तान-प्रसुप्तां च, घ्नन्ति मांसार्थिनो मृगान् । ३०

यान्ति राज्ञर्षेयश्चात्र मृगयां, धर्म-को-विदाः—
लिप्यन्ते न च दोषेण निघ्नन्तोऽपि मृगान् बहून् । ३१

तस्मात्, त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन, वानर ।
अ-युध्यन् प्रतियुध्यन् वा, सौम्य, शाखा-मृगो ह्यसि ! ३२

कारणं चापरं पश्य, मया येनासि हिंसितः—
भार्यायां वर्तसे भ्रातृ रुमायां त्वम-धार्मिकः । ३३

ज्येष्ठो भ्राता, पिता चैव, यस्य विद्यां प्र-यच्छति,—
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया, धर्मं चेदनुरुध्यते । ३४

यवीयान् सोदरः, पुत्रः, शिष्यश्च गुणवानपि,—
पुत्रवत् तेऽपि सं-चिन्त्या, धर्मश्चेदस्ति कारणम् । ३५

तद्, व्यतीतस्य ते धर्मात्, कपि-वृत्तस्य, वानर,
भ्रातुर् भार्यापहर्तुस्ते दण्डोऽयं वि-नि-पातितः । ३६

न हि धर्म-विरुद्धस्य लोभ-वृत्तस्य पापिनः
दण्डादन्यं न पश्यामि नियहं, हरि-यूथ-प । ३७

औरसस्य च पुत्रस्य, पत्न्याश्चैवानु-जस्य च,
स्त्रैर-वृत्तस्य, कर्तव्यं राजभिर् दण्ड-धारणम् । ३८

कूटः—वक्रैः, कपि शाशु । ३२ । अ-युध्यन्—अ-युध्यमानः । प्रति युध्यन्—प्रति युध्यमानः, युध्यमानेन अन्वेन युद्धं कर्तव्यम् । उभयत्र परस्त्री-पदमात्रम् । ३४ । अनुकथ्यते—अनुसरति । 'जनः' इति शेषः । ३६ । व्यतीतस्य—अप्यस्य । 'धुवमपायेऽपादानम्'—पा. १।३।२४ । कपिः—वानरः । ३७ । न-इत्यत्र एकान-निषेधं शीतयति । नियहः—चिञ्चित्वां, निवारण-हेतुः । ३८ । अ—'अपि' इत्यर्थः ।

भरतश्च मही-पालो, वयं चादेश-कारिणः,
त्वं च धर्म-व्यतिक्रान्तः—कथं शक्यमुपेक्षितुम् ? ३८

सुग्रीवश्चैव रण्योऽयं, लक्ष्मणोऽयं यथा तथा ।
दार-राज्य-हरोऽस्य त्वमतोऽसि निहतो मया । ४०

प्रतिज्ञातं मया तस्य तदा वानर-सन्निधौ
राज्यं दाराय । तच्च ह्यक्यं कथं कर्तुं मयान्यथा ? ४१

अलं ते परितप्तस्य । पूतोऽसि निहतो मया—
स्वर्गं प्राप्नुहि दुष्प्राप्यं—कार्यार्थं निहतोऽहसि ।” ४२

स वानरो, महा-तेजाः, शयानः, शर-वि-क्षतः
प्रत्युक्तो हेतुमद् वाक्यं, नोत्तरं प्रत्यपद्यत । ४३

सा, स-पुत्रा, वधं श्रुत्वा, तारा, भर्तुः, सु-दारुणम्,
निष्पपात द्रुतं तस्माद्, रुदती, गिरि-गङ्गरात् ; ४४

हा हतास्त्रीति वि-क्रुश पपात धरणी-तले ;
व्यावर्तत च सा भूमौ, लुब्धेनेव हता मृगी । ४५

पञ्चमः सर्गः ।

सुग्रीवाभिषेकः ।

ततः शोकाभिसन्तप्तं सुग्रीवं, क्लिन्न-वाससम्,
शाखा-मृग-महा-मात्राः परिवव्रुः, कृतोदकाः । १

अभिगम्य च काकुत्स्थं रामम-क्लिष्ट-कारिणम्,
तस्युः, प्राञ्जलयः, सर्वे, पितामहमिवर्षयः । २

- ततः शैल-वपुर् धीमां स्तरुणादित्थ-सन्निभः,
 अन्नवीत्, प्राञ्जलिर्, वाक्कः हनूमान् रघु-मन्दनम्,— ३
- “तव प्रसादात् सुग्रीवः पितृ-पैतामहं महत्,
 वानराणां सु-दुष्प्रापं, प्राप राज्यं, परन्तप ; ४
- भवता समनुज्ञातः, प्रविश्य नगरौमिमाम्,
 सं-विधास्यति कार्याणि सर्वथा, स-सुहृज्जनः । ५
- ज्ञातोऽयं, विविधै रत्नैरौषधैश्च, समन्ततः,
 अर्चयिष्यति दिव्यैश्च गन्धैस्त्वां, प्रीत-मानसः । ६
- इमां गिरि-गुहां दिव्यामभियातुं त्वमर्हसि ;
 कुरुष्व स्वामि-सम्बन्धं, वानरान् सं-प्र-हर्षयन् ।” ७
- एवमुक्तो हनूमता, रामो, दशरथात्मजः,
 प्रत्युवाच हनूमन्तं, बुद्धिमान्, वाक्य-को-विदः,— ८
- “चतुर्दश समाः, सौम्य, ग्रामं वा यदि वा पुरम्
 न प्रवेक्ष्यामि, हनूमन्,—पितुरादेश एष मे । ९
- यूयं प्रविशत क्षिप्रं ; कुरुध्वं यदनन्तरम् ;
 सुग्रीवो विधिना, तात, एष राज्येऽभिषिच्यताम् ।” १०
- एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत्,—
 “एतमप्यङ्गदं, राजन्, यौवराज्येऽभिषेचय । ११

१। क्लिन्न-वाससम्—आर्द्र-वस्त्रम् । शास्त्रा-मृग-महा-माताः—वानर-बल-प्रधानाः ।
 कृतोदकाः—कृत-तपस्याः । ५। संविधास्यति—सम्पादयिष्यति । कार्याणि—राज-कार्याणि
 इत्यर्थः । ६। औषधैः—औषधि-समूहैः । ७। स्वामि-सम्बन्धम्—[राज्याभिषेकेषु सुग्रीवस्य]
 वानर-स्वामित्व-सम्बन्धम् । ८। यदि वा पुरम्—पुरं वा । गीता, २।६ पठ्यताम् ।

- प्रथमो वार्षिको मासः श्रावणः, सलिलाद्गतः ।
 प्रहृत्ताः, सौम्य, चत्वारो मासाश्च वार्षिका इमे । १२
- नायमुद्योग-समयः—प्रविश्य त्वं पुरीमिमाम् ।
 इह वत्स्याम्यहं, सौम्य, पर्वते, नियतेन्द्रियः । १३
- द्वयं गिरि-गुहा रम्या, विशाला, मुक्त-माकता ।
 इह वत्स्याम्यहं, सौम्य, वर्षां, सौमित्रिणा सह । १४
- प्रसन्न-सलिलां रम्यां प्रभूत-कमलोत्पलाम्
 कार्तिकीं समतिक्रम्य, त्वं रावण-वधे यत ।” १५
- इति रामाभ्यनुज्ञातः, सुग्रीवो, वानरर्षभः,
 प्र-विवेश पुरीं रम्यां, प्र-हृष्टो, वि-गत-ज्वरः । १६
- तं वानर-सहस्राणि, प्रविष्टं, वानरर्षभम्,
 अभिवाद्य, प्र-हृष्टानि, सर्वतः पर्यवारयन् । १७
- ततः प्रकृतयः सर्वा, वन्दयित्वा हरीश्वरम्,
 जयेति पतिता भूमौ शिरोभिः, सु-समाहिताः । १८
- ताः समुत्थाप्य, सुग्रीवः, सम्भ्रान्त्य च यथा-विधि,
 भ्रातुरन्तः-पुरं रम्यं प्र-विवेश महा-कपिः । १९
- प्र-विश्य चाभि-निष्क्रान्तं सुग्रीवं, वानरर्षभाः
 अभ्यषिञ्चन् महा-मात्राः, सहस्राक्षमिवामराः । २०

१२। वार्षिकः—वर्षकः । १४। वर्षां—वर्षाः । एक-वचनमाषंम् । १५।
 कार्तिकीम्—कार्तिकस्य पौर्णमासौम् । यत—यतस्व । परस्मै-पदमाषंम् । १६। ज्वरः
 —सन्नापः । १७। पर्यवारयन्—परिवर्तयन्, अवेष्टयन् । १८। प्रकृतयः—अमात्याः ।
 वन्दयित्वा—वन्दित्वा, प्र-श्रम्य । शेरगम आषं । शिरोभिः पतिताः—दृष्टवत् प्रकृताः ।
 २०। अभिनिष्क्रान्तम्—प्रतिनिवृत्तम्, सभामामतमित्यर्थः । महा-मात्राः—प्रधान-राज-

तस्य पाण्डुरमाजर्हुम्हृत्त्रं, कनक-भूषणम्, यत्ने च बाल-व्यजने हेम-दण्ड-परिष्कृते,	२१
दिव्यानि मणि-रत्नानि, सर्व-वीजौषधानि च स-क्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहं कुसुमानि च,	२२
सु-गन्धीनि च माल्यानि, स्थल-जान्द्यम्बु-जानि च, वासांसि चाथ सुस्थानि, गन्धां च विविधान् वरान्,	२३
अन्नतं जात-रूपं च, प्रियङ्गुं, मधु-सर्पिणी, दधि, चर्म च वैयात्रं, वराहं चैव पादुके ।	२४
समालम्बनमादाय, लाजाश्च शुभ-दर्शनाः, आजम्मुस्तत्र, सहिता, वराः कन्याश्च षोडश ।	२५
ततस्ते वानर-श्रेष्ठा यथा-भागं, यथा-विधि, रत्नेर् वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान्,	२६
ततः कुश-परिस्तीर्णं समिहं जात-वेदसम् मन्त्र-पूतेन हविषा हुत्वा, मन्त्र-विदो जनाः,	२७
ततो, हेम-प्रतिष्ठानं वरास्तरण-संवृतम् प्रासाद-शिखराकारं चित्र-माल्योपशोभितम् प्राङ्मुखं विधिवन् मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासनम्,	२८

पुष्पाः । सहसाचम-इन्द्रम् । २१ । परिष्कृते-विभूषिते । २२ । प्ररोहम्-अधा-
जटाम् । २३ । गन्धान्-गन्ध-द्रव्याणि । २४ । अन्नतम्-लाजाः, fried grain.
जात-रूपम्-सखम् । वराहं-वर-योग्ये । २५ । समालम्बनम्-अनुत्पन्न-द्रव्यम् ।
२६ । विधिः-वीधायनादि-कृत-विधिः । २७ । कुश-परिस्तीर्णम्-कुश-द्रव्यायां सर्वतः
स्थापितम् । समिहम्-प्र-ञ्जलितम् । जात-वेदसम्-अग्निम् । मन्त्र-विदः-वेद-ज्ञाः ।
२८ । प्रतिष्ठानम्-पदम् । प्राङ्-मुखम्-पूर्व-मुखम् । मन्त्रैः-'वसवस्त्वा गायत्रेण

किष्किन्धा-काण्डम्—षष्ठः सर्गः—माख्यवति जलदागमः । २३३

नदी-नदेभ्यः सं-हृत्य जलं दिव्यं च शोभनम्, षाहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो, वानरर्षभाः,	२८
पपः कनक-सुश्रेषु निधाय, विमलाः शुभाः, शुभेस्तान्नेषु रीप्येषु कलसेषापि पार्थिवैः,	३०
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः मैन्द्य द्विविदश्चैव हनूमान् जाख्यवां स्तथा	३१
पथ्यपिच्यन्त सुग्रीवं वि-मलेन सु-गन्धिना सलिलेन, स-पद्मेन, वसवो वासवं यथा ।	३२
पभिषिक्ते तु सुग्रीवे, सर्वे ते वानरर्षभाः प्र-चक्रुशुर, महात्मानो, हृष्ट-रूपाः, सहस्रशः ।	३३
रामस्य वचनं कुर्वन्, सुग्रीवो, वानरर्षभः, अङ्गदं सं-परिष्वस्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ।	३४
अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्रबङ्गमाः साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ।	३५
तुष्ट-हृष्ट-जनाकीर्षा, पताका-ध्वज-मालिनी बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा, चित्र-कानना ।	३६

षष्ठः सर्गः ।

माख्यवति जलदागमः ।

स, तथा बालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च,
वसन् माख्यवतः पृष्ठे, रामः सौमित्रिमब्रवीत्,— १

“अयं, लङ्घ्य, सं-प्राप्तः. समयो जलदागमः ।	
पश्याथ गगनं मेघैरावृतं, गिरि-सन्निभैः ।	२
अष्ट-मास-धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः,	
रसं सर्व-समुद्राणां, स्त्रीः प्रसूते, रसायनम् ।	३
एषा, घर्म-परिक्लिष्टा, नव-वारि-परि-प्लुता,	
सीता सन्ताप-तमेव, मही वाष्पं विमुञ्चति ।	४
एष फुल्लार्जुनः शैलः, केतकैरधि-वासितः,	
सुग्रीव इव शान्तारिर्, धाराभिरभिषिञ्चते ।	५
नील-मेघान्निता विद्युत्, स्फुरन्ती, प्रतिभात्यसो,	
स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे ऋज्यमाषेव मैथिली ।	६
घनैः समुदितै रक्षो, दीन-रूपः, प्रकाशते	
सूर्यः, प्र-नष्टो, धर्म-ज्ञ, शोकेनाहमिवावृतः ।	७
मासः प्रौष्ठपदो रस्यो ब्राह्मणानां विवक्षताम्;	
अयं स्वाध्याय-समयः साम-गानामुपस्थितः ।	८
निवृत्त-कर्मा, प्र-यतो, नूनं, सञ्चित-सञ्चयः,	
आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोशलाधिपः ।	९
नूनमापूर्यमाणायाः शरयूा वर्धते रवः,	
मां समीक्ष्य वनं यान्तमयोध्याया इव स्वनः ।	१०

३ । गर्भम्—‘जल-रूपम्’ इति शेषः । गभस्तिभिः—क्षिररूपैः । प्रसूते—व्यजति ।
 रसायनम्—जीवनीयधम् । ५ । फुल्लार्जुनः—फुल्लाः (पुष्पिताः) अर्जुनाः यस्मिन्
 सः । ८ । प्रौष्ठपदः—भाद्रपदः । ब्राह्मणानाम्—वेद-ज्ञानाम् । विवक्षताम्—
 अध्येतुमिच्छताम् । साम-गानाम्—सामवेदाध्यायिनाम् । ९ । प्र-यतः—नियमनास्थितः ।
 सञ्चित-सञ्चयः—सञ्चिताः सञ्चयः (जीवन-साधनानि) येन सः । आषाढीम्—

इमाः स्फूर्ति-गुणा वर्षाः सुधीवः सुखमेवते, विजितारिः स-दारुण, राण्ये च महति स्थितः ।	११
अहं तु हृत-दारुण राण्याच् च महतद्युतः, नदी-कुलमिव क्लिन्नमवसीदामि, लक्ष्मण ।	१२
अपि चाति-परिक्लिष्टं, चिराद् दारेः समागतम्, आत्म-कार्य-गरीयस्त्वाद् वक्तुं नेच्छामि वानरम् ।	१३
स्वयमेव हि, विश्वस्य, ज्ञात्वा कालमुपस्थितम् उपकारं च, सुधीवो वेत्स्यते, नात्र संशयः ।	१४
तस्य संकल्प्य विश्वासं, स्थितोऽहमिदमन्तरम्, सुधीवस्य नदीनां च प्रसादं प्रतिपालयन् ।”	१५

सप्तमः सर्गः ।

सीतान्वेषणम् ।

एतस्मिन्नन्तरे राज्ञो घोरं तद् बलमाययौ, मुष्णच् च तां सहस्रांशोर् गगने विपुलां प्रभाम् ।	१
दिशः पर्याकुलाश्वासन् रजसा तत्र संवृताः, चचाल च मही कृतस्त्रा स-शैल-वन-कानना ।	२

आषाढस्य पीठमासीम् । अशुपगतः—प्राप्तः, प्राप्य कृत-व्रत-सङ्घनः इत्यर्थः । ११ । वर्षाः—प्राप्य इति शेषः । १२ । गरीयस्त्वात्—अल्पेन कालेन अल्प-यत्नेन च अ-साध्यत्वात् । नेच्छामि—न ऐषिषम् । ‘वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा’ (पा. १।१।१२१) इति आसन्नातीते वर्तमान-प्रयोगः । १४ । विश्वस्य—निरातङ्गो भूत्वा । ‘विश्वस्य’ इति पाठान्तरम् । वेत्स्यते—विचारयिष्यति, चिन्तयिष्यति । ‘क्लृप्तम्’ इति शेषः । १५ । तस्य—तस्मिन् । अन्तरम्—व्यवधानम्, मध्य वृत्ति-कालम् । प्रतिपालयन्—प्रतीक्षमाद्यः ।

१ । मुष्णन्—चोरयन्, अपहरन् । सहस्रांशोः—सहस्रम् । २ । पर्याकुलाः—

प्रवमाना व्रजन्तश्च गर्जन्तश्च, प्रवङ्गमाः,
दिग्-विदिग्भाः समागम्य, सुधीवं पर्यवारयन् । ३

प्रहृष्टाश्च विनीताश्च, समेत्सं, हरि-यूथ-पाः
शिरोभिर् वानर-श्रेष्ठं सुधीवं ते प्र-बिमिरे । ४

विनतं नाम यूथेशं समाह्वय, वचोऽब्रवीत्,
शैलाभं, मेघ-निघोषं, सुधीवः प्रवगेष्मरः,— ५

“वृतः कोटी-सहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्,
मृगयस्व दिशं पूर्वां, स-शैल-वन-काननाम् । ६

तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च
मार्गध्वं वन-दुर्गेषु गुहासु च वनेषु च । ७

यमुनामापगां दिव्यां यामुनं च महा-गिरिम्,
नदीं भागीरथीं चैव सरयूं कौशिकीमपि, ८

मेकल-प्रभवं शोणं नदं मणि-निभोदकम्,
ततः शक-पुलिन्दां च कलिङ्गां चैव मार्गत, ९

अन्विष्य दण्डकारस्थं, स-शैल-वन-काननम्,
सुभान् मान्यान् विदेहां च मलयान् काशि-कौशलान्, १०

व्याख्याः । १। प्रवमानाः—उन्नम्यन्तः । ४। विनीताः—प्रिचिताः । ६। मृगयस्व—
चन्विष्य । ७। मार्गध्वम्—मार्गत, मार्गध्वम्, अन्विष्यत । चाम्प्रने-पदमार्गम् ।
८। आपनाम्—नदीम् । कौशिकी—इदानीं विहार-प्रदेश-स्था कौशी । ९। मेकलः
—नामपुर-स्थः पर्वत-विशेषः । शोणः—नामपुराद् वि-निर्गत्य पाटनामुत्तरेण गङ्गया
सङ्गच्छति । शकाः—शक-जात्यधिक्रती देशः (४० पृ.) । समंऽस्मिन् शब्दादयः शब्दाः
दुःखिण्यन्नाद् बहु-वचनत्वाच्च देश-वाचकाः । पुलिन्दाः—अयोध्या-भाषि खेच्छ-जाति-
विशेषाधिक्रती वन-भूमिः मन्-प्रदेशश्च । वन-भूमिश्चाव प्रायेण नर्मदासन्निती विव्याचली
स्थिता । कलिङ्गाः—अनन्नाथादारभ्य लक्षा-तापाननः प्रदेशः, इदानीन्तनं मन्नाम-

- मागधान् दण्डकूलांश्च वज्रानङ्गान् स्तथैव च,
महा-नाटं च लौहिल्यं, शैल-कानन-शोभितम्, ११
- समुद्रमवगाढानि पत्तनानि गिरीनपि,
रत्नवन्तं जल-हीपं, फल-भोग्योपशोभितम् ।” १२
- अथ प्रस्थाप्य स हरीन् दिशं पूर्वां हरीश्वरः
अपरान् प्रेषयामास वानरान् दक्षिणां दिशम् । १३
- अब्रवीद् बिरि-सङ्घाशं हनूमन्तमुपस्थितम्,
पितामह-भुतं चैव जाम्बवन्तं महा-कपिम्, १४
- गयं गवाक्षं गवयं कुमुदमृषभं तथा—
अङ्गद-प्रमुखानेतान् हरीन्, कपि-गणेश्वरः,— १५
- “सहस्र-शिखरं विन्ध्यं नाना-द्रुम-लतावृतम्,
नर्मदां च नदीं दुर्गां विचिन्वन्तु वनौकसः । १६
- मेकलानुत्कलां श्वेदीन् दशार्णान् कुकुरानपि,
ततो भोजांश्च पाण्डुरांश्च विचिन्वन्, गिरिभिर् हतान्, १७

विजागापटामाख्यां जिला इयम् । १० । सुधाः—न जानीमः कुवाय प्रदेश इति ।
विदीक्षाः—जनक-राज्यम्, इदानीन्तनं नेपालं चम्पारणं मजःफरपुरं शारवङ्गं च
अङ्गतोऽधिष्ठाय स्थितम् । मिथिला (अधुनातनं जनकपुरम्) तस्य राजधानी आसीत् ।
मलयाः—इदानीन्तन-मल्लम-जिलास्य मलयाख्या-शैलमात्याभिरुपलक्षितः प्रदेशः ।
काञ्चि-कोञ्चलाः—मङ्गल-तौर-वर्ती काञ्चिरित्याख्या जगपदः, सरयु-तौर-वर्ती कोञ्चल
इत्याख्या जगपदश्च । ११ । मानधाः—इदानीन्तन-विहारस्य दक्षिणो भागः । दण्डकूलाः
—नाल्य प्रदेशस्य स्थितिरु ज्ञायते । वज्राः—समुद्रादारश्च ब्रह्मपुमानकः प्रदेशः । अङ्गदः
—इदानीन्तनं भानसपुरं परितः स्थितः प्रदेशः । तस्य हि प्रदेशस्य चम्पा नाम नगरो
राजधानी आसीत् । लौहिल्यः—ब्रह्मपुत्रः । १२ । समुद्रमवगाढानि—समुद्रान्तर्गतानि ।
पत्तनानि—नगराणि । जल-हीपम्,—‘बव-हीपम्’ इति प्रतीक्षा पाठोऽपि सञ्जीवनीनां
भाति । १६ । विचिन्वन्तु—चिन्विष्यन्तु । १७ । मेकलाः—विन्ध्यपर्यन्तकः मेकलाख्या-

गन्तव्यो मलयः शीमान् पर्वतो धातु-मण्डितः ।
 विदर्भान् ऋष्टिकां चैव रम्यां माण्डिविकीमपि १८
 अन्विष्य, दण्डकारण्यं स-निर्भर-नदी-गुह्यम्,
 नदीं गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बु-सहां, शिवाम्, १९
 तथोद्भान् द्राविडान् पुण्ड्रां चोलां चैव स-कीरलान्
 गता, द्रक्ष्यथ कावेरीं, वृत्तमम्बरसां गर्भः ।” २०

विशेषेण तु सुधीवो हनूमत्सुवाच ह,—
 “न भूमावन्तरीक्षे वा पाताले वा सुरास्ये,
 अप्सु वा गति-भङ्गं ते पश्यामि, हरि-पुङ्गव ।
 तद् यथा दृश्यते मीता, तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।” २२
 स तं कार्य-समासङ्गमवसज्य हनूमति,
 कृतार्थ इव मंहस्तः, प्रहृष्टेन्द्रिय-मानसः । २३

जात्य-श्रुतः प्रदेशः । उत्कलाः—ओडिष्या । चन्द्रयः—प्रायेण इदानीन्तनी मध्य-प्रदेशः
 (The Central Provinces). दशाणां:(दश + ऋषाः। दुर्गाणि)—‘दश-दुर्गा[दिगः]’,
 इदानीन्त्यान्देशः पूर्वं प्रदेशः । कुरुवाः—यदवः, यदु-वशीय-चतुर्विधश्रुतः प्रदेशः ।
 पर-युगे देव-गिरिः (दौलताबादं) यादवानां राजधानी बभूव । भोजाः—नर्मदासहितो
 विन्ध्यं अनु-कण्ठोपकूल पश्चिम-घाटे वा स्थितो भोज-जाल्यश्रुतः प्रदेशः । पाण्ड्याः—
 इदानीन्तनं टिन्जिवेली-मादुरावाञ्जिला-इयम् । बौद्ध-युगे तस्य हि कर्काशः नाम
 राजधानी आसीत् । १८ । विदर्भाः—इदानीन्तनी वेरार-खान्देशी । ऋष्टिकाः—प्रायेण
 बौद्ध-युगस्य राष्ट्रिकाः, गुप्त-युगस्य देव-राष्ट्रः, इदानीन्तनी महा राष्ट्रम् । ‘ऋष्टिकान्’ इति
 नैवेसिषोः पठति । माण्डिविकी—प्रायेण इदानीन्तनी माण्डसुरः । १९ । अम्बु-बहम्—
 पद्मम् । २० । चोड्राः—ओडिष्या । द्राविडाः—दक्षिणापथस्य पूर्व-प्रान्ते स्थितः तामिल-
 प्रदेशः, ‘तामिलकम्’ । काशी नाम नगरी (इदानीन्तनः कञ्जिवीरामः) तस्य राजधानी
 बभूव । पुण्ड्राः—पुण्ड्र-जाल्यश्रुतः प्रदेशः । न जानीमः कुवायमासीदिति । चोलाः—
 ‘चोल-मण्डलम्’, सिन्धु-कुर्गिष्वर मध्ये स्थितः जेलोर समारथ पञ्चकोटावाहनगः प्रदेशः ।
 बौद्ध-युगे प्राचीना त्रिविन-पद्मी चोलानां राजधानी बभूव । कीरलाः—नदात् चन्द्रगिरिः
 दक्षिणं मालावारीपकूलम्, इदानीन्तना मालावारजिला-देवाडोर-कोचिनाः । २१ । काव-

किष्किन्ध्या-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—सीतान्वेषणम् । २३८

ततः कार्य-समाधानमवसक्तं हनूमति

विदित्वा, स महा-बुद्धिचिन्तयामास राघवः,— २४

“सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति कपीश्वरः ;

निश्चितानुभवश्चापि हनूमान् कार्य-साधने ।” २५

स समीक्ष्य, महा-तेजा, व्यवसायोत्तरं कपिम्,

करिष्यति ध्रुवं कार्यमयमिच्छन्ववैक्षत ; २६

ददौ चास्य हृदा, प्रीतः स्व-नामाङ्गाभिचिह्नितम्

अङ्गुरीयमभिज्ञानं राज-पुत्राः परन्तपः ;— २७

“अस्य सा, हरि-शार्दूल, दर्शनाज् जनकात्मजा

मंस्थति मन्-नियुक्तं त्वां, न चोद्देगं करिष्यति ।” २८

स, तं गृहीत्वा, हनूमान्, कृत्वा मूर्ध्नि, कृताञ्जलिः,

सहायैः सहितो व्योम पुद्गुवे, वानरर्षभः । २९

अथाङ्गय महा-तेजाः सुषेणं नाम यूथ-पम्,

तारायाः पितरं, राजा, श्वशुरं, भीम-विक्रमम्, ३०

अब्रवीत्, प्राञ्जलिर्, वाक्यमभिपूज्य प्रणम्य च,—

“साहाय्यं कुरु रामस्य कृत्येऽस्मिन् समुपस्थिते । ३१

वृतः शत-सहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्,

अभिगच्छ दिशं, सौम्य, पश्चिमां, वारुणीं, प्रभो— ३२

समासङ्गः—कार्य-सिद्धि-सम्बन्धः । (समासङ्गः—संयोगः) । अवसज्य—योजयित्वा ।

२४ । अवसक्तम्—योजितम् । २५ । निश्चितार्थः—एतदर्थ-विवक्षक-निश्चयवान् ।

निश्चितानुभवः—स्वदमनुभूत्या कार्य-साधने निश्चितार्थः । २६ । व्यवसायोत्तरम्—

व्यवसाये (उत्तमि, अनुष्ठानि, कार्य-साधने इत्यर्थः) उत्तरम् (श्रेष्ठम्) । वन्ववैक्षत

—आलोचयामास । २७ । अभिज्ञानम्—कारणं चिह्नम् । ३१ । वारुणीम्—वदन्-

सु-राज्ञान् सह-वाङ्मीकान् भद्राभीरां स्तथैव च,
प्रभासादीनि तीर्थानि तथा हारवतीमपि । ३३

तत्र, केतक-वण्डेषु तथा ताली-वनेषु च,
हरयो विहरिष्यन्ति, नारिकेल-वनेषु च । ३४

मरीचि-पत्तनं चैव रम्यं च जटिल-खलम्,—
गिरि-जालावृतां दुर्गां माल्लंघ्यं पश्चिमां दिशम् । ३५

सिन्धु-सागरयोश्चैव सङ्गमे पर्वतो महान्;
तस्य प्रख्येषु रम्येषु सिंहाः क्रीडन्ति सर्वशः ।” ३६

वीरं, शत-बलिं नाम वानरं वानरर्षभः

उवाच, राजा, राजानं, सर्व-वानर-सम्मतम्,— ३७

“वृत्तः शत-सहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्,
वैवस्वत-सुतैः सार्धं, मृगयस्वोत्तरां दिशम् । ३८

तत्र मत्स्यान् पुलिन्दांश्च शूर-सेनां स्तथैव च,
प्रचरान् भद्रकांश्चैव कुरुंश्च सह माद्रकैः, ३९

देवताचिह्निताम् । ३३। सुराष्ट्राः—मायस इदानीन्तनां काठियावाड्यारः । वाङ्मीकाः—
इदानीं बालम् इति नासा ख्यातः प्रदेशः । भद्राभीराः—आभीर (cowherds)-जाति-
विविधं अञ्चलितः प्रदेशः । आभीराः किल वृतांयाद्यः असु अन्न-पर-शताभ्याम् उत्तर-
पश्चिमस्या दिशां भारत वर्षमभिदृष्टुः चतुर्थां च पूर्व राजपुतानां मालवचाञ्चलुः ।
प्रभासः—हारकायाः समीपे स्थितसौधे-विविधः । हारवती—हारका । इयमेव पुरा
श्रीकृष्णस्य राजधानी भूव । ३४। केतक-वण्डेषु—केतक-कदम्बकेषु । ३५। मरीचि-
पत्तनम्—नगरमिदमज्ञात-संस्थानम् । जटिल-खलम्—गहन वन-समावृतां देशः ।
३६। प्रख्येषु—पार्श्व-सम-तल-भूमिषु । ३८। वैवस्वत-सुतैः—यम-पुत्रैः । न ज्ञायते क
इमे वन-पुत्रा इति । ३९। मत्स्याः—इदानीन्तनां जयपुर-राज्यं राजपुतान-सम् । शूर-
सेनाः—इदानीन्तनां महुरां परितः स्थितः प्रदेशः । प्रचराः—प्रचर-जातिभिः (by
nomadic tribes) अञ्चलितः प्रदेशः । भद्रकाः—भद्रकास्य-आन्ध्रप्रदेशी-जाति-
विधिः प्रदेशः । कुरुः—इदानीन्तनां दिर्घां परितः स्थितां देशः । माद्रकाः—

गाभारान् यवनां चैव शकानोद्भान् स-पारदाः	
वह्नीकानृष्टिकां चैव पौरवानथ किङ्करान्,	४०
चीनामपर-चीनां च तुखारान् वर्वरानपि,	
काञ्चनेः कमलैश्चैव काम्बोजानपि संवृतान्,—	४१
एतानत्यहुतान् देशान् स-पर्वत-नदी-वनान्,	
अन्विष्य, दरदां चैव, हिमवन्तं गमिष्यथ,	४२
लोध्र-पद्मक-पण्डैश्च देव-दारु-वनैस्तथा	
सालैस्तालैस्तमालैश्च भूर्जैश्च बहुभिर् वृतम् ।	४३
किरातां शृङ्खलान् भद्रान् पशु-पालां च दारुशान्,	
अन्विष्याथ भृगोस्तुङ्गं गमिष्यथ महाश्रमम् ।	४४
तास्त्राकरमतिक्रम्य, हेम-गर्भं महा-गिरिम्,	
ततः सु-दर्शनं नाम गमिष्यथ शिलोच्चयम् ।	४५

मध्य पञ्चावे स्थितां देशः । 'मद्रकैः' इति गोरसिन्धो-प्रभृतयः पठन्ति । ४० । शृष्टिकाः—शृष्टिकास्त्रा-जाल्यधुवितः प्रदेशः (२३८ पृ.) । गाभाराः—कातुलोपत्यकायां स्थितः कान्दाहार-प्रदेशः । यवनाः—कातुलोपत्यकायां स्थितः योक्-जाल्यधुवितो देशः । अतानि या कापि जातिः भारतवर्षाद् उत्तर पश्चिमां दिग्मध्यवास सैव भारतवर्षे यवना इति नात्वा प्रसिद्धिमगच्छत् इति केषाञ्चिन् मतम् । चोड्याः—चोडिया-जाल्यधुवितो देशः । पारदाः—काश्याय-सागराद् दक्षिण-पूर्वः पारदास्त्रा-स्तुङ्ग-केन्द्र-धनुष्पादि-घोटकारादि-मेषपास्त्राधुवितः, पर-युगे 'पार्थिया' इति नात्वा ख्यातो, देशः । पौरवाः—भारतवर्षेऽपि पश्चिमोत्तर-भागे स्थितो देश-विशेषः । किङ्कराः—दास्यापञ्जीवि-जाल्यधुवितो देशः । ४१ । अपर-चीनाः—प्रतोष्य-चीन-जाल्यधुवितो देशः इदानीन्तनशाङ्गि-नृकिं-व्यागादिः । तुखाराः—विन्ध-पर्वत-स्थः तुखार-जाल्यधुवितो जन-पदः । वर्वराः—नोच-जाल्यधुवितो देशः । ४२ । दरदाः—हिमवन्-प्रस्थे सिन्धु-तटे स्थितः इदानीं दद्रिल्लान इति नात्वा ख्यातो देशः । ४३ । किराताः—धनुष्पादि-वनेषु-शेख-जाति-विशेषाधुवितो देशः । टड्याः—टड्याख्येन पुराषोच-महा-वनेनोपलक्षितो देशः । भद्राः—हिमवति विनीत-वैत्र-जाल्यधुवितो देशः । ४५ । शिलोच्चयः—पर्वतः ।

तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं लोम-हर्षणम्,
पाण्डुरं द्रक्ष्यथ, ततः, कौलासं नाम पर्वतम् । ४६

तत्र पाण्डुर-मीवाभं, जाम्बूनद-परिष्कृतम्
कुवेर-भवनं, दिव्यं, निर्मितं विश्व-कर्मणा । ४७

विशाला नलिनी तत्र प्रभूत-कमलोत्पला
हंस-कारण्डवाकीर्णा मुक्ता-वैदूर्य-बालुका । ४८

क्रौञ्चं पर्वतमासाद्य—गिरेस्तस्य वर्णं महत्,
वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्य-सम-प्रभाः ४९

देवैरभ्यर्चिताः शश्वद् देव-रूपा महर्षयः—
मैनाकसु विचेतव्यः, स-सानु-प्रस्थ-कन्दरः । ५०

तत्राश्रम-पटं रम्यमृषीणामूर्ध्व-रितसाम्,
दीप्तं, सप्तर्षि-चरितं, धर्मैक-कृत-निश्चयैः । ५१

तान् गच्छथ, हरि-श्रेष्ठा, विशालानुत्तरान् कुरुन् ।
अ-भास्करम-मर्यादं न जानामि ततः परम् । ५२

“अवगम्य तु वैदेहीं, निलयं रावणस्य च,
मासादूर्ध्वं न वस्तव्यं—वसन् वध्यो भवेन् मम ।” ५३

इत्यार्षे श्री-मधु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्रश्लोक-संहितायां,
किष्किन्ध्या-काण्डम् ।

४६। 'ततः तु तं (स-प्रसिद्ध) लोम-हर्षणं (चित्त-भयङ्करं) कान्तारं (महारण्यम्) शीघ्रमतिक्रम्य द्रव्यमयः । ४७। जाम्बूनदम्—सुवर्णम् । (जम्बू-नदी—मिरीः विनिर्मिता कूर्च-युक्ता नदी) । ४८। सानु—प्रस्थम् । कन्दर—गुहा । ४९। सप्तर्षि-चरितम्—सप्तर्षि-संघितम् । ५०। उत्तराः कुरवः—उत्तर-मीनमभिः सिन्धु-दिग्ः । अ-नयादम्—अ-सीमम्, boundless.

इति त्रि-विंशति-श्लोक-संज्ञित-सप्तमः-संस्कृत-रामायण-काण्डः ।

५५

श्री-लघु-रामायणे

सुन्दर-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अशोक-वनम् ।

अन्वेषमाशास्तु तथा सर्वे ते हरि-यूथ-पाः
 न सीतां ददृशुर् वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् । १

ततः स हनूमान्, क्रान्तः सागरं मकरालयम्,
 ददर्श तां पुरीं लङ्कां, त्रि-कूट-शिखरे स्थिताम् । २

स, रत्न-वसनां लङ्कां, कोष्ठागारावतंसकाम्,
 सु-न्यस्तां, सु-समृद्धार्यां, प्रमदामिव रूपिणीम्, ३

प्र-नष्ट-तिमिरां दीप्तैर् भास्वरैश्च महा-मृहैः,
 नगरीं राक्षसेन्द्रस्य, प्रविशन्, रुक्मे कपिः । ४

स, संचिष्यात्मनः कायं, प्र-विष्टोऽनुपलक्षितः
 रावणस्य पुरे, गुप्तां मार्गिष्यन् जनकात्मजाम् । ५

एवं सर्वम-शेषेण रावणान्तः-पुरं कपिः
 अन्वियेष, महा-तेजा—न चापश्यत् स जानकीम् । ६

१ । त्रि-कूटः—पर्वत-त्रिभिः । २ । रत्न-वसनाम्—रत्नाकर-वाससम्, ससु-
 वसनाम् । कोष्ठाः—अस्त्रागाराणि । अवतंसः—भूषणानि । ३ । रुक्मे—इत्यभेः ।
 ४ । मार्गिष्यन्—अन्वेषितुम् ; अन्वेषितुञ्जामः इत्यष्टः ।

- ततो, सङ्घां प्र-यत्नेन विचिन्त्वे, पवनात्म-जः
 रत्नान्यामर्ध-शेषायां प्राकारे निषसाद, सः । ७
- स तु, शोक-समाविष्टः, प्राकार-स्थो महा-कपिः
 पुष्यितायानथापश्यदेकत्र विविधान् द्रुमान्— ८
- सालानशोकानन्यां च चम्पकानतिमुक्तकान्,
 ददर्श नाग-पुष्यां च चूतान् कपित्थकानपि । ९
- तां तु दृष्ट्वा महा-बाहुरशोक-वनिकां शुभाम्,
 चिन्तयामास मेधावी हनुमान्, मारुतात्मजः,— १०
- “अशोक-वनिका ह्यीयं, महती, सु-महा-द्रुमा ।
 इमामपि विषेध्यामि—न ह्येषा विचिता मया ।” ११
- ततः पादप-सङ्कीर्णां, लता-शत-समावृताम्
 अशोक-वनिकां, स्फीतां, प्र-विवेश महा-कपिः । १२
- स, प्र-विश्य, वि-चित्रां, तां, विहृगैरुपशोभिताम्,
 राजतेः काञ्चनैश्चैव पादपैरनुसन्तताम्, १३
- अ-चिरोदित-सूर्याभामपश्यन् मारुतात्मजः,
 कोकिलैर् भृङ्ग-राजैश्च मत्सेर् नित्य-निषेविताम् । १४
- शिला-गृह-परिचितां, नाना-गृह-समावृताम्,
 ददर्श वन-मध्य-गां नदीं निर्हादिनीं कपिः । १५

८। प्राकारः—प्राचीरम् । ९। अतिमुक्तकान्—तिनिमान् । नाग-पुष्यान्—
 पुत्रानाम् । चूतान्—आम्रान् । कपित्थकान्—कपित्थान्, कठः, न, wood apple
 trees. १०। अशोक-वनिका—कुट्टम् अशोक-वनम् । ११। राजतेः—रगतमयेः,
 रीत्य-निमित्तेः । काञ्चनैः—काञ्चनमयेः, खर्च-निमित्तेः । अनुसन्तताम्—निरन्तरं
 समासीर्षाम् । १४। अ-चिरोदित-सूर्याभाम्—‘पुष्यैः’ इति शेषः ।

सुन्दर-काण्डम्—प्रथमः सर्गः—अथोक-वनम् । २४५

बाल-पल्लव-शाखायां स ददर्श नगोत्तमे,
क्रीडन्तीं दोलया, जुष्टां प्रमदामिव सुन्दरीम् । १६

ततां प्रबालैस्तरुणैः पत्रैश्च बहुभिर्-वृताम्,
काञ्चनीं शिंशपामिकां ददर्श महतीं कपिः । १७

समारुह्य महा-तेजाः शिंशपां तामचिन्तयत्,—
“इतो द्रष्टव्यामि वैदेहीं, राम-दर्शन-स्नातृसाम् ।” १८

परीक्षमाणस्तत्राय मार्गमाश्रय्य जानकीम्,
अपश्यद् भूमि-भागां च, सर्वतः सु-समाहितान् । १९

सु-संश्लेषु देशेषु विन्यस्तान् मणि-वेदिकान्
ददर्श हनूमां स्तत्र मणि-काञ्चन-राजतान् ; २०

सन्तानक-लताभिश्च पादपाननुवेष्टितान्,
सृजतः पुष्प-वर्षाणि, जीमूतानिव वर्षतः ; २१

केशरां श्याप्यशोकां च तथा शास्त्रलि-किंशुकान्,
ज्वलनार्क-निभान्, फुल्लान्, समन्तादनु-शोभिनः । २२

शातकुम्भ-प्रभाः केचित्, केचिदग्नि-शिखोपमाः,
नीलाञ्जन-निभाः केचित् तत्राशोकाः समन्ततः । २३

पुष्पितानामशोकानां प्रभां, सूर्योदयं प्रति,
प्रदीप्तामिव, तत्र-स्थो मारुतिः समुदैक्षत । २४

सोऽपश्यद्-वि-दूर-स्थं प्रासादं—चैत्थमुत्तमम्—
धृतं स्तम्भ-सहस्रेण, रम्यं, कैलास-पाण्डुरम्, २५

१७ । तताम्—व्याप्तम् । १९ । मार्गमाश्रय्य—मार्गम् । आश्रये-पदमार्थम् । समाहितान्—
वि-निर्मितान् । २० । संश्लेषु—मिलितेषु, सम्मिश्रेषु । २२ । ज्वलनार्क-निभान्—
दीप्यमान सूर्य-सहस्रान् । २३ । शातकुम्भम्—सहस्रम् । (शातकुम्भः—सहस्र-वर्गः पणैत-

प्रवाल-कृत-सोपानं, तप्त-काञ्चन-वेदिकम्,
मुञ्चन्तमिव चक्षुषि, द्योतयन्तमिव श्रिया,
विपुलं, प्राञ्चतायोगादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् । २६

ददर्श विजृम्भितास्तत्र राक्षसीः कपि-कुञ्जरः,
कृत्स्न-नासाति-नासाश्च, तिर्यग्-नासा च-नासिकाः, २७
असि-मुहुर-शूलानि दधतीर, मांस-भोजनाः,
मांस-शोषित-दिग्धाङ्गीर, वसा-दिग्ध-कारानगाः । २८

ताभिः परिवृतां, तत्र, स-ग्रहामिव रोहिणीम्,
उपवास-कृशां, दीनां, निःश्वसन्तीं पुनः पुनः, २९

ध्यान-शोक-परां, देवीं, भर्तृ-व्यसन-कार्शिताम्,
हृत्-मूले, निरानन्दां, ददर्श कपिरङ्गनाम्, ३०

सौदन्तीं शुक्ल-पद्मादौ चन्द्र-रेखामिवाविलाम्,
पिनद्धां धूम-जालेन प्रभामिव विभा-वसोः, ३१

पीतेमैकेन संवीतां कृण्वेनोत्तर-वाससा,
भुजाभ्यां साधु-हस्ताभ्यां प्रतिच्छन्न-कुक्षोदरीम्, ३२

नील-नागाभया वेष्ट्या जघनं गतयैकया
भ्रूमौ देवीं तदासीनां नियतां तापसीमिव, ३३

यूथ-पेन सृगीं ह्रीनां शार्दूलानुसृतामिव,
प्रभां नक्षत्र-राजस्य काल-मेघैरिवावृताम् । ३४

विशेषः) । २६ । प्राञ्चतायोगात्—उच्यते । २८ । स-ग्रहाम्—केतुना पीडिताम् ।
३१ । सौदन्तीम्—अवसोदन्तीम्, drooping, sinking. चाविलाम्—अकुर्विताम्,
मलिनाम् । पिनद्धाम्—आवृताम् । विभा-वसुः—अधिः । ३२ । कृण्वेन—मलिनं
कृण्वेनः । ३३ । नील-नागाभया—कृष्ण-सर्प-तुल्यया । जघनम्—कटिम् । एकया वेष्ट्या

सुन्दर-काण्डम्—प्रथमः सर्गः—अशोक-वनम् । २३०

स, मुहूर्तमिव ध्यात्वा, वाप्य-पर्याकुलेक्ष्णः,
सीतामान्त्रित्वा, तेजस्वी विललाप, सु-दुःखितः,— ३५

“इयं सा धर्म-शीलस्य मैथिलस्य महात्मनः
सुता जनक-राजस्य, सीता, भर्तृ-दृढ-व्रता । ३६

विक्रान्तस्वार्य-शीलस्य, संयुगेष्व-निवर्तिनः,
शुषा दशरथस्यैषा, चारित्राढ्या, यशस्विनी । ३७

धर्म-ज्ञस्य क्षत-ज्ञस्य रामस्य, विदितात्मनः,
इयं सा दयिता भार्या, राक्षसी-वशमागता । ३८

सेयं कनक-वर्णाभा, निखं स-स्मित-भाषिणी,
सहते यातनां घोराम-नाथा, मन्द-भागिनी । ३९

पीतं कनक-वर्णाभमस्यास्तद् वसनोत्तमम्
उत्तरीयं, नगे त्यक्तं, दृष्टं मे वानरैः सह । ४०

भूषणानि च मुस्थानि दृष्टानि धरणी-तले,
अनयैवापविष्टानि, स्वनवन्ति महान्ति च । ४१

सु-कृतौ कर्ण-वेष्टी च कुण्डले च सु-संस्कृते,
मणि-विद्रुम-युक्तानि हस्तयोर् भूषणानि च— ४२

यानि चैव विमुक्तानि तथा संस्थानवन्ति च—
तान्यस्या एव मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् । ४३

—उपलक्षिताम् इति श्वेतः । नियताम्—सू-श्रयणादि-रूप-नियमवताम् । ३७ । आश-
शोलेष्व—पूज्य-चरित्रस्य । ३८ । विदितात्मनः—आत्म-ज्ञस्य । ४० । दृष्टं मे—दृष्टं
मया । षष्ठौ आर्षी । पा. २।१।६८ । ४१ । अपविष्टानि—प्र-क्षिप्तानि । स्वनवन्ति—
निर्मल-क्षरं-परिचायक-ध्वनि-समन्वितानि । ४२ । कर्ण-वेष्टी—कर्ण-बन्धनी, ear-
rings, कान-बान्ध । सु-संस्कृते—सु-निर्मिते, अत्युत्कृष्टे । विद्रुमाः—प्रधायाः ।
४३ । संस्थानवन्ति—अवयव-सहात-विशिष्टानि ।

अस्मा देव्या मनस्तस्मिं स्तस्व चास्मां प्रतिष्ठितम्, तेनेयं स च धर्मात्मा ज्ञात्वा कृच्छ्रेण जीवतः ।	४४
इयमिन्द्रीवर-श्लामा, रामस्य महिषी प्रिया, चिर-प्र-नष्टापि सती, हृदयान् न प्रवर्षयति ।	४५
काम-भोग-विहीनेयं, हीना बभ्रु-जनेन च, धारयत्यात्मनो देहं तत्-समागम-काङ्क्षया ।	४६
तुल्य-रूप-वयो-युक्तां, तुल्याभिजन-लक्षणां, राघवोऽर्हति वेदेर्ही, तं धेयमसितेक्षणा ।”	४७

द्वितीयः सर्गः ।

अभिज्ञानम् ।

एवं बहु विचित्रार्थं चिन्तयित्वा, महा-कपिः शनैः सं-श्रवणे वाक्यं सीताया व्याजहार वै,—	१
“राजा दशरथो नाम, प्रभूत-बल-वाहनः, पुष्प-शीलो, महाकीर्तिर्, देव-दर्शी, महा-यथाः ।	२
तस्य पुत्रः प्रियो, ज्येष्ठस्तारा-पति-निभाननः, रामो नाम, विशेष-ज्ञः, श्रेष्ठः सर्व-धनुष्मताम् ,	३
रक्षिता जीव-लोकस्य, धर्मस्य परिरक्षिता, रक्षिता स्वस्य वंशस्य, सु-जनस्य च रक्षिता ।	४
स च, सत्यामिसन्धस्य वृक्षस्य वचनात् पितुः, स-भार्यः सह भ्रात्रा च रामः प्रव्रजितो वनम् ।	५

४५ । प्र-नष्टा—अनाहिता ।

१ । सं-श्रवणे—सव्यक् श्रवण योग्ये समीप देशे यदीकं मोक्षेण श्रुत्वात्, नाम्बः ।
जनेन सीता-इन्द्रमतीः संलापिन निम्ना-आगरथ-ज्ञानानां राघवोनां प्रातर्निद्रा भवति ।

सुन्दर-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—अभिधानम् । २४६

तत्र तस्य, महारक्षे, मृगयां परिधावतः,
रक्षसापहृता भार्या, मिथिलाधिपतेः सुता ।” ६

विररामेवमुक्त्वा तु हनुमान्, भारतात्मजः ;
जानकी चापि तच्छ्रुत्वा जहर्ष च ननन्द च । ७

ततः सा, चारु-केशास्ता, क्लेश-संहृत-चेतना,
उत्तम्य वदनं, भीरुः, शिंशपां तामुदैक्षत । ८

ततः, शास्त्रान्तरे लीनं, वस्ता, चलित-मानसा,
ददर्श प्रसृता सीता वानरं प्रिय-वादिनम् । ९

सा च, दृष्ट्वा हरि-वरं विनीतवदुपस्थितम्,
मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति, भाविनी । १०

ततः स हनुमान् भूयो जानकीमभ्यभाषत,
शिरस्वस्त्रलिमाधाय वैदेहीं प्रतिपूजयन्,— ११

“का त्वं, पद्म-पलाशाक्षि, पीत-कौशेय-वासिनी,
द्रुम-शाखामथालम्ब्य, तिष्ठस्वमर-वर्षिणि ? १२

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति, शोक-जम्,
पुण्डरीक-पलाशाभ्यां सु-प्रसन्नमिवोदकम् ? १३

रावणेन जन-स्थानाद् बलादपहृता यदि
सीता त्वमसि वैदेही, तत् त्वमाख्याहि, भाविनि ।” १४

सा, तस्य वचनं श्रुत्वा, राम-कीर्तन-हर्षिता,
उवाच वाक्यं वैदेही वृक्षान्तर-गतं कपिम्,— १५

६ । मृगयां परिधावतः—मृगयासुहृद्विषयं धावतः । ११ । प्रतिपूजयन्—सन्मानयन् ।

१२ । पलाशम्—पद्मम्, दलम् ।

- “दुहिता जनकस्राहं, वैदेहस्य, महात्मनः,
सीतेति नाम्ना विख्याता, भार्या रामस्य धीमतः । १६
- वसतो दण्डकारण्ये, तस्याहम-मितौजसः,
रक्षसापहता, भार्या, रावणेन दुरात्मना ।” १७
- सीतायास्तद् वचः श्रुत्वा, वायु-पुत्रः, प्रतापवान्,
श्रोत्रानु-कूलैर्, वचनैरथ तां समभाषत,— १८
- “यः स विग्रहवान् धर्मः, साधुः, सत्य-पराक्रमः,
न चिराद् रावणं सङ्ग्रे स हनिष्यति वीर्यवान् । १९
- तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्-सकाशमिहागतः ।
त्वद्-वियोगेन शोकार्तः, स त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २०
- लक्ष्मणश्च, महा-तेजाः, सुमित्रानन्दि-वर्धनः,
अभिवाद्य, महा-बाहुः, स त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २१
- रामस्य च सखा, वीरः, सुग्रीवो नाम, वीर्यवान्,
राजा वानर-मुख्यानां । स त्वां कौशल्यमब्रवीत् । २२
- नित्यं स्मरति ते रामः, सुग्रीवः सह-लक्ष्मणः ।
दिष्ट्या जीवसि, वैदेहि, राक्षसी-वशमागता ! २३
- न चिराद् द्रक्ष्यसे रामं, सुग्रीवं सह-लक्ष्मणम्,
मध्ये वानर-कोटीनां, मरुतामिव वासवम् । २४
- अहं सुग्रीव-सचिवो, हनूमान् नाम वानरः ।
दूतोऽहं राज-सिंहस्य रामस्याक्लिष्ट-कर्मणः । २५

१८। विग्रहवान्—सशरीरः, दृश्यमानः इत्यर्थः । २०। कौशल्यम्, कौशलम्—
कुशलम्, महत्त्वम् । २४। द्रक्ष्यसे—द्रक्ष्यसि । चात्मने पदभाषणम् ।

सुन्दर-काण्डम्—तृतीयः सर्गः—प्रत्यभिज्ञानम् । २५१

राम-नामाङ्कितं चेदं प्रमृष्टावाङ्कुरीयकम्,
तदभिज्ञान-हेतोर् हि दत्तं तेन महात्मना ।” २६

अथ हर्ष-परीताङ्गी, वाग्धेयापिहितानना,
प्रतिजयाह तं देवी, चक्रे शिरसि चैव हि । २७

श्रुत्वा च राम-सन्देशं, दृष्ट्वा चैवाङ्कुरीयकम्,
नेत्राभ्यां कृष्ण-साराभ्यां मुमोचानन्द-जं जलम् । २८

तस्माच्च विमलं वक्त्रं, सु-दन्तं, सु-गुणैर् युतम्,
यथा राहु-वि-निर्मुक्तमभवच्च चन्द्र-मण्डलम् । २९

तृतीयः सर्गः ।

प्रत्यभिज्ञानम् ।

सा, प्रमृश्यायते नेत्रे कराभ्यां, करुणावती
उपपन्नैरभिज्ञानैर् दूतं तमवगच्छत । १

वाग्ध-सं-दिग्धया वाचा, शोक-हर्ष-वि-मिश्रया,
उवाच मधुरं वाक्यं हरिं हरिण-लोचना,— २

“यजेयं देवताः काले अस्वार्थे, प्रवगोत्तम,—
दिष्ट्या जीवति मे भर्ता, दिष्ट्या जीवति लक्ष्मणः ! ३

कपे, त्वामभिनन्दामि—चिरं जीव ! सुखी भव !
सानुजः कुशली भर्ता येन मेऽथ निवेदितः । ४

२८ । नेत्राभ्यां कृष्णसाराभ्याम्—कृष्णसार-नेत्राभ्याम्, कृष्णसार-नेत्र-तुल्याभ्यां नेत्राभ्याम् ।

१ । उपपन्नेः—युक्ति-सिद्धेः । अवगच्छत—अवागच्छत् । आत्मने-पदम् अवाक-
माभावश्च आर्षः । २ । सं-दिग्धया—सं-मिश्रितया । ३ । काले अस्वार्थे—सन्धेरभाव आर्षः ।
c. f. १।१।५ & ६, &c.

- बलेन यशसा चैव वर्धस्व, प्रज्ञया तथा !
 विक्रान्तरुवं, समर्थरुवं, प्राञ्जरुवं, प्रवगर्षभ, ५
 येनायं राक्षसावीरसस्वयेत्नेन प्रधर्षितः,
 शत-योजन-विस्तीर्णः सागरस्र महोदधिः । ६
 न हि त्वां प्राकृतं मन्थे वानरं, वानरर्षभ,
 यस्व ते नैव सं-वासो, रावणान् न च सभ्रमः । ७
 अर्हसे च, कपि-श्रेष्ठ, मया समभिभाषणम्,—
 प्रेषयिष्यति मेधावी रामो न ह्य-परीक्षितम् । ८
 कश्चिन् न व्यथते रामः, कश्चिन् न परितप्यते ।
 अपि मां व्यसनादस्मात् सु-घोरादुद्धरिष्यति ? ९
 यदि जीवति काकुत्स्थः, किमर्थं रावणालयम्
 न ह्रिदं हति कोपेन, युगान्ताग्निरिवोत्थितः ? १०
 किमर्थं मर्षयति मामरि-सं-स्थाम-मर्षणः—
 न रावण-वि-नाशाय प्रयत्नमनुतिष्ठति ? ११
 कश्चिदक्षीहिणी, भीमा, भरतस्य महात्मनः
 ध्वजिनी, मन्त्रिभिर्-गुप्ता, क्षिप्रमेष्यति मत्-कृते । १२
 कश्चित् स लक्ष्मणः, श्रीमान्, सुमित्तानन्दि-वर्धनः,
 अस्त्र-विच्, ह्य-जालेन प्रमथिष्यति राक्षसान् । १३

५ । विक्रान्तः—भूरः । समर्थः—कृत्य-चतुरः । प्राञ्जः—शास्त्र-ज्ञः । ६ । प्रधर्षितः—
 पराभूतः, अवमानितः । ७ । संवासः—'समुद्रात्' इति शेषः । ८ । समभिभाषणम्—
 सम्भाषणम् । प्रेषयिष्यति—प्रेषयति । सम्भावनायां कृत् । ११ । मर्षयति—सहते । अरि-
 सं-स्थाम्—अनु-पुर-वासिनीम् । 'किं...चमयंषः'—कथं प्रकृत्या च-सहनीऽपि रामो मे
 अनु-पुरे वामं सहते ? १२ । अक्षीहिणी—२१८०० इतिना. २१८०० रथाः, ६५६१०
 घोटाः, १०८१५० पदातयश्च इति समुदायेन २१८००० संख्या-युक्ता सेना । ध्वजिनी
 —ध्वजोपलक्षिता । गुप्ता—रक्षिता, परिपालिता इत्यर्थः । १३ । प्र-मथिष्यति—चातुरज

रौद्रेण परमास्त्रेण रामेण निहतं रणे
द्रष्टव्यमि रावणं द्रष्टुं, स-पुत्र-प्राप्ति-बान्धवम् ।” १४

एतच् कृत्वा शुभं वाक्यं सीतार्या, मातृतात्मजः
दूढं मधुरया वाचा कृताञ्जलिरभाषत,— १५

“न तावद्, देवि, जानीते त्वामिह-स्यां स राघवः ;
धस्यते सायकैरायु, मयि प्रतिगते, पुरीम् । १६

मम श्रुत्वैव तु वचः, क्षिप्रमेष्यति राघवः,
प्र-कर्षन् महतीं मेनां वानराणां महात्मनाम् । १७

तत्र यद्यन्तरा नृत्युर्, यदि सेन्द्रा दिवोकसः
स्यास्यन्ति, तानपि रणे काकुत्स्थो नि-हनिष्यति । १८

“तवादर्शन-शोकेन महता समभिप्लुतः,
न शान्तिं लभते रामः, सिंहार्दित इवर्षभुः । १९

क्षिप्रं द्रष्टव्यमि रामस्य पूर्ण-चन्द्र-निभं मुखम्—
त्वामिव ध्यायति सदा, विशालाक्षि, स राघवः । २०

सुप्तस्यैव हि रामस्य निद्रा नैवोपतिष्ठति ।
न भक्षयति मांसानि, न मधूनि च सेवते ; २१

नैव दंशान् न मशकान् नान्धानपि सरिस्पान्
राघवो वारयेदङ्गात् तवार्ये, वर-वर्षिणि ! २२

भाटि-मशोयो विलाङ्गनाथो मण्, न तु कृपादि-मशोयो मण् । १४। रौद्रेण—
च-मोघ-कुरिच । १६। धस्यते—धस्यति । आत्मने-पदमाधम् । १७। प्र-कर्षन्—नयन्,
परिचाखयन् । महात्मनाम्—महा-कायानाम् । १८। चक्रा—[राघव-वानरवीर]
मध्यं । नृत्युः—यमः । दिवोकसः—देवाः । (दिवम्—सर्गः, आकाशः । शोकः—
व्यामयम् ।) २१। सुप्तस्य—शयितस्य ।

त्वामिव चिन्तयन् रामः सुप्तोऽपि प्रतिबुध्यते,
सीतेति मधुरां वाचीं व्याहरन्, पुरुषर्षभः । २३

फलं चालोक्य, पुष्यं वा—यञ्चान्यत् स्त्री-मनो-हरम्—
गृहीत्वा, हा प्रियेत्येवं निश्वास-परमोऽभवत् । २४

“यत् तु रामोऽभिजानीयादभिज्ञानम-निन्दिते,
प्रीति-सं-जननं तस्य, तत् प्रदातुं त्वमर्हसि ।” २५

सा, निरीक्ष्य ततः सर्वं, वेष्ट्यां यञ्चितमुत्तमम्,
विमुच्य प्रददौ तस्मै मणि-रत्नं हनूमते । २६

मणि-रत्नं हरि-वरः प्रतिगृह्णाभिवन्द्य च,
प्र-वरान् राज्ञसान् हत्वा, नाम विश्राव्य चात्मनः, २७

आकुलां नगरीं कृत्वा, व्यथयित्वा च रावणम्,
आरुरोह शिविं मुख्यमरिष्टं, रिपु-सूदनः । २८

चतुर्थः सर्गः ।

सन्देश-हरणम् ।

स मारुत इवाकाशे मारुतस्थौरसः सुतः
प्रपेदे, हरि-शार्दूलः, पितुः पञ्चानमुत्तमम् । १

तस्य बाह्वरु-वेगं च नि-नटं च महात्मनः,
सं-श्रुत्य, हरयो, हृष्टाः, समुत्पेतुः समन्ततः । २

२४ । प्रियेत्येवम् (प्रिये + इत्येवम्)—प्रिय इत्येवम् । सन्धिरार्षः । पदान्ते य-व-कोपि
न स्वर-सन्धिः । पा. ६।१।७८, ८।१।१८, ८।१।१ । निश्वास-परमः—‘निश्वास-परमः’
इति गोरिसिञ्चोः पठति । स्त्री-मनो-हरम्—स्त्रीणां मनो-हरम्, नारी-चिन्त-हारिः ।

२७ । प्र-वरान्—ब्रह्मणम् । २८ । अरिष्टम्—अरिष्टाख्यम् ।

१ । पितुः पञ्चानम्—येन पथा [हनूमतः] पिता (पवनः) प्रयाति तम् । उत्तमम्

ते नगाग्रान् नगाधासि शिखराश्च शिखरासि च,
प्र-हृष्टाः, समपद्यन्त, हनूमन्तं दिदृक्षवः । ३

स, त्रिचिदनु-सं-प्राप्तः, समालोक्य महा-गिरिम्,
धनदद् धनुमान् नादं, मेघ-नाद-सम-स्वनम् । ४

तमम्बि-चय-सङ्काशमापतन्तं महा-कपिम्
दृष्ट्वा, ते वानराः सर्वे तस्युः प्राञ्जलयस्तदा । ५

स, तस्यैव गिरिः शृङ्गे निपत्य, सु-महा-जवः,
निषसाद् महेन्द्रस्य, भारुतिः, पादपाङ्गुले । ६

तेऽङ्गद-प्रमुखाः सर्वे सं-प्र-हृष्ट-मुखास्तदा
निपेतुर् हरि-राजस्य पादयो, राघवस्य च । ७

हनूमां च महा-बाहुः, प्र-बभूव शिरसां, ततः,
अभ्यवादयत्, प्रह्वो, रामं कमल-लोचनम् ; ८

उवाच वाक्यं वाक्य-घ्नः सीताया दर्शनं प्रति,—
“समुद्रं लङ्घयित्वाहं, शत-योजनमायतम्,
अगच्छं, जानकीं मीतां मार्गमाशो, विहायसा । ९

लङ्का नाम पुरी तत्र रावणस्य, दुरात्मनः,
दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे । १०

तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तः-पुरे, सती,
राक्षसीभिर् वि-रूपाभी रक्षिता प्रसदा-वने, ११

एक-वेशी-धरा, दीना, त्वच्-चिन्ता, त्वत्-परायणा,
अधः-शय्या, विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे, १२

- रावणाद् वि-निवृत्तार्था, मर्त्ये छतै-निचया ।
 कथञ्चिदेव, काञ्चुत्स्र, तत्र सासादिता मया ।” १३
- तं मणिं दिव्य-रूपं च, दीप्यमानं स्व-तेजसा,
 दत्त्वा रामाय, इन्ममां स्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत्,— १४
- “जहि पापमिमं रक्षः, क्रूरं, दारापहारिणम्,
 इति मामब्रवीत् सीता, धर्म-ज्ञा, धर्म-चारिणी । १५
- उपायो दृश्यतां कश्चिद्, यथा नद-नदी-पतिम्,
 न चिरेण भवान् घोरं, स-सैन्यः, सागरं तरेत् ।” १६
- एवमुक्त्वा इन्ममता रामो, दशरथात्म-जः,
 तं मणिं हृदये कृत्वा, प्र-करोद, स-सङ्गणः । १७
- निरीक्ष्य तं मणि-त्रेष्ठं, राघवः, शोक-कर्षितः,
 नेत्राभ्यां वाष्प-पूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत्,— १८
- “यद्यैव धेनुः स्रवति, ज्ञेहाद् वत्सस्य, वत्सला,
 एवं मे मणि-रत्नस्य, वैदेह्या इव, दर्शनम् । १९
- मणि-रत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण वे
 वधू-काले । तदा बहमधिकं मूर्ध्निशोभत । २०
- अयं हि जल-सम्भूतो मणिः, परम-पूजितः,
 राज्ञे, परम-तुष्टेन, दत्तः शक्रेण धीमता । २१

—सुवीवस्य । १२। अष्ट-शय्या—भू-शय्या । १३। मर्त्यं—मया मर्त्यम् इति, मरत्यं । १५। इमम् & दारापहारिणम्—रक्षः-शब्दस्य क्लीबत्वस्यैव पुं-वाचित्वादनयोरेव विशेषणयोः सु-स्यट् पुं-स्त्वान्वयम् । १६। द्वितीया पञ्चमिः—‘तथा ममापि हृदयं मणि-रत्नस्य दर्शनात्’ इति दाचिन्वात्वाः पठन्ति । २०। श्वशुरेण—‘मम’ इति श्वशुरः । वधू-काले—वधू-सम्पादके काले, विवाह-काले ।

- किमाह सीता वैदेही, ब्रूहि, सौम्य, पुनः पुनः—
 शोकाग्निना दह्यमानं सिद्ध मां वाक्य-वारिणा । २२
- अतस्तु किं दुःस्वतरं, यदेनं वारि-सम्भवम्
 मयि पश्यामि, हनूमन्, वैदेहीमागतां विना ? २३
- नय मां तत्र, हनूमन्, यत्रासौ सा मम प्रिया ;
 सुहृते नावतिष्ठेयं प्रवृत्तिमुपलभ्य हि । २४
- कथं सा मम, सु-श्रीणी, भीरुरिकाकिनी सती,
 भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ? २५
- शारदस्तिमिरान् मुक्तो, नूनं, चन्द्र इवाम्बुदैः,
 आहतं, वदनं तस्या न विराजति, राक्षसैः । २६
- किमाह सीता, हनूमं, स्वस्वतः कथयस्व मे ।
 एतेन खलु जीविष्ये, भेषजेन यथातुरः ।” २७
- इत्युक्त्वा वाक्य-पूर्णाक्षो, राक्षसः, पर-वीर-हा,
 हनूमन्तं परिष्वज्य, भूयश्चिन्ता-परोऽभवत् । २८
- ततः शोक-परिच्छेदं रामं, दशरथात्म-जम्,
 उवाच वचनं श्रीमान् सुधीवः, शोक-नाशनम्,— २९
- “इमे समर्थाः शूराश्च सर्वे ते हरि-यूथ-पाः
 त्वत्-प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् । ३०
- सेतुर् बह्वः समुद्रे च, लङ्का च वशमागता—
 सर्वे तीर्थे च नः सैन्यं—जितमित्यवधार्यताम् ।” ३१

२४ । नावतिष्ठेयं—नावतिष्ठेय, स्मार्तं न शक्नोमि । ‘अकिं लिङ् च’ (पा. ३।१।१०२)
 इति शक्नो विधिलिङ् । परस्मै-पदमार्षम् । प्रवृत्तिः—वार्ता, वृत्तान्तः । उपलभ्य—प्राप्य ।
 २७ । जीविष्ये—जीविष्यामि । आत्मने-पदमार्षम् । ३१ । जितम्—‘तेन’ इति शेषः ।

पञ्चमः सर्गः ।

अभियानम् ।

अथावृत्य महीं कृत्यां, जगाम महती चमूः,
ऋष-वानर-शादूर्लैर्, नख-दंष्ट्राबुधैर्, हता ।

कराद्यैश्चरत्पायैश्च वानरैरुद्धतं रजः

भौममन्तर्दधे लोकमावृत्य सवितुः प्रभाम् ।

शतैः शत-सहस्रैश्च, कोटिभिश्च सहस्रशः

वानराणां सु-घोराणां, श्रीमान्, परिहृतो, ययौ ।

सा च याति दिवा-रात्रं महती हरि-वाहिनौ,

दृष्टा प्र-मुदिता सर्वा, सुधीवेणाभिपालिता ।

जवेन त्वरितं याता सर्वा, युद्धाभिकाङ्क्षिणी,

सा, समोचयिषुः सीतां, मुहुतं कापि नासत ।

सा, महार्णवमासाद्य, दृष्टा वानर-वाहिनौ ।

वायु-वेग-समुद्भूतं प्रेक्षमाणा महार्णवम्—

दूर-पारम-सम्बाधं, यादो-गण-निषेवितम्,

पश्यन्तो वरुणावासं, निषेदुर्, हरि-यूथ-पाः,— ७

चण्ड-नक्र-ग्राह-घोरं, चरन्तं दिवस-क्षये,

चन्द्रोदय-समुद्भूतं, प्रतिचन्द्र-समाकुलम्,

१। चमूः—संज्ञा । २। उद्धतम्—उत्क्षिप्तम् । भौमं लोकम्—पृथिवीम् । सवितुः—जगत्-प्रसवितुः, सूर्यस्य । ३। श्रीमान्—‘शामः’ इति श्रेयः । ४। हरि वाहिनौ—वानर सेना । अभिपालिता—रक्षिता । ५। जवः—वेगः । आसत—आस, उपविशत्, व्यभ्रामत् । इवामम आर्षः । ६। समुद्भूतम्—उत्क्षिप्तम् । ७। च सम्बाधम्—मध्ये श्रेयासायय-रहितम् । यादो-गणः—जन्तु-समूहः । वरुणावासः—समुद्रः । ८। चण्ड-नक्र-ग्राह-

चण्ड-वेगं, महावर्तम्, चन्तः पङ्क्ति-विहारिभिः दौम-भोगैः समाक्षीषं भुजङ्गैर्, भुजगाक्षयम्,	८
अवगाढं महा-सत्त्वैर्, नाना-ग्रह-समाकुलम्, दुगं दुर्गम-मार्गं तमगाधमसुराक्षयम्,	१०
अग्नि-चूर्णमिवाविहं भास्वराब्ज-महोरगम्, सुरारि-विषयं घोरं, पाताल-विषयं सदा ।	११
मकरैर् नाग-भोगैश्च विगाढा, वात-खोडिताः, उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्र-वृद्धा जल-राज्ययः ।	१२
सागरं अम्बर-प्रस्थमम्बरं सागरोपमम्,— अम्बरं सागरं चोभौ निर्-विशेषमपश्यत ।	१३

घोरम्—चण्डैः (अयङ्गैः) नक्तैः (कुम्भैः) यादुः (हाङ्गैः) च घोरम् (अयावङ्गम्) । 'चण्ड-
नक्त-यद् घोरं' इति गौरिसिधोः पठति । चरन्तम्—सञ्चलन्तम् । दिवस-चये—प्रदोषे,
मायं काले । प्रतिचन्द्र-समाकुलम्—[ऊर्मि-स्थैः] प्रति-चन्द्रैः (ऊर्मि-चन्द्रैः) समाकुलम्
(न्यासम्) । ८ । पङ्क्ति विहारिभिः—पङ्क्त्या (शेषो बद्धः सन्) विहृतं (विचरितं)
श्रीलं यथा तैः । दौम-भोगैः—उज्ज्वल शरीरैः । भुजगाक्षयम्—सर्पावासं [पातालमिव] ।
१० । अवगाढम्—अवगाहितम्, अन्तः-प्रविष्टम् । यद्वाः—यादुकाः, हिंस-जनवः । दुर्गम-
मार्गम्—दुष्प्राप-पथम्, दुष्प्राप पर-पार-प्राप्तप्रायम् । ११ । अग्नि-चूर्णम्—'विष्कलिङ्ग-
रूपम्' इत्यर्थः । 'अग्नि-चूर्णम्' इति गौरिसिधोः पठति । भास्विभम्—निक्षिप्तम् । भास्वराब्ज-
महोरगम्—भास्वराः (फण मणिभिः भासमानाः) अम्ब-महोरगाः (महान्तो जल-सर्पाः)
यस्मिन् तम् । सुरारि-विषयम्—दैत्य-राज्यम् । पाताल-विषयम्—पाताल मोचरम् ।
१२ । नाग भोगैः—सर्प-शरीरैः । विगाढा—अवगाहिता । खोडिताः—चाखिताः । जल-
राज्ययः—ऊर्मि-रूपाः इति शेषः । १३ । सागरम्—क्रीवलम् आपम् । अम्बर-प्रस्थम्—
[वैपुल्येन अ-तललेन च] आकाश-तुल्यम् । निर्-विशेषम्—परस्परान्तरिक्त-सदृश-रहित-
तम् । अपश्यत—अदृश्यत । दर्शनार्थे-पञ् धातोः कर्मणि लङ्-तः । धातुरयम् अ-सार्ध-
प्रत्ययिकः । 'उभौ' इति पदं वतंमानेऽपि अम्बरं सागरं चेत्यनयोः अपश्यतेति क्रियया

- सम्पृक्तं नभसा ह्यम्भः, सम्पृक्तं च नभोऽम्भसा,
तादृग्-रूपे स्म दृश्येते तारा-रत्न-समाकुले । १४
- समुत्पतित-मेघस्य वीचि-मालाकुलस्य च,
विशेषो न ह्योरासीत् सागरस्याम्बरस्य च । १५
- अन्योन्यैराहताः सन्तः, सखनुर् भीम-निखनाः
ऊर्मयः सिन्धु-राजस्य, महा-भैर्यं हवाहताः । १६
- रत्नौघं जल-सन्नादैर्, वियुक्तमिव वायुना
उत्पतन्तमिव क्रुद्धं, यादो-गण-समाकुलम्, १७
- अपभ्रं स्ते महात्मानं वाताहत-जलाशयम्,—
अनिलोद्भूतमाकाशे, प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः,
भ्रान्तोर्मि-जल-सन्नादं, प्रलीलमिव, सागरम् । १८
- सा तु नीलेन विधिवत्, स्ववेद्या, सु-समाहिता,
सागरस्योत्तरे तीरे सेना साधु निवेशिता । १९

पृथक्केनान्वयः । उभौ—सागर-शब्दस्यापि क्लृप्तत्वेन उभय-शब्दस्य पुंस्त्वम विहितं प्रतीयते ।
अम्बरं सागरं धोभौ—‘सागरस्याम्बरश्चेति’ इति प्रतीचामवाचं च पाठः । उपमीथोपमा-
बन्धनः । तद्वचनं यथा साहित्य-दर्पणे—‘उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वमन्वयः, पर्यायेण
इयोरितदुपमीथोपमा मता ।’ १४ । सम्पृक्तम्—संमृष्टम्, तुल्यम् इत्यर्थः । तादृग्-रूपे—
परस्पर-सदृश-रूपे । तारा-रत्न-समाकुले—नक्षत्र-ग्रहेः सुक्ता-ग्रहेभ्यः समाकुले । १५ । ‘समुत्-
पतित-मेघस्य अम्बरस्य वीचि-मालाकुलस्य सागरस्य च—ह्योर् विशेषो न चासीत्’,
इत्यन्वयः । १७ । ‘वायुना वियुक्तं रत्नौघम् (रत्न-प्रवाहम्) इव उत्पतन्तम् जल-सन्नादैः
क्रुद्धमिव’ इत्यन्वयः । १८ । वाताहत-जलाशयम्—वात्या-ताडितं वारिनिधिम् । प्र-
वल्गन्तम्—उपमानम्, उल्लम्बन्तम् । ‘प्रवल्गन्तम्’ इति प्रतीचं पाठः । भ्रान्तोर्मि-जल-
सन्नादम्—भ्रान्तानां (चूर्भताम्) ऊर्मिणां जलस्य सन्नादः (मङ्गलान्नादः) यवतम् ।
प्रलीलमिव—प्र-चलमिव स्मितम् । १९ । स्ववेद्या—सु (सु-ज्ञता) चवेद्या (रचयं)
ज्ञायाः सा । सु-समाहिता—सम्बन्ध-रचिता ।

षष्ठः सर्गः ।

मन्त्रि-सभा ।

- लङ्कायां तत् कृतं कर्म दृष्ट्वा घोरं भयावहम्,
 राक्षसेन्द्रो, हनूमता, शक्रेष्वेव, महात्मना, १
- अमात्यानब्रवीत्, सर्वान्, राक्षसान्, स-विभीषणान्,
 रोष-संरक्त-नयनः, कोपात् किञ्चिदवाह-मुखः,— २
- “आगतश्च प्र विष्टश्च हनूमान् नगरीमिमाम् ;
 दृष्ट्वा तेन च वैदेही, प्रविश्यान्तः-पुरं मम । ३
- प्रासाद-शिखरं भङ्गं, प्र-वरा राक्षसा हताः,
 आकुला च पुरी लङ्का सर्वा हनूमता कृता । ४
- किं करिष्यामहे तत्र ? किं वा युक्तमनन्तरम् ?
 उच्यतां, यत् समर्थं नः । किमत्र सु-कृतं भवेत् ? ५
- मन्त्र-मूलं हि वि-जयं प्राहुरार्या मनस्विनः ।
 तस्माद् वो रोच्यतां मन्त्रो रामं प्रति, महा-बलाः । ६
- मन्त्रिभिर् दित-सं-युक्तैः, समर्थैर् मन्त्र-निश्चये,
 मित्रैर् वापि समानार्थैर्, बान्धवैर् वा हिते रतैः ७
- सह सं-मन्त्र यो मन्त्रं कर्मारब्धं प्रवर्तयेत्,
 देवे वा कुरुते यत्नं, तमाहुः पुरुषोत्तमम् । ८
- एकोऽयं विसृशत्येको, धर्मस्य कुरुते मतिम्,
 एकः कार्याणि कुरुते, तमाहुर् मध्यमं नरम् । ९

५ । युक्तम्—योग्यानुष्ठानम् । समर्थम्—उपयुक्तम्, प्रबलम्, अभीष्टम् इत्यर्थः । सु-
 कृतम्—सम्बन्धगुहितम्, आघनोयम् । ६ । मनस्विनः—भूराः । ८ । देवे—देव सहाये ।
 वा—च । ९ । विचारोऽस्य गुणः, इतर-निरपेक्षता दोषः ।

- गुण-दोषमचिन्त्यैव व्यक्तं, दैव-व्यपात्रयः,
करिष्यामीति यः कार्यं कुरुते स नराधमः । १०
- ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्र-दृष्टेन वर्त्मना
मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर् मन्त्रमुत्तमम् । ११
- बह्वीरपि मतीर् दत्त्वा मन्त्रिणां मन्त्र-निर्णये,
पुनर् यत्रैकतां याति, स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः । १२
- गर्हिताग्न्योऽन्य-मतयो मन्त्रिणो ब्रुवते सदा,
न चैकमत्य-शेषोऽस्ति मन्त्रः—सोऽधम उच्यते । १३
- तस्मात्, सु-मन्त्रितं, साधु, भवन्तो मन्त्रि-सत्तमाः
कार्यं सं-प्रतिपद्यन्तां । तद् वै कार्यतमं मतम् । १४
- “वानराणां हि वीराणां सहस्रैः परिवारितः,
तरिष्यति परिष्यक्तं राघवः सागरं सुखम् । १५
- तरसा महता युक्तः, स-बलः, स-पदानुगः,
करिष्यत्याकुलां लङ्कां व्यक्तं रामो, न संशयः । १६

१०। गुण-दोषम्—युक्तायुक्तत्व-द्विताद्वितत्वादिकम् । समाहारं कौषेक-वचनम् ।
दैव-व्यपात्रयः—देवम् व्यपात्रयः (आश्रयः) यस्य सः । ११। शास्त्र-दृष्टेन—नीति
शास्त्र-(Science of Politics)-प्रतिपादितेन । निरताः—प्रतिभ्रिताः । १२। बह्वीः
मतीः—बहु-विकृत-मतिवत् इत्यर्थः । दत्त्वा—प्रकटय (प्रकाशय) इत्यर्थः । एकताम्—
ऐकमत्यम् । १३। ऐकमत्य-शेषः—ऐकमत्यम् शेषः (फलम्) यस्य सः । ‘ऐकमत्यः
शेषः’ इति गोरेमिच्छोः पठति । १४। तस्मात्—यत् कार्यं सु-मन्त्रितं भवति तदेव साधु
भवति, तस्मात् । सत्तमाः—श्रेष्ठाः । ‘सु मन्त्रितं साधु कार्यम्’ इत्यन्वयः । सं-प्रतिपद्यन्ताम्
—ऐकमत्येन निश्चिन्वन् । कार्यतमम्—कर्तव्यतमम् । १५। परिष्यक्तम्—प्रकाशम् ।
१६। तरसा—बलेन, तपो-बलं शारीर-बलं दिव्यास्त्र-रूप-बलञ्चेति बल-त्रयेण । स-बलः
—[वानर-] सेना-सहितः । स-पदानुगः—सुधीवादि-सहितः ।

तस्मिन्नेवं-विधे, कार्ये विरुद्धे, मम, राक्षसाः,
हितं पुरे च सेन्ये च सर्वं सं-मन्त्रयतामिह ।” १७

सप्तमः सर्गः ।

समरोत्साहः ।

ततो नीलाम्बुद-निभः प्रहस्तो नाम राक्षसः
अब्रवीत्, प्राञ्चलिर, वाक्यं, शूरः, सेना-पतिस्तथा,—१

“देव-दानव-गन्धर्वाः पिशाच-पतगोरगाः

न त्वां धर्षयित्, शक्ताः—किं पुनर् वानरा ?—रथे । २

सर्वे प्र-मत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स्म हनूमता ;

न हि नो जीवतां गच्छेज् जीवन् स वन-गोचरः । ३

सर्वां सागर-पर्यन्तां स-शैल-वन-काननाम्

कुर्मो निर्-वानरासुर्वीम्—आज्ञापयतु नो भवान् । ४

रक्षां प्रति विधास्यामश्चारं च, जयतां वर ;

नागमिष्यति नो दुःखं किञ्चिदात्मापराध-जम् ।” ५

अब्रवीद् वज्र-दंष्ट्रस्तु राक्षसो राक्षसेश्वरम्,

प्रगृह्य परिघं, घोरं मांस-शोषित-रूपितम्,— ६

१७। तस्मिन्—एकस्मिन् वानरं हनूमति । एव-विधे—एव-विधे-व्यापारे सति ।
विरुद्धे कार्ये—[इदानीं महत्या वानर-सेनया सह रामेण करिष्यमाथे] विरुद्धे
कर्मणि । वैषयिकाधारत्वात् विषय-धिकरणम् । हितम्—यत् हितम् तत् ।

१। प्र-मत्ताः—भोगादि पर-वशाः । विश्वस्ताः—[शत्रु-धर्षकासम्भव-बुद्ध्या] नि-
ब्रह्मतया स्थिताः । नो जीवताम्—जीवतां नः (अस्मान्) अनाहत्य, अस्मासु जीवतसु
इत्यर्थः । ‘बहो आर्षी’ इति रामानुजः । ५ । चारः—प्रक्षिपिः, अपसर्पिः, मूढ-पुरुषः, a
scout, a spy. ६ । परिघः—परिघातनः, a bludgeon. रूपितम्—क्षचितम् ।

“किं नो हनुमता कार्यं, कृपणेन, निशाचराः,
रामे तिष्ठति दुर्धर्षे, सुग्रीवे च स-सङ्घादि ? ७

अथ रामं निहत्याहं, सह-सुग्रीव-सङ्घाणम्,
परिघेण, परान् हन्मि, विद्वोभ्य हरि-वाहिनीम् ।” ८

अब्रवीत् तु सु-संकुहस्त्रि-शिरा नाम राक्षसः,—
“इदं न क्षमणीयं नः—सर्वेषां वै प्र-धर्षणम् । ९

अयं परिभवो घोरो—वानरेण विशेषतः—
श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य पुरस्वान्तः-पुरस्य च । १०

अस्मिन् मुहूर्ते हत्वाहं, निवर्तिष्यामि, वानरान् ;
न ह्यहं धर्षणां घोरां मर्षयिष्यामि भर्तरि ।” ११

ततो यज्ञ-हनो नाम राक्षसः, पर्वतोपमः,
क्रुद्धः, परिलिहन् वक्रं जिह्वया, वाक्यमब्रवीत्,— १२

“मोदन्तां राक्षसाः सर्वे, प्रियाभिः सह सङ्गताः ;
एकोऽहं भक्तयिष्यामि सर्वां स्तान् हरि-यूथ-पान् । १३

कामयस्व यथा-कामं, राक्षसेन्द्र, तव प्रियाम् ;
अहं रामं हनिष्यामि, स-सहायं, रणाजिरे ।” १४

सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य, कुम्भः, परम-कोपनः,
अब्रवीत्, परम-क्रुद्धो, रावणं, लोक-रावणम्,— १५

“तिष्ठन्स्वमे, महा-राज, सचिवाः सङ्गतास्तव,
सुत्याः क्रीडन्तु, निश्चिन्ताः पिबन्तु वर-वारुणीम् । १६

७। कृपणेन—दोनेन (च सचात्वात्) । ८। परः—प्रतः । ९। प्र धर्षणम्—परिभवः ।
११। निवर्तिष्यामि—निवर्तयामि । इडागम आर्षः । पा. ७।१।५। १४। रणाजिरे
—युद्ध-क्षेत्रे । अजिरम्—अङ्गनम् । १६। सङ्गताः—मिलिताः । वर-वारुणीम्—

सुन्दर-काण्डम्—अष्टमः सर्गः—सन्ध्यपदेशः । २६५

अहमेको हनिष्यामि सुग्रीवं, सह-सङ्ग्रहम्,
अङ्गदं स-हनुमन्तं, रामं शत्रु-निवर्हणम् ।” १७

परिधान् पट्टिभान् प्रासान् शक्ति-शूलासि-मुहरान्,
चापानि निशितान् बाणान् गदाश्च कनकाङ्गदाः १८

प्र-गृह्य, परम-क्रुद्धाः, समुत्पत्य च, राक्षसाः
अब्रुवन् रावणं, सर्वे, प्रदीप्ता इव तेजसा,— १९

“अद्य रामं हनिष्यामः, स-सुग्रीवं, स-सङ्ग्रहम्,
कृपणं च हनुमन्तं लक्ष्मणं येन प्र-धर्षिता ।” २०

अष्टमः सर्गः ।

सन्ध्यपदेशः ।

तान् गृहीतायुधान् सर्वान् वारयित्वा, विभीषणः
अब्रवीत्, प्राञ्जलिर्, वाक्यं, पुनः प्रत्युपवेश्य तान्,—१

“प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेनोपहतेषु च
विक्रमास्, तात, सिध्यन्ति, परीक्ष्य विधिवत् कृताः । २

अ-प्र-मत्तं कथं रामं, वि-जिगीषुं, रणे स्थितम्,
जात-कोपं, दुराधर्षं, प्र-धर्षयितुमिच्छसि ? ३

श्रेष्ठ-सुराम् । १७ । निवर्हणम्—उच्छेदकम्, वि-नाशकम् । १८ । पट्टिभान्—परब्रह्म,
battle-axes. शक्तिः, शक्ती—कान्, an iron spear. शूलः—अयः-कोलः, a
trident or a pike. असिः—खड्गः, a scimitar. मुहरः—दुधनः, घनः, a
mallet. चापानि—धनुषि, bows. गदाः—मुहरा लोहमयाः । कनकाङ्गदाः—
कनकमयानि अङ्गदानि (कियूरानि, वेष्टनानि इत्यर्थः) यासां ताः ।

१ । प्रत्युपवेश्य—आमनेषु स्थापयित्वा । प्राञ्जलिः—[रावणं प्रति] प्राञ्जलिर् [भूत्वा] ।
२ । प्र-मत्तेषु—अ-सावधानेषु । अभियुक्तेषु—ब्रह्मनराक्रान्तेषु । दैवेनोपहतेषु—मह-
रोमायाक्रान्तेषु । विधिवत्—नीति-ब्राह्मोक्तेन विधिना । ३ । वि-जिगीषुम्—

- समुद्रं लङ्घयित्वा हि घोरं नद-नदी-पतिम्,
 गतिं हनूमतो लोके कश्चित्प्रयितुमर्हति ? ४
- बलान्धपरिमेषानि वीर्याणि च, निशा-चराः,
 परिषां—सहसावज्ञा न कर्तव्या कथञ्चन । ५
- किं च राक्षस-राजस्य रामेषापकृतं पुरा,
 भाजहार जनस्थानाद् भार्यां यस्य महात्मनः ? ६
- खरो यद्यति-वृत्तस्तु रामेण निहतो रणे,—
 अथशयं प्राणिभिः प्राणा रक्षितव्या यथा-बलम् । ७
- राज-पुत्री-निमित्तं तु महद् भयमुपागतम् ;
 तस्मात् सीता परित्याज्या कुलार्थं, नात्र संशयः । ८
- कुलं राक्षस-राज्यं च लङ्कां चेमां स-राक्षसाम्,
 ऐश्वर्यं चैव दुष्प्राप्यं मत्वा सीता प्र-दीयताम् । ९
- न ते क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना,
 वैरं निरर्थकं कर्तुं—दीयतां तस्य मैथिली । १०
- यावन् नाश्व-गजाकीर्णां, बहु-रत्न-समाकुलाम्,
 पुरीं दारयते, तावन् मैथिली तस्य दीयताम् । ११
- यावल् लक्ष्मण-बाणौघेर् भिन्न-प्राकार-तोरणा
 न भस्मी-क्रियते लङ्का, तावत् सीता प्र-दीयताम् । १२

विजैतिमिच्छाम्, अतएव श्रवणर-रहितम् । दुराधवंम्—पराभवितुम् अ-शक्यम्, अत एव दिव्यास्त्रादि देव-सम्पद-युक्तम् । ६ । किम् अपकृतम् ?—कोऽप्यकारः कृतः ? न कोऽपि इत्यर्थः । ७ । अति-वृत्तः—स्य स्थानमति-कृत्व तद्दृष्ट गत्वा तन्-पाङ्गाद्यै प्रवृत्तः [सन्] । ११ । दारयते—मिनति । 'रामः' इति श्रवः ।

यावत् सु-घोरा महती दुर्धर्षा हरि-वाहिनी
 नावस्त्वन्दति नो लङ्कां, तावत् सीता प्र-दीयताम् । १३
 विनश्येत पुरी लङ्का, यूराः सर्वे च राक्षसाः,
 रामस्य यदि पत्नी सा न स्वयं प्रतिदीयते । १४
 प्रसादये त्वां बन्धुत्वात्, कुर्वन् वचनं मम ;
 ब्रवीम्यहं हितं—पथ्यं—दीयतां तस्य जानकी ।” १५

नवमः सर्गः ।

भ्रातृ-भेदः ।

अथ, रोषाद् वि-निष्यिष्य भृशं कर-तले करम्,
 अब्रवीद् रावणः क्रोधाद् विभीषणमिदं वचः,— १
 “प्रकृतिः शाश्वती चैषां भीरुशामल्प-चेतसाम्
 युद्ध-काले भवत्येव, त्वद्-विधानां, दुरात्मनाम् । २
 को हि नाम, महा-सत्त्वः, पूर्वमाधर्षितः परैः,
 दीनं वचनमादद्याद्, वर्जयित्वा विभीषणम् ?” ३

ततः सागर-गम्भीरः सत्त्ववान् विजितेन्द्रियः,
 अब्रवीद् रावणं, धीमान्, पुनरेव, विभीषणः,— ४
 “एतदेव वि-नाशस्य लक्षणं ब्रुवते बुधाः—
 धर्मिष्ठ-वाक्यमुत्-सृज्य का-पथेन प्रवर्तनम् ।” ५

एवं ब्रुवाणे, राजेन्द्रो, भ्रातरि तु विभीषणे,
 उत्पपात स-निस्त्रिंशस्ततः क्रोधात् स रावणः, ६

१३ । अवस्त्वन्दति—अवकण्ठति । १४ । विनश्येत—विनश्येत् । आत्मने-पदमाद्यम् ।
 १५ । बन्धुत्वात्—अ-त्याग सहनत्वात्, धातृत्वात् इत्यर्थः ।
 ६ । निस्त्रिंशः (निर्गतः विंशत्तोरुत्सृज्य इति)—त्रिंशदधिकारुत्सृज्य-परिमितं

- महा-विद्युद्-गुणः कृष्णः स-नाद इव तीय-दः ;
 आसनात् तूर्णमुत्पत्य पदा चाभि-जघान तम् । ७
- अभवत् पतितो भूमावासनात् स विभीषणः,
 वज्र-पात-हतः श्रीमान् विशीर्ण इव पर्वतः । ८
- अभवन् मन्त्रिणां तेषां, विवादमनु-पश्यताम्,
 पूर्ण-चन्द्रे यह-यस्ते प्रजानामिव, सन्ध्रमः । ९
- प्रहस्तः सासि-हस्तं तं क्रुपितं राक्षसेश्वरम्
 शनैर् निवारयामास, कोषे चाप्यकरोदसिम् । १०
- अथ कोपान्निमुहूतं शमयन्, स विभीषणः
 चिन्तयामास, धर्मात्मा, मनसा हितमात्मनः— ११
- मार्दवेन च सम्पन्नस्तेजसा चैव रञ्जितः,
 सदश इव, मर्यादां कौलीनां नात्यवर्तत । १२
- स मुहूर्तं विनिश्चित्य, मुहुः कृत्वा च निश्चयम्,
 अन्नवीद् वाक्यमुत्थाय धर्म-युक्तं विभीषणः,— १३
- “मम धर्मार्थमुत्थानं, न काम-क्रोध-सञ्चितम् ;
 तस्मात् पाद-प्रहारोऽपि नायं मम पराभवः । १४
- उपस्थित-विनाशं त्वामात्म-वंश-विनाशनम्,
 क्रोधाद् यास्वामि, हित्वाद्य, जलौघ इव सागरम् ।” १५
- विभीषण-वचः श्रुत्वा, रावणः, क्रोध-मूर्च्छितः,
 अन्नवीत् परुषं वाक्यं भ्रातरं, काल-चोदितः,— १६

सुन्दर-काण्डम्—नवमः सर्गः—भ्रातृ-मीदः । २६

“वसेत् सङ्घ स-पत्नेन, क्रुद्धेनाग्नी-विवेच च,
न तु मिथ्या-प्रतिज्ञेन सं-वसेत् छद्म-सेविना । १०
जानामि ग्रीलं ज्ञातीनां सर्व-कार्येषु, राक्षस,—
हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा । १८
प्रधानं साधनं वैद्यं धर्मज्ञं सज्जने रतम्
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते, शूरं परिभवन्ति च । १८
नित्यमन्धोग्ध-संज्ञष्टा व्यसनेष्व्याततायिनः,
प्रच्छन्न-हृदया घोरा ज्ञातयो नो, भयावहाः । २०
श्रूयन्ते हस्तिभिर् गीताः श्लोकाः पद्म-वने क्वचित्,
पाश-हस्तान् नरान् दृष्ट्वा । तान् शृणु त्वं, विभीषण,—२१
'नाम्निर् नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः—
घोराः स्वार्य-प्रयुक्ताश्च ज्ञातयो नो भयावहाः । २२
उपायं ते प्रवक्ष्यन्ति ग्रहणे नो, न संशयः ;
सर्वैर् भयैर् ज्ञाति-भयं सदा कष्टतमं मतम् । २३
सम्भाव्यं गोषु सम्यग्, सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः,
चापल्यं स्त्रीषु सम्भाव्यं, सम्भाव्यं ज्ञातितो भयम् ।' २४

१०। शत्रु-सेविना—शत्रु-पक्ष-पातिना । १८। ग्रीलम्—स्र-भावः । १८। प्रधानम्—
[ज्येष्ठत्वादिना] प्राप्त-राज्यम् । साधनम्—[राज्य-रक्षादिः] उपायम् । वैद्यम्—
विद्यावन्तम्, पण्डितम् । अवमन्यन्ते—गुणवन्तमपि न गुणवन्तं मन्यन्ते । परिभवन्ति—
[रन्ध्रमन्विष्य] अपमानन्ति । २०। अन्धोग्ध-संज्ञष्टा व्यसनेषु—एकेषां व्यसनेषु (विपत्सु)
अन्धे संज्ञष्टाः । ज्ञाततायिनः—ज्ञाततायि-रूपाः । २२। स्वार्य-प्रयुक्ताः—स्वार्यं प्रणीदिताः ।
स्वार्यं वाच हस्ति पक्षादीनां करकेन उत्तम-भोजन-लाभादिः । २३। ते—चक्र-ज्ञातयः
पूर्व-ग्रहीता गजाः । सर्वैर् भयैः—सर्वेषु भयेषु । दृष्टीया चापौ । पा. १।१।११ ।
२४। सम्यग्—इष्य कस्य-साधन-सम्पत् हत-दुग्धादिः ।

न ते प्रियमिदं, पाप, यदहं लोक-सत्कृतः,
ऐश्वर्यमभियातव, रिपूषां मूर्ध्नि च स्मितः ।” २५

उक्त-वाक्ये दशमीवे, जात-क्रोपो विभीषणः,
मन्त्रि-मध्ये स्मितः, श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्,— २६

“अथस्तु यदि मामेवं ब्रूयाद् वाक्यं निशा-चरः,
सोऽस्मिन् मुहूर्ते न भवेत्; त्वां तु धिक् कुल-पांसनम् !” २७

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं, न्याय-वादी विभीषणः
उत्पपात, स-निस्त्रिंशत्तुभिः सचिवैः सह । २८

अब्रवीच् च ततो भूयो जात-क्रोपो विभीषणः,
अन्तरीक्ष-गतः, श्रीमान्, भ्रातरं राज्ञसेश्वरम्,— २९

“सु-लभाः पुरुषा, राजन्, सततं प्रिय-वादिनः ;
अ-प्रियस्य च पथ्यस्य वक्त्रा श्रोता च दुर्लभः । ३०

यो हि, धर्ममुपाश्रित्य, हित्वा भर्तुः प्रियाप्रियम्,
अ-प्रियास्याह पथ्यानि, तेन राजा महायवान् । ३१

स त्वं भ्रातासि मे, राजन्,—ब्रूहि त्वं यद् यदिच्छामि ;
सर्वं तत् परुषं वाक्यं क्षमिष्यामि मुमूर्षतः । ३२

राममेव गमिष्यामि शरणं, राज्ञसेश्वर—
न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं रथे । ३३

आत्मानं परिरक्षस्व, पुरीं चेमां स-राक्षसाम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु—गमिष्यामि; सुखी भव मया विना ।” ३४

२७। न भवेत्—न जीवेत् । कुल-पांसनम्—कुल-दूषकम् । ‘कुल-पांसनम्’ इति
गौरसिद्धोः पठति । ३०। पथ्यस्य—हितस्य । ३१। आह—ब्रवीति ।

दशमः सर्गः ।

सेतु-बन्धनम् ।

- अथ दाशरथी रामो, हृष्टात्मा, वाक्वमब्रवीत्
 इन्मन्त्रं च विक्रान्तमङ्गदं च महा-बलम्, १
- सुहृदं वानर-श्रेष्ठं, आम्बुवन्तं च विक्षितम्,—
 “यद्वानु-विधातव्यं तत् सर्वं सं-विधीयताम्” । २
- एतत् कृत्वा ततो वाक्वन्, सुयीवो वानरिध्वरः
 वरन् वानर-सैन्यानि प्रेषयामास सर्वतः । ३
- “पर्वतां च द्रुमां चैव लता-गुल्मीं स्तथैव च,
 सर्वमानयत क्षिप्रं ; न विलम्बितुमर्हथ ”— ४
- इत्युक्तास्ते तु हरयः सुयीविण, त्वरान्विताः;
 अभिपेतुस्तदारव्यं, हृष्टाः, शत-सहस्रशः । ५
- ततः शाखा-मृगा वृक्षान्, पुष्पितान्, विहगायुतान्,
 स-मूलां स्तूर्णमुत्पाद्य चिक्षिपुर् लवणाश्रसि । ६
- गुल्मीः शलभ-सन्तानैस्तथा वेत्र-लता-चयैः
 सेतुं बबन्धुः कीर्णेषु वृक्षेषु च महा-बलाः । ७
- अन्ये, तु, सकृदादाय गिरीणां शिखराश्चि च
 सागरस्य जले, चक्रुः सेतुं, शत-सहस्रशः । ८
- बलिभिर्, वेगिभिर्, वेगात् कपिभिस्तीर-जा द्रुमाः
 कम्पिताः पातिताश्चैव समुद्रे, सरितां पती । ९

७ । गुल्मीः—एक मूलैः लता-गुल्मीः । शलभ सन्तानैः—पतङ्ग-श्रेणी समूह-समाहृतैः ।

c. f. 'नेवाभ्यां कृष्ण-साराभ्याम्' (५।१।२८, प. २५१) । कीर्णेषु—विक्षिप्तेषु । ९ । सरितां

- शिलानां त्रियमाद्यानां शिखराणां च, भिद्यताम्,
बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन् महाशर्षवे । १०
- उत्पन्न-मृतः क्षुभितो विघूर्णित इवोदधिः
कुर्वन्निस्वरितं सेतुं वानरैस्त्रैः सहस्रशः । ११
- गिरीणां भिद्यमानानां वानरैः सेतु-कर्मणि
भुवि दिव्यन्तरीक्षे च शुश्रुवे निनदो महान् । १२
- तेन वित्रासिताः सर्वे मृग-पक्षि-गणा वने,
अशक्तुवन्तः पतितुं, शिखरेषु व्यशेरत । १३
- ततो देवाः स-गन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः
आहृत्य गगनं तस्युर्-द्रष्टु-कामास्तदद्भुतम् । १४
- सेतुः स्वल्पेन कालेन निष्ठां प्राप्तोऽभवत् तदा
कूले तूत्तर आरब्धो लङ्का-कूले प्रतिष्ठितः । १५
- विशालः, सु-कृतः, श्रीमान्, सर्व-भूत-समाहितः,
अशोभत ततः सेतुः, सीमन्त इव, सागरे । १६
- तानि कोटि-सहस्राणि वानराणां महात्मनाम्,
बन्धनादेव सेतोस्तु, जग्मुर्-मासेन सागरम् । १७

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायां,

सुन्दर-काण्डम् ।

पत्नी—सरित्-पत्नी, समुद्रे । अ-समासेऽपि समासवद् रूपमाश्वम् । पा. १।७।८
१० । भिद्यताम्—भिद्यमानानाम् । कर्मणि परस्मै-पदमाश्वम् । १६ । सर्व-भूत-समाहितः
—सर्वेष्व्-भूतेष्व्- (प्राबिध्यः) समाहितः (सम्पादितः), सर्व-प्राणि-गमन-सिद्धये
विनिर्मितः इत्यर्थः । १० । जम्,—उत्पन्नः ।

इति भवि-स्मिन्-नाम लघु-रामायण-इती सुन्दर-काण्डम् ।

अथ

श्री-लघु-रामायण

युद्ध-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अवरोधः ।

तौ त्व-दीर्घेण कालेन भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ
रावणस्य पुरीं लङ्कामापेदतुररिन्दमौ । १

तां, सुरैरपि दुर्धर्षां, दृष्ट्वा, राम-प्रचोदिताः,
यथा-निवेशं, सम्प्राप्य, न्यविशन्त वनौकसः । २

लङ्कायास्तूक्ष्णं द्वारं, मेरोः शृङ्गमिवोच्छ्रितम्,
रामः, सहानुजो, धन्वी, कुरोध च जुगोप च । ३

पूर्व-द्वारमथोऽरक्षन् नीलो, हरि-चमू-पतिः ;
अङ्गदो दक्षिण-द्वारमरक्षत्, भ्रुवगीश्वरः । ४

हनूमान् पश्चिमं द्वारं ररक्ष, बलवान् कपिः ;
मध्वमे तु स्वयं गुह्ये सुधीवः समतिष्ठत । ५

१। यथा-निवेशम्—निर्दिष्टेषु निवेशेषु (शिविरेषु) । सम्प्राप्य—साधयित्वा ।
'निवेशान्' इति शेषः । वनौकसः—वन-वासिनः, वानराः इत्यर्थः । २। जुगोप—
ररक्ष । ३। गुह्ये—सिना-सन्निवेशे । समतिष्ठत—अपातिष्ठत । 'समव-प्र-विशन्तः स्वः
[चात्मनि-पश्यन्]'—पा. १।१।१२ ।

यासनेन तु रामस्य, सुधीवः, स-विभीषणः,
हरि हरि प्रवृत्तानां कोटिं कोटिं श्ववेगयत् । ६

ततश्चो राक्षसास्त्रज्ञा, गत्वा रावण-मन्दिरम्,
श्ववेदयन् पुरीं रुद्रां रामेण, सह वानरैः । ७

संबन्धां नगरीं श्रुत्वा, ज्ञात-क्रोधो, निशा-चरः,
विधानं हि-गुणं ज्ञत्वा, प्रासादं समरोद्धत । ८

स ददर्श ततो लङ्कां, स-शैल-वन-काननाम्,
अ-सहस्येयैर्-हरि-वरैः संबन्धां, युद्ध-काङ्क्षिभिः । ९

स, दृष्ट्वा वानरैः सर्वं काननं कपिली-ज्ञातम्,
कथं चाययितव्याः स्फुरिति चिन्ता-परोऽभवत् । १०

शु-चिरं चिन्तयित्वा तु, धैर्यमासन्नव्य, रावणः
राघवो हरि-यूधां च ददर्शयत-सोचनः । ११

पश्यतो राक्षसेन्द्रस्य, तान्मनीकानि, भागशः,
राघव-प्रिय-कामानि लङ्कामारुह्युस्तदा । १२

ते, तान्म-वन्त्रा, हेमाभा, रामार्थं त्यक्त-जीविताः,
लङ्कामेवाभ्यधावन्त, साल-ताल-शिलायुधाः । १३

ते द्रुमैः पर्वतापैश्च मुष्टिभिश्च मञ्जा-बलाः
प्राकारापाश्व-शङ्खानि ममन्दुस् तोरणानि च । १४

८ । विधानम्—शाराणां रक्षा-विधानम् । समरोद्धत—समरोद्धत, आगेद्धत । आत्मनि-
पदमार्षम् । 'परिरचसं' (४।२।१४, प. २७०) इत्यत्रापि । १० । चाययितव्याः—अथ प्रा-
पयितव्याः । 'अययितव्याः' इति नोरेसिन्धोः पठति । 'अपयितव्याः' इति प्रतीचामवाचां च
पाठः । १२ । पश्यती राक्षसेन्द्रस्य—पश्यन् राक्षसेन्द्रमनाडव्य । अनादरे वही । अनीकर्तृ
—नेत्यानि । लङ्काम्—लङ्का प्राकारम् इत्यर्थः । १४ । प्राकाराः—अवाः, ramparts.

युद्ध-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—इन्द्र-जितो निर्याचम् । २०५

परिष्ठाः पूरयन्तश्च प्रसन्न-सखिसोदकाः	
पाण्डुभिः पर्वतापैश्च, समयुध्वन्त वानराः ।	१५
“जयत्यति-बलौ रामो सङ्घस्य महा-बलः, राजा जयति सुधीवो राघवेष्वाभिपासितः”—	१६
इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च, प्रवहन्तः	
पथ्यधावन्त सङ्घायाः प्राकारं, काम-रूपिणः ।	१७
सन्नद्धस्तु महा-बाहुर् गदा-पाशिर् विभीषणः, प्राप्त्वा-प्रतीचो, रामस्य तस्यौ पाशैः, स-किङ्करः ।	१८

द्वितीयः सर्गः ।

इन्द्र-जितो निर्याचम् ।

ततः क्रोध-परीताम्ना, रावणो, राघवसाधिपः, निर्याचं सर्व-सैन्यानां द्रुतमाग्रापयत् तदा ।	१
शूरास्ततो वि-निष्पेतुर, हृष्टा, रावण-चोदिताः, सर्व-द्वारैर-विच्छिन्ना, वेगा इव महोदधेः ।	२
एतस्मिन्नन्तरे घोरः संघामः समपद्यत, रक्षसां वानराणां च, यथा देवासुरस्ताया ।	३

१५ । प्रसन्न-सखिसोदकाः—प्रसन्नं (निर्मलं) सखिसं (प्रवहमानं) च उदकं (जलं) यासु ताः । १६ । जयति—जयतु इत्यर्थः, विन्ताया चय इच्छा-निमित्तत्वात् ।
१८ । सन्नद्धः—वर्जितः, सज्जः ।

१ । क्रोध-परीताम्ना—क्रोध-ध्यात-चित्तः, क्रुद्धः । २ । वेगाः—प्रवाहाः, स्तोतांसि ।
३ । देवासुरः—देवासुराणां [संघामः] । विश्वेषु चार्थे विश्वेष-प्रयोगः । ‘देवासुरे’ इति प्रतीचामवाणां च पाठः । c. f. ‘देवासुरे युधे’ (१।५।२६) ।

- ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शूल-शक्ति-परश्वधैः
 नि-जघ्नुर् वानरान्, घोराः, कथयन्तः स्वकान् गुणान् । ४
 तथा वृक्षैर्, महा-कायैः पर्वतापैश्च सर्वतः
 नि-जघ्नुस्तानि रक्षांसि, नक्षैर्, दन्तैश्च, वानराः । ५
 राक्षसास्त्रपरे भीमाः, प्राकार-स्था, मही-गतान्
 वानरान् भिन्दिपालैश्च शक्तिभिश्च व्यदारयन् । ६
 वानराश्चापि, सं-क्रुधा, राक्षसां स्तान्, महा-बलाः,
 प्राकारात् पातयामासुस्तरसाम्बुख, मुष्टिभिः । ७
 स सम्प्रहारसुमुलो, मांस-शोषित-कर्दमः,
 रक्षसां वानराणां च सम्बभूवानुतोपमः । ८
 बुध्यतामिव तेषां तु तदा वानर-रक्षसाम्,
 रविरस्त्रं गतो, रात्रिः प्रहृत्ता प्राच-हारिणी । ९
 अन्धोन्ध-बह-वैराणां शूराणां, जयमिच्छताम्,
 सं-प्रहृतं निशा-बुधं तदा परम-दारुणम् । १०
 राक्षसोऽसीति हरयो वानरोऽसीति राक्षसाः
 अन्धोन्धं समरे जघ्नुस्तस्मिं स्तमसि दाक्षि । ११

४ । परश्वधः—परशुः, कृशरः, a battle-axe. ६ । भिन्दिपालः—सृगः, a short arrow thrown by the hand or shot through a tube. ७ । चातुल्य—उल्लस्य। ८ । सम्प्रहारः—युद्धम् । मांस-शोषित-कर्दमः—मांस-शोषितनीच कदमो यत्र सः । बहुतोपमः—बहुतं (प्रकृति-विरह-घटना, a miracle) उपमा यत्र सः, च-कौक्षिकः । ९ । बुध्यतामिव...-रक्षसाम्—बुध्यमानाश्चैव...वानर-रक्षांसि जनाह्वय । जनाह्वरी वृष्टी । परश्वै-पदमाश्रयम् ।

युद्ध-काण्डम्—द्वितीयः सर्गः—इन्द्रजितो निर्याचम् । २७७

भिन्धि दारय देहीति कर्ष विद्रावयेति च—
इत्येवं तुमुलः शब्दस्तस्मिं स्तमसि शुश्रुवे । १२

ऋचास्तिभिर-सङ्गायास्तस्मिं स्तमसि दारुणे
परिपेतुः, सु-संरब्धा, भक्षयन्तो निशा-चरान् । १३

तस्मिं स्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोध-मूर्च्छिताः
परिपेतुर्, महा-वीर्या, भक्षयन्तः भ्रवङ्गमान् । १४

रामश्च लक्ष्मणश्चैव शरैरग्नि-शिखोपमैः,
आदिश्यादिश्य, रक्षांसि प्र-चराणि नि-जघ्नतुः । १५

ततो भेरी-मृदङ्गानां पटङ्गानां च नि-स्वनः,
शस्त्राणां वाहनाणां च, सम्बभूवाति-दारुणः । १६

ततस्ते राक्षसाः सर्वे तस्मिं स्तमसि दारुणे
राममेवाभ्यवर्तन्त, प्र-हृष्टाः, शर-वृष्टिभिः । १७

वष्प-दंष्ट्रो महा-कायस्तौ चोभौ शुक-सारथी—
एते रामेण निशितैर् बाणैर् मर्मसु ताडिताः । १८

ये त्वन्ये राक्षसा वीरा रामस्याभिसुखे स्थिताः,
ते वि-नष्टाः, समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् । १९

ततः, काञ्चन-चित्राङ्गैः शरैराशी-विषोपमैः,
तत् तमो रात्रि-जं रामः किञ्चित् समुदसारयत् । २०

इन्द्रजित् तु दिशः सर्वा रथेन विचरन्, बली,
विध्याध तौ दाशरथी, लघु-हस्ताः, शितैः शरैः । २१

१२ । सु-संरब्धाः—चति-कुहाः । १६ । भेरी—दुन्दुभिः, a kettle-drum. मृदङ्गः—सुरजः, तौण, a tabour. पटङ्गः—ठहा, a double drum.

नास्य वेद गतिं कश्चिन्, न रूपं, न धनुः-स्रजम् ;
न चास्य लक्ष्यं किञ्चित्, सूर्यस्त्रेवाभ्र-संग्रहे । २२

तेन विहाय हरयो नि-इताश्च, गतासवः,
राघवाद्यैः, पराक्रान्ता, धरञ्छासुपशेरते ! २३

लक्ष्मणोऽय, सु-संक्रुद्धः, क्रोधाद् भ्रातरमब्रवीत्,—

“ब्राह्ममख्यं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्व-रक्षसाम् ।” २४

तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं, शुभ-लक्ष्यम्,—

“एकस्य रक्षसो हेतोः पृथिव्यां सर्व-राक्षसान्— २५

अ-युध्यमानान्, प्रच्छन्नान्, प्राञ्चलीन् समुपस्थितान्,
पलायमानान्, सुतां च—न त्वं तान् हन्तुमर्हसि । २६

तस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यामि, नरवर्षभ ;—

आदेष्ट्यावो महा-वेगान् काम-गान् हरि-यूद्य-पान् ।” २७

बहौ तु शर-बन्धेन, भ्रातरौ, रण-मूर्धनि,

निमेषान्तरमात्रेण, न श्रेकतुरुदीक्षितुम् । २८

ततो निर्भ्रम-सर्वाङ्गी, शर-शल्य-चिताबुधौ,

ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जु-युक्तावचेष्टताम् । २९

तौ तु, प्रव्वलितैर्-बाणैरर्दिताः, मर्म-भेदिभिः,

निपेततुर्-महेष्वासी जगत्यां, जगती-पती । ३०

२२ । अय-संग्रहे—निषेधु निमज्जने, निषाञ्छादने । २३ । गतासवः—गत-प्राणाः, मृताः । २६ । समुपस्थितान्—उपासीमान्, सुवतः । २८ । शर-बन्धेन—शर-परिषत-नाम-पात्र-बन्धेन । रण-मूर्धनि—[वानर-] सेना-तुल्ये । २९ । चिता—आञ्छादिती । रज्जु-युक्ता—रज्जु-बद्धी, पात्र-बद्धी ।

न ह्य-विहं तयोर्, मात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम्,
गानिर्भिषं न चाध्वस्तमपि सूक्ष्म-जिह्व-गैः । ३१
निहतो लक्ष्मणः श्रेते, दिव्यमादाय कार्मुकम्,
भिक्ष-सृष्टि-परिध्वस्तं, त्रि-जतं, दक्ष-रञ्जितम् । ३२
बाह-पातान्तरे रामः, पतितं पुरुषर्षभम्
शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा, निराशो जीवितेऽभवत् । ३३

द्वितीयः सर्गः ।

सीता-विलापः ।

इन्द्रजित्, तु, महा-मायः, सर्व-सैन्य-समन्वितः,
प्र-विवेश पुरीं लङ्कां, जीमूतमिव भास्करः । १
तत्र रावणमासाद्य सोऽभिवाष्य, कृताञ्जलिः,
आचक्षते प्रियं पित्रे,—‘नि-हतौ राम-लक्ष्मणौ’ । २
उत्पपीत, ततो, हृष्टः, पुत्रं च परिषस्वजे
रावणो रक्षसां मध्ये, श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ; ३
मूर्ध्नि चैनमुपाजिघ्रत् परितुष्टेन चेतसा ।
ततः पुष्यकमारोप्य सीतां, त्रि-जटया सह, ४
घोषयामास, सं-हृष्टो, लङ्कायां राक्षसेश्वरः,—
रामश्च लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजितेति ह । ५

३१ । अ-विहं—वेध रहितम् । अङ्गुलम्—अङ्गुल-प्रमाणम् । अ-निर्भिषं—
अ-विदीर्षंम् । अ-ध्वस्तम्—अ-सोमितम् । अ-जिह्व-गैः—सरस-गानिभिः, वाचैः ।
३२ । भिक्ष-सृष्टि-परिध्वस्तम्—सृष्टेः त्रिबिलत्वात् पतनोन्मुखम् । त्रि-जतम्—त्रिषु स्थानेषु
निक्षम् । दक्ष-रञ्जितम्—सर्व-चित्रितम् । ३३ । बाह-पातान्तरे—अत्र शयन-मध्ये ।

१ । महा-मायः—महती माया (इन्द्रनाथं कुर्वन्) यज्ञ सः ।

ततः सीता ददर्शभी, शयानी शर-तल्पयोः,
 रामं रामानु-ञ्जं वैव, वि-संज्ञी, शर-पीडितो ।
 विलसत्पथ भृशं सीता, कुरुषं, जनकान्त-आ,
 निषिधन्ती स्व-चरणी, क्रोधन्ती, मधुर-स्वरा,— ७,
 “अचुर-लाक्षिका ये मां पुत्रिस्व-वि-धवेति च,
 तेऽप्य सर्वे, हते रामे, शानिनो ऽनृत-वादिनः । ८
 एतौ, हित्वा जनस्वामं, प्रवृत्तिं चोपलभ्य च,
 तीर्त्वा सागरम-चोभ्यं, आतरो, गोष्पदे हतौ । ९
 न तु वारुणमान्मेयमैन्द्रं वायश्यमेव च
 पक्षं ब्रह्म-शिरशैव राघवौ प्रत्यपश्येताम् ? १०
 अटस्थमानेन रणे मायया, वासवोपमौ,
 मम नाघाव-नाथाया, निहतौ राम-लक्ष्मणी । ११
 न हि, दृष्टि-पथं प्राप्य, राधवाभ्यां, रणे, रिपुः
 जीवन् प्रतिनिवर्तेत, यद्यपि स्वान् मनो-जवः । १२
 न कालस्वाति-भावोऽस्ति—ज्ञातान्तः खलु दुर्जयः—
 यत्र रामः, सङ्ग भ्रात्रा, शीते, रिपु-वि-निर्जितः । १३

६। शर-तल्पयोः—शर-शय्ययोः । ७। निषिधन्ती—निषिधती । नुमागम आर्षः ।
 ‘निःशरन्तीम्’ (५।१।२८ ; ४. २४६) इत्यत्रापि । क्रोधन्ती—रुदती । ८। लाक्षिकाः
 —सायुद्रिक-लक्ष-आः । ९। सागरम्—समुद्रम्, राघव-सिना-सागरम् । गोष्पदे—गो-
 क्षुर-प्रभाषे [अलमये] आनि, चत्पावशिष्ट संख्ये इत्यर्थः । १०। नु—किम् । प्रत्यपश्येताम्
 —चक्षुरताम् । ११। माया—इन्द्रजालं, कृदकम् । १२। राधवाभ्याम्—राघवयोः ।
 हतौवा चार्थो । मनो जवः—मनसः जवः (वेगः) इव जवो यत्र सः, मानव-चित्तवत् हुत-
 मानोः । १३। काण्डम्—[प्रभाषम-फल प्रापकम्] समयम् । अति-भावः—[प्रभाषम-
 चक्ष-प्रापणे] श्रेष्ठम् । ज्ञातान्तः—यमः, नृत्यः । खलु—निषयम् । यत्र—यस्मात् इत्यर्थः

नाहं शोचामि भर्तारं निहतं, न च सञ्जयम्,
नात्मानं जग्मीं वापि, यथा शत्रून् तपस्विनीम् । १४

सा चिन्तयति नूनं हि,—‘समाप्त-व्रतमात्म-जम्,
कदा दृश्यामि काकुत्स्थं, स-सीतं, सह-सञ्जयम् ।’ १५

परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाब्रवीत्,—

“मा विषादं कृथा, देवि ;—भर्ता हि तव जीवति । १६

न हि कोप-परीतानि हर्ष-वीर्योत्सुकानि च
भवन्ति अधि-योधानां मुखानि, निहते पती । १७

हत-प्र-वीरा वि-ध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा
सेना भवति संघामे, हत-कर्णेव नीर्-जले । १८

इयं पुनर-सञ्जान्ता सुख-यूथा तरस्विनी
सेना रक्षति काकुत्स्थौ, शयानौ बल-मूर्धनि । १९

सा त्वमेवं सु-वि-स्पष्टैरनुमानैः सुखावहैः
न हतौ विद्धि काकुत्स्थावितत् सत्यं ब्रवीमि ते । २०

अनृतं नोक्त-पूर्वं मे, न च वक्ष्यामि, मैथिलि ;
चारित्र्य-दुःख-शीलत्वात् प्रविष्टासि च मे मनः । २१

१६। परिदेवयमानाम्—विलापनीम् । १७। कोप-परीतानि—‘अनेन शत्रू
हनिष्यामः’, ‘ह गच्छति’ इत्येवं-भाव-सङ्घर्ष-क्रोष-परिचायकं मुख-वर्ण-वैलक्षण्यादि
सम्बन्धितानि । हर्ष-वीर्योत्सुकानि—[जयाश-जनित-] हर्षं वीर्यं-प्रदर्शनोत्सुकानि ।
भवन्ति अधियोधानाम्—सन्ध-भाव-आर्षः । अधि-योधानाम्—प्रधान-योधानाम्, सेना-
पतीनाम् । पती—पत्न्यौ । अ-समासिऽपि समासवद् रूपम् आर्षम् । पा. १।४।८। १८। हत-
प्र-वीरा—हत-वीर-प्रधाना, हत-नायका । हत-कर्णा—अस्र कर्णाः । १९। अ-सञ्जान्ता—
अ-संवेगा । तरस्विनी—त्वरन्विता । ‘काकुत्स्थौ’—अयमेव प्रतीचामवाचां च पाठः ।
‘काकुत्स्थम्’ इति गीरेसिन्धोः पठति । बल-मूर्धनि—सेना-मुखे । २१। चारित्र्यम्—

इदं च ह-महत् चिह्नं समवेक्ष्य, मैत्रिसि,—

निःसंगी चाप्यभावेती लक्ष्मीर् नैव व्यसुचत । २२

प्रायेण वत-सञ्चानां पुरुषाणां, गतायुषाम्,
दृश्यमानेषु ब्रह्मेण परं भवति वैद्यतम् । २३

अथ शोकं कः दुःखं च मानसं, जनकान्त-जे,
राम-लक्ष्मणयोरयं ;—नैती वीरी वि-जीवितौ ।” २४

श्रुत्वा तु वचनं तस्माः, सीता सुर-सुतोपमा
कृताञ्जलिदवाचेदमेवमस्त्विति, दुःखिता । २५

विमानं पुण्यकं तत् तु सं-निवर्त्य, मनो-ज्वम्,
दीना, त्रिजटया, सीता लक्ष्मामिव प्र-वेशिता । २६

ततो सुहृतीद् गगने वैजतेयं महा-बलम्
वागवा ददृशुः, सर्वे, ज्वलन्तमिव पावकम् । २७

शर-रूपास्तदा सर्वे नागा जम्बुर् मही-तलम्,
येस् तौ सत्-पुरुषौ बहौ, शरीर-स्थैर्, महा-बलौ । २८

वैजतेयेन सं-स्पृष्टाः, सर्वे ते वरुहुर् व्रथाः ;
सम-वर्षाश्च तेऽभ्रुवं स्तयोर् गात्रे क्षणेन ह । २९

पातिव्रत्यम् इत्यर्थः । दुःख-श्रीकत्वम्—दुःख-जनक-समावलयम्, अनुकम्प्यात्ममित्यर्थः ।
मनः—हृदयम् । २२ । समवेक्ष्य—परि-पश्य । लक्ष्मीः—कान्तिः । २३ । नतसत्त्वा-
नाम्—वत-प्राणानाम्, मृतानाम् । गतायुषाम्—अतीत-जीवित-कालानाम् । २४ । वि-
जीवितौ—मृती । २५ । वैजतेयम्—विजता-मन्दनम्, मन्दम् । २६ । वरुहः—सं-हृद-
मांसाः अभ्रुवम् । व्रथाः—वर्षसि, wounds. सम-वर्षाः—‘प्ररीरेष इति श्रियः ।

चतुर्थः सर्गः ।

रावच-निर्याचम् ।

नीरुजी रावचो हृष्टा, तच् चाचर्यं, प्रह्वमाः,
प्र-हृष्टाः, सञ्जुर्-नादं, रावचानां भयावहम् । १

धूम्राक्षसु, धनुष्याषिर्, वानरान्, रक्ष-भूर्धनि,
हसन्, विद्रावयामास दिशः, सायक-वृष्टिभिः । २

विद्राव्य रावचानीकं, हनूमान् मारुतात्म-जः
धूम्राक्षस्य शिरो-मध्ये गिरि-शृङ्गमपातयत् । ३

स, विह्वलित-सर्वाङ्गो, गिरि-शृङ्गे च पोषितः,
पपात सहसा भूमौ, विकीर्ण इव पर्वतः । ४

रथमाख्याय, तु, श्रीमां स्तप्त-काञ्चन-कुण्डलः
अ-कम्पनो, वृतो भीमै रावचसेरभिनिर्ययी । ५

स, प्र-हस्य, महा-तेजा हनूमान्, पवनात्म-जः,
अभिदुद्राव तद् रक्षः, कम्पयन्निव मेदिनीम् । ६

सोऽम्भ-कण्ठं, महा-वेगान्, महान्तमुदपाटयत्,
शिरस्यभिजघानाद्यु निशा-चरमकम्पनम् । ७

स, वृक्षं, शिरसा, घोरं, प्र-गृह्य, प्रवगेरितम्,
रावचसः सहसा भूमौ पपात च ममार च । ८

प्राहरोह रथं दिव्यं प्रह्वस्तः, सण्य-कार्मुकः,
लङ्काया निर्ययी तूष्णं, बलेन महता वृतः । ९

१। नीरुजी—नीरोजी, सु-स्त्री । २। रक्ष-भूर्धनि—[रावचस-] सेना-मुखे [शिरसा]। सावचः—वाचः । ४। विह्वलितानि—आत्मधारणात्कानि । अथ इतच्-प्रत्ययोऽविरिक्त एव । पोषितः—निपातितः । 'ताडितः' इति अत्राद्यां पाठः । ८। इरितः—विचित्रः, घोरितः ।

तमुप-वेगं संरन्ध्रमापतन्तं महा-कपिः

नीलः, सं-प्रेक्ष, जघाह, महा-कायो, महा-शिलाम् । १०

सा, तेन कपि-सिंहेन विमुक्ता, महती शिला

विभेद बहुधा, घोरा, प्रहस्तस्व शिरस्तदा । ११

प्रहस्तस्व बधं श्रुत्वा, रावणो, भ्रान्त-मानसः,

राक्षसानादिदेशाय, राक्षसेन्द्रो, महा-बलः,— १२

“कार्या शत्रुषु नावज्ञा, यैरिन्द्र-बल-सूदनः,

सूदितः सैन्य-पालो मे, सानु-यात्रः, स-कुञ्जरः । १३

राम-लक्ष्मणयोर् वैरं स्वयं निर्यातयामि वै ;

स्वयमेव गमिष्यामि रण-शीर्षमभित्वरम् ।” १४

संध्याममभिकाङ्क्षन्तं रावणं श्रुत्वा, भाविनी,

तदोत्थाय ययौ देवी, नाम्ना मन्दोदरी, शुभा ; १५

प्राविशच् च सभां दिव्यां, प्रभयोद्गोतमानया ।

प्राप्तां देवीं, ततो राजा, प्रियां मन्दोदरीं, शुभाम्, १६

दृष्ट्वा, स-सन्ध्रमं तूर्णं परिष्वज्य, दशाननः,

यथावच् चाभिनन्द्याथ तदासन-गतोऽभवत् । १७

षड्रवीद् विधिवत् सोऽथ, महा-गन्धौर-निखनः,—

“क्विमागमन-कृत्यं ते, देवि, शीघ्रं तदुच्यताम् ।” १८

१० । संरन्ध्रम्—कङ्कम् । ११ । भ्रान्त मानसः—उद्वान्तचित्तः, घृषित-मानसः ।

१२ । सूदनः—वि-नाशकः । सूदितः—वि-नाशितः । १५ । श्रुत्वा—श्रुत्वा । शो कषादिज

कार्यः । पा. १।१।३० । भाविनी—प्रणयवती । १६ । प्रभयोद्गोतमानया—‘उपलक्षिता’

इति शेषः । १७ । स-सन्ध्रमम्—सादरम् । १८ । कृत्यम्—प्रयोजनम् ।

युद्ध-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—राक्षस-निर्याचम् । २८५

एवमुक्ते, तु, वचने, देवी वचनमब्रवीत्,—

“विघ्नायं नृशु, राजेन्द्र,—याचे त्वाहं, क्षताङ्गसिः । १८

नापराधश्च कर्तव्यो वदन्त्या मम, मान-द ।

श्रुता मे नगरौ बद्धा, श्रुता मे राक्षसा इताः । २०

पति-व्रतापराधसु दोषमावहते महत्,—

राम-भार्या सती—सा तु रामाय प्रतिदीयताम् । २१

स्व-जनस्य जयं ज्ञत्वा, पुत्र-भ्रातृ-वधं तथा,

संग्रयं परमं गत्वा, किं जितेन करिष्यसि ? २२

चक्षुषा युद्ध-सिद्धिसु—इन्ति वा इन्व्यतेऽपि वा ।

तस्माद् युद्धं न रोचेत्,—सन्धिं कुरु, दग्धानन ।” २३

तस्मास्तद् वचनं श्रुत्वा प्रियाया, राक्षसेश्वरः,

हस्ते मन्दोदरीं गृह्य, वाक्यमेतदुवाच ह,— २४

“त्वयाहं, हित-काङ्क्षिन्त्या, वचो यदभिभाषितः,

न तन् मनसि मे, देवि, प्र-विवेशाप्रियं, प्रिये । २५

देवान् जित्वा रणे पूर्वमसुरोरग-दानवान्,

प्र-चमे मानुषं कस्माद्, वानरं यः समाश्रितः ? २६

राक्षसान् घातयित्वा, तु, लङ्कां सम्पीड्य सर्वतः,

राक्षवं प्र-चमे कस्माद्, धीन-वीर्यं इवाबलः ? २७

राक्षवं प्र-चमे कस्मान्, मूर्ध्नि स्थित्वा तु देहिनाम् ?

मा ज्ञथा हृदि सन्तापं—सं-जयिष्ये, शुचि-स्मिते । २८

२० । मे—मया । षष्ठो षष्ठी । पा. १।१।६८ । २१ । दाषं महत्—ह्रीयत्वमार्थम् ।

२२ । जितेन—जयं ज्ञत्वा । २४ । गृह्य—गृहीत्वा । ह्यो स्वपादेन षष्ठी । पा. १।१।६७ ।

२६ । प्र-चमे—प्र-चमासि । चात्मने-पदमार्थम् । २८ । सं-जयिष्ये—सं-जेयासि । चात्मने-

इनिषे राघवं चैव, लक्ष्मणं वानरां च तान्—

वेदेहीं नार्पयिष्यामि राघवस्य भयादहम् । २८

साम्प्रतं च न सन्धिं तु करिष्यति स राघवः ;—

सागरं सु-महद् बद्धा, रुद्धा लक्षां स-कामनाम्,
राक्षस-प्रवरान् हत्वा, सन्धिं कुर्यात् कथं, प्रिये ? ३०

मा क्वथा हृदि सन्तापमहं यास्ये रषाजिरम् ;

अन्तः-पुराय गच्छ त्वं ; सुखिणी भव, स-सुषा ।” ३१

स, एवमुक्त्वा, ज्वलन-प्रकाशं

रथं, तुरङ्गोत्तम-राज-युक्तम्,

प्रकाशमानं वपुषा वरेण,

समाहरोद्दामर-राज-शत्रुः । ३२

स, शङ्ख-भेरी-पटह-प्रणादेर्

आश्लेङ्गितास्कोटित-सिंह-नादैः

पुण्यैः स्ववैशाप्यभिपूष्यमानस्

तदा ययौ राक्षस-राज-मुख्यः । ३३

स, शैल-जीमूत-निकाश-कायैर्

मांसाशनैः पावक-दीप्त-नेत्रैः,

बभौ, हृतो राक्षस-योध-मुख्यैर्,

भूतैर् हृतो रुद्र इवामरिगः । ३४

पदमिडाममवापः । २८ । इनिष्यं—इनिष्यामि । आत्मने-पदमार्यम् । २९ । वासं—
यास्यामि । आत्मने-पदमार्यम् । सुषा—पुत्र-वधः । ३० । ज्वलन-प्रकाशम्—अपिपत्
दीप्यमानम् । तुरङ्गः—अश्वः । वपुः—शरीरम् । अ-मर-राजः—दीप-राजः, इन्द्रः । ३१ ।
प्रणादैः—तार-शब्दैः । आश्लेङ्गितानि—स-श्रीर्यं-प्रकाशकाः शब्दाः । आस्कोटितानि—
कुजास्त्राक्षानि । ‘आस्कोटित-श्लेक्षित-सिंह-नादैः’ इति चवाचां पाठः । ३४ । मांसाशनैः

ततो नमर्याः सहसा महीजा,
निष्क्रम्य, तद् वानर-सैन्यमुग्रम्,
समुद्यतं, पादप-शैल-हस्तं,
महार्चवाण्यः-स्तनितं, ददर्श । १५

पञ्चमः सर्गः ।

रावणस्य युद्धम् ।

तद् राक्षसानीकमति-प्र-वण्डम्
पालोक्य रामो, ऽ-मर-तुल्य-रूपः,
विभीषणं, शस्त्र-भृतां वरिष्ठम्,
उवाच शैलाप-गतो महात्मा,— १

“नाना-पताका-ध्वज-शस्त्र-जुष्टं
प्रासासि-शूलाशनि-चक्र-जुष्टम्,
कस्त्रेदम-क्षोभ्यम-भीरु सैन्यं,
नागेन्द्र-राजोपम-नाग-जुष्टम् ?” २

ततः स रामस्य वचो निश्रम्य,
विभीषणः, शस्त्र-समान-वीर्यः,
शशंस रामाय बल-प्रवीरान्,
दुरासदान्, राक्षस-पुङ्गवां स्तान्,— ३

—मांस-मच्छकेः । अ-मरः—मृत्यु-रहितः, देवः । १५ । महीजाः—महा-तेजाः । उग्रम्
—दुर्धर्मम्, दुर्जयम् । महार्चवाण्यः-स्तनितम्—महार्चवण्य (महा-सानरस्य) चण्डः
(जलस्य) स्तनितम् (शब्दः)इव स्तनितं यस्य तत् ।

२ । नागेन्द्र-राजः—नागेन्द्राणां (इति-श्रेष्ठानां) राजा, ऐरावतः । ३ । बल-
प्रवीरान्—सिवा-नायकान् ।

“योऽसौ गज-स्तम्भ-गतो, महात्मा,
 नवोदिताकीपम-ताम्ब-चक्षुः,
 प्र-कम्पयन् नाग-शिरोऽभ्युपैति,
 प्रवीर-बाहु' तमवेष्टि, राजन् । ४

योऽसौ रथ-स्थो, मृग-राज-केतुर्,
 धुम्बन् धनुः, शक्र-धनुः-प्रकाशम्,
 करीव भास्वद्य-विलसत्-दंष्ट्रः,
 स इन्द्रजिद्, राक्षस-राज-पुत्रः । ५

यक्षेप विन्ध्यस्त इवेन्द्र-कल्पो,
 धन्वी, रथ-स्थो, ऽति-रघो, ऽति-वीरः,
 विस्फारयन् वै धनुष्य-नादम्,
 एषोऽति-कायो, ऽति-विलस-कायः । ६

योऽसौ, नवाकीपम-ताम्ब-चक्षुर्,
 आरुह्य घण्टा-निगद-प्रवादम्,
 खरं खरं गर्जति वै, दुरात्मा,
 मङ्गोदरो नाम स एष वीरः । ७

४ । चक्रः—सूर्यः । प्र-कम्पयन्—‘स-जरीर क्षारेण’ इति शेषः । ५ । मृग-राज-केतुः—सिंह-ध्वजः । मृग-राजः—सिंहः । धुम्बन्—कम्पयन् । सद्य विलस-दंष्ट्रः—उद्याः (मवागजाः) विलसाः (तिसंक् चक्षिताः) च दंष्ट्राः (दादाः, इष्ट-दन्ताः) इत्य सः । ६ । विन्ध्यः—स्थापितः । अति-रथः—‘अजितान् शोधयेद् यन्तु सं प्रोक्षोऽति-रथता सः’ । अति-वीरः—प्रतिशानि-रक्षितो वीरः । विस्फारयन्—ट्टहारयन्, व्याकर्षयन् ध्वजं कारयन् । ७ । घण्टा-निगद-प्रवादम्—घण्टा-निगद एव प्र-वादी (हर्ष-ध्वनिः) इत्य तन् । ‘नजम्’ इति शेषः । खरं खरम्—अति-खरम्, अति-कर्षयन् ।

युद्ध-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—राजस्य युद्धम् । २८८

योऽसौ हयं, काञ्चन-चित्र-भाण्डम्,
 चारुञ्ज, सन्ध्याञ्ज-घन-प्रकाशम्,
 प्रासं समुख्यम्, मरीचि-नदं,
 पिशाच एषोऽग्नि-तुल्य-वेगः । ८

यस्यैव कालानल-तुल्य-वेगः,
 खड्गी, धनुष्मान्, कवची, किरीटी,
 गजेन्द्रमास्थाय, गिरि-प्रकाशं,
 खरात्म-जोऽयं मकराक्ष-नामा । ९

यस्यैव चापासि-शरीर-जुष्टं,
 पताकिनं, पावक-तुल्य-रूपम्,
 रथं समास्थाय वि-भाण्डुदयो,
 नरान्तकोऽयं नग-शृङ्ग-योधी । १०

यस्यैव, नाना-विध-क्षोर-रूपैर्
 व्याघ्रोद्भ-नागेन्द्र-सृगेन्द्र-वल्लीः
 भूतीर् हतो, ऽभ्येति, विवृत्त-नेत्रैः,
 सोऽयं सु-दंष्ट्रो, विजितारि-सूनुः । ११

८ । काञ्चन चित्र भाण्डम्—काञ्चनानि (सुवर्णमयानि) चित्राणि (विचित्राणि)
 च भाण्डानि (पत्राभरणानि) यस्य तम् । सन्ध्याञ्ज-घन-प्रकाशम्—सन्ध्यायाणां (सांध्य-
 मंथानां) घनः (शोचः, समूहः) ; तेन प्रकाशम् (सङ्घट्टम्) । मरीचि-नदम्—
 किरण-व्याप्तम्, ज्योतिर्मयम् । पिशाचः—पिशाच नामा । चग्निः—विद्युत् । ९ ।
 कालानलः—प्रलयवाहिः । किरीटः—सुकुटः । गिरि प्रकाशम्—पर्वत-तुल्यम् । १० ।
 उदकः—दीर्घः । नग-शृङ्ग-योधी—‘प्रतिबोधुरभावात् शृङ्ग-कण्डु-निहत्यर्थम्’ इति श्रेणः ।
 ११ । विवृत्त-नेत्रैः—दूर्ध्वत-लोचनैः । सूनुः—पुत्रः ।

यज्ञेषु, चोरं बहु-वच-जुष्टं

स-काश्चनं पावक-तुष्य-रूपम्

शूलं समुच्चय्य, वि-भाति, वेगाद्,

देवान्तकोऽसौ, नर-सिंह, योधी ।

१२

यज्ञेषु, शूलं निशितं प्रमृष्ट्य,

विशुत्-प्रभं, किङ्किचि-वच-जुष्टम्,

नागिन्द्र-मास्थाय, गिरि-प्रकाशम्,

आयाति सोऽयं त्रिशिरास्तरस्यी ।

१३

अयन्तु, जीमूत-निकाश-रूपः,

कुम्भः, प्रतिव्यूढ-सुजात-वचाः,

समाहितः, पन्नग-राज-केतुर्,

विस्कारयन्, भाति, धनुर्, धनुष्मान् ।

१४

यज्ञेषु, जाम्बूनद-वच-जुष्टं

दीप्तं सु-चोरं परिघं प्रमृष्ट्य,

आयाति, रक्षो-बल-केतु-भूतो,

निकुम्भ एषो, ऽहुत-चोर-कर्मा ।

१५

यत्रैतदिन्दु-प्रतिमं वि-भाति

छत्रं सितं रुक्म-शलाकामयम्,

अत्रेष रक्षो-ऽधिपतिर्, महात्मा,

भूतैर्, वृतो रुद्र इवाभ्युपैति ।

१६

१२ । वचम्—कीरकम् । १३ । किङ्किचिः—कुद्र-चञ्चिद्व्या । तरस्यी—वेगवान् । १४ । जीमूत-निकाशम्—मेष-सदृशम् । प्रतिव्यूढ-सुजात-वचाः—प्रतिव्यूढम् (स्त्रीतं सहस्रवच) सुजातं (श्रीमन्) च वचं यद्य सः । पन्नग-राज-केतुः—वासुकि-भजः । १६ । इन्दु-

बुध-आकाशम्—पञ्चमः सर्गः—रावणस्य युद्धम् । २८१

योऽसौ, किरिटी, अलनोज्ज्वलासो,

महेन्द्र-विन्ध्योपम-भीम-रूपः,

महेन्द्र-धैवस्वत-दर्प-हता,

रक्षो-ऽधिपः सोऽयमुपैति, हृष्टः ।”

१७

विभीषण-वचः श्रुत्वा, रावणं प्रति भाषितम्,

प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमिदं वचः,—

१८

“अहो दीप्तो महा-तेजा रावणो राक्षसाधिपः,

षादित्वा इव दुष्येच्छो, रश्मिभिर् भाति, वीर्यवान् ! १९

न व्यक्तं लक्ष्मते चास्य रूपं तेजः-समन्वितम् ।

दैत्य-दानव-वीराणां वपुरेवं-विधं क्विच ।

२०

यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरितद् वि-राजते,

तथैवास्मानु-गासुत्याः पुत्राः पौत्रास्तद्यानु-जाः ।

२१

सर्वे पर्वत-सङ्घाताः, सर्वे विक्रान्त-योधिनः,

सर्वे दीप्तानुध-धरा योधाश्चास्य महीजसः ।

२२

भाति राक्षस-राजोऽयं प्रदीप्तैर् भीम-विक्रमैः

योधैः परिहृतो, भूतैर् देहवद्भिरिवान्तकः ।”

२३

एवमुक्त्वा ततो रामो, धनुरादाय, वीर्यवान्,

लक्ष्मणानु-चरस्तस्यौ, समुदृत्य शरोत्तमान् ।

२४

प्रथिमम्—चन्द्र-सङ्घम् । इक्ष्वा-शलाकम्—लक्ष्म-दन्तम् । १७ । आस्यम्—सुखम्

२० । रूपम्—नृणावयव-संस्थानम् । २१ । विक्रान्त-योधिनः—विक्रान्तेन (सिंहेन)

मह योद्धुं शीलं येषां ते । २२ । देहवद्भिः—प्रयत्न-द्वैतः । प्रसेवायां मनुष्यः ।

ततः स रक्षोऽधिपतिर्, महात्मा,
 रक्षांसि तान्धाव, महा-बलानि,—
 “हरिषु पुर्या, गृह-गोपुरेषु
 सु-निर्वृतास्तिष्ठत, निर्वि-शङ्काः ।” २५

स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्र-शत्रुर्,
 उद्यम्य चापं, स-शरं, प्र-दीप्तम्,
 व्यदारयद् वानर-सागरीघं
 महा-कषः पूर्णमिवार्णवौघम् । २६

बलात् समुत्पाद्य मङ्गी-धरायं,
 दुद्राव रक्षोऽधिपतिं हरीशः ।
 तं शैलमयं, बहु-वृक्ष-सानुं,
 प्र-गृह्य, चिक्षेप स रावणाय । २७

तमापतन्तं प्र-समीक्ष्य, राजा
 बिभेद बाणैर्, यम-दण्डकल्पैः ;
 बाणं महेन्द्राग्नि-तुल्य-वेगं
 चिक्षेप राजा हरि-यूथ-पाय । २८

स सायकार्तीयं, विपरीत-चेताः,
 कूजन्, व्यथार्तीयं निपपात भूमौ ;
 ततो गवाक्षो गवयः सु-दंष्ट्रो,
 मैन्दो, मसो, ज्योतिर्मुखोऽङ्गदक्ष, २९

२५ । पुरी—नगरी । गो पुरम्—हरम् । सु-निर्वृताः—नितरां शान्ताः । २६ । वि-
 द्भिन्द्रः—द्विन्द्रः, इन्द्रः । महा-कषः—महती कष पहिका, महा-जानः, a large
 touch-stone. २७ । मङ्गी-धरायम्—पर्वत-शृङ्गम् । हरीशः—वानर-राजः, सुवीरः ।
 जेखनवन्—पर्वत-शृङ्गम् । २८ । विपरीत-चेताः—[युद्ध-] प्रतिवृत्त-चित्तः ।

युद्ध-काण्डम्—पञ्चमः सर्गः—रावणस्य युद्धम् । २८३

शिलाः समुत्पाद्य, वि-वृद्ध-कायाः,
प्र-दुष्टुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ।
ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारि-बाणैर्,
भिन्ना निपेतुर् भुवि, भीम-रूपाः । ३०

तमाह सौमित्रिर-दीन-सख्यो,
विस्फारयन्तं धनुर-प्रमेयम्,—
“आगच्छ, मां योधय, राक्षसेन्द्र—
न वानरां स्वं प्रतियोहुमर्हसि ।” ३१

स, एवमुक्तः, कुपितः, ससर्ज
रक्षोऽधिपः सप्त शरान्, सु-पुङ्गान् ।
तान् लक्ष्मणः काञ्चन-चित्त-पुङ्गैश्
चिच्छेद बाणैर् निशितैः, सु-पत्रैः । ३२

स लक्ष्मणस्यापि शरान्, शिताग्रान्,
महेन्द्र-वज्राशनि-तुल्य-वेगान्,
सन्धाय चापे, ज्वलन-प्रकाशान्,
ससर्ज रक्षो-ऽधिपतेर् वधाय । ३३

स तान् प्र-चिच्छेद निशा-चरेन्द्रश् ;
छित्त्वा ततो लक्ष्मणमाजघान
शरेण, कालाम्बि-सप्त-प्रभेण,
स्वयम्भु-दत्तेन, ललाट-देशे । ३४

३० । विदशारिः—दश शरः । ३१ । पुङ्गः—बाणस्य पञ्च-स्वानम्, बाण-मूलम् ।
३२ । वज्राशनिः—वज्रस्य अशनिः (विद्युत्) । ३४ । स्वयम्भुः—ब्रह्मा ।

स लक्ष्मणो, रावण-सायकार्तशु,
 चचाल, चापं शिबिलं प्र-वृष्ट्य,
 पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य लक्ष्मणात्,
 चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्र-शत्रोः । ३५

तं लक्ष्मण-चापं, त्रिभिराजघान
 बाणैस्तदा दाशरथिः, शितापीः ।
 स, सायकार्ती, विशचाल राजा,
 लक्ष्मणात् च संज्ञां पुनराससाद । ३६

स, लक्ष्मण-चापः, शर-पीडिताङ्गः,
 खेदार्य-गात्रो, रुधिरावसिक्तः,
 जघाह शक्तिं, समर-प्र-चच्छां,
 स्वयम्भु-दत्तामथ देव-शत्रुः । ३७

स तां, वि-धुमानल-सन्निकाशां,
 वि-त्रासर्जीं वानर-यूथ-पानां,
 चिच्छेप शक्तिं, तरसा च्छलन्तीं,
 सौमित्रये राक्षस-राष्ट्र-नाथः । ३८

तां, दीप्यमानां, रघु-नन्दनस्तदा
 जघान बाणैरनल-प्रकाशैः ;
 तथापि सा, तस्य, विवेक शक्तिर्-
 भुजान्तरं दाशरथेर्, विशासा । ३९

३५ । लक्ष्मणात्—कटेन । ३६ । लक्ष्मण-चापम्—द्विज धनुषम् । ३८ । वि-धुमानल-
 सन्निकाशाम्—धूम-हीन-वक्त्र-सङ्घर्षीम् । तरसा—वेग-वशात् । ३९ । अनल-प्रकाशैः
 —चद्विवत् दीप्यमानैः । भुजान्तरम्—भुजयोः (बाणोः) चकारम् (नक्ष-हीनम्) ।

युद्ध-शास्त्रम्—पञ्चमः सर्गः—रावणस्य युद्धम् । २८५

वि-संघं पतितं दृष्ट्वा चीमित्रिं, राक्षसेश्वरः

अवतीर्य रघात् तूर्णमभिदुद्राव लक्ष्मणम् । ४०

लक्ष्मणं तु ततः, त्रीमान्, जिष्टवन्तं, स माहतिः

आजघानोरसि, व्यूढे, वक्ष्यकस्येन मुष्टिना । ४१

तेन मुष्टि-प्रहारेण रावणो, भीम-विक्रमः,

आनुभ्यामगमद् भूमिं, सुमोह च चचाल च । ४२

इन्मानपि तेजस्वी लक्ष्मणं शुभ-लक्ष्मणम्

आनयद् राक्षवाभ्यासे, बाहुभ्यां परिगृह्य वै । ४३

निपातित-महा-वीरां वानराणां महा-चमूम्

दृष्ट्वा, रामो रणे तस्मिन्नभिदुद्राव रावणम् । ४४

तस्वाभिसङ्गम्य रथं स-चक्रं

साश्रं, ध्वजं चाथ महा-पताकम्,

कृत्वं सितं तस्य, स-रुक्म-दण्डं,

रामः प्र-चिच्छेद शरैः, शितायैः । ४५

अथेन्द्र-शत्रुं तरसा जघान

बाधिन, वज्राशनि-सन्निभेन ।

स, राम-बाधाभिहतो, व्यद्यार्तशू,

चचाल, चापं च सुमोच, दीनः । ४६

४१ । जिष्टवन्तम्—ग्रहीतुमिच्छन्तम् । माहतिः—महतः (पवनस्य) पुत्रः,
इन्मानम् । व्यूढे—विपुले श्रोति इदे च ।

स, विह्वलं तं च समीपम्, रामः

समाददे दीप्तमद्यार्ध-चन्द्रम् ;

तेनार्क-वर्णे, सहसा, किरीटं

चिच्छेद रक्षो-ऽधिपतेर् मङ्गात्मा । ४७

तं निर्विषाशी-विष-सन्निकाशं,

शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम्,

गत-त्रियं, क्लृप्त-किरीट-मौलिं,

प्रत्याह रामो बुधि राक्षसेन्द्रम्,— ४८

“कृतं त्वया कर्म महत् सु-दुष्करं,

हत-प्रवीरस्य कृतस्ययाहम् ।

तस्मात् परित्रान्तमिव प्र-पश्यन्,

न त्वां शरैर् मृत्यु-पथं नयामि ।” ४९

स, एवमुक्तो, हत-मान-दपों,

निकृप्त-चापो, निहताश्व-सूतः,

शोकार्दितः, क्लृप्त-महा-किरीटो,

विवेश लङ्कां सहसा, गत-श्रीः । ५०

तस्मिन् प्र-विष्टे रजनी-चरैश्च,

महा-बले दानव-देव-शत्रौ,

हरीन् वि-शल्यान्, सह लक्ष्मणेन,

चकार रामः परमाहवाये । ५१

४७ । मङ्गात्मा—मङ्गा-मनाः । ४८ । अ प्रकाशम्—अ दीप्यमानम्, अ-भासमानम् ।
 क्लृप्त-किरीट-मौलिम्—क्लृप्त-किरीटः (क्लिप्त-मुकटः) मौलिः (मलार्क) यस्य तम् । ४९ ।
 तस्मात्—यह-धर्म-ज्ञानम् । ५० । निकृप्त-चापः—क्लिप्त-धनुषः । ५१ । रजनी-चरः—

षष्ठः सर्गः ।

कुम्भकर्ण-वधः ।

स, प्रविश्य पुरीं लङ्घां, राम-बाण-भयार्दितः,
निरीक्षमाणः सचिवान्, रावणो वाक्यमब्रवीत्,— १

“सञ्जा, भवन्तो रक्षन्तु नगरीं वै समन्ततः ;
निद्रा-वय-समाविष्टः कुम्भकर्णः प्र-बोध्यताम् ।” २

अथ हृद्वा दशयीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम्,
तमीषत् परिहृताभ्यां नेत्राभ्यां, क्षुपितो, ऽब्रवीत्,— ३

“नगरं शत्रुणा रुहं, हतो युष्टे सुहृज्-जनः,
कोषश्च चयितः सर्वः ;—सस्वमभ्युपपद्यताम् । ४

यदेतद् भयमुत्पन्नं त्रासनं च, महा-बल,
तस्माद् भय-वि-नाशार्थं मया सम्बोधितो भवान् । ५

निर्गच्छ, शूलमादाय, पाश-हस्त इवान्तकः ;
वानरान् राज-पुत्रौ च भक्षयस्व, प्र-मर्दं च ।” ६

स, पुर-द्वार-निर्यातः, कुम्भकर्णो, महा-बलः,
राक्षसैर् बहुभिः क्रुद्धैर् नदमानैः पुरस्कृतः, ७

निद्रा-वयः, रावणः । परमाह्वये— परमाह्वयस्व (महा युद्धस्व) अथे (सकृच्छे, श्रेषे) ।
(आह्वयः—युद्धम्) । वि-श्लेषान्—उद्धृत-श्लेषान्, [श्लेष-जनित-प्रच-व्यथा-सुक्तां च] ।

२ । प्र-बोध्यताम्—जागर्यताम्, वि-निद्रः क्रियताम् । ३ । परिहृताभ्याम्
(पृथिताभ्याम्) नेत्राभ्याम्—‘उपलक्षितः’ इति श्रेषः । ४ । सस्वम्—बलम्, पराक्रमः ।
अभ्युपपद्यताम्—सहायो-क्रियताम्, अवलम्ब्यताम् । ५ । सम्बोधितः—वि-निद्रः कृतः ।
६ । प्रमर्दं—प्रमृदान्, चूर्णो-कुण्ड । ७ । पुरस्कृतः—अथे स्वपितः ।

संनगाद् महा-गार्द, समुद्रमभिनादयन्,
जनयन्निव निर्घातं, कम्पयन्निव पर्वतान् । ८

तम-वर्धं मघवता यमेन वचनेन च
प्रेक्ष, भीमाक्षमायान्तं, वानरा वि-प्र-दुद्रुवुः । ९

तां सु वि-द्रवतो दृष्ट्वा, बाहि-पुत्रो ऽद्भुतो ऽब्रवीत्
गवाक्षं शरभं नीलं कुसुदं च, महा-बलम्,— १०

“आत्मानमिव विस्मृत्य, वीर्यास्यभिजनानि च,
क गच्छत, परिव्रस्ता, हरयः, प्राकृता इव ? ११

आगच्छत, निवर्तध्वं । किं प्राचान् परिरक्षथ ?
मर्तव्ये सति, संपामे वरं सृत्वुर् भवाद्दयाम् ! १२

महतीमुत्थितामेतां वानराणां वि-भीषिकाम्,
विक्रम्य, वि-धमिष्यामो—निवर्तध्वं, प्रवक्त्रमाः ।” १३

कच्छेण च समाश्रस्ताः, संस्तभ्य च परस्परम्,
निजसुः, परम-क्रुधाः, कुम्भकर्णं वनोत्सः । १४

तस्य गात्रे षु पतिता व्यशीर्यन्त महा-शिलाः ;
पादपाः पुष्पितायाश्च, भग्नाः, पेतुर् मही-तले । १५

८ । निर्घातम्—अग्रनि चोपम् । ९ । मघवता—मघवते (पूज्यते) यः तेन,
इन्द्रश्च । भीमाक्षम्—भीषक-नेत्रम् । वि प्र-दुद्रुवुः—पलायमानसुः । ११ । वीर्यासि—परा-
क्रमान् । अभिजनानि—अभिजनान् (क्लीबत्वमात्रम्), कुलानि, वंशान् । परिव्रस्ताः—
नितरां भीताः । १२ । वरम्—मनाक् प्रियः । १३ । विधमिष्यामः—विधास्यामः,
निरसिष्यामः, वि-द्रावयिष्यामः । धातुरत्र आद्योऽ-सार्धप्रत्ययिको घञ् (to blow
away). c. f. पा. ३ ०।१।०८ । ४ । समाश्रिताः—स्थिरी-भूताः । संस्तभ्य—निवध्य ।
१५ । व्यशीर्यन्त—अनेकधा अभिघनन् ।

स तु सैन्धानि, संक्रुषो, वानराणां महीजसाम्,
ममन्व परमायसो, वनाम्बम्भिरिवोत्थितः । १६

वानरा, वध्यमानास्ते राक्षसेन, जघम्यतः
सागरं येन सन्तीर्षाः पथा तेनैव दुहुवुः । १७

केचिद् वृक्षान् समाकृदा, ममञ्जुः केचिदर्धवे,
केचिद् गिरीनाकरुहुर, गुहाः केचित् समान्विताः । १८

हनुमान् शूल-शृङ्गाणि वृक्षांश्च विविधान् बद्धन्
ववर्ष कुम्भकर्षस्त्र शरीरे, वानरर्षभः । १९

तानि पर्वत-शृङ्गाणि शूलेन तु विभेद सः,
बभञ्ज वृक्ष-वर्षं च कुम्भकर्षो, मदोत्कटः । २०

स शूलमाविध्य, तद्धित्-प्रकाशं,
गिरिं यथा प्र-ज्वलिताय-शृङ्गम्,
बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान,
गुहो ऽचलं क्रीडामिवोद्य-शस्त्रवा । २१

स शूल-निर्भिक्ष-महा-भुजान्तरः,
सु-विह्वलः, शोषितमुद्गिरिन् मुखात्,
ननाद भीमं हनुमान् महाह्वे,
तपान्त-मेघ-स्नानतोपम-स्वरः । २२

१६ । आयसः—कृपितः । १७ । जघम्यतः—[सिनायाः] पृष्ठात्, [सिनायाः] पायात्-
भागात् । २० । मदोत्कटः—मदोद्धतः । २१ । आविध्य—विहा । अय-शृङ्गम्—शृङ्ग-
पथम् । बाह्वन्तरे—बाहोः (भुजयोः) अन्तरे (मध्य-प्र-देशे) । गुहः—कार्तिकेयः । उवा
—प्र-पञ्चा । २२ । आह्वयः—युद्धम् । तपान्तः—वर्षाः । (तपः—शोषी नाम ऋतुः) ।
स्नानितम्—मेघ-धनिः ।

ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः,

पञ्च वानर-शादूलाः, कुम्भकर्णमुपाद्रवन् । २३

प्रहारैर् व्यथितास्तो ते मुमुक्षुः, शोषितोक्षिताः,
निपेतुष्यापि मेदिन्यां, निकृता इव किंशुकाः । २४

तेषु वानर-मुख्येषु पतितेषु, महात्मसु,
वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्र-दुद्रुवुः । २५

बाहुभ्यां वानरान् सर्वानाकृष्य म, महा-बलः,
भक्षयामास, सं-क्रुद्धो, गरुडः पद्मगान्धिव । २६

तस्मिन् काले सुमित्रायाः पुत्रः, पर-बलार्दनः,
प्रादुर्बले महा-घोरमस्त्रमस्त्र-विशारदः । २७

अतिक्रम्य तु सीमितिं, कुम्भकर्णां, महा-बलः,
राममेवाभिदुद्राव, नादयन्निव मेदिनीम् ; २८

रामीऽयमिति विज्ञाय जहास विपुल-स्वनम्,
पाटयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् । २९

अथाट्टे सूर्य-मरीचि-कल्पं,

स, ब्रह्म-दण्डात्मक-काल-तुल्यम्

अरि-घ्नमैर्द्धं निशितं सु-पुङ्गं,

रामः शरं, मारुत-तुल्य-वेगम् । ३०

२३ । ते ते—[ते] नामा-विधाः [वानराः] । [ते] नामा-विध-बन्ध-विक्रम-
रत्न-बौद्ध-सम्पत्ताः । C । गीता, ७।१० । २४ । प्र-दुद्रुवः—अभि-दधातुः, उद्दिग्ध
रुधावः । २७ । पर-बलार्दनः—अत्र सीमा-विध्वंसो । प्रादुर्बले—प्रकाशयामास,
दृष्टवामास । २८ । पाटयन्—वि-टारयन् । ३० । ब्रह्म-दण्डः—दण्डः । कालः—भाग्य-
कर्ता देवः ।

युद्ध-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—निकुञ्चिला । ३०१

स, विस्फोटो बलवता रामेभ्य, निमित्तः शरः,
कुञ्चकर्षस्व हृदयं भित्त्वा, धरणिमाविशत् । ३१

वि-नद्य सु-महा-नादं, न्यपतद् राक्षसो, हतः,
वानराणां सहस्रे हे कायेनाथ न्यपोषयत् । ३२

सं-प्राकम्पन्त लङ्कायाः प्राकारास्तोरणानि च,
तस्मिन् निपतिते भूमौ, चुच्चुभे च महोदधिः । ३३

सप्तमः सर्गः ।

निकुञ्चिला ।

कुञ्चकर्षं हतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना,
रावणः, शोक-मन्तप्तो, मुमोह च पपात च । १

ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं,
शोकार्णवीधे वि-नि-मञ्जमानं,
रथर्षभो राक्षस-राज-सूनुर्
अथेन्द्रजिद् वाक्यमिदं बभाषे,— २

“न, तात, मोह-प्रतिपत्ति-कालो,
यदिन्द्रजिज् जीवति, नैर्ऋतेन्द्र !
नेन्द्रारि-बाणाभिहतो हि कश्चित्
प्राणान् रणे धारयितं समर्थः । ३

३२ । न्यपोषयत्—न्यपातयत् । ३३ । महोदधिः—महा सागरः । ५।१।६६ श्लोके तु
'महान् जलाशयः' इत्यर्थे एव सङ्गच्छते ।

१ । वि-नि मञ्जमानम्—वि-नि-मञ्जमानम् । आत्मने-पदम् आर्षम् । रथर्षभः—
रथि-श्रेष्ठः, 'महा-रथः' इत्यर्थः । मध्य पद-लोपः । २ । प्रतिपत्तिः—प्राप्तिः । यत्—
यस्मात् । नैर्ऋताः—राक्षसाः । इन्द्रारिः—इन्द्र-जित् ।

पश्चाद्य रामं, सह लक्ष्मणेन,
मद्-बाण-निर्भक्ष-विकीर्ण-देहम्,
मत्तायुषं, भूमि-तले शयानं,
शरीः शितैराक्षित-सर्व-गात्रम् । ४

इमां प्रतिष्ठां शृणु चेन्द्र-शत्रोः,
सु-निश्चितां पीरुष-देव-युक्ताम्,
यथाद्य रामं, सह लक्ष्मणेन,
सन्तापयिष्यामि शरीर-मोघैः । ५

रुद्रेन्द्र-वैवस्वत-विष्णु-मित्राः
साध्याश्च वैश्वानर-चन्द्र-सूर्याः
द्रक्ष्यन्ति मे विक्रमम-प्रमेयं,
यथा पुरा विक्रममेव विष्णोः ।” ६

स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्र-शत्रुर,
आपृच्छ्य राजानम-दीन-सखः,
समारुरोहानिल-तुल्य-वेगं,
रथं, सु-चित्तं, ह्य-श्रेष्ठ-युक्तम् । ७

स सं-प्राप्य, महा-तेजा, यज्ञ-भूमिमरिन्दमः,
स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः । ८

४ । विकीर्णम्—खण्डितम् । वि-क्षितम् । आक्षितानि—आच्छन्नानि । ५ । इन्द्र-शत्रोः—इन्द्रजितः । पीरुष देव-युक्ताम्—पीरुषण (सह-ज-श्रीयं-बलेन) देवेन (देव-बलेन, भगवद्-ब्रह्म-बलेन) च युक्ताम् (क्रियमाणाम्) । ६ । मित्रः—हादशादिव्यानाम् चन्वतमः । साध्याः—मन-आदयो हादश्च गण-देवताः । वैश्वानरः—अग्निः । मे विक्रमम्—भम श्रीयंतिशयम् । विक्रममेव विष्णोः—विष्णोः पाद विक्षेपमेव । ‘बलि-यज्ञ-वाटे’ इति शेषः । ७ । त्रिदशेन्द्र-शत्रुः—इन्द्रजित् । अ-दीन-सखः—निर्भक्ष-क्षितः । ८ । यज्ञ-

- ततस्तु हुत-भोक्तारं हुत-भुक्-सदृश-प्रमः
 अशुद्धोद्, राक्षस-श्रेष्ठो, मङ्गलैर् विधिवत् तदा । ८
- शस्त्राणि शित-धाराणि, समिधां च विभौतकान्,
 लोहितानि च वासांसि, सुवं कार्णायसं तथा १०
- सर्वतोऽग्निं परि-स्तीर्य, शरैः सह स-तोमरैः,
 अशुक् कृष्णस्य हागस्य कण्ठादादाय जीवतः,
 लुहाव पावकं तत्र, रक्ताक्ताः समिधस्तथा । ११
- ततः समिद्भिरिहस्य, वि-धूमस्य, महाचर्षिषः
 बभूवुस्तानि लिङ्गानि, वि-जयं यान्धदर्शयन् । १२
- प्र-दक्षिणावर्त-शिखस्ताम-हाटक-सन्निभः,
 हविस्तत् प्रतिजघाह पावकः, स्वयमुत्थितः । १३
- स समावाहयामास ब्राह्ममस्त्रभरिन्दमः,
 धनुः शरान् रथं चैव—सर्वं तत्राभ्यमन्वयत् । १४

भूमिम्—युद्ध-जय-सम्पादक-होम-साधन-भूमिम्, निकुम्भिका-स्थानम् इत्यर्थः । ८ । हुत-भोक्तारम्—अग्निम् । हुत-भुक्—अग्निः । मङ्गलैः—लाज-मास्य गन्धादिभिः मङ्गल-कर-द्रव्यैः । अधिकारणे कर्मत्व-विवक्षया कर्मणि करणत्वारोपः । विधिवत्—कालोक्त-विधिना । १० । विभौतकान्—विभौतक-शुच-सम्बन्धिनः । विशेषणार्थे विशेष-प्रयोगः । सुवम्—यश्रीय-हुत-प्रक्षेप-पातम् । कार्णायसम् (कृष्णायस् + षच्)—शुक्ल-वि-निर्मितम् । ११ । परिस्तीर्य—आस्तीर्यं, स्थापयित्वा इत्यर्थः । तोमरः—सर्वला, नाशन, an iron crow अशुक्—शोषितम्, रक्तम् । पावकम्—पावके । अधिकारणे कर्मत्व-विवक्षया द्वितीया । १२ । इहस्य—ज्वलितस्य । अदर्शयन्—'पुरा' इति शेषः । १३ । प्र-दक्षिणावर्त-शिखः—दक्षिणावर्तया शिखया उपलक्षितः, प्रदक्षिणाचर्षिः । तम-हाटक-सन्निभः—गलित-स्वर्ण-सदृशः । हविः—हवनीय द्रव्य-जातम् । १४ । समावाहयामास—देवत-पुत्रा आलुहाव । अभ्यमन्वयत्—मन्त्र-पूतमकरोत् ।

स, सैन्यमुत्सृज्य, स-चाप-बाणो,
 रणे, तदा, वानर-वाहिनीषु,
 स-दृश्यमानः, शर-जाल-वर्षं
 ववर्ष, नीलाम्बु-धरो यथाश्वः । १५

ते, शक्र-जिह्वा-बाण-विकीर्ण-देहा,
 माया-हता, वि-स्वरमुत्तदन्तः,
 रणे निपेतुर्, हरयः, सु-घोरा,
 यथेन्द्र-वज्राभिहता नगिन्द्राः । १६

स, बाण-वर्षैरभिहृष्यमाणो,
 धारा-निपातैरिव पर्वतेन्द्रः,
 निरीक्षमाणः, परमाद्भुत-श्री
 रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच,— १७

“असौ पुनर्, लक्ष्मण, राक्षसेन्द्रो,
 ब्रह्मास्त्रमासाद्य, सुरेन्द्र-शत्रुः,
 निषूदयन् वानर-वीर-सैन्यं,
 मायां, रथ-स्थो, विहृणोति वीरः । १८

कथं नु शक्यो, युधि नष्ट-देहो,
 निहन्तुमथेन्द्रजिह्व-पाणिः ?
 मन्ये, स्वयम्भूर्, भगवान-चिन्त्यो,
 यस्यैतदस्त्रं प्रभवत्य-मोघम् । १९

१७। अभिहृष्यमाणः—अभिषिच्यमानः । परमाद्भुत-श्रीः—अस्तीतिशब्द-श्रीभामयः ।

१८। सुरेन्द्रः—देवानां राजा, इन्द्रः । निषूदयन्—विनाशयन् । विहृणोति—प्रकाशयति ।

१९। नष्ट-देहः—हृष्टि-वधिमूर्त-शरीरः । स्वयम्भूः—वदः ।

बाष्पमिपात्सं क्वमिहाय भौमान्

मया सहाभ्यस-मनाः सहस्र ।

प्रच्छादयत्येव हि राक्षसेन्द्रः

सर्वा दिशः सायक-दृष्टि-जालैः ।” २०

ततस्तु ताविद्भजितो ऽस्र-जालैर्

बभूवतुस्तत्र तदा वि-शस्यौ ।

स, राघवौ तौ बलिनी वि-वाप्य,

ननाद हर्षाद् युधि राक्षसेन्द्रः । २१

अष्टमः सर्गः ।

माया-सीता ।

कृत्वा क्रूरो रथ-स्थां तु सीतां मायामयीं, ततः,
वानराभिमुखोऽगच्छद् रथे रथ-विशारदः । १

क्रोशन्तीं राम रामेति सीतां मायामयीं, तदा,
शित-धारिण खड्गे न तां अघानेन्द्रजित् स्वयम् । २

एवं सीतां तदा हत्वा, शक्र-जिद् रावणान्न-जः,
प्र-हृष्टो, रथमास्त्राय, वि-ननाद महा-स्त्रमम् । ३

अभिपेतुष नर्दन्तो राक्षसान् वानरर्षभाः ;
परिवार्य, हनूमन्तमन्वयुष महाहवे । ४

२१ । वि-शस्यौ—वि-चती ।

४ । नर्दन्तः—नर्दन्तः, प्रह्वयमानाः । परिवार्य—वेष्टित्वा । अन्वयुः (अन्व-धा +
युञ्)—अनुजन्तुः ।

स, निवार्य परानौकं, वानरानिदमब्रवीत्,—

“यन्-निमित्तं हि बुध्नामी, इता सा जनकाम्-जा । ५

निवेदयाम्, एतस्मा, राम-सुग्रीवयोर्, वधम् ।

तौ यत् प्रतिविधास्तेते, तत् करिष्यामहे पुनः ।” ६

इत्युक्त्वा वानर-बैष्ठान्, वारयन् राक्षसान् रषे,

शनेः शनेर-सम्भ्रान्तः, स-वसः, सं-ववर्तत । ७

ततः प्रेष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवी,

क्षत-विक्षत-गात्रास्तौ यातुधानां व्युपारमन् । ८

स, तेन सह सैन्धेन, सन्निकर्षं महात्मनः

शीघ्रमागत्य रामस्य, दुःखितो, वाक्यमब्रवीत्,— ९

“प्र-यत्नाद् बुध्यमानानामसिना, पश्यतां च नः,

जघान रुदतीं सीतां रावणी, रघु-नन्दन” । १०

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा, रामो, दुःखेन मूर्च्छितः,

निपपात तदा भूमौ, मूढो, विह्वल-मानसः । ११

लक्ष्मणोऽप्यथ बाहुभ्यां तं परिवृण्व्य, दुःखितम्,

उवाच रामम-व्यग्रं वाक्यं हेत्वर्थ-संहितम् । १२

५। परानौकम्—ब्रह्म-सिनाम् । बुध्नामः—बुध्नामहे । परको-पदमार्षम् । नेह परको-पदाय 'बुधः क्व' इति वक्तुमुह्यते । नात्र इच्छामास विवक्षितम् । ६। प्रति-विधास्तेते—प्रतिक्रियानुष्ठाने निबोधयेति । ७। स-वसः—स-सं-वसः, स-भौतः । ८। यातुधानाः—राक्षसाः । व्युपारमन्—ववर्तत । 'व्याक्-परिभ्यो रमः [परको-पदं क्तात्] (पा. १।१।=३) इति परको-पदम् । १०। बुध्यमानानां पश्यतां च नः—बुध्यमानान् पश्यतश्च नः (क्त्वात्) चनाह्वय । चनादरे षष्ठी । ११। मूढः—जङ्गी-मूढः । १२। हेत्वर्थ-संहितम्—हेतुना (प्रमादीन) चर्तेन (विविष्ट-प्रयोजनीन) च संहितम् (निश्चितम्, उद्घृतम्) ।

बुद्ध-वाक्यम्—षष्ठमः सर्गः—माया-सीता । ३२७

कथयन्तं तु सीमित्विं चक्रिवार्य, विभीषणः
पुष्कलार्थमिदं वाक्यं स-संज्ञं राममब्रवीत्,— १३

“अभिप्रायं वि-जानामि रावणस्य दुरात्मनः
सीतां प्रति, महा-बाहो—न स तां घातयिष्यति । १४

उच्यमानो हितार्थं हि बान्धवैर् धर्म-संहितम्
वेदेहीमुत्सृज्यसेति—न च तत् कृतवान् वचः । १५

नेव दानेन मानेन न भेदेन—कुतोऽन्यथा ?—
शक्या सा द्रष्टुमन्येन राक्षसेन, नरर्षभ । १६

यदा तु खलु संग्राममुपायाति स रावणिः,
चैत्यो निकुञ्जिन्ना नाम, तत्र गत्वा प्रतिष्ठते । १७

हुतवानग्निहोत्रं वै, देवैरपि स-वासवैः
भवत्य-जयः संग्रामे बलवान् रावणात्म-जः । १८

तेन इव्य-निमित्तं तु नूनं माया प्रवर्तिता
विघ्नमनिच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे । १९

निकुञ्जिलायां, काकुत्स्थ, स जुहोति, न संग्रयः ।
स-बलास्तत्र गच्छामो यावत् तन् न समाप्यते । २०

त्वजेमं, नर-शार्दूल, मिथ्या-सन्तापमागतम् ;
लक्ष्मणां प्रेषयास्माभिः सह, सैन्यानुकर्षिभिः ।” २१

१३। पुष्कलार्थम्—प्रेषाभिधेयम् । १७। चक्र—यज्ञ-स्थानम् । अथमर्थः २।१।७
ने श्लोकेऽपि युज्यत एव । प्रतिष्ठते—‘युद्ध-क्षेत्राय’ इति शेषः । ‘समव-प्र-विभ्यः क्त
[चात्मने-पदं स्थात्]’ इति चात्मने पदम् । पा. १।१।२२ । १९। इव्य-निमित्तम्—
होमिनः । २०। तत्—इवणम्, होम-कर्म । २१। अस्माभिः—‘प्रधानैः’ इति शेषः ।
सैन्यानुकर्षिभिः—सैनां गृहीत्वा गच्छतिः ।

नवमः सर्गः ।

इन्द्रजिद्-वधः ।

स, सबधः—शरी, सत्री, कवची, हेम-जालवान्—
जिघांसु रावणिं युद्धे, लक्षणो निर्जगाम ह । १

वानराणां सहस्रेषु बहुभिर्, इन्मूमान् वृतः
विभीषणश्च सामास्यो राम-भ्रातरमन्वयात् । २

ऋक्ष-वानर-मुख्येषु, महा-कायैर्, महा-बलैः,
रक्षसां, बध्यमानानां, महद् भयमजायत । ३

स्वमनीकं विषण्णं तु दृष्ट्वा शत्रुभिरर्दितम्,
उत्तस्त्राविन्द्रजिच् छीघ्नमसमाप्यैव कर्म तत् । ४

शंति-दुतं ततो गत्वा, प्र-विश्य च महद् बलम्,
दर्शयामास तद् रक्षो लक्षणाय विभीषणः । ५

लक्षणश्चस्तमुवाचाथ रावणिं, युद्ध-दुर्मदम्,—
“समाह्वये त्वां समरे,—सौम्य, युद्धं प्र-यच्छ मे” । ६

एवमुक्त्वा, महा-तेजाः, समरे, रावणात्म-जः
अब्रवीत् परुषं वाक्यं, दृष्ट्वा तत्र विभीषणम्,— ७

“इह त्वं जात-वृद्धोऽसि, साक्षाद् भ्राता पितुर्, मम ।
कथं दृष्ट्वासि पुत्राय, पित्र्यः सन्, निशा-चर ? ८

१। हेम-जालवान्—सुवर्ण-जाल-भूषितः । २। अन्वयात्—अन्वयच्छत् । ४। कर्म-
तत्—पूर्वसुक्तमग्निहोत्रम् । ५। तद् रक्षः—इन्द्रजितम् । ६। युद्ध-दुर्मदम्—युद्धे
दुर्मदम्, समरेऽभिभवितुम-प्रणम् । ८। इह—अस्मत्-कुले । जात-वृद्धः—[पूर्व]
जातः [पचात्] वृद्धः (वृद्धं प्रायः) । दृष्ट्वासि पुत्राय—दृष्ट्वा-दोषे क्षीप-पावकसम्प्रदानत्वात् ।
पा. १।३।१० ।

न ज्ञातित्वं, न भ्रातृत्वं, न जातिस्तव, दुर्मते,
प्रमाचं ; न च सीहादे, न धर्मो, धर्म-दूषक ! ८
शोचस्वमसि, दुर्बुद्धे, निन्दनीयश्च साधुभिः,
यस्त्वं स्व-जनमुत्सृज्य पर-भृत्यत्वमागतः ।” १०

क्रुद्धेनेन्द्रजिता वाक्यं परुषं, रावणानु-जः,
उक्तः, पित्र्यः, पुत्रेण, प्रत्युवाच विभीषणः,— ११

“अजानन्निव मच्छीलं, किं त्वमेवं ब्रवीषि माम्,
राक्षसेन्द्र-सुतानार्य, परुषं, त्यक्त-गौरवः ? १२

कुले यद्यपि जातोऽहं रक्षसां पाप-कर्मक्षाम्,
गुणो यः प्रथमो नृषां तन् मे शीलम-राक्षसम् । १३

हरणं च पर-स्त्रानां, पर-दाराभिमर्षणम्,
महर्षीणां वधो घोरः, सर्व-देवैश्च विग्रहः,— १४

एते दोषास्तव पितुर, जीवितैश्चर्य-नाशनाः ।
नैवास्तीयं पुरी लङ्का, नैव त्वं, न च ते पिता । १५

बह्वस्त्वं काल-पाशेन—ब्रूहि त्वं यद् यदिच्छसि ।
युध्यस्व नर-देवेन लक्ष्मणेन, रणे, सह ।” १६

विभीषण-वचः श्रुत्वा रावणिः, क्रोध-मूर्च्छितः,
उवाच, परम-क्रुद्धः, सौमित्रिं, स-विभीषणम्,— १७

८ । जातिः—जात्यभिमानः । प्रमाचम्—कृत्याकृत्य निरूपण-हेतुः । १२ । अ-जानन्निव—जानन्नपि अ-जानन्निव । मच्छीलम्—मत्-स्व-भावम् । १३ । प्रथमो बुधः—सत्त्वम् । अ-राक्षसम्—रजस्तमः-प्रकृतिक-रक्ष-कुल-दुर्लभम् । १४ । पर-दाराः—परेषां भार्याः । अभिमर्षणम्, अभिमर्षणम्—अभिनयनम् । १५ । नैवास्ति—विध्यस्येव, ब्रौह्मिण्य वि-मश्रियति इत्यर्थः ।

“स्रजतः शर-आस्रानि, चिप्र-इस्तस्र, संयुगे,
जीमूतश्लेव नदतः, कः स्थास्रति ममाघतः ?” १८

तच् छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्र गर्जितं, लक्ष्मणस्तदा,
अ-भीतवद-संक्रुद्धो, रावणिं वाक्यमब्रवीत्,— १९

“अन्तर्धान-मतेनावां यत् त्वया हसितौ रणे—
तस्कराचरितो मार्गो, नैव शूर-निषेवितः । २०

यदि, वाच-पद्यं प्राप्य, युध्यसे, राक्षसाधम,
द्रक्ष्यामः समरे वीर्यं । वाचा किं त्वं वि-कृत्यसे ?” २१

सोऽभिचक्राम सौमित्रिं, क्रोध-सं-रक्त-लोचनः ;

अब्रवीच् चैनमासाद्य पुनः स पदस्यं वचः,— २२

“युवां खलु तदा युद्धे शक्राग्नि-समैः शरैः
शायितौ स्थो मया भूमौ, वि-संघ्नौ, स-पुरः-सरौ । २३

स्मृतिर् वा नास्ति ते—मन्धे—व्यक्तं वा यम-सादनम्
गन्तुमिच्छसि, येन त्वं मां योधयितुमिच्छसि ।” २४

अभीष्टं निः-श्वसन्तो तौ प्रायुध्येतां, महा-बलौ,

शरैः संवृत-सर्वाङ्गौ, सर्वतो हधिरोक्षितौ । २५

तयोरेव महान् कालो व्यतीतो, युध्यतो रणे ;

न च तौ युद्ध-वैसुख्यं अर्म वाप्युपजग्मतुः । २६

११ । वि-कृत्यसे—[चापने] । द्रावसे । १२ । अभि-चक्राम—उपागच्छत् ।

१३ । स-पुरः-सरौ—दक्षीणादि-प्रधान-सङ्घिती । १४ । अभीष्टम्—अनवरतम् ।

१६ । युध्यतीः—युध्यमानयोः । परस्मै-पदमार्षम् ।

युद्ध-काण्डम्—दशमः सर्गः—भाव-शबलत्वम् । ३११

स, इताग्नादवमुक्त रथात्, पतित-सारथेः,
शर-वर्षेण सौमित्रिमन्थवर्षत रावधिः । २७

सौमित्रिरथ, सं-क्रुद्धः, सन्धेःस्थं ह-दाहयम् ;
पशुरास्त्रमसौ युद्धे रावधिर्, व्यस्रजद् तदा । २८

अथान्यं मार्गं च' श्रेष्ठं सन्धे रावधानु-जः,
हुताशन-सम-स्यमं, सु-पर्वाचं, सु-संखितम् । २९

“धर्माग्ना सत्य-सन्धश्च रामो दाशरथिर्, यथा,
पौरुषे चाप्यस्ति-हन्वत्युद्धेमं जहि राक्षसम्,”— ३०

इत्युक्त्वा बाणमाकर्षाद् विक्रान्त, तम-जिह्व-यम्,
लक्ष्मणः, समरे वीरः, असर्जेन्द्रजितं प्रति । ३१

स शिरः, स-शिरस्त्राचं, भीमं, ज्वलित-कुण्डलम्,
प्र-मथेन्द्रजितः कायात्, पातयामास भु-तश्चे । ३२

दशमः सर्गः ।

भाव-शबलत्वम् ।

ते प्र-विशन् पुरीं लङ्घां—हत-शेषा निशा-चराः,
निक्षत्त-कवचा, दीनाः, प्रहार-जनित-श्रमाः— १

तेऽपि सर्वे, वि-मनसो, गत्वा, तं रावधिं, तदा,
लक्ष्मणेन हनं सङ्ख्ये रावधायाचचक्षिरे,— २

२७। अवनुक्त—सन्धेश्च अवनुक्तं । अवनुक्तं—अवनुक्तं । आग्ने-पदमार्गम् ।

२८। अथम्—मिथ-जातीयम्, सौमित्र-शर-मिथ-मथं । मार्गं चम्—मार्गम् । सु-संखितम्
—हृद-संखितम् । २९। प्र-मथ—विपिथ ।

३०। तेऽपि सर्वे—ते सर्वेऽपि । आचचक्षिरे—जिह्वैरुत्थाप्युः ।

“युद्धे इतो महा-राज, लक्ष्मणेन युतस्तव,
विभीषण-सहायेन, निवृत्ता सर्व-रथसाम् । ३

शूरः, सङ्गम्य शूरिष, संयुगीष-पराङ्मुखः,
गतः स परमान् लोकान्, शरैः सन्तर्प्य लक्ष्मणम् ।” ४

स, पुत्र-वध-सन्तप्तः, शूरः, क्रोध-वशं गतः,
अहो संघ्ना, महा-बाहुर्-सुमोह च सुमूर्च्छ च । ५

उपलभ्य चिरात् संघ्नां, राजा, राक्षस-पुङ्गवः,
पुत्र-शोकादितो, दीनो, विललापाकुलेन्द्रियः,— ६

“हा राक्षस-धनू-सुख ! मम वत्स ! महा-बल
इन्द्र-जित् ! कथमस्य त्वं लक्ष्मणस्य वधं गतः ? ७

न तु त्वमिषुभिः, क्रुद्धो, भिन्नाः, कालान्तकोपमैः,
मन्दरस्थापि शिखरं—किं पुनर् लक्ष्मणं—युधि ? ८

अथ वैवस्वतो देवो भूयो बहु-मतो मम,
येन त्वं योजितस्तात महता काल-कर्मणा । ९

एष पत्न्याः सु-योधानां सर्वाभर-गणेष्वपि—
यः हते इत्यते भर्तुः, स पुमान् स्वर्गमृच्छति । १०

- ३ । निवृत्ता सर्व-रथसाम्—निषणि (पश्यानि) सर्वाणि रथाणि अनाहत्य ।
अनादरे वदो । ४ । परमान्—[वीर-प्राधान्यं] श्रेष्ठम् । सन्तर्प्य—इति प्रापयन् ।
७ । धनू-सुख—सिना-प्रधान, सिना-नायक । ८ । भिन्नाः—भेषुं अतीति । अती
विधि-लिङ् । पा. १।१।१०२ । कालान्तकः—सर्व-संहारकः समस्तः । ९ । भूयो
बहु-मतः—अत्यन्त-प्राचण्डः । महता काल-कर्मणा—संहारिण, क्रुद्धना इत्यर्थः ।
१० । इति भर्तुः—स्वामि-निमित्तम् । मृच्छति—नश्यति ।

अथ देव-मन्त्राः, सर्वे लोका-पाशाः, सहर्षिभिः,
निहतं त्वां रथे दृष्ट्वा, सुखं अस्माग्नि, निर्भयाः । ११

अथ लोकास्त्रयः, अतस्त्वा पृथिवी च स-कानना,
एकेनेन्द्रजिता हीना, शून्येव प्रतिभाति मे । १२

अथ नैऋत-कन्यानां त्र्योषाम्यस्तः-पुरि रवम्,
करिषु-सहस्रं यथा, नदतो गिरि-मञ्जरे । १३

यौवराज्यं च लङ्कां च राक्षसैश्चर्यमेव च,
मातरं मां च भार्यां च—क गतोऽसि विहाय नः ? १४

मम नाम, त्वया, वीर, गतस्व यम-सादनम्,
प्रेत-कार्याणि कार्याणि । विपरीतं हि वर्तते ! १५

मम शैल्वमनुवृत्त्य कस्मात् त्वजसि जीवितम् ?”
एवं स विलापन्नेव, साश्रु-नेत्रो, मुमोह वै । १६

तं मोह-गतमासीनं, रावणं, राक्षसाधिपम्,
आविवेश महान् कोपः, पुत्र-व्यसन-सम्भवः । १७

सजीव्य रावणो बुध्या, सीतां हन्तुमवस्थितः,
दीनान्, दीन-मनाः, सर्वां स्नानुवाच निशा-चरान्,—१८

“माथया, मम वत्सेन, वक्ष्यामि वनोकसाम्,
प्रतिमां सहर्षीं हत्वा, सीतेयमिति दर्शिता । १९

११। लोका-पाशाः—राजानः । १२। लोकास्त्रयः—पातालान्तरिक्ष-स्वर्गः ।
१३। रवम्—सूर्यम् । ‘रीदण-जम्’ इति शेषः । करिषु-सहस्रं—इतिनी-सूक्तम् ।
१४। व्यसनम्—वि-नाशः । १८। सजीव्य—[वेदिही अशु मे पुत्र-वच-सूक्तम्
इति] चासीत् ।

उवाच च समीप-स्थान् राक्षसान् राक्षसेन्द्रः,
भयासक्तानिदं तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा,— ४

“खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहसोन्द्रजितोस्तथा,
करिष्यामि प्रतीकारमथ शत्रु-वधादहम् । ५

नैवान्तरीक्षं, न दिशो, न नद्यो, न च सागरः
प्रकाशा हि भविष्यन्ति, मम बाण-व्रजैर् हताः । ६

हतो भ्राता, हतो भर्ता, यासां च तनयो हतः,
वधेनाथ रिपोस्तासां करिष्ये ऽश्रु-प्र-मार्जनम् । ७

अथ मद्-बाण-निर्भिषैः प्रकीर्णैर् गत-चेतनैः,
करिष्ये वानरैर् युद्धे परिच्छिन्नां मञ्जीमिमाम् । ८

अथ गोमायु-वृध्नाञ्च, ये च मांसाशिनो ऽपरि,
सर्वां स्तां स्तर्पयिष्यामि शत्रु-मांसैः, शरार्दितैः । ९

कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं ; योधाः सञ्जी-भवन्तु मे ;
अनु-यान्तु च मां युद्धे ये च शिष्टा निशा-चराः ।” १०

ततो मुहूर्तान् निष्येत् राक्षसा, भीम-विक्रमः
नर्दन्तो वि-नदन्तश्च, नाना-प्रहरणायुधाः । ११

असिभिः पट्टिशैः शूलैर् गदाभिर् मुषलैरपि,
शक्तिभिः, सायकैश्चैव बहुभिः कूट-सुह्रैः, १२

६ । प्रकाशाः—प्रकटाः, इष्टि-भी-चराः । ८ । प्रकीर्णैः—विचिरीः । ९ । गोमायुः—वृध्नाथः । शरार्दितैः—बाण-निच्छिदैः । १० । कल्प्यताम्—सञ्जी-क्रियताम् । शिष्टाः—अवशिष्टाः । ११ । वि-नदन्तः—अनु-नदन्तः । नाना-प्रहरणायुधाः—विविध-प्रहार-युक्त-समन्विताः । १२ । कूट-सुह्रैः—नाया-सुह्रैः ।

युव-काण्डम्—एका-दशः सर्गः—शक्ति-निर्भेदः । ३१०

भिन्दिपासेः शत-श्रीभिरन्धेरपि तयाशुभैः,

आनयत् च बलाध्वजो राक्षसान् रावसाय्या । १३

ते तु हृष्टा वि-नर्दन्तो, भिन्दन्त इव मेदिनीम्,
निर्ययुः, सङ्घिता, वीराः, सर्वे सं-त्सन्न-जीविताः । १४

अथ प्र-जविताग्नेन रघेन, स महा-रघः

हारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ राम-सङ्घातौ । १५

ततो नष्ट-प्रभः सूर्यो, दिग्भ्य तिमिरावृत्तः ;
घोरं विनेदुर् मेघाच्च, सङ्घातश्च च मेदिनी । १६

ववर्ष रुधिरं देवः, प्राक्ष्वलं सुरगाः पथि,
ध्वजे ऽस्य न्यपतद् गृध्रो, विनेदुश् चाशिवं शिवाः । १७

तस्य निष्पततो युध्ते, दशग्रीवश्च रक्षसः,
रणे निधन-शंसीनि रूपाख्येतानि जग्निरे । १८

ममन्य च महा-कायान् वानरान् राक्षसाधिपः,

युगान्त-वातः, सङ्घसा प्र-हृष्टः, क्षिति-जानिव । १९

ते, उर्दिता निश्चितैर् बाणैः, क्रोशन्तो, वि-प्र-दुहुवुः,
पावकाधिः-समाविष्टा यथा नामा महा-वने । २०

१३। शत-श्री—‘शत-श्री तु चतुस्राणां श्री-कण्ठ-सङ्घिता वष्टिः’ इति मङ्गिनाथ-
धृत-केशव-वचनम् (रघु. १२।२५) । यथा, ‘अथः-कण्ठ-सं-हृता शत-श्री महती शिला’
इति शब्द-कल्प-द्रुम-धृत-विजय-रचित-वचनम् । आशुभैः—‘सपक्षचितान्’ इति श्रेयः ।
१४। सं-त्सन्न-जीविताः—जीवितानि स्वस्थानः । ‘आशंसायां भूतवच’ (पाणिनिः,
३।३।१३२) इति भविष्यति भूत-काण्डिकः प्रत्ययः । १५। प्र-जविताग्नेन—प्रजविताः
(सङ्घात-वेगाः) अग्नाः यस्य तेन । १७। ईशः—शिवः । सुरगाः—अग्नाः । शिवाः—
शशाङ्गौ । १९। ममन्य—प्रियेव, जघान । युगान्तः—प्रसव-काण्डः । क्षिति-जान्—
जघान् । २०। क्रोशन्तः—घातं-गार्ह कुर्वन्तः ।

कदनं तरसा कृत्वा, राक्षसेन्द्री, वनौकसाम्,
पाशिसादविषू रामं त्वरमाचक्षदा यवी । २१

एतस्मिन्नन्तरे, क्रुद्धो, राघवस्वानु-जो, वली,
ध्वजं मनुष्य-शीर्षं तु तस्य चिच्छेद, वीर्यवान् । २२

काल-मेघ-निभां शैव सदभ्रान्, पर्वतोपमान्,
अघान गदया तत्र रणे भ्रातुर्, विभीषणः । २३

हताश्रो, वैभवान्, वेगादाभ्रुत्स स महा-रथात्
क्रोधमाहारयत् तीव्रं रावणो भ्रातरं प्रति । २४

ततस्तु स महा-शक्तिं, दीप्तामग्नि-शिखामिव,
विभीषणाय चिच्छेप राक्षसेन्द्रः, प्रतापवान् । २५

अ-प्राप्तमेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद राघवः ।
सा पपात, त्रिधा भिन्ना, शक्तिः, काञ्चन-मालिनी । २६

तां दृष्ट्वा निहतां शक्तिं राघवेण महात्मना,
उदतिष्ठन् महान् नादो वानराणां, महा-रणे । २७

ततः सञ्चाविततरां, कालेनापि दुरासदाम्,
जयाच्च धिमक्षां शक्तिं, दीप्यमानां स्व-तेजसा । २८

एतस्मिन्नन्तरे वीरो सञ्चावसं विभीषणम्,
प्राच-संग्रयमापन्नं, तूर्णमभ्युपपद्यत । २९

२१ । कदनम्—पीडनम् । पाशिसादविषुः—उपावनकुम्भिकः, प्रातुम्भिकः ।

२८ । सञ्चाविततराम् — [अनीचत्वात्] सञ्चाविततराम् । दुरासदाम्—दु-
रुचाम् । २९ । अभ्युपपद्यत—अनुजयाच्च, [शक्ति-सुखं कथयन्तः] रक्षितवान्
इत्यर्थः ।

युद्ध-वाक्यम्—एका-दशः सर्गः—शक्ति-निर्भेदः । ३१८

तं मुमोषयिषुर् वीरबापमाहात्म्यं, सख्यवः
रावणं शक्ति-हस्तं तं शर-वर्षैरवाकिरत् । ३०

कीर्यमाचः शरीरेण विष्टेन महात्मना,
न प्रहृतं मनसके, वि-सुखी-कृत-विक्रमः । ३१

मोक्षितं भ्रातरं हृष्टा सख्यवेन, स रावणः
सख्यवाभिसुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत्,— ३२

“मोक्षितस्ते बल-ज्ञाघो यस्मादेव विभीषणः,
वि-सुख राक्षसं तस्मात् त्वयि शक्तिः पतिष्यति” । ३३

इत्येवमुक्त्वा, तां शक्तिमष्ट-घण्टां, महा-स्वनाम्,
रावणः, परम-क्रुद्धम्, चिक्षेप च ननाद च । ३४

ततो रावण-वेगेन सु-दूरमवगाढया
शक्त्या निर्भिक्ष-हृदयः, पथात् भुवि सख्यवः । ३५

तदवस्यं, समीप-स्थो, सख्यवः प्रेक्ष्य, रावणः
भ्रातृ-क्षेहेन महता विषण्ण-हृदयो ऽभवत् । ३६

स, सुहृत्तमिव ध्यात्वा, वाक्य-व्याकुल-सोचनः,
बभूव संरथतरो, युगास्ताम्निरिव ज्वलन् । ३७

ततः सु-निधितैर् बाणैर् वीरो दग्धवात्म-जः
चक्रे सु-सुखं युद्धं, रावणस्य वधोद्यतः । ३८

३० । अवाकिरत्—वाक्यादधानास । ३१ । कीर्यमाचः—वाक्यायमानः । प्रहृतं
—‘घातरम्’ इति शेषः । ‘रावणः’ इति कर्तृ-पदसूत्रम् । वि-सुखी-कृत-विक्रमः—
कुञ्चित-भाह-वध-विषयीत्साह । ३२ । मोक्षितस्ते—त्वया मोक्षितः । वधो चार्षो । पा.
२।१।६८ । ३३ । ध्यात्वा—[किमिदानीं कर्तव्यमिति] पशंस्तीच । संरथतरोः—युद्धे
पथिकीत्साहवाम् ।

त, दत्त्वा सु-महद् युद्धं राघवाय, निम्ना-चरः
 इन्द्र-युद्ध-परिचान्तस्ततो ऽपन्नस्य वै क्षितः । १८

हा-दशः सर्गः ।

राम-विलापः ।

सख्यवत्स शिरः क्रोडे संस्त्रायीव, तु, राघवः
 रुरोद वरुचं, दुःखी, सख्यवत्स, शुभ-सख्यवत्सम्,— १
 “हा भ्रातरं दयितात्मनं, हा भ्रातरं, मम जीवितम्—
 सर्वान् भोगान् परित्यज्य मया सह वनं गतः— २
 वनेऽपि व्यसनं प्राप्तं—सीता-हरण-दुःखितम्
 मामाश्रासयसे नित्यं, भ्रातृ-श्लेहेन पीडितः,— ३
 ‘राघवेन्द्र’ विनिर्जित्वा मैत्रिलीमानयामि ते’ ।
 क्व गच्छसि, महा-बाहो, सौमित्रे, भ्रातृ-वत्सल ? ४
 नैव युद्धेन मे कार्यं न प्राचेर् न च सीतया ।
 वञ्चामि मातरं किन् तु सुमित्रां पुत्र-वत्सलाम् ?— ५
 ‘त्वया सह गतः पुत्रो सख्यवत्सो मे न दृश्यते ।
 एकाकी त्वमनुप्राप्तः । क्व गतः स सुतो मम ?’ ६
 क्व गच्छसि, महा-बाहो, सौमित्रे, भ्रातृ-वत्सल ?
 वि-चेष्टमानं मां पश्य, उच्छ्वसन्तं पुनः पुनः ।” ७
 प्र-रुदन्तं ततो दृष्ट्वा राघवं, सु-महा-बलम्,
 सख्यवाय ददौ नखं सुविचः, सु-समाहितः । ८

१८ । अपन्नस्य—[युद्ध-वेनात्] अपन्नस्य । क्षितः—स्थितवान्, तप्यी ।

१ । व्यसनम्—दुःखम् । २ । उच्छ्वसन्तम्—अनर्मुखां वदन्तम् ।

वि-शस्त्री नीलजः श्रीशुभदातल्लम् महा-तलात् ।

उत्थितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा, वि-शस्त्रं, निरुपद्रवम्,

सिंह-नादान् व्यमुञ्चन्त वानरास्तौ समन्ततः । १०

त्रयो-दशः सर्गः ।

रावण-वधः ।

दशग्रीवस्त्वपक्रम्य, मायया, राक्षसर्षभः,
कल्पयामास रुचिरं रथं पावक-सन्निभम् । १

दशग्रीवस्तमारुह्य रथं, वज्रोपमैः शरैः,
अभ्यद्रवद् रथे रामं, महा-घोरैः, समाहितः । २

भूमौ स्थितस्य रामस्य, रथ-स्थस्य च रक्षसः
न समं युद्धमित्याहुर् देव-गन्धर्व-दानवाः । ३

देवतानां वचः श्रुत्वा, शतक्रतुरनन्तरम्
प्रेषयामास रामाय रथं, मातलि-सारथिम् । ४

ततः कनक-चित्राङ्गः किङ्किणी-शत-भूषितः
तरुणादित्य-सङ्काशो वैदूर्य-सम-कूबरः, ५

८ । विशस्त्रा—विशस्त्रा नाम शोषधी, चमत्ता, फलिनी, शक्र-पुष्पी । पर-वीर-
ज्ञा—शत्रु-भावापन्न-शूर-गण-विनाशी । अयमेवाधः १।५।१८ श्रे श्लोकेऽपि सङ्गच्छते
(पृ. १००) । वि-शस्त्रः—निःशस्त्रः शस्त्र-जनित-व्यथा-मुक्तश्च । नीलजः—नीरोजः,
प्राप्त-साक्ष्यः ।

१ । कल्पयामास—रचयामास । ५ । कूबरः—युगन्धरः [यत्र रक्षस्य यूप-
काष्ठमासज्यते], the pole of a carriage to which the yoke is fixed.

सदस्यैः काञ्चनापीडैर् युक्त-श्वेत-प्रकीर्णकैः—
 हरिभिः सूर्य-सङ्गाशैर् हेम-जाल-वि-भूषितैः, ६
 वज्र-दण्ड-ध्वजः श्रीमान् देव-राज-रथो, धरः,
 अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिपिष्टपात् । ७

अथान्नवीत् तदा रामं स-प्रतोदो रथे स्थितः
 प्राञ्जलिर् मातलिर् वाक्यं, सहस्राक्षस्य सारथिः,— ८
 “सहस्राक्षेण, काकुत्स्थ, रथो ऽयं, वि-जयाय, वै,
 प्रेषितस्ते महेन्द्रेण, श्रीमान्, शत्रु-निवर्हणः । ९
 एतच् चैन्द्रं महत् चापं, कवचं चाग्नि-सविभम्,
 शराश्चादित्य-सङ्गाशाः, शक्तयश्चामलाः शिताः । १०

आरुह्येभं रथं, राम, रावणं जहि राजसम्,
 मया सारथिना, वीर, महेन्द्र इव दामवान् ।” ११

इत्युक्तः, स, परिक्रम्य, सं-प्रहृष्ट-तनू-रुहः,
 आरुरोह रथं दिव्यं जयाय, परमास्त्र-वित् । १२
 कवचं च समाबध्य माहेन्द्रं, राघवस्तदा
 श्रियाभि-रुरुचे रामो, लोक-रक्षाधिराजवत् । १३

६ । काञ्चनापीडेः—सुवर्णमय शिखा-मास्यैः, काञ्चन-शेखरैः । प्रकीर्णकम्—
 चामरम्, बाल व्यजनम् । हरिभिः—इन्द्राद्यैः । ‘उपलक्षितः’ इति शेषः । ७ । वज्र-दण्डः
 —हीरक-मण्डितो यष्टिः । अभ्यवर्तत—उपामण्डत् । त्रिपिष्टपात्—स्वर्ग-सौकात् ।
 ८ । प्रतोदः—अन्न-ताडन-दण्डः । सहस्राक्षस्य—सहस्र-निवस्य, इन्द्रस्य । ११ । मया
 सारथिना—‘उपलक्षितः’ इति शेषः । १२ । परि-क्रम्य—प्रदक्षिणी-क्रम्य । सं-प्रहृष्ट-
 तनूरुहः—रोमाञ्चितः, पुलकितः । तनू-रुहः—शोभ ।

अथाभूदङ्गतं युद्धं द्वैरथं, लोम-हर्षणम्,
रामस्य च महा-बाहोर् बलिनो रावणस्य च । १४

दशग्रीवो, विंश-भुजः, प्र-गृहीत-शरासनः,
अदृश्यत तदाकम्प्यो मैनाक इव पर्वतः । १५

निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा,
अ-शक्नुवन् वारयितुं सायकान् रण-मूर्धनि, १६

स, कृत्वा भ्रू-कुटिं वक्रो, रोष-सं-रक्त-लोचनः,
जगाम सु-महा-क्रोधं, निर्देहन्निव राक्षसम् । १७

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः,
तस्तानि सर्व-भूतानि, रावणे चाविशद् भयम् । १८

अथ क्रोध-समाविष्टो रामो, दशरथात्म-जः,
उवाच रावणं, वीरः, प्र-हस्य, परुषं वचः,— १९

“मम भार्या जनस्थानादिह ते, राक्षसाधम,
आनीता वि-वशा यस्मात् तस्मात् त्वं न भविष्यसि” । २०

ततः प्रहृत्तमत्स्यं राम-रावणयोस्तदा
महत् तद् द्वैरथं युद्धं, सर्व-लोक-भयङ्करम् । २१

ततो राक्षस-सैन्यं च हरीणां च महद् बलम्,
प्र-गृहीत-प्रहरणं, निश्चेष्टं व्यवतिष्ठत । २२

१४। द्वैरथम्—द्वौ रथौ ययोः तौ द्वि-रथौ । तयोर्दिद् द्वैरथम् । लोम-हर्षणम्,
—रोमाच-करणम्, अति-भयानकम् इत्यर्थः । १६। निरस्यमानः—नि-वायमानः ।
२०। ते आनीता—त्वया आनीता । अत्र ऋस्य कर्तरि षष्ठी आर्षी । पा. १।१।६६ ।
न भविष्यसि—भविष्यसि । २१। महत्—अनेक-दिन-व्यापि । २२। निश्चेष्टम्
—निश्चिन्तोयोगम् । व्यवतिष्ठत—‘तद्-युद्ध-दर्शन-पारपश्चात्’ इति शेषः । अत्र

- क्षिपन्ती शर-जालानि तावुभौ तु रथे स्थितौ—
 चेरतुस्ती रण-गतौ, संरम्भौ, जलदाविव । २३
- ततो देवाः, स-गन्धर्वाः सिद्धाश्च, परमर्षयः,
 चिन्तामध्यगमन् सर्वे, समं युद्धं निरीक्ष्य तम् । २४
- देव-दानव-यक्षाणां पिशाचोरग-रक्षसाम्,
 पश्यतां तम् महद् युद्धं, सप्त-रात्रमवर्तत । २५
- नैव रात्रिं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम्
 राम-रावणयोर् युद्धं विश्राममगमत् तदा । २६
- अथ संस्मारयामास राघवं मातलिस्तदा,—
 “विश्वजास्रै, वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं, प्रभो” । २७
- यमस्त्रे प्रथमं प्रादादगस्थो भगवानृषिः,
 ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रस्यार्ये ऽ-मितीजसा, २८
- अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महृषुं, महा-बलः,
 वेद-प्रोक्तेन विधिना, सन्धे कार्मुके बली । २९
- तस्मिन् सन्धीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे,
 वि-त्रेसुः सर्व-भूतानि, प्र-चचाल वसुन्धरा । ३०
- संहितः परमास्त्रेण, नियोज्य, निःसृतः शरः
 धूम-पूर्वं प्र-जज्वाल, प्राप्य वायु-पथं महत् । ३१

तिष्ठतरात्रने-पदम् । पा. १।१।२२ । २४ । युद्धम् तम्—पुंसत्वार्थम् । २५ । पश्यतां
 सम-रात्रमवर्तत—कालेन परिमाणिनः (परिच्छेद्यात्) षष्ठी । २७ । पैतामहम्—
 पिशाचसैन्य (ब्रह्मणा) निर्मितम् । २९ । अभि-मन्त्र्य—‘ब्रह्मास्त्र-विषया’ इति शेषः ।
 वेद-प्रोक्तेन—धनुर्वेद-प्रोक्तेन । विधिना—[मुष्टि इष्टि-स्थिति-सन्धानादीनां] विधानेन ।
 ३१ । वायु-पथं महत्—क्षीयत्वार्थम् ।

युध-काण्डम्—त्रयो-दशः सर्गः—रावण-वधः । ३३

स, वज्र इव दुर्धर्षो वज्र-पाणि-वि-सर्जितः,
कृतान्त इव चावार्यो, न्यपतद् राक्षसोपरि ; ३२

विभेद हृदयं चैव रावणस्य दुरात्मनः—
रावणस्याहरत् प्राणान्—भित्त्वा चैव चितिं गतः । ३३

तस्य हस्तोद्धृतं चाशु कार्मुकं तत् स-सायकम्
प्राभ्रश्यत्, सह प्राणैर्, भ्रश्यमानस्य जीवितात् । ३४

गतासुर् गत-वेगो ऽसौ राक्षसेन्द्रो, गत-द्युतिः,
पपात स्यन्दनाद् भूमौ, हतो वज्र-हतो यथा । ३५

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ, हत-शेषा निशा-चराः,
हत-नाथा, भय-त्रस्ताः, सर्वतो वि-प्र-दुद्भुवुः । ३६

ततो विनेदुः, सं-हृष्टा, वानरा, जित-काशिनः,
वदन्तो राम-विजयं रावणस्य वधं तथा । ३७

अथान्तरीक्षे व्यनदद् भृशं त्रिदश-दुन्दुभिः ;
जयेति सु-महान् नाद आकाशे समजायत । ३८

दिव्य-गन्ध-वहस्रैव मारुतः सु-सुखो ववौ,
निपपातान्तरीक्षाच्च पुष्प-दृष्टिस्तदा भुवि । ३९

३४ । प्राभ्रश्यत्—प्राभ्रश्यत्, अपतत् । भ्रश्यमानस्य—भ्रश्यतः, पततः । समयम
चान्ते-पदमार्धम् । ३७ । जित-काशिनः—जय-जर्विताः । ३८ । वि-दवाः—
व्यधिकः विराट्नाथ दश परिमाणं येषां ते, देवाः । ते चको नादश्च, दत्त एका-दश,
वसवोऽष्टौ, विन्धे देवौ ही चेति समुदायिन, त्रयस्त्रिंशत् ।

चतुर्-दशः सर्गः ।

मन्दोदरी-विलापः ।

- दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामिणाद्भुत-कर्मणा,
पतिं मन्दोदरी तत्र करुणं पर्यदेवयत्,— १
- “न तु नाम, महा-बाहो, तव, वैश्रवणानु-ज,
क्रुद्धस्य प्र-मुखे स्यातुं न समर्थः शतक्रतुः ? २
- स त्वं, मानुषमात्रेण युधि रामिण पातितः,
न व्यपत्रपसे स्वप्तुं—किमिदं, राक्षसाधिप ? ३
- न चैतत् कर्म रामस्य अहधामि—चमू-मुखे
सर्वतः समुदीर्णस्य तव तेनाभि-मर्दनम् । ४
- यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर् बहुभिर्-वृतः
खरस्तव हतो भ्राता तदैवासी न मानुषः । ५
- यदैव वानरैर् बहुः सेतुर् घोर-महार्णवे,
तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामम-मानुषम् । ६
- क्रियताम-विरोधस्तु राक्षवेणेति यन् मया
उच्यमानो न गृह्णीषे, तस्येयं व्युष्टिरागता । ७
- अकस्माच् चाभिकामो ऽसि सीतां, राक्षस-पुङ्-गव,
ऐश्वर्यस्य वि-नाशाय, शरीरस्य—ममैव हि । ८

१। पर्यदेवयत्—पर्यदेवयत, विललाप। परस्मै-पदमाधर्मं। २। वैश्रवणानु-जः—
वैश्रवणस्य (कुवेरस्य) अनु-जः (कनीयान् भ्राता), रावणः। ३। व्यपत्रपसे—खण्डसे।
४। अहधामि—विश्रंसिमि, प्रलोभिमि। चमू मुखे—सेना सम्मुखे, रथ-शिरसि। समुदीर्णस्य
—समुद्रगतस्य, समुद्रतस्य। अभिमर्दनम्—दहनम्। ५। गृह्णीषे—अपह्णीः। वसन्मान-
सानीष्यात् आसन्नग्रातीते लट्। पा. १।१।११। व्युष्टिः—फलम्। ८। सीतामभि-

'युद्ध-काण्डम्—पञ्च-दशः सर्गः—प्रेत-मेघः । ३२७

मैथिली सह रामेण वि-शोका वि-चरिष्यति ;
अल्प-पुण्या त्वहं घोरे पतिता शोक-सागरे । ८
कैलासे, नन्दने, मेरौ, तथा चैत्ररथे वने,
देवोद्यानेषु रम्येषु विहृत्य, सहिता त्वया, १०
साध्य-प्रभृति कामेभ्यः स्पृहयिष्यामि, दुःखिता,
भ्रंशिता काम-भोगिभ्यः, साध्वी, वीर, वधात् तव ।" ११

पञ्च-दशः सर्गः ।

प्रेत-मेघः ।

विभीषणस्त्वद्विभ्यादीन् वृद्धामात्यान्, बहु-युतान्,
आज्ञापयामास तदा, राजा सत्-क्रियतामिति । १
रावणं प्रयते देशे निक्षिप्य, परिचारकाः
चितां, चन्दन-काष्ठान्तां, नाग-केशर-संयुताम्, २
उदारागुरु-सं-युक्तां, तुङ्ग-कालीयकाधिकाम्,
महतीं—सर्व-गन्धानां चितां—कृत्वा, समुच्छ्रिताम्, ३
तस्यां तु राक्षसेन्द्रं तमारोप्य, क्षीम-वाससम्,
प्रह्लाः, सं-वेशयाञ्चक्रू राक्षसास्तरणान्वितम् । ४

कामः—सोतां प्रति कामुकः । अस्मि—अभूः । ८ । वि-शोका—वि-गतः शोको यस्याः सा, अप-शोका । १० । चैत्ररथम्—कुवेरोद्यानम् । ११ । कामेभ्यः स्पृहयिष्यामि—'स्पृहैरीष्यतः [सम्प्रदानं स्यात्]' (पा. १।४।३६) इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी (पा. २।१।१३) ।

३ । उदारः—उत्कृष्टः । तुङ्गः—समुन्नतः । कालीयकः—दारु-हरिद्रा, तत्-जुपः इत्यर्थः । अधिकाम्—वर्द्धितायतनाम् । सर्व-गन्धानां चिताम्—सर्व-गन्धैः (चन्दन-काष्ठादिभिः सर्वैः गन्ध-द्रव्यैः) रचिताम् । करणे षष्ठौ षष्ठी । ४ । क्षीम-वाससम्—कौशिल-वसनम् । संवेशयाञ्चक्रूः—प्राययामासुः । आस्तरणम्—ब्रह्मा ।

ततस्ते वेद-विद्वांसस्तां राज्ञः पश्चिमां क्रियाम्
 चक्रिरे राजसेन्द्रस्य—प्रेत-निधमनुत्तमम् ।
 वेदीं च दक्षिण-प्राच्यां यया-स्थानं च पावकम्
 विभीषणस्तु सं-प्राप्य तूष्णीं समसृजच्च ह्रुवम् ।
 ततः पश्चात् पशुं हत्वा, राजसेन्द्रस्य राजसाः
 अथास्तरणिकं सर्वं घृताक्तं समवेद्ययन् ।
 गन्धैर् माल्यैस्तथान्यैश्च रावणं दीप्त-मानसाः
 लाजैरवकिरन्ति स्म, वास्य-पूर्ण-मुखास्तथा ।
 ददौ च पावकं तस्य विधि-दृष्टं विभीषणः ।
 ततो ऽग्निः सं-प्र-जज्वाल, दशग्रीव-निवर्हणः ।

षोडशः सर्गः ।

सीता-समागमः ।

ततः सीतां, शिरः-स्नातां, युवतीभिरलं-कृताम्,
 महार्हाभरणोपेतां, महार्हाम्बर-धारिणीम्,
 आरोप्य शिविकां दिव्यां, परार्द्धास्तरणावृताम्,
 राजसैर् बहुभिर् युक्तामाजगाम विभीषणः ।

- ५ । पश्चिमा—चरमाम्, अग्निमाम् । प्रत-निधम्—प्रत-यज्ञम्, प्रत-यज्ञ-विहितं
 वस्त्रमात्रं कर्म । ६ । दक्षिण-प्राच्याम्—[चितायाः] दक्षिण-पूर्वस्थां [दिशि] ।
 सं-प्राप्य—निष्पाद्य । तूष्णीम्—मौनमाश्रित्य । समसृजत्—[स्वस्थ-देशे] प्रक्षिप्य ।
 ह्रुवम्—[स-दध्याव्य-पूर्णं] श्रुवम् (घृत-प्रक्षेप-पात्रम्) । ७ । आस्तरणिकम्—आवरणम् ।
 ८ । दीप्त-मानसाः—उत्तम-चिन्ताः । अवकिरन्ति स्म—आश्वाद्यमानाः । जेनातीति हट् ।
 ९ । शिरः-स्नाताम्—स्नात-शिरसम् । १० । परार्द्धास्तरणम्—महार्द्धमावरणम् ।

‘बुध-काण्डम्—घोड़यः सर्गः—सीता-समागमः । ३२८

ततो वाणर-मुखास्ते, कौतूहल-समन्विताः,
वैदेहीं द्रष्टुमिच्छन्तस्तस्युः शत-सहस्रयः । ३

तामागतां परि-श्रुत्य, रक्षो-गृह-चिरोषिताम्,
रोषो हर्षश्च दैन्यं च—त्रयं राममथाविशत् । ४

कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र, वेत्र-कर्कर-पाणयः,
उत्सारयन्तः, सहसा समन्तात् परिचक्रमुः । ५

वानराणां च ऋक्षाणां राक्षसानां च सर्वतः,
वृन्दान्युत्सार्यमाणानि सस्त्रुर्, दूरतरं ततः । ६

उत्सार्यमाणां स्तान् दृष्ट्वा समन्ताज् जात-सम्भ्रमान्,
दाक्षिण्याच् चानुरागाच् च वारयामास राघवः । ७

संरम्भश्चाब्रवीद् रामश्चक्षुषा निर्दहन्निव
विभीषणं, महा-प्राज्ञं, सोपालभमिदं वचः,— ८

“किमर्थं, मामनादृत्य, क्लिश्यते ऽयं त्वया जनः ?
उद्देगं मा कथया ह्येषां—जनोऽयं स्व-जनो मम । ९

पुत्र-पत्ने प्रजा राज्ञस्तवापि विदितं ध्रुवम् ।
पश्यन्तु मातरं तस्मादिमे, कौतूहलान्विताः । १०

४ । रोषो हर्षश्च दैन्यं च—रावण्येन इयं रघु-कुल-वधुर्, हता आसीदिति रोषः (क्रोधः) । चिर-वियुक्ताया च य दशममिति हर्षः । चिरमनया भत्-प्रतीचमाश्रया बह-दुःखमनुभूतमिति दैन्यम् । ५ । कञ्चुकः—कवचः । उष्णीषः—शिरो-वेष्टः, गण्डकी । कर्करः—चर्ममयी कक्षा । उत्सारयन्तः—[समीप-स्थान्] दूरी-कुर्वन्तः । परिचक्रमुः—वि-चक्रुः । ६ । वानराणां च ऋक्षाणाम्—सम्भेर-भाव आर्षः । ७ । उष्णः—प्राय-जनित आश्रयः, संवेगः । दाक्षिण्यात्—पश्चिमात् । ८ । सोपालभः—तिरस्कारः ।

न गृह्णाति, न वस्त्राति, न प्राकारा, न सत्-क्रियाः,
न चान्यो राज-सत्कारः—शीलमावरणं स्त्रियाः । ११

व्यसनेषु, विवाहेषु, कन्यानां च स्वयं-वरे,
ऋतौ, संसत्सु च स्त्रीणां दर्शनं सार्वलौकिकम् । १२

सैषा युद्ध-गता चैव, कृच्छ्रे च महति स्थिता,—
दर्शने नास्ति दोषो ऽस्वा, मत्-समीपे विशेषतः । १३

विसृज्य शिविकां, तस्मात्, पद्मामिव समानय
समीपं मम वैदेहीं—पश्यन्वेनां वनौकसः ।” १४

एवमुक्त्वा रामेण, स-विमर्शो, विभीषणः

रामस्योपानयत् सौतां सन्निकर्षं, महात्मनः । १५

लज्जया त्ववलीयन्ती खेषु गात्रेषु, मैथिली,
विभीषणेनानुगता, भर्तारं चाभ्यवर्तत । १६

ते तां ददृशुरायान्तीं, श्रियं देहवतीमिव,
देवतामिव लङ्कायाः, प्रभां वैवस्वतीमिव । १७

सा, वास्य-संरुद्ध-मुखी लज्जया, जन-संसदि
तस्यौ, भर्तारमासाद्य, श्रीर्-विष्णुमिव रूपिणी । १८

११। सत्क्रिया—समादरः। अन्य.—जनापसरणादि-व्यापार-व्यतिरिक्तः। शीलम्—चरित्रम्। १२। व्यसनेषु—विपत्ति कालेषु। ऋतौ—यज्ञे। १५। स-विमर्शः—चिन्ता-युक्तः। ‘स-विमर्शः’ इति गौरेमिच्छाः पठति। अत्र राज-पद्मप्रचितस्य उपचारस्याननुमोदनात् पत्यावस्था अभिमानः जिहृषा वा नास्ति इत्याशङ्का कारणम्। १६। लज्जया—‘पद्मामिव जन-समर्थं भर्तृ-समीप-गमन-जन्यया’ इति शेषः। अवलीयन्ती—अवलीयमाना, सङ्कोचं गच्छन्ती। परस्मै-पदमाधेयम्। अभ्यवर्तत—अभिसुखमगच्छत्। १७। वैवस्वती—विवस्वतः (सूर्यस्य) इयम् इति वैवस्वती, सौरी ।

‘ युद्ध-काण्डम्—षोडशः सर्गः—सीता-समागमः । ३३१

राघवश्चापि तां दृष्ट्वा, दिव्य-रूप-वपुर्-धराम्,
जात-शब्देन मनसा, स-वास्यो, नाभ्यभाषत । १८

विवर्ण-वदनो रामः, स्नेह-क्रोधाब्धि-मध्य-गः,
बभूवाधिक-ताम्राक्षो, वास्य-निग्रहणे रतः । २०

तामग्रतः स्थितां देवीं, व्रीहोपहत-चेतनाम्,
समालोक्य, सु-दुःखार्तां, चिन्तयन्तीम-नाथवत्, २१

कथञ्चिदपि जीवन्तीं, मृत्यु-लोकादिवागताम्—
अ-पापां, निरवद्यां तां नाभ्यभाषत राघवः । २२

इत्येवं वास्य-रुद्धाक्षी लज्जया जन-संसदि
रुरोदासाथ्य भर्तारं, हार्य-पुत्रेति भाषती । २३

तस्या विलपितं श्रुत्वा, सर्वे ते हरि-यूथ-पाः
रुरुदुर्, जात-सन्तापा, वास्य-व्याकुल-लोचनाः । २४

मुखं वस्त्रेण सं-च्छाद्य, सौमित्रिर्, जात-सम्भ्रमः,
वास्य-निग्रहणे यत्नमकरोद्, धैर्य-संस्थितः । २५

ततः सीता, वरारोहा, भर्तुर्वैकारिकं महत्,
व्रीहामुत्सृज्य, तद् दृष्ट्वा, तस्थौ तस्य तदाग्रतः । २६

शोकमुत्सृज्य, वैदेही, सत्त्वमालम्ब्य, भाविनी,
निगृह्य मनसा वास्यं, विशुद्धेनान्तरात्मना, २७

१० । अब्धिः—जल-धिः, समुद्रः । ११ । निरवद्याम्—निर्दोषाम्, वि-शुद्धाम् ।

१३ । भाषती—भाषमाणा । परस्मै-पदं समागमाभावशार्पः । १६ । वैकारिकम्—
कंधीभः, भाव-शबलत्वम् इत्यर्थः । विकार एव वैकारिकम् । स्वार्थे विकृष् ।

१७ । सत्त्वम्—धैर्यम् । विशुद्धेनान्तरात्मना—विशुद्धेन अन्तःकरणेन [उपलक्षिता] ।

विस्मयाच् च प्र-हर्षाच् च खेहात् क्रोधात् क्रमादपि,
बहु-रूपेण दृश्ये, भर्तुर् वदनमीचती । २८

सप्त-दशः सर्गः ।

अग्नि-प्रवेशः ।

तां तु देवीं तथा दृष्ट्वा, रामः, शङ्का-समन्वितः,
हृदयान्तर्गतं भावं व्याहर्तुमुपचक्राम,— १

“अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे स-फलः अमः,
अद्य तीर्ण-प्रतिज्ञो ऽहं, प्रभवामीह चात्मनः । २

यत् त्वं विरहिता नीता ह्यल-रूपेण रक्षसा—
दैवादापतितो दोषः, पौरुषात् स समी-कृतः । ३

लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्गायाश्चाभिमर्दनम्,
स-फलं सर्वमेवाद्य, महत् कर्म हनूमतः । ४

यत् कर्तव्यं मनुष्येण, धर्षणां प्रति-मार्जता,
तत् कृतं, त्वां वि-निर्जित्य—मयैतन् मान-रक्षणम् । ५

“विदितं चास्तु ते, भद्रे, योऽयं रण-परिञ्चमः
तीर्णः स-सुहृदामर्षान्, न त्वदर्थं कृतो मया । ६

२८ । ईचती—ईचमाणा । परस्मै-पदं तुमागमाभाव्य चाधः ।

१ । पौरुषम्—पुरुषत्वम्, पराक्रमः । तीर्णं-प्रतिज्ञः—तीर्णं [रावण-वच-विषया]
प्रविज्ञा येन सः । प्रभवामि—प्रभुर् भवामि । २ । विरहिता—त्यक्ता । ‘मया’ इति
शेषः । पौरुषात्—पुरुषोचित-यत्रात् । समी-कृतः—सं-शोधितः । ५ । धर्षणा—
अवमानना । प्रति-मार्जता—प्रतिक्रुद्धेन अपनयता । वि-निर्जित्य—श्रयोः प्रत्याह्वयः ।
६ । तीर्णः—उत्तीर्णः, gone through. स-सुहृदा—सुहृदां [सुधीव-विभीषणाणां]

युद्ध-काण्डम्—सप्त-दशः सर्गः—अग्नि-प्रवेशः । ३३३

रक्षता तु मया वृत्तम्, अपवादं च सर्वशः
प्रख्यातस्यात्म-वंशस्य निन्दां च परिमार्जता, ७
निर्जितासि मया, भद्रे, यद्रु-हस्ताद-मर्षिणा,
अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणैव दिक् । ८
प्राप्त-चारित्र्य-सन्देहा, मम प्रति-मुखे स्थिता,
दीपो नेत्रातुरस्येव, प्रतिकूलासि मे दृढम् । ९
तद् गच्छाभ्यनुजाने त्वां यथेष्टं, जनकात्म-जे,
एता दश दिशो । भद्रे, कार्यमस्ति न मे त्वया । १०
रावणाङ्क-परिक्लिष्टां, दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा,
कथं त्वां पुनरादद्यां, कुलं व्यपदिशन् महत् ? ११
सुहृदगणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथा-सुखम्,
सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा, राक्षसे वा विभीषणे ! १२
न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा, दिव्य-रूपां, मनो-रमाम्,
मर्षयेत्, तरुणीं, सीते, वर्तमानां स्वके गृहे ।” १३
सा तद-श्रुत-पूर्वं हि, जने महति, मैथिली,
श्रुत्वा भर्तुर्-वचो, घोरं, लज्जयावनताभवत् । १४

महितेन । 'मया' इति शेषः । आ-मर्षात्—क्रोधात् । ७ । अपवादः—स-दारापहारिणं
इत्थं नाशकान् इत्यपवादः (निन्दा) । परि-मार्जता,—अपनयता । ८ । दुराधर्षा—
[दानव-राक्षस-भयात्] दुर्जया । ९ । नेत्रातुरस्य—नेत्र-रोगिणः । 'नेत्रान्तरस्य' इति
गोरेसिन्धो-धृतः पाठो न समीचीनो भाति । ११ । दुष्टेन—कामोपहितेन ।
व्यपदिशन्—कक्षयन्, naming. कुलं व्यपदिशन् महत्—महत् मे कुलमिति
ब्रह्मण्यि । १२ । मर्षयेत्—अमेत, उपेक्षेत । १४ । जने—जनतायाम्, जन-सङ्घे ।

- प्र-विशन्तीव गात्राणि स्वानि, सा जनकात्म-जा,
वाक्-शल्यैस्तेः स-शल्येव, भृशमश्रूष्यवर्तयत् । १५
- ततो वास्य-परिक्षिप्तं प्र-मार्जन्ती स्वमाननम्,
शनैर्-गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत्,— १६
- “किं माम-सदृशं वाक्शमीदृशं, श्रोत्र-दारुणम्,
रूक्षं, आवयसे, वीर, प्राक्ततामिव योषितम् ? १७
- यदहं गात्र-सं-स्पर्शं तव शत्रोर्-गता, विभो,
काम-कारो न मे तत्र—दैवं तत्रापराध्यति । १८
- मदधीनं तु हृदयं, तप् च मे त्वयि वर्तते ।
पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ? १९
- प्रेषितस्ते यदा, वीर, हनूमानवलोककः,
लङ्कायां मयि तिष्ठन्त्यां—किं तदा नास्मि वर्जिता ? २०
- प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य, तद्-वाक्य-समनन्तरम्,
त्वया सं-त्यक्तया, वीर, त्यक्तं स्याज्-जीवितं मया । २१
- न वृथा ते अमोऽयं स्यात्, संशयश्च हि जीविते,
सुहृज्-जन-परिक्षेशो न चायं निष्फलो भवेत् । २२

१७। अ-सदृशम्—[त्वया वक्तुं मया श्रोतुं च] अ-योग्यम् । रुक्षम्—
परुषम् । श्रोत्र-दारुणम्—श्रवण कटु । १८। गता—प्राप्ता । काम-कारः—इच्छा-
पूर्वकता । तत्र—बलात् स्पर्शे । अपराध्यति—अपराधं कृतवत् । कथायामासन्नातीति
लट् । १९। मदधीनम्—परैर्-यद्हीतुम-शक्यम् । पराधीनेषु—परैर्-यद्हीतुं शक्येषु ।
अनीश्वरा—अ समर्था । २०। अवलोककः—परिदर्शकः । अस्मि वर्जिता—
वर्तमानातीति क्रिया-समाप्ती फल-प्राप्ती च क्तादी लट् । २१। प्रत्यक्षम्—समक्षम् ।
समनन्तरम्—श्रवण-मादन्तेव । त्यक्तं स्यात्—पूर्ववत् व्याख्येयम् । अन्वयसाये क्तिञ् ।

युद्ध-काण्डम्—सप्त-दशः सर्गः—अग्नि-प्रवेशः । ३३५

व्यपदेशेन जनकादुत्पत्तिर्, वसुधा-तलात्,
मम हसं च शीलं च—सर्वं ते न समर्थितम् । २३

न प्रमाणी-कृतः पाणिर्, बाल्ये बालेन पीडितः ।
मम शीलं च भक्तिञ्च—सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ।” २४

एवं ब्रुवाणा, रुदती, वास्य-गद्गद-भाषिणी,
अब्रवीत् लक्ष्मणं सीता, दीना, ध्यान-परायणा,— २५

“चितां मे कुरु, सौमित्रे, व्यसनस्यास्य भेषजम्—
मिथ्योपघाताभिहता नाहं जीवितुमुत्सहे । २६

सु-प्रीतस्य गुणैर्, भर्तुस्थक्ताहं जन-संसदि—
या क्षमा मे गतिर्, गन्तुं, गमिष्ये, हव्य-वाहनम् ।” २७

एवमुक्तस्तु मैथिल्या, लक्ष्मणः, पर-वीर-ज्ञा,
विमर्श-वशमापन्नो, रामाननमुदेषत । २८

स, वि-ज्ञाय मतं तत्, तु, रामस्याकार-सूचितम्,
चितां चकार सौमित्रिर्, मते रामस्य, वीर्यवान् । २९

२३ । व्यपदेशेन जनकात्—[मैथिलीत्यादि-] नाद्या जनकात् [मम उत्पत्तिः
मुख्यते] । उत्पत्तिर्, वसुधा-तलात्—[वस्तुतस्तु] भू-तलाद् [एव मम] उत्पत्तिः
[अभूत्] । न समर्थितम्—[अ-परि-त्यागे हेतुत्वेन] न विवेचितम् । २४ । प्रमाणी-
कृतः—अ-परि-त्यागे हेतुत्वेन स्त्री-कृतः । पीडितः—निषिष्टः, गृहीतः इत्यर्थः ।
पृष्ठतः कृतम्—अनाहृतम् । २६ । भेषजम्—पौषधम् । उपघातः—आघातः,
अवमानना इत्यर्थः । २७ । सु-प्रीतस्य गुणैः भर्तुः—[मम] गुणैः सन्नुष्टेन भवां (पत्न्या) ।
पृष्टी चार्थी । पा. १।१।६८ । क्षमा—योग्या । गमिष्ये—गमिष्यामि । आत्मने-पदभार्षम् ।
२८ । विमर्शः—चिन्ता । ‘विमर्शः’ इति गोरसिन्धोः पठति । २९ । आकारः—
भू-भङ्गादिः ।

न हि रामं तदा कश्चित्, क्रोध-शोक-वशं गतम्,
अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाप्यथ शक्नुवन् । ३०

अधो-मुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्र-दक्षिणम्,
उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् । ३१

प्र-णम्य देवताभ्यः, सा, ब्राह्मणेभ्यश्च, मैथिली,
ब्रह्मञ्जलि-पुटा, देवमुवाचाग्निं, समीपतः,— ३२

“यथाहं कर्मणा वाचा शरीरेण च राघवम्
सततं नातिवर्तेयं प्रकाशं वा रङ्गःसु वा, ३३

यथा मे हृदयं नित्यं नातिवर्तति राघवात्,
तथायं लोक-साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ।” ३४

एवमुक्त्वा, तु, वैदेही, परिक्रम्य हुताशनम्,
प्रवेष्टु-कामा उचलनं, वाक्यं चैवेदमब्रवीत्,— ३५

“त्वमग्ने, सर्व-भूतानां शरीरान्तर-गोचरः ;
त्वं साक्षी मम देह-स्थस्—त्वाहि मां, देव-सप्तम” । ३६

तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा, सर्वे ते हरि-यूथ-पाः

वास्य-रुद्ध-मुखाद्यासन, रुरुदुश्च शनैर् भृशम् । ३७

३० । शक्नुवन्—‘आप्तं’ इति शेषः । ३१ । उपासर्पत—उपासर्पत, उपागच्छत् ।
आत्मने-पदमापेम् । ३२ । प्रणम्य देवताभ्यः—‘अतुर्थी सम्प्रदाने’ (पा. २।१।१९) इति
अतुर्थी । ‘क्रियया यमभिप्रेति मो ऽपि सम्प्रदानम्’ इति वार्तिकेन अ-कर्मक-प्रणम्य-
क्रिययाभिप्रेतस्य सम्प्रदानत्वम् । ३३ । अति-वर्तेयम्—अतिवर्तेय (अतिक्रामियम्,
उल्लङ्घये) । परस्मै-पदमापेम् । रङ्गःसु—गिर्गणेषु स्थानेषु । ३४ । अति-वर्तति—
अति-वर्तते (अपैति, अपसरति) । परस्मै-पदमापेम् । ३५ । शरीरान्तर-गोचरः—
देहाभ्यन्तरे विचरन्-श्रीकः । ३६ । हरि-यूथ-पाः—वानर-सेनापतयः । भृशम्—
अत्यर्थम्, अतिमात्रम् ।

ततः सा राक्षसं स्वीता नमस्कृत्यायते च सा
विवेश ज्वलनं दीप्तं निःशङ्केनाम्बरात्मना । ३८
तस्यामग्निं विश्वस्थां तु सा हेति विपुलः स्वनः,
रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः । ३९
सा तप्त-वर-हेमाभा, तप्त-काञ्चन-भूषिता,
पपात ज्वलने, दीप्ते, हुताहुतिरिवाध्वरे । ४०

अष्टा-दशः सर्गः ।

वि-शुद्धिः ।

वि-धूमाग्निश्चिता-स्थां तु जानकीमम्बरक्षत,
उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु, गृहीत्वा जनकात्म-जाम् । १
तरुणादित्य-सङ्काशां, तप्त-काञ्चन-भूषिताम्,
रक्ताम्बर-धरां बालां, नील-कुञ्चित-मूर्धजाम्, २
अ-क्लिष्ट-माल्याभरणां, तथा-रूपां, मनस्विनीम्,
ददौ रामाय वैदेहीमङ्गेनाङ्गे विभा-वसुः । ३

अब्रवीच्च च तदा रामं, साक्षी लोकस्य, पावकः,—

“एषा ते, राम, महिषी ; पापमस्थां न विद्यते । ४

३८ । आयतेक्षणा—दीर्घ-नेत्रा । निःशङ्केनाम्बरात्मना—निश्चिन्नेन चतः करेण
[उपलक्षिता] । ४० । तप्त-वर-हेमाभा—गलित-शङ्ख-स्वर्ण-वर्णा । तप्त-काञ्चन-
भूषिता—उज्ज्वल-स्वर्णामृता । दीप्ते—प्र-ज्वलिते । अध्वरे—यज्ञे ।

१ । अम्बरक्षत—अम्बरक्षत्, अग्नि-प्रवेशात् परं ररक्ष । आत्मने-पदमार्थम् ।
२ । तथा-रूपां—पूर्वाभूत-शोभा-युक्ताम् । विभा-वसुः—विभा (आलोकः) एव वसु
(धनम्) यस्य सः, अग्निः । ४ । साक्षी लोकस्य—लोकस्य (मनो-वाक्-कायैः लोकः
कृतानां पुण्य-पाप-कर्मणां) साक्षी (साक्षात् द्रष्टा) । पावकः—पावनः, शोधकः, अग्निः ।

- नैव वाचा, न मनसा, नैव बुद्ध्या, न चक्षुषा—
 सु-हृत्ता, हृत्त-सम्पन्ना, न त्वामति-चरत्यसौ । ५
- रावणेनोपनीतैषा, वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा,
 त्वया विरहिता, वीर, वि-वशा, निर्जनाद् वनात् । ६
- रुद्धा चान्तः-पुरे, दीना, त्वच्-चिन्ता, त्वत्-परायणा,
 रक्षिता राक्षसीभिश्च, विकृताभिः, समन्ततः । ७
- प्रलोभ्यमाना विविधं, भर्त्स्यमाना च, मैथिली
 न चाप्यचिन्तयद् रक्षस्वद्-गतेनान्तरात्मना ८
- वि-शुद्धां वि-रजस्कां च प्रतिगृह्णीष्व, राघव,—
 न किञ्चिदस्या वृजिनम्—अहमाज्ञापयामि ते । ९
- प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा, सर्वमग्निरुदीक्षते ।
 तस्मान् मे विदिता सीता, प्रत्यक्षमनु-पश्यतः ।” १०
- एवमुक्तो महा-तेजा, धृतिमान्, दृढ-विक्रमः,
 अन्नवीत् त्विदश-श्रेष्ठं रामो, धर्म-भृतां वरः,— ११
- “अनन्य-हृदयां भक्तां मच्-चित्त-परिवर्तिनीम्
 अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्म-जाम् । १२

५ । सु हृत्ता—सु-चरिता । हृत्त-सम्पन्ना—चरित्र-शालिनी । अति-चरति—अति-
 क्रामति, उल्लहते । ६ । उपनीता—आनीता । ‘लहाम्’ इति श्रेयः । वीर्योत्सिक्तेन—
 तेजो गर्वितेन । वि-वशा—अ-स्वाधीना, पराधीना । ७ । रुद्धा—निरुद्ध-संख्य-
 ममनादि-व्यवहाराः । दीना—अनुकम्पा । त्वच्-चिन्ता—त्वयि चिन्ता यस्याः सा ।
 [अतएव] त्वत्-परायणा—त्वद् गतिः । ८ । अचिन्तयत्—अगणयत् । त्वद्-गतेनात्म-
 रात्मना—‘उपलविता’ इति श्रेयः । ९ । वि-रजस्काम्—निर्मलाम्, निष्पापाम् ।
 वृजिनम्,—पापम् । १० । मे विदिता सीता—‘कस्य च वर्तमाने [कर्तरि षष्ठी स्यात्]’
 (पा.२।१।६०) इति कर्तरि षष्ठी । अनु-पश्यतः—अवलोकयतः, आर्क्षयतः । ११ । मच्-

युद्ध-काण्डम्—नव-दशः सर्गः—प्रत्यावर्तनम् । ३३९

प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां लोक-संसदि
प्लुताशमं मया सीता प्र-विशन्ती न वारिता । १३
इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तजसा,
रावणो नातिवर्तेत, वेलाभिव महोदधिः । १४
न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि च मैथिलीम्
सन्दूषयितुम-प्राप्यां, दीप्तमग्नि-शिखामिव । १५
वि-शुद्धा त्रिषु लोकेषु, मैथिली जनकात्म-जा
न वि-हातुं मया शक्या, कीर्तिरात्मवता यथा ।” १६

नव-दशः सर्गः ।

प्रत्यावर्तनम् ।

खे-चरेण, विमानेन, काम-गेन, वि-राजता,
प्रतीतञ्च प्र-हृष्टञ्च, ययौ रामः कुवेरवत् । १
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो, रघु-नन्दनः,
अब्रवीन् मैथिलीं सीतां रामः, शशि-निभाननाम्,— २
“कौलास-शिखराकारे त्रिकूट-शिखरे स्थिताम्,
पश्य लङ्कां तु, वैदेहि, निर्मितां विश्व-कर्मणा । ३

चित्त-परिवर्तनम्—मच्चित्त परिता भास्यन्तीम्, मच्चित्तानु सारिणीम् इत्यर्थः ।
१४ । अतिवर्तेत—उल्लङ्घेत । शक्ती लिङ् । वेलाभिव—समुद्र-तीरम् । १५ । सन्दूषयितुम्—
पातित्वयात् भ्रंशयितुम् । अ-प्राप्याम्—अ-शक्य-युद्धाम् । १६ । वि-शुद्धा—शुद्धेति
प्रतिपद्मा ।

१ । खे-चरेण—आकाश चरेण । काम-गेन—कामिण ([पारोहिणः] इच्छया) गच्छति
यः तेन । वि-राजता—आभमानेन । प्रतीतः—प्रोतः । प्र-हृष्टः—हृष्ट-रोमा ।

एतदायोधनं पश्य, ज्ञात-शोषित-कर्मसम्—

हरीणां राक्षसानां च, सीते, वि-प्रसन्नं ममत् । ४

अत्र, लम्ब-वरः, ज्ञेते प्र-माधी राक्षसाधिपः ।

तव हेतोर्, विशालाक्षि, रावणो, नि-हृतो मया । ५

अत्र मन्वेदरी नाम कश्चं पर्यदेवयत्

पत्नी राक्षस-राजस्य, रावणस्य, दुरात्मनः । ६

एषो ऽसौ दृश्यते, देवि, समुद्रः, सरितां पतिः,

पोर्विक्रो ज्ञातिरज्जाकं, येन सङ्गं ज्ञतं मम । ७

एष सेतुर् मया बहः सागरे मकरालये,

तव हेतोर्, विशालाक्षि । कीर्तिरेषा भविष्यति । ८

एषा सा दृश्यते, सीते, किष्किन्धा, चित्र-कानना,

सुग्रीय नगरी रम्या, यत्र बाली हृतो मया । ९

वीक्षस्व, सु-महान्, सीते, स-विद्युदिव तोय-दः,

ऋथभूको, गिरि-वारो, धातुभिर् बहुभिर् हृतः, १०

यत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः,

समयश्च कृतः, सीते, वधार्थं बालिनो, मया । ११

एषा सा दृश्यते पम्या, बलिनो, चित्र-कानना,

त्वया वि-हीनो यत्राहं तत् तद् बहु विलसवान् । १२

४ । आयोधनम्—युद्धम्, युद्ध-भूमिम् । वि-प्रसन्नम्—वध-साधनं भूतम् । ५ । प्र-माधी—प्र-मत्त-शोकः, हनन स्त्रभावः । विशालाक्षि—विशाल (उद्गती) अक्षीणि (नेत्रे) यस्याः सा, 'वर-नारी' इत्यर्थः । ६ । पर्यदेवयत्—पर्यदेवयत्, विलसाप । प्रहको-पदसाधनम् । ७ । पीर्विकः—पुरा-शाखीनः । ८ । चित्र कानना—विविध-ज्ञाननोपेता । ९ । वीक्ष-दः—निघः । वारः—समुद्रः । १२ । तद् तद्—नामा-विभूम् ।

एषा सा पर्व-शाखा च दृश्यते, वाह-दर्शने,
यतस्त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् । १३

एषा गोदावरी, रम्या, प्रसन्न-सलिला, शुभा,
अगस्त्यस्याश्वमेधे च दृश्यते, कदली-वृत्तः । १४

दृश्यते ऽयं च, वैदेहि, चित्रकूटः, शिलोच्चयः,
यत्र मां कैकयी-पुत्रः प्रसादयितुमानतः । १५

एषा च यमुना रम्या दृश्यते, चित्र-कानना,
भरद्वाजाश्वमेधेषु प्रयागमभितः, शिवः । १६

इयं च दृश्यते, सीते, गङ्गा, त्रि-पथ-गामिनी,
शृङ्गवेर-पुरं चैव गुह्यो यत्र सखा मम । १७

एषा सा दृश्यते, सीते, राजधानी पितुर् मम,
अयोध्या—कुब, वैदेहि, प्र-शामं, पुनरागता ।” १८

विंशः सर्गः ।

अभिनन्दनम् ।

उपगम्य, इन्मूर्तां सु भरतं, धर्म-धारिणम्,
अब्रवीत्, प्राञ्जलिर, वाक्वमिदं, प्रवग-सत्तमः,— १

“क्षिप्रमुत्तिष्ठ—भद्रं ते !—पश्य भ्रातरमागतम्,
विजित्य लोकां स्त्रीन् विष्णुः सहस्राक्षमिवागतम् ।” २

एवमुक्तो इन्मता, भरतः, कैकयी-सुतः,
उत्पपात तदा, हृष्टो—हर्षान् मोहं जगाम च । ३

ततो मुहूर्तादुत्थाय, भरतो, भ्रातृ-वत्सलः,
 हृष्ट, आश्रापयामास शत्रुघ्नं, पर-वीर-हा,— ४
 “देवतानि च सर्वाणि, देवता नगरस्य च—
 वादितैर् गन्ध-माल्यैश्च ते ऽर्च्यन्तां शुचिभिर् जनेः । ५
 सूताः स्तुति-पुराण-ज्ञाः, सर्वे वैतालिकास्, तथा
 ब्राह्मणा वेद-विद्वांसश्चाभिगच्छन्तु राघवम् । ६
 समी-क्रियन्तां निम्नानि, वि-षमाणि समानि च
 स्थलानि चैव सर्वाणि नन्दि-ग्रामादितः परम् । ७
 ततो ऽभ्यवकिरन्त्वन्ये पुष्पैर् लाजैः समन्ततः
 समुच्छ्रित-पताकास्तु रथाः पुर-वरोत्तमे ;
 शोभयन्तु स्म वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति । ८
 अपरि युक्त-पुष्पैस्तु, सु-गन्धैः, पञ्च-वर्णकैः,
 राज-मार्गम-सम्बन्धं किरन्तु शतशो नराः । ९
 राज-दारास्तथाभात्याः सैन्याः, श्रेष्ठ्यस्तथा गणाः
 अभिक्रामन्तु, रामस्य द्रष्टुं शशि-निभं मुखम् ।” १०

५ । देवतानि—कल-देवतानि, कल देवताः । ते—ते देवाः । देवत-देवता शब्दयोर्
 च-पुंस्वे ऽपि पुं-वाचित्वात् वत्-प्रतिनिधि भूतस्य सर्व नाम्नः पुंस्वमाधेम् । ६ । ‘स्तुति-
 पुराण-ज्ञाः’ इति मृत-नक्षत्र रूपं मृत विशेषणम् । वैतालिकाः—वशावलि-कौतकाः ।
 ७ । वि-षमाणि—अत्यन्नतानि । नन्दि-ग्रामादितः परम्—‘यावदयोऽध्याम्’ इति शेषः ।
 ८ । अश्वव-किरन्तु—आच्छादयन्तु । पुर-वरोत्तमे—अयोध्यायाम् इत्यर्थः । शोभयन्तु
 —शुषयन्तु । सूर्यस्योदयनं प्रति—सूर्योदयं प्रतीक्षन्तः । तृतीया पंक्तिः—‘नः
 सूर्योदयात् प्रागेव यथा सर्वाणि भवन्ति मञ्जितानि भवन्ति तथा कुर्वन्तु’ इत्यर्थः ।
 ९ । च-सम्बन्धम्—निःसम्बन्धम्, यथा पुष्पेण सह पुष्पस्य सहस्रं न भवति तथा ।
 किरन्तु—आच्छादयन्तु । १० । राज-दाराः—अस्त्रार्क मातरः । सैन्याः—भक्तिमन्तः

युद्ध-काण्डम्—विंशः सर्गः—अभिनन्दनम् । ३४३

भरतस्य वचः श्रुत्वा, शत्रुघ्नः, पर-वीर-हा,
सर्वं तत् कारयामास विशेषेण, नरोत्तमः । ११

अथ नाग सहस्रैश्च, शातकुम्भ-वि-भूषितैः,
अपरे हेम-कक्ष्याभिः स-घण्टाभिः करेणुभिः
निर्ययुस्वरया युक्ता, रथैश्च, सु-महा-रथाः । १२

तुरगाणां सहस्रैश्च मन्त्रिभिर् भरतो वृतः—
शङ्कृष्टि-पाश-हस्तानां मनु-जानां, महा-यशाः, १३

पदातीनां सहस्रैश्च वीरः परिवृतस्तदा—
द्वि-जाति-मुख्यैर् धार्मिकैः, श्रेणी-मुख्यैः, शनैः शनैः, १४

माल्य-मोदक-हस्तैश्च नागरैर् भरतो वृतः,
शङ्क-भेरी-निनादेन वन्दिभिश्चाभिनन्दितः, १५

पादुके द्वे गृहीत्वा च शिरसा, धर्म-को-विदः,
पाण्डुरं हतमादाय शुक्ल-माल्य-वि-भूषितम्, १६

शुक्ले च बाल्य-व्यजने महाहं हेम-भूषितं,
प्रत्युद्-ययौ तदा रामं, महात्मा, मन्त्रिभिः सह । १७

ततो यानान्युपाकृटाः, सर्वा दशरथ-स्त्रियः,
कौशल्यां प्र-मुखे कृत्वा सुमित्रां चैव, निर्ययुः । १८

अश्वानां खुर-शब्देन, रथ-नेमि-स्वनेन च,
शङ्क-दुन्दुभि-नादेन सं-चचाल च मेदिनी । १९

अभ्यन्तराः सैनिकाः, guards, sentinels. गणः—२० गजाः २० रथाः ८१

१३५ पदातिकार्येति समुदायेन २०० संख्या-युक्ता सेना । अभिक्रामणु—अभिसुखं
गच्छन्तु । १२ । कक्ष्या—वरता, हस्तिनः कृष्टि-बन्धः । १३ । कृष्टिः, रटिः—कृष्टः ।
प्राणः—कूट-बन्धः, a noose. १९ । नेमिः—चक्र-प्राणः, चक्रस्य भूमि-व्यभि-भागः ।

- हर्षेणाति-समुत्क्रुष्टो निखनो दिवमाविशत्,
बाल-स्त्री-हृद्-सङ्घानां, रामो ऽयमिति शंसताम् । २०
- रथ-कुञ्जर-वाजिभ्यस्ते ऽवतीर्य, महीं गताः,
ददृशुस्तं विमान-स्थं नराः, सोममिवाम्बरे । २१
- ततो विमानाय-गतं, भरतो भ्रातरं मुदा
ववन्दे, प्र-णतो मूत्वा, मेरु-स्थमिव भास्करम् । २२
- पारोपितो विमानं, तु, भरतः, सत्य सङ्गरः,
राममासाद्य, मुदितो, भूय एवाभ्यवादयत् । २३
- तं समुत्याप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षि-पथं गतम्,
अङ्गे भरतमारोप्य, मुदितः, परिषस्वजे । २४
- न्यायतश्च, समासाद्य, भरतेन महात्मना
वन्दितौ चरणौ देव्याः सीतायाः, संयतात्मना । २५
- सुयीवं, तेकयी-पुत्रो जाम्बवन्तं तथाङ्गदम्,
मैन्दं, द्विविद-नीलौ च ऋषभं चैव सस्वजे ; २६
- विभीषणं च भरतः सान्खं वचनमब्रवीत्,—
“दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म क्षु-दुष्करम् ।” २७
- शत्रुघ्नश्च, तदा, राममभिवाद्य च लक्ष्मणम्,
सीतायाश्चरणौ पश्चाद् विनयेनाभ्यवादयत् । २८

२० । समुत्क्रुष्टः—समुदीरितः, उच्चैरुत्थागतः । शंसताम्—कथयताम् ।
२१ । सोमम्—चन्द्रम् । २२ । अयम्—उद्यतमं देवः । मेरुः—सुमेरु-पर्वतः,
उत्कृष्टाचलः । २३ । अभ्यवादयत्—अभ्यवादयत, वदन्तं । परको-वदमात्रम् । २४ । परिषस्वजे
—पारोपितः । २५ । न्यायतः—समस्यसम्, कदापारजमुत्सव इत्यर्थः । संयतात्मना—
कथं-मनसा । २६ । च ऋषभम्—सम्यग्भाषणार्थः । २७ । सान्खम्—पञ्चकन्यपुरम् ।

• युद्ध-काण्डम्—एक-विंशः सर्गः—अभिषेकः । १४३

रामो, मातरमासाद्य विवर्षीं शोक-कर्षिताम्,
जयाह, प्र-णतः, पादौ, मनो मातुः प्रहर्षयन् । २८

ततो, रामाभ्यनुज्ञार्त, तद् विमानं, मनो-जवम्,
हंस-युक्तं महा-वेगं, निपपात मही-तले । ३०

पादुके ते तु रामस्य, गृहीत्वा, भरतः स्वयम्
चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास, धर्म-वित् । ३१

अब्रवीच् च तदा रामं भरतः, संहताञ्जलिः.—
“एतत् ते म-कलं राज्यं न्यासो निर्यातितो मया । ३२

अद्य जन्म यथार्थं मे, संहतश्च मनो-रथः,
यस्त्वां पश्यामि राजानमयोर्ध्वा पुनरागतम् । ३३

अवेक्षतां भवान् भोगं, क्रीषागारं, बलं, पुरम्—
भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दय-मुक्तं मया ।” ३४

मूर्धन्याघ्राय, कौशल्या, तावुभौ राम-लक्ष्मणौ,
अष्टे सीतामथारोप्य, शोकमाल-गतं जहौ । ३५

एक-विंशः सर्गः ।

अभिषेकः ।

ततः, प्रभाते, वि-मले, मुहूर्ते ऽभिजिति, प्रभुः
दग्धिष्ठः, पुण्य-योगिन, ब्राह्मणैः परिवारितः, १

३०। हंस-युक्तम्—कृत्विम हंसालङ्कृतम् । ३२। एतत्—एतावत्-काण्डम् ।
‘स-कलं (समयम्, अ खलम्) राज्यं न्यासः (उपनिधिः, a trust) [एव] ते
(तुल्यं) मया निर्यातितः (निवेदितः)’ इत्यन्वयः । ३३। अवेक्षताम्—परिपश्यन्तम् ।
अवेक्षन् परिदर्शने । भोगः—भोग्य-वस्तु-समूहः ।

१। मुहूर्तम—अहो-रात्रस्य द्विंशद्-भागैक-भागः । अभिजित्—दिवसस्य अष्टमं मुहूर्तम् ।

रामं रत्नमये पीठे, ग्राह्-मुखं, सह सीतया, उपवेश्य महात्मानं, महर्षि-विहितेन तु,	२
वशिष्ठो, वाम-देवश्च, जाबालिर्-विजयस्तथा, काश्यपो गोतमश्चापि, तथा कात्यायनो द्विजः,	३
विश्वामित्रश्च तेजस्वी, तथान्ये द्विज-पुङ्-गवाः अभ्यषिञ्चन् नर-वरं प्रसन्नेन सु-गन्धिना सलिलेन, सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ।	४
ऋत्विग्भिर्-ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिश्च यथा-क्रमम्, बल-मुख्यैः प्र-हृष्टैश्च त्वभिषिक्तः, स-नेगमैः,	५
सर्वौषधि-रसेद्यैव दैवतैर्-नभसि स्थितैः अभिषिक्तो, रराजाथ, श्रिया परमया युतः ।	६
हृत्वं तस्य तु जयाह शत्रुघ्नः, पाण्डुरं, शुभम् ; शुक्लं च बाल-व्यजनं सुग्रीवो, वानरेश्वरः ।	७
अपरं चन्द्र-सङ्काशं बाल-व्यजनमुत्तमम्, हृष्टो, रामस्य, जयाह राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।	८
मालां ज्वलन्तीं वपुषा, काञ्चनीं, शत-पुष्कराम्, राघवाय ददौ वायुर्, वासवेन प्रदेधितः ।	९

२ । पीठे—आसने. सिद्धामने इत्यर्थः । ४ । प्रसन्नं—निर्मलं, [वैदिक मन्त्र-मन्त्रितत्वात्] अति-पवित्रेण च । ५ । कन्याभिः—कुमारीभिः । 'वीडश-संख्याभिः' इति शेषः । Cf. उपरिष्टान् ४।४।२५, पृ. २३२ । बल-मुख्यैः—सना-गौभिः । नेगमाः—वधिवः । ६ । रराज—शुभम् । 'सः' इति शेषः । ८ । शत-पुष्कराम्—शत-मधिमय-पद्म-निर्मिताम् । प्रदेधितः—आदिष्टः ।

यथाध्यक्षः, समागम्य, मणि-रत्न-समायुतम्
मुक्ता-हारं च रामाय ददौ, शक्र-प्रदेशितः । १०

ऋषयस्तुष्टुबुधं चैनं वर्धयन्तो जयाशिषा,
प्र-जगुर् देव-गन्धर्वा, नन्दतुग् चाप्सरो-गणाः । ११

अवमुच्यत्कनः कण्ठाद् धारं, जनक-नन्दिनी
ऐच्छिष्ट वानरान् सर्वान् भर्तारं च मुहुर् मुहुः । १२

तानीङ्गितानि सम्-प्रेक्ष्य, बभाषे राघवः प्रियाम्,—
“प्र-यच्छ, सु-भगे, हारं यस्य तुष्टासि, मैथिलि” ।

ददौ सा वायु-पुत्राय तं हारमसितेक्षणा । १३

द्वा-विंशः सर्गः ।

राम-राज्यम् ।

अहन्यहनि रामस्तु कार्याणि स्वयमेव हि
प्रत्यवेक्षत धर्मात्मा सह भ्रातृभिर-च्युतः । १

धर्मेण रक्षतस्तस्य, हृष्ट-पुष्ट-जनाकुला,
बभूव पृथिवी सर्वा धन धान्य-समृद्धिनी । २

निर्दस्युरभवल् लोको, नानर्थः कश्चिदस्मृशत्,
न चापि हृष्टा बालानां प्रेत-कार्याणि कुर्वते । ३

सर्वं प्र-मुदितं चासीत्, सर्वी धर्म-परो जनः—
दृष्ट्वा धर्म-परं रामं न चाहंसत् परस्परम्, ४

- आसीद् वर्ष-शतायुष, तथा पुत्र-सहस्रवान्,
 निरामयो वि-श्रीकश्च, रामे राज्यं प्र-शासति । ५
- नित्य-पुष्पा नित्य-फलास्तरवस्तत्र निर्वाणाः ;
 काले वर्षति पर्जन्यः, सुख-स्पर्शश्च माततः । ६
- स, राज्यम-खिलं प्राप्य, निहृतादिर्, महा-यथाः,
 इंजे बहु-विधेर् यज्ञैर् महद्भिश् चाम-दक्षिणैः । ७
- धन्यं यशस्यमायुषं, राज्ञां च विजयावहम्,
 आदि काव्यं महत्स्वेतत् पुरा वाष्ठीकिना कृतम् । ८

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायां,
 युद्ध-काण्डम् ।

अक्षरं । कथायामतीति लट् । ६ । वर्षति—अवर्षन् । कथायामतीति लट् । सुख-स्पर्शः—
 —‘आसीत्’ इति शेषः । ७ । अ खिलम्—समयम् । इंजे यज्ञः—यज्ञान् चक्रं । चाम-
 दक्षिणैः—बहु दक्षिणैः । Cf. मनुः, ७।७८, —‘यजंत राजा क्रतुभिर् विविधैराम-दक्षिणैः’ ।
 ८ । धन्यम्—धनाय कृतम्, धनस्य निर्मितं वा । एवं यशस्यमायुष्येति पद-द्वयमपि
 व्याख्येयम् । Cf. मनुः, ३।१०६, —‘अथ यशस्यमायुष्यं कथं चास्तिपि-पूजयन्’ ।

मनस्यम्—‘धृत-धनुषं रघुमन्दनं करामि’ इत्युत्तर-परिति (३३७) महा-कवि-
 प्रयोग-दर्शनात् ‘धनुषश्च’ (पा. ४।१।१२) इति सूत्रेणाकस्य समासान्त-विधेर-नित्यत्व
 स्त्री कृत्य, ‘शेषाद् विभाषा’ (पा. ४।३।१५४) इति सूत्रेणैव, उपरिष्ठात् (४ २८४ &
 २८६) इती सन्नवेष्टिती ‘क्षिप्र-धनुषम्’ ‘क्षिप्र-धनुषः’ चेति पटी, साधिति ऽपि,
 विष्णुप्रदाने, ‘अधिज्य-कथा’ (रघु. ३।८) इति ‘उत्सृज्य-निषण्ण-धनुषः’ (कुम्भ. ४।२९)
 इति च कार्ल-दास प्रयोग-बलात्, महा भाष्य मते शेष-शब्दे न अनुक्त-समासान्त-विधेर-
 निर्देशाच्च, क्रमेण क्षिप्र-धनुषानम् ‘क्षिप्र-धनुषः’ चेति भवतः इति ।

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण इती युद्ध-काण्डम् ।

पथ
COLLECTOR
श्री-लघु-रामायणे

उत्तर-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

प्रमोद-वनम् ।

ब्रह्मासन-गृहोपेतां लता-पादप-संवृताम् अशोक-वनिकां स्फीतां प्रविश्य, रघु-नन्दनः,	१
आसने सु-शुभाकारे पुष्प-प्राकार-भूषिते कुशास्तरण-संस्तीर्णे रामः सं-निषसाद ह ।	२
सीतामादाय बाहुभ्यां मधुमैरियकं, शुचि, पाययामास काकुत्स्थः, शचीमिन्द्रो यथासृतम् ।	३
मांसानि च सु-मृष्टानि, विविधानि फलानि च रामस्याभ्यवहारार्थं किङ्करास्तूर्णमाहरन् ।	४

१ । ब्रह्मासन-गृहोपेताम्—ब्रह्मनाम् अथस्याभोषित गृह-युताम् । २ । प्राकारः—
उत्तमम् । कुशास्तरण संस्तीर्णं—कुशः (चित्त-कम्बलम्) एव आस्तरणम् (उत्तर-च्छदः) ;
३ । सं स्तीर्णं (आच्छादितं) । सं निषसाद—उपविवेश । ४ । मधु—मद्यम् ।
मैरियकम्—मिरा-देश-जातं मारोद्दीपकं वा मद्यम् । पाययामास—क्रिया फलस्य
कर्तुं गमित्वाभावात् परस्मै पदम् । Cf. पा. १।१।८९ । ४ । सु-मृष्टानि—वि-
श्रीक्षितानि । अभ्यवहारः—भोजनम् । तूर्णम्—शीघ्रम् ।

अप्सरो-गण-सङ्घास—नृत्य-गीत-विशारदाः

दक्षिणा रूपवत्यश्च स्त्रियः—पान-वशं गताः,

उपावृत्यन्त रामस्य, सीताया इर्ष-वर्धनाः । ५

एवं रामो, मुदा युक्तः सीतां, सु-रुचिराननाम्,

रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् । ६

तथा च रममाणस्य तस्याद्य शिशिरागमः

व्यतीतः, पुरुषेन्द्रस्य राघवस्य, महात्मनः । ७

द्वितीयः सर्गः ।

दोहदः ।

पूर्वाङ्गे पौर-कार्याणि कृत्वा धर्मेण, धर्म-वित्

शेषं दिवस-भागार्धमन्तः-पुर-गतो ऽनयत् । १

सीतापि, देव-कार्याणि कृत्वा पौर्वाह्निकानि च,

अभ्युषामकरोत् पूजां सर्वामाम-विशेषतः ; २

अभ्यगच्छत् ततो रामं, विचित्राभरणाम्बरा,

त्रिपिष्टपे सङ्घस्राक्षमुपविष्टं यथा शची । ३

दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम्,

प्रहर्षम-तुलं लेभे, साधु साध्विति चाब्रवीत् ; ४

५ । दक्षिणाः—दक्षाः, कुशलाः, निपुणाः । पान वशं गताः—मद्य पान-सम्भृत-मद्य-वशं गताः । उपावृत्यन्त रामस्य—रामस्य समीपे अकृत्यन् । आत्मने-पदमाद्यम् ।

६ । सु-रुचिराननाम्—अति-सुन्दर-सुखीम् । ७ । राघवस्य—अनादरे वही ।

दोहदः—गर्भिण्या आवाहा ।

• उत्तर-काण्डम्—तृतीयः सर्गः—अपवादः । ३५१

अब्रवीच् च वरारोहं सीतां, सुर-सुतोपमाम्,—

“अपत्य-कालो, वैदेहि, तवायं समुपस्थितः ।

किमिच्छसि, वरारोहे ? कामः कः क्रियतां तव ?” ५

स्मितं कृत्वा, तु, वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत्,—

“आश्रमाणि पवित्राणि द्रष्टुमिच्छामि, राघव, ६

गङ्गा-तीर-निविष्टानि, ऋषीणामुग्र-तेजसाम्

फल-मूलाशिनां, देव, पाद-मूलमुपासितुम् । ७

पर एव हि कामो मे, यन् मूल-फल-भोजिनाम्,

अप्येक-रात्रिं, काकुत्स्थ, निवसेयं तपो-वने ।” ८

तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्ट-कर्मणा ।

“विश्रम्भा भव, वैदेहि,—गमिष्यसि तपो-वनम्”— ९

एवमुक्त्वा, तु, काकुत्स्थो मैथिलीं, जनकात्म-जाम्,

अन्य-कक्षान्तरं तस्मान् निर्जगामाय वेश्मनः । १०

तृतीयः सर्गः ।

अपवादः ।

उपविष्टस्ततो, रामः, सुहृद्भिः परिवारितः,

कथानां बहु-रूपाणामशृणोत् सार-विस्तरम् । १

ततः कथायां कस्याञ्चिद् राघवस्तानभाषत,—

“काः कथा इह वर्तन्ते पुरे जनपदे तथा ?” २

५ । कामः—सर्ग-रथः । ७ । निविष्टानि ऋषीणाम्—सन्धेर भाव आर्षः ।

१० । अन्यकक्षान्तरम्—अन्य-शब्दो ऽस्वातिरिक्त एव । ‘मध्य-कक्षान्तरम्’ इति प्रतीचामवाचां च पाठः ।

१ । कथा—आलापः (talk), जल्पः (gossip). सार-विस्तरम्—सारस

एवमुक्ते तु राक्षस, भद्रः प्राञ्जलिरत्रवीत्,—

“शुभाशुभाः कथा, राजन्, वर्तन्ते पुर-वासिनाम्” । १

एवमुक्तसु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत्,—

“कथं त्वं यथा-तथं सर्वं विरवशेषतः । ४

शुभाशुभानि वाक्यानि, यान्याहुः पुर-वासिनः,
कथय त्वं, सु-विश्रब्धो, विभयो, वि-गत-ज्वरः ।” ५

राघवेषैवमुक्तसु, भद्रः सु-रुचिरं वचः

प्रत्युवाच महा-बाहुं, प्राञ्जलिर्, वाक्य-को-विदः,— ६

“शृणु, राजन्, यथा पीराः कथयन्ति शुभाशुभम्
चत्वरायन-रथ्यासु वनेषूप-वनेषु च,— ७

‘दुष्करं कृतवान् रामः समुद्रे सेतु-बन्धनम् ;
रावणश्च दुराधर्षो हतः स-बल-वाहनः । ८

कीदृशं हृदये तस्य सीता-सङ्गम-जं सुखम्,
अहममारोप्य या पूर्वं रावणेन हृता बलात् ? ९

लङ्कां चापि पुरीं नीतामश्रीक-वनिकां गताम्—
कथं रक्षो-वशं प्राप्तां रामः कुत्सयते न ताम् ? १०

अस्माकमपि दाराणां सहनीयं भविष्यति ।

यच्-क्षीलो हि भवेद् राजा, तच्-क्षीला च प्रजा भवेत्” ११

(श्रेष्ठाशस्य) विचारः (प्रपञ्चः), तम् । ५ । विगत ज्वरः—मनः मन्ताप-शून्यः,
निर्बहगः । ६ । सु-रुचिरम्—सु-मधुरम् । वाक्य-को-विदः—वाक्-चतुरः, वाक्-
विज्ञानदः । ७ । चत्वरम्—चतसृणां रथ्याणां सङ्गमः, (७०६७) । अयनम्—गृहम् ।
‘चत्तरायण-रथ्यासु’ इति प्रतीचां पाठः । आपणः—हृदः, कथं विक्रम-स्वात्मम् ।
१० । कुत्सयते—कुत्सते, abhors.

उत्तर-काण्डम्—चतुर्थः सर्गः—मन्त्रभवनम् । ३५३

तस्य श्रुत्वाप्रियं वाक्यं, राघवः, परमार्तवत्,
उवाच सर्वान् सुहृदः कथमेतदिति, प्रभुः । १२

शिरोभिस्ते, ततो, राममभिगम्य प्रषम्य च,
जघुर् नरपतिं दीनम्,—“एवमेतन्, न संशयः” । १३

श्रुत्वा तु वाक्यं, काकुत्स्थः, सर्वेस् तत् समुदीरितम्,
विसर्जयामास ततः सर्वां स्तान् सुहृदः, प्रभुः । १४

चतुर्थः सर्गः ।

मन्त्र-भवनम् ।

विसृज्य तु सुहृद्-वर्गं, बुद्ध्या निश्चित्य, राघवः
समीपे हा-स्यमासीनमिदं वचनमब्रवीत्,— १

“शीघ्रमानय सीमित्तिं लक्षणं शुभ-लक्षणम्,
भरतं च महा-बाहुं, शत्रुघ्नं चापराजितम्” । २

आज्ञप्तास्ते नरेन्द्रेण, कुमाराः सूर्य-वर्षसः,
प्रह्लाः, प्राञ्जलयो भूत्वा, विविशुस्ते, समाहिताः । ३

शिरोभिस् ते तदा राममभिवाद्य, नृपाल-जाः,
तस्युः प्राञ्जलयः सर्वे । रामो ऽप्यश्रूष्यवर्तयत् । ४

तान् परिष्वज्य बाहुभ्यां हादेन, मनुजाधिपः,
आसनेष्वाध्वमित्युक्त्वा, ततो, वाक्यं जगाद ह,— ५

१२ । परमार्तवत्—परम-दुःखीव आकारं कृत्वा ।

१ । निश्चित्य,—‘कर्तव्यम्’ इति शेषः । हा-स्यः (हा + स्यः)—हा-स्यः, हा-स्यः ।
‘सुपरं शरि वा विसर्ग-लोपो वक्तव्यः’ (पा. ८।१।३६ • ।) इति वार्तिकेन विसर्गस्य
देकत्विकी लोपः । ५ । हादेन—खेहेन । ‘सौहादेम्’ इति गोरसिञ्चोः पठति । आध्वम्

सह रामायणम् ।

“भवन्तो मम सर्व-स्रं, भवन्तो मम जीवितम्,
भवतां च कृते राष्ट्रं पालयामि, महा-बलाः । ६

भवन्तः सर्व-शास्त्र-ज्ञा, बुद्धौ च परि-णि-ष्ठिताः ;
तद् भवद्भिः सहार्थी ऽयमन्वेष्टव्यो, नरर्षभाः ।” ७

तथा ब्रुवति काकुत्स्थे, ते च, ध्यान-परायणाः,
उद्दिग्ध-मनसो, दध्नुः,—‘किं नो राजा वदिष्यति ?’ ८

तेषां, समुपविष्टानां, सर्वेषां, दीन-चेतसाम्,
अश्रु-पूर्ण-मुखो राम इदं वचनमब्रवीत्,— ९

“सीतापवादः, सु-महान्, पौर-जानपदैः कृतः,
चारित्र्यं प्रति वैदेह्या, अज्ञानान्, मन्द-बुद्धिभिः । १०

अ-यशः सु-महद्, वीराः, पुरे जन-पदे तथा
वर्तते मयि, बीभत्सं । तन् मे मर्माणि क्लमति । ११

अहं किल कुले जात इच्छाकूणां, महात्मनाम्—
सीतां पाप-समाचारामानयेयं पुनः कथम् ? १२

प्रत्यक्षं तव, सौमित्रे, देवानां च, हुताशनः
अ-पापां मैथिलीं प्राह, वायुश्चाकाश-गोचरः । १३

अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीताया गुण-विस्तरम् ।
अतो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः । १४

(आस + ध्वम्)—उपविशत । ‘धि च [प्रत्यये परे मस्य लोपः स्यात्]’ (पा. पा१।२५) इति आसः स-लोपः । ७ । बुद्धौ परि णि ष्ठिताः—विचार चतुराः । परि-णि-ष्ठिताः—कुशलाः, निपुणाः । अन्वेष्टव्यः—अनुसरणीयः । ८ । तेषाम्—तान् । सम्बन्ध-विवक्षया कर्मणि पठेत् । ११ । बीभत्सम्—कृतमिदम् । १२ । हुताशनः—हुतम् (अग्नीं प्रक्षिप्तं वृतादि) अशनं (भक्ष्यं वस्तु) यस्य सः, अग्निः ।

उत्तर-शाण्डम्—पञ्चमः सर्गः— विसर्जनम् ।

अयं महान-धर्मी मे शोकश्च हृदि वर्तते—

पौरापवादः सु-महां स्तथा जन-पदस्य च । १५

अपि खं जीवितं जह्यां युष्मान् वा, पुरुषर्षभाः,

अपवाद-भयाद् भीतः,—किं पुनर् जनकात्म-जाम् ? १६

ते मां भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोक-सागरे ;

न हि पश्याम्यतो भूयः किञ्चिद् दुःखतरं मम । १७

श्वस्वं प्रभाते, सौमित्रे, सुमन्त्राधिष्ठितं रथम्

आरुह्य, सीतामारोप्य, विषयान्ते समुत्सृज । १८

गङ्गायास्तु परे पारे, वाल्मीकिः, सु-महात्मनः,

आश्रयो दिव्य-सङ्काशस्तमसा-तीरमाश्रितः । १९

तत्रैनां वि-जने ऽरण्ये उत्सृज्य, रघु-नन्दन,

शीघ्रमागच्छ, सौमित्रे—कुरुष्व वचनं मम । २०

न चास्मि प्रति-वक्तव्यः सीतां प्रति कदाचन ;

अ-प्रीतिर् हि परा मे स्याद्, वचने ऽस्मिन् विचारिते । २१

पूर्वं हि कामो वैदेह्या गङ्गा-तीरे यथाश्रमान्

द्रष्टुमिच्छेयमित्युक्तः, स कामः क्रियतां तथा ।” २२

पञ्चमः सर्गः ।

विसर्जनम् ।

“गङ्गा-तीरेषु रम्येषु सुनीनामाश्रमान् शुभान्

उपनेयासि मे, देवि, शासनात् पार्थिवस्य हि,— १

१८ । विषयान्ते—विषयस्य ([स.] देशस्य) अन्ते (प्रान्ते, सीमि) । १९ । दिव्य-सङ्काशः—सर्गायः [देश]-सङ्काशः । २० । अरण्ये उत्सृज्य—सम्यग्भाव आर्षः ।

एवमुक्त्वा तु, वैदेही, लक्ष्मणेन, महात्मना,
प्र-हर्षम-तुलं लेभे, चक्रे च गमने मतिम् । २

शश्रूषां, सा तु, सर्वासां कृत्वा पादाभिवन्दनम्,
पुनरागमनायेति ताभिश्च प्रति-नन्दिता, ३

सु-बहूनि तु जयाह दिव्यान्धाभरणानि, सा,
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ; ४

गृहीत्वा, सा च वैदेही ततो लक्षणमब्रवीत्,—
“इमानि ऋषि-पत्नीभ्यो दास्याम्याभरणान्यहम्” । ५

सौमित्रिस्तु, तथेत्युक्त्वा, रथमारोप्य मैथिलीम्,
प्र-ययौ, शीघ्र-तुरगो, रामस्याज्ञामनु-स्मरन् । ६

ततो वासमुपागम्य गोमती-तीरं आश्रमे,
प्रभाते पुनरुत्थाय, सौमित्रिः सूतमब्रवीत्,— ७

“योजयस्व ह्यां स्तूर्णम्—अद्य भागीरथी-जलम्
शिरसा धारयिष्यामि, त्र्यम्बकः पतितं यथा” । ८

अथार्ध-दिवसं गत्वा, प्राप्य भागीरथीं नदीम्,
निरीक्ष्य, लक्षणो वीरः प्र-रुरोद, महात्मवान् । ९

सीता, तु, परम-व्रस्ता, दृष्ट्वा लक्षणमातुरम्,
उवाच वाक्यं, धर्म-ज्ञा, — “किमर्थं कथ्यते त्वया ? १०

१ । इमानि ऋषि-पत्नीभ्यः—सस्यभाव आर्षः । ८ । त्र्यम्बकः पतितं यथा—पुरा
क्विल मन्ना भगीरथ-प्रार्थनया सगर-पुत्रान् पावयितुमाकाशादवततार । सा सीतो-षेनेन
मैदिनीं मा दारयन् इति शिवो द्विमाषल-शङ्खमधिरुद्य समन्ततः शैल-कन्दर-सन्निभं
विपुलं जटा-कलापं विनिकीर्य तां निपतनीं शिरसि धारयामास । त्र्यम्बकः—त्रीणि
[चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपाणि] त्र्यम्बकानि (त्रैवाणि) यस्य सः, शिवः । ९ । महात्मवान्—

ममापि दयितो रामो जीवितादपि, लक्ष्मण ;

न चाहमेवं शोचामि यथैव बालिशो भवान् । ११

तारंयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् ।

तेभ्यो रत्नानि वासांसि दास्याम्याभरणानि च । १२

ततः कृत्वा महर्षीणां यथार्हमभिवादनम्,

उषित्वैकां निशां तत्र, यास्यामि नगरीं ततः ।” १३

अथ नावं प्र-विस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः

आरुरोह, समायुक्तां, पूर्वमारोप्य मैथिलीम् । १४

ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः, स लक्ष्मणः

उवाच मैथिलीं वाक्यं, प्राञ्जलिर्, वाष्प-विह्वलः,— १५

“हृद्-गतो मे मह्यं स्तापो, यस्मादार्येण धीमता

अस्मिन् निमित्ते लोकस्य नीतो ऽहं वचनीयताम् । १६

मरणं हि मम श्रेयो यदन्यद् वाप्यतो ऽधिकम्,

न त्वस्मिन्नीदृशे कार्ये नियोगो, लोक-निन्दिते । १७

प्रसीद च, न मे रोषं कर्तुमर्हसि, मैथिलि ।”

इति, कृत्वाञ्जलिं, भूमौ निपपात स लक्ष्मणः । १८

रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा, काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः,

मैथिली, भृश-संविग्ना, लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्,— १९

परम-धैर्य-शीलः । ११ । बालिशः—अज्ञः, (इदं शशुष । १४ । नैषादीं—निषादस्य
(चण्डालस्य) । १६ । अस्मिन् निमित्ते—अस्मिन् क्रूर-कर्मणि प्रवृत्त्या । हेतुत्व-धीतके
भावेन भाव-लक्षणे समसौ । पा. १।१।३० । वचनीयताम्—निन्दाम् । १७ । वाप्यतः
—अतो ऽपि (मरणादपि) वा । 'वाप्यतः' इति पठन् गोरेसिन्धोरथमतः । १८ । रोषः
—क्रोधः ।

किमिदं—नावगच्छामि—ब्रूहि तत्त्वेन, लक्षणम् ;
 पश्यामि त्वां न हि स्व-व्यम् । अपि क्षेमं मही-पतेः ? २०
 शापितो ऽसि नरेन्द्रेण, यदि सन्तापमात्मनः
 न ब्रूयाः सन्निधौ मद्यम्—अहमाज्ञापयामि ते ।” २१
 वैदेह्या चोद्यमानस्तु, लक्षणो, दीन-मानसः,
 अवाङ्-मुखो, वास्य-कलं वाक्यमेतदुवाच ह,— २२
 “श्रुत्वा परिषदो मध्ये परिवादं, सु-दारुणम्,
 पुरे जन-पदे चैव, त्वत्-कृते, जनकात्म-जे, २३
 सा त्वं त्यक्त्वा नरेन्द्रेण, साध्वी, कुल समन्विता ।
 इहाम्बुधे च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ।” २४
 श्रुत्वा तु लक्षणस्यैतद् वचनं, जनकात्म-जा
 परं विषादमागच्छन्, मेदिन्यां निपपात च । २५
 सा, मुहूर्तमिवाभंज्ञा, वास्य पर्याकुलेक्षणा,
 लक्षणं जानकी वाक्यमुवाचातीव दुःखिता,— २६
 “किन् नु पापं कृतं पूर्वं, को वा दारैर्-वियोजितः,
 याहं, शुद्ध-समाचारा, त्यक्त्वा नृ-पतिना, सती ? २७
 पुराहमाश्रमे वासं, निरता राम-पादयोः,
 अनुरुध्यामि, सौमित्रे, दुःखे च परिवर्तिनी । २८

२१ । सन्निधौ मद्यम्—‘सन्निधौ’ इति पदमतिरिक्तम् । २२ । वास्य-कलम्—
 वाक्येण (वास्य-कलं कण्ठतया) कलम् (मधुरम् अ स्फुटं च) । २३ । परिवादः,
 परीवादः—अपवादः, निन्दा । २४ । कुल-समन्विता—सद-वंश-जाता । आश्रमेषु च
 —‘आश्रमान्तेषु’ इति गौडोप्यं पाठान्तरम् । त्यक्तव्या भविष्यसि—‘भविष्यसि’ इति
 पदमतिरिक्तम् भाति । २७ । वियोजितः—‘मया’ इति शेषः । सती—साध्वी, अ-दुष्टा ।

सा कथं त्वाश्रमे, सौम्य, वक्षामि, वि-जनी-कृता ?
 किं च वक्ष्यामि सिद्धेषु, किं मयापकृतं नृ-पे ? २८
 न खल्वद्यैव. सौमित्रे, जोवितं जाङ्गवी-जले
 त्यर्जयं—राज-वंशसु भर्तुर् मे परि-हास्यते । ३०
 यथाग्नां कुरु, सौमित्रे,—त्यज मां, दुःख-भागिनीम् ।
 निदेशे स्थीयतां राज्ञः । शृणु चेदं वचो मम,— ३१
 श्वश्रूणाम-विशेषेण, प्राञ्जलि-प्र-ग्रहणं च
 शिरसा वन्दनं कुर्याः, सर्वासामिव, लक्ष्मण । ३२
 वक्तव्यश्चैव नृपतिर्,—‘धर्मेण सु-समाहितः,
 यथा भ्रातृषु, वर्तथां तथा पौरिषु नित्यशः । ३३
 अहं तु नानुशोचामि स्व-शरीरं, नरोत्तम,
 यथापवादं पौरिभ्यस्तवैव, रघु-नन्दन । ३४
 तन् न शोके मनः कार्यं मद्-विनाशे, नराधिप ;
 अपवाद-भयात् त्यक्त्वा मां, न शोको ऽसु ते पुनः ।’ ३५
 अहं तु खलु नात्मानमनु-शोचामि, लक्ष्मण ;
 यदहं जन-वादेन त्यक्त्वा—दोषेण नात्मनः । ३६

२८। अनुवक्ष्यामि—अनुवक्ष्ये, अन्ववक्ष्यामि, धर्म-बुद्ध्या अकृषि। परस्मै-पदभाषेम् ।
 ‘वर्तमान-सामोप्ये वर्तमानवद् वा’ इति आसन्नातीति लट्। पा ३।१।३१।
 परिवर्तिनी—आस्यती। २९। वि-जनी-कृता—[इष्ट-] जन-रक्षिता कृता। सिद्धेषु—
 जोवन्मूर्तेषु [तापसेषु]। ३०। जं-वितम्—‘किं प्राणाम्’ इति गौडीयं पाठान्तरम् ।
 राज-वंशः—राज-सन्तानः। परि-हास्यते—विष्टव्यते। ‘मयि गर्भस्य विद्यमानत्वात्’
 इति शेषः। ३१। प्राञ्जलि-प्र-ग्रहणं—प्रकृष्टाञ्जलि-ग्रहण-समेतेन। ३२। जन-वादः—
 जनेषु (लोकेषु) वादः (अपवादः)।

पतिर् हि देवता नार्याः, पतिर् बन्धुः, पतिर् गुरुः ;
प्राणैरपि प्रियं तस्माद् भर्तुः कार्यं विशेषतः ।” ३७

एवं तु वादिनीं सीतां लक्ष्मणो, दीन-मानसः,
मूर्धाभिवाद्य भूमौ वै, व्याहृतं न शशाक ह । ३८

प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा, प्र-रुदन्नति-निस्वनम्,
आरुरोह पुनर् नावं, नाविकं चाभ्यचोदयत् । ३९

स, गत्वा चोत्तरं तीरं, शोक-भार-समन्वितः,
सम्-मूढ इव दुःखेन, रथमारूढवान् पुनः । ४०

मुहुर् मुहुरथावृत्य, पश्यन् सीताम-नाथवत्,
चेष्टमानां, परे पारे लक्ष्मणः प्र-ययौ तदा । ४१

दूर-स्थं च रथं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च मुहुर् मुहुः,
निरीक्षमाणामुद्दिग्नां सीतां शोकः समाविशत् । ४२

सा, दुःख-भारानि-नि-पीडिता सती,
यशस्विनी, नाथम-पश्यती, भृशम्
रुरोद तस्मिन् बहु-वर्हिणे वने,
महा-स्वनं, वास्य-समाकुलेक्षणा । ४३

षष्ठः सर्गः ।

निर्वासिता ।

सीतां तु रुदतीं दृष्ट्वा, ये तत्र मुनि-दारकाः,
दुद्रुवुस् ते तदा सर्वे वाष्प्रीकिं मुनि-पुङ्-गवम् । १

३८ । व्याहृतं—वक्तुम् । ३९ । अभ्यचोदयत्—आलयायाम्, व्ययुक्तम् । ४१ । आहत्य—
प्रवाहयत् । ४३ । अ-पश्यती—अ-पश्यन्ती । गुमागमाभाव आर्षः । वर्हिषाः—मयूराः ।

१ । दारकाः—पुत्राः । दुद्रुवुः—अभिभावनि क् ।

ते, ऽभिवाच्य ततः पादौ, मुनि-पुत्रा महर्षये
कारुण्यात् कथयामासुस् तां तत्र रुदतीं तदा,— २

“सं-चिन्त्य-रूपा, भगवन्, कस्याप्येका महात्मनः,
इतो लक्ष्मीरिवापन्ना, वि-रौति भृगमाकुला । ३

भगवन्, साधु, पश्यैनां, देवतामिव खाच् च्युताम् ।
मन्यामहे ऽ-मानुषीं तां—सत्-क्रियास्थाः प्रयुज्यताम् ।” ४

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा, बुद्ध्या निश्चित्य, धर्म-वित्,
तपसा दिव्य-चक्षुष्मान्, प्राद्रवद् यत्र मैथिली । ५

तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य, शिष्याः सर्वे तदान्वयुः,
अर्घ्यमादाय रुचिरं, जाह्नवी-तीरमागमन् । ६

ततः सीतां सु-दुःखार्तां वाल्मीकिर्, मुनि-पुङ्-गवः,
उवाच मधुरां वाणीं, साम्ना प्र-ह्लादयन्निव,— ७

“स्रुषा दशरथस्य त्वं, रामस्य महिषी प्रिया,
जनकस्य सुता राज्ञः—स्वागतं ते, पति-व्रते ! ८

आयान्तेवासि विज्ञाता मया, धर्म-समाधिना ;
कारणं चैव, वैदेहि, ज्ञातं प्रागेव तन् मया । ९

अ-पापां वेद्मि, सीते, त्वां, तपो-लब्धेन चक्षुषा ;
विश्रम्भा भव, वैदेहि—साम्प्रतं मयि वर्तसे । १०

१ । कस्यापि—कस्यचित् । एका—एकाकिनौ, अ-सहाया । इतः—अथ, अस्मिन्
[प्रदेशे] । वि-रौति (वि-रु + तिप्)—वि-क्रोशति, उच्चैः रोदिति । ४ । खात्—
स्वर्गात् । श्रुताम्—अष्टाम् । सत्-क्रिया—सत्-कारः । ५ । प्राद्रवत्—दधाव ।
६ । धर्मं समाधिना—योग ज-धर्म-लब्ध ध्यान-परि-पाकेण । कारणम्—आगमन-
कारणम् । १० । विश्रम्भा—निः-श्रद्धा । मयि—सत्-समीपे ।

- आश्रमस्वावि-दूरे तु तापस्यस्तपसि स्थिताः ;
 तास्वां, वत्से, यथावच् च पालयिष्यन्ति सर्वशः ; ११
 सख्यश्च ते समास्तास्ता भविष्यन्ति, शुभ-व्रते ।
 इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं, विश्वाम्बा, विगत-ज्वरा । १२
 यथा स्व-गृहमभ्येषि, तथैतद् वनमाविश ।”
 श्रुत्वा तु भाषितं, सीता, मुनेः, परममङ्गुतम्, १३
 वन्दित्वा शिरसा पादौ, तथेत्यूचे कृताञ्जलिः ,
 अन्वगच्छच् च गच्छन्तं वाल्मीकिमृषि-पुङ्-गवम् । १४
 सौमित्रिस्तु परं दैन्यमाजगाम, परन्तपः,
 राम-पादौ समासाद्य किं वक्ष्यामीति चिन्तयन् । १५
 तस्य चिन्तयतस्त्वेवं भवनं, गिरि-सन्निभम्,
 रामस्य, परमोदारं, पुरस्तात् समदृश्यत । १६
 स, राज-भवन-हारि रथं सन्त्यज्य, लक्ष्मणः,
 अवाङ्-मुखो, दीन-मनाः, प्र-विवेगानिवारितः । १७
 स, दृष्ट्वा राघवं, दीनमासीनं परमासने,
 नेत्राभ्यामश्रु-पूर्णाभ्यां दहन्तमिव मेदिनीम्, १८
 जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो, दीन-मानसः ।
 उवाच स, महा-तेजाः; प्राञ्जलिः, सु-समाहितः,— १९
 “आर्यस्यान्नां पुरस्कृत्य, विस्मृत्य जनकात्म-जाम्,
 पुनरभ्यागतो, वीर, पाद-मूलमुपासितुम् । २०

११ । तासाः—विविधाः, विभिन्नाः, various. प्रतीच्छ—गृह्णाण । १२ । अभ्येषि
 —गच्छसि । २० । अभ्यागतः—‘अङ्गम्’ इति शेषः । पाद मूलम्—‘तव’ इति शेषः ।

उत्तर-काण्डम्—सप्तमः सर्गः—अश्व-मेधः । ३६३

मा शुचः, पुरुष-व्याघ्र—कालस्य गतिरीदृशी ।
त्वद्-विधा हि न शोचन्ति, मत्त्ववन्तो, मनस्विनः ।” २१

° ततो ऽर्ध-रात्र-ममये बालका मुनि-दारकाः
वाल्मीकिः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम्,— २२
“भगवन्, राम-पत्नी सा प्रसूता दारक-द्वयम् ;
तयो रक्षां प्र-यत्नेन कुरु, भूत-वि-नाशिनीम् ।” २३

कुश-मुष्टिमुपादाय लवनञ्चाभि-रक्षिणम्
वाल्मीकिः प्र-ददौ ताभ्यां रक्षां भूत-वि-नाशिनीम्,— २४
“एवं कुश-लवा नाम्ना तावभौ यम-जातकौ
मत्-कृताभ्यां तु नामभ्यां लोके स्थातिं गमिष्यतः ।” २५

सप्तमः सर्गः ।

अश्व-मेधः ।

ततो विनीतवद् भूत्वा, राघवो, द्विज-सत्तमान्
उवाच धर्म-संयुक्तमश्व-मेधाश्रितं वचः । १

तत् तेषां द्विज-मुख्यानां कुरुचे परमाहुतम्
अश्व-मेध-मतं राज्ञः, साधु साध्विति चान्नुवन् । २

२१ । मत्त्ववन्तः—बलवन्तः । मनस्विनः—स्थिर-चित्ताः । २२ । वाल्मीकिः—
वाल्मीक्ये । मत्त्ववन्त-विधत्तया पत्नी । २३ । प्रसता—प्रसूतवती । कर्तरि क्तः । रक्षा
(शयो)—अङ्गं धृतां ऽनिष्ट-निवारकां वस्तु-विशेषः, an amulet, a charm.
भूत-वि-नाशिनीम्—चतुः-पटि-बाल-युक्त वि-नाशिनीम् । २४ । कुश-मुष्टिः—क्षिप्र-
कुशानाम् अय-भागः । लवनम्—क्षिप्र-कुशानाम् अधो-भागः । ‘लवम्’ इति प्रतीक्षां
पाठः । २५ । यम-जातकौ—यमलौ, यम-जौ ।

२ । अन्नुवन्—‘ते’ इति शेषः ।

विज्ञाय रुचितं तेषां, रामो लक्षणमब्रवीत्,—

“ऋषयः, शिष्य-सहिता, आह्वयन्तां, महा-मते । ३

पृथिव्यां पार्थिवाश्चैव ये मे हित-चिकीर्षवः,

सानुगाः, क्षिप्रमायान्तु ह्य-मेधमनुत्तमम् । ४

यज्ञ-वाटश्च सु-महान् गोमत्यां नैमिषे वने,

लक्षण, क्रियतां साधु ; तद् धि पुण्यं तपो-वनम् । ५

पत्नीं च काञ्चनमयीं, दीक्षितां यज्ञ-कर्मणि,

अगतो भरतः कृत्वा यातु शीघ्रमरिन्दम ।” ६

तत् सर्वं सं-वि-धायाश्च, प्रस्थाप्य भरतं, नृ-पः

ह्यं, लक्षण-सम्पन्नं—कृष्ण-सारं, व्यमोचयत् । ७

वसतो नैमिषे तस्य, सर्वे एव नराधिपाः

आजग्मुस् ते स्व-राष्ट्रेभ्यस् । तान् राजा प्रत्यपूजयत् । ८

तेषां शय्या महार्हाश्च, पार्थिवानां महात्मनाम्,

सानुगानां, निवेशार्थमादिदेश महा-बलः, ९

अन्न-पानानि वस्त्राणि सर्वापकरणानि च ।

भरतः, सह-शत्रुघ्नो, नियुक्तो राज-पूजने । १०

३। इतितम्—इतिम्, अभिलाषम् । ४। यत्र वाटः—यत्र-शाखा । गोमत्याम्
—गोमती-तीरे । ६। दीक्षिताम्—दीक्षित्यमाशान् । ‘आशसायां भूतवच् च’
(पा. १।१।१३२) इति भविष्यति भूत-कालिकः प्रत्ययः । ७। सं-वि-धाय—सम्पाद्य ।
ह्यं कृष्ण-सारम्—कृष्ण-सार-मृम-समानं वर्णं गतिम् अन्नम् । विशिष्य-स्थानि विशिष्य-
प्रयोगः । Cf. ‘निवाथां कृष्ण-साराभ्याम्’ (भा१।२८, पृ. २५१), ‘दीवासुरे युद्धे’ (१।७।४८,
पृ. ५३), &c. ‘कृष्ण-वस्तुनां सार-भूतम् अन्नम्’ इति केषित् । ८। वसतस्य—वसति
सञ्चिन् । वष्टो चार्षी । पा. १।१।३० । ९। निवेशः—निवेशनम्, स्थापनम् ।

वानराश्च महात्मानः, सुधीव-सहिताः, समम्,
परिवेषं च विप्राणां, प्र-यताः, सम्-प्र-चक्रिरे । ११

विभीषणश्च, रक्षोभिर् बहुभिः, सु-समाहितः,
ऋषीणामुग्र-तपसां किङ्करः समतिष्ठत । १२

एवं स विहितो यज्ञो ह्य-मेधः प्रवर्तितः,
लक्ष्मणेनाभि-सम्-प्राप्तो, यथा शक्रस्य धीमतः । १३

नान्यः शब्दो ऽभवत् तस्मिन्नश्व-मेधे महात्मनः—
'दीयतां' 'भुञ्जतां' चेति 'पीयतां' 'लेह्यताम्' इति । १४

एवं शत-सहस्राणां भक्ष्य-भोग्यमनुत्तमम्
राक्षसैर् वानरैश्चैव दत्तमेव दृष्टयत । १५

ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिर-जीविनः,
विस्मितास्ते ऽपि तां दृष्ट्वा, राज्ञो यज्ञर्षिमुत्तमाम् । १६

रजतस्य, सुवर्णस्य, रत्नानामथ वाससाम्
अनिशं दीयमानानां नास्तः समुपलस्यते । १७

न शक्रस्य, न सोमस्य, यमस्य, वरुणस्य वा
अभवत् ता-दृशो यज्ञो, राक्षवस्य यथा-विधः । १८

ईदृशो राज-सिंहस्य यज्ञः, परम-भास्वरः,
अ-हीनः सर्व-करणैः, सम्-वत्सरमवर्तत । १९

११ । परिवेषः—परिवेषणम्, भक्ष्य वल्गुनां विभाग पूर्वकमर्पणम् । १२ । अभि-
सम् प्राप्तः—निष्पादितः । १५ । भक्ष्य-भोग्यम्—स्वाद्य-द्रव्यं भोग्य-वस्तु च । १६ । चिर-
जीविनः—दीर्घ-जीविनः । १७ । समुपलस्यते—समुपास्यते । कथायामतीते खट् ।
१८ । शक्रः—शक्तिमान्, इन्द्रः इत्यर्थः । १९ । परम भास्वरः—नितरां प्रकाशमानः,
विश्व विभूषमाणः इत्यर्थः । करणैः—साधन-द्रव्यैः । जनार्धे दतीया ।

अष्टमः सर्गः ।

वाल्मीकि-समागमः ।

वर्तमाने तथा तस्मिन् वाजि-मेधे महा-क्रतौ,
 आजगामाशु वाल्मीकिः, स-शिष्यो, यज्ञ-सन्निधिम् । १
 ततः सम्-पूजितो राज्ञा, मुनिभिश्च महात्मभिः,
 वाल्मीकिः, सु-महा-तेजा, न्यवसत्, परमात्मवान् । २
 स शिष्यावब्रवीद्, धृष्टः, कुमारी देव-रूपिणौ,—
 “कृतस्त्रं रामायणं काव्यं गीयतां, परया मुदा, ३
 ऋषि-वासेषु पुण्येषु, ब्राह्मणावमथेषु च,
 रथ्यासु, राज-मार्गेषु, पार्थिवानां गृहेषु च, ४
 रामस्य भवन-द्वारि, यत्र कर्म प्रवर्तते,
 उटारिषु तथान्येषु सङ्गमेषु विर्षषतः । ५
 इमानि फल-मूलानि स्वादूनि च शुभानि च,
 गिरिभ्यः समुपात्तानि, भक्षं भक्षं प्र-गीयताम् । ६
 न याचेतं क्वचित् किञ्चिद् । भक्षयित्वा त्विदं फलम्
 मूलं च परमोदारं, युवां चैव न ह्यस्यथः । ७

१। धृष्टः—विश्रुतः, confident. यदत्रा पदमत्र 'धृष्टः' इति . सन्धि-वशात्
 हकारस्य धकारः । कुमारी—राज-पुत्री । ४। अत्रमष्टप—आवासेषु । पार्थिवानाम्—
 पृथिवी-पतीनाम्, राज्ञाम् । ५। सङ्गमेषु—जनतासु, मन्दासु । ६। समुपात्तानि—
 लब्धानि । भक्षं भक्षम्—पुनः पुनः भक्षयित्वा । पीनः पुन्यं शस्त्रम् । ७। परमोदारम्—
 अभ्युत्थष्टम् । श्लेषः—हस्तं, ज्ञानं गमिष्यथः । परमो-पदमार्यम् ।

यदि वाह्य रामो वां शृणुयात्, स महा-रथः,
महर्षिषु परि-श्रेषु, ततो गेयं विशिषतः । ८
दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा,
प्रमाणैर् बहुभिस्तत्र, यथोद्दिष्टं मया पुरा । ९
लोभश्च वां न कर्तव्यः स्वस्थो ऽपि धन-काङ्क्षया ।
निर्धनेः फल-मूलैश्च वस्तव्यमाश्रमे सदा । १०
यदि पृच्छेत् तु काकुत्स्थो राजा, कस्य युवामिति,
वाल्मीकि-शिष्यावावामित्यथ वाच्यः स, पुत्रकौ । ११
इमास्तन्त्रीः सु-मधुराः स्थानं वापूर्व-दर्शनम्
मूर्च्छयित्वा, सु-मधुरं ततो गेयं नृपाग्रतः । १२
आदि-प्रभृति गेयं तु, न चावज्ञाय पार्थिवम् ;
पिता हि सर्व-भूतानां राजा भवति धर्मतः । १३

८ । परि श्रेष—समन्तात् अवस्थितेषु, सभास्थेषु इत्यर्थः । 'उपविष्टेषु' इति
। डीयं पाठान्तरम् । ९ । बहुभिः प्रमाणैः—नामा-संख्याः श्लोकैः । उद्दिष्टम्—
। पदिष्टम् । १० । वाम्—युवयोः । 'कृत्यानां कर्तारि वा । पत्नी स्यात् । (पा. २।३।७१)
ति कर्तारि पत्नी । फल मूलैः—फल-मूलाहारैः । 'अस्माभिः' इति शेषः । विशिषण-
थाने विशिष्य-प्रयोगः । (Cf. उपरिष्ठात् २।४।४९, ४।२।८ & ४।७।७ । १२ । तन्त्रीः—
। गीता-शिष्याः । सु-मधुराः—सु-मधुर शब्दाः । स्थानम्—'षड्जादि-स्वर भेद सिद्धये
। गीता-दशपरि कल्पित शिराधार-काष्ठ-पङ्क्ति रूपम्' इति शेषः । वा—च । अ-पूर्व-
। दर्शनम्—अपूर्वार्णो [स्तराणो] दर्शनं यत्र ता दृशम् । मूर्च्छयित्वा—नाद-व्याप्ताः
। कत्वा । 'तत'—पदमित्यतिरिक्तं भाति । १२ । आदि-प्रभृति—अयोध्या काण्डतः,
'कोशलो नाम मुदितः स्फोतो जन पदो महान्' इत्यारभ्य । (Cf. अथस्तात् ७।१।११,
पृ. ३७० । अयोध्या-वर्णनमार्द्धा अयोध्या काण्डस्यैव प्रारम्भ आरंभ इति नारद-दत्त-
काव्य-वैज्ञात् मध्य-वर्ति सर्ग-अथ-यस्य ग्रथस्याच् च प्रतीयते । न अवज्ञाय पार्थिवम्—
राज मञ्जुपे ताला-परिहासादिकं न कृत्वा ।

तद् युवां ङष्ट-मनसौ श्वः प्रभाते, समाहितौ,
गायेतं मधुरं गेयं, तन्वी-लय-समन्वितम् ।” १४

इति सन्दिश्य बहुधा मुनिः प्राचेतसः, शुभम्,
वाङ्मोक्तिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्, महा-यशाः । १५

नवमः सर्गः ।

रामायण-कीर्तनम् ।

ततो, रजन्यां व्युष्टायां, स्यात्तौ, हुत-हुताशनौ,
यथोक्तमृषिणा पूर्वं, तत्र तत्राभ्यगायताम् । १

तां च शुश्राव काकुत्स्थः कथां दिव्याहुतोपमाम्,
अपूर्वां पाठ-जातिं च गेयेन समभिप्लुताम्, २

स्वरैश्च सप्तभिर् बह्वां, तन्वी-लय-समन्विताम्,
बालयो । राघवः, श्रुत्वा, कौतूहल-परो ऽभवत् । ३

अथ, कर्मान्तरे, राजा, समाह्वय महा-मुनीन्,
पार्थिवांश्च, नर-व्याघ्रः, पण्डितान्, नैगमांस्तथा, ४

स्वराणां लक्षण-ज्ञांश्च, उत्सुकान् द्विज-पुङ्-गवान्,
पदाक्षर-समास-ज्ञान्, शब्दे च परि-णि-ष्ठितान्, ५

१४ । लयः—[नृत्य गीत-वाद्यानां क्रिया कालयोः परस्पर] साम्यम्, equal time in music. १५ । प्राचेतसः—प्रचेतो नाम प्रजापति वज्र सम्भूतः । परमोदारः—अति-गम्भीरः । तूष्णीम् आसीत्—मौनीं अभूव ।

१ । व्युष्टायाम्—प्रभातायाम् । अभ्यगायताम्—‘कुमारी’ इति शेषः । २ । अपूर्वाम्—अश्रुत-पूर्वाम्, प्राक् अ-श्रुताम् । पाठ जातिम्—पाठानां (गेयानां) जातिम् [वङ्मादौन् सम स्वरान्] । गेयेन—गान-धर्मेण स्वर-विशेषेण । ४ । कर्मान्तरे—कर्मक्षाम् (अन्वयेषु प्रयोगानाम्) अन्तरे (विराम-काले) । ५ । च उत्सुकान्—

उत्तर-काण्डम्—नवमः सर्गः—रामायण-कीर्तनम् । ३६८

काल-मात्रा-विभाग-ज्ञान्, ज्योतिषे च पुरस्कृतान्,
 क्रिया-कल्प-विदेष्वैव तथा वाक्य-विदो द्विजान्, ६
 भाषा-ज्ञान् निगम-ज्ञां च गीत-नृत्य-विशारदान्,
 पौराणिकां च विविधान्, ये च ब्रह्मा द्वि-जातयः,—
 एतान् सर्वान् समाह्वय, गातारौ समवेशयत् । ७

उपविष्टा ऋषि-गणा, राजानश्च महौजसः
 पिवन्त इव चक्षुर्भ्यां पश्यन्ति स्म कुशीलवी । ८
 जपुः परस्परं चैव सर्व एव समागताः,—
 “उभौ रामस्य सदृशौ, बिम्बाद् बिम्बमिवोवृतौ । ९
 जटिनौ यदि न स्यातां, न वल्कल-धरी यदि,
 विशेषो नाधिगम्येत अनयो राघवस्य च ।” १०

तेषां संवदतामेवं श्रोतृणां विस्मितात्मनाम्
 गेयमारिभतुस्तत्र तावुभौ मुनि-दारकौ । ११

सम्बन्ध-भावः । उत्सुकान्—न्ययान् । 'रामायण-यवत्' इति शेषः । पदाक्षर-समास-
 ज्ञान्—पदाक्षराणां समासः (गुरु लघु-प्रयोग लक्षणः सम्बन्धः), तं जानन्ति ये तान् ।
 शब्दे—शब्द-ब्रह्मणि, वेदेषु, गायत्र्यादि-शब्दः-प्रतिपादक-शक्तेषु इत्यर्थः । परि-णि-
 षितान्—सम्यक् निपुणान् । ६ । काल-मात्रा-विभाग-ज्ञान्—कालस्य (रुर-कालस्य)
 मात्राणां [एक-वि-वि-लक्षणाणां] विभागं जानन्ति ये तान् । पुरस्कृतान्—'परं मतान्'
 इति गौरिसिद्धोः पठति । क्रिया-कल्प-विदः—क्रियां [तत्-प्रतिपादकं] कल्पं (विधि-
 निषेधात्मकं शास्त्रं) च विदन्ति (जानन्ति) ये तान् । ७ । निगम-ज्ञान्—वैदिक-पादादि-
 लक्षण-ज्ञान् । निगमः—वेदादि-शास्त्रम् । पौराणिकान्—पुराण-ज्ञान्, सर्गं-प्रति-सर्ग-
 वंश-सम्बन्ध-वंशानुचरित-रूप-पञ्च-पुराण-लक्षण-ज्ञान् । ८ । कुशीलवी—चारुवी,
 bards. ९ । बिम्बाद् बिम्बम्—सूर्य-मच्छलात् [तस्य] प्रति-बिम्बम् । १० । स्याताम् &
 अधिगम्येत—'हेतु-हेतुमतीर् लिङ् [वा स्यात्]'—पा. १।३।१५६ । अधिगम्येत अनयोः
 —अधिगम्येतानयोः । सम्बन्ध-भावः । ११ । संवदताम्—संवदमानानाम्, पुत्रपत्

ततः प्रहस्यं मधुरं गान्धर्वमति-मानुषम्,
श्लोके रामायणं बहं, विचित्र-पदमर्थवत्— १२

प्रहस्यमादितः, पूर्वं सर्वं नारद-दर्शितम् ।

ततः प्रभृति सर्गांश्च विंशतिं तावगायताम् । १३

ततोऽपराह-समये राघवः समभाषत,
श्रुत्वा विंशति-सर्गांस्तान्, भ्रातरं, भ्राष्ट-वत्सलः,— १४

“आभ्यां दश महस्त्राणि सुवर्णस्य, कृताकृतम्,
प्र-यच्छ शीघ्रं, काकुत्स्थ, यदन्यदभिकाङ्क्षितम्” । १५

दीयमानं सुवर्णं तु न तौ जगृह्यतुस्तदा,
जचतुश्च महात्मानो,— “किं धनेन, विशाम्-पते ? १६

वन्येन फल-मूलेन निरतानां वनौकसाम्
किमन्माकं हिरण्येन सुवर्णेनापि वा, नृ-प ?” १७

विन्मयं परमं गत्वा, मुहूर्तं ध्यान-तत्-परः,
तयोरागमनं रामः, काव्यस्य च समुद्भवम्, १८

प्रमाणं चैव प्रच्छ तौ तदा मुनि-दारकौ ।

पृच्छन्तमिवं काकुत्स्थं तावूचतुर-तन्द्रितौ,— १९

कथयमानानाम् । यत्क वाचं समन्वयणं परस्मैपदसार्धम् । पा. १।१।०८ । तेषाम्—तान्
उपेक्ष्य । अनादरे पदौ । आरंभतः—आरंभान्ते । परस्मै-पदसार्धम् । १३ । आदितः—
अयोध्या काण्डतः । १४ । विंशति सर्गाञ्च—अथ अ मंज्ञायामपि विंश-समास
आर्थः । पा. २।१।५०, ५१ । १५ । सुवर्णम्—अशीति-रत्निका-परिमितं स्वर्णम्
तत्-परिमिता स्वर्ण-मुद्रा वा । कृताकृतम्—कृतम् अकृतस्य, अ-समाप्तम्, यथेष्टम्
इत्यर्थः । १६ । विशाम्-पते—नर-पते, राजान् । १७ । निरतानाम्—निरताहाराणाम्,
नियताहाराणाम् । १८ । ध्यान तत्-परः—चिन्ता-सद्यः । तयोरागमनम्—कौ तौ, केन
सह वा तौ आगता इति । काव्यस्य समुद्भवः—काव्यस्य कौ विषयः, केन चैत्रं विरचितम्

० उत्तर-काण्डम्—दशमः सर्गः—परिचयः । ३७१

“आवां वाल्मीकि-शिष्यौ तु, तेन सार्धमिहागतौ ;
राजं, स्तवेदं चरितं प्रोक्तं वाल्मीकिना, शुभम् । २०

यदि बुद्धिः कृता, राजन्—श्रवणे ते कुतूहलम्,
कर्मान्तरे क्षीण-भूते, शृणु, राजन्, महा-मते ।” २१

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं तत्र, तौ मुनि-दारकौ
अभिचक्रमतुर् वामं यत्र वाल्मीकिरावमत् । २२

रामो ऽपि, मुनिभिः सार्धं, पार्थिवैश्च महात्मभिः,
अहो गीतमिति प्रोच्य, कर्म-शालामुपागमत् । २३

दशमः सर्गः ।

परिचयः ।

अहानि सु-बहून्येवं रामो गीतमनुत्तमम्
शुश्राव, मुनिभिः सार्धं, पार्थिवैश्च महात्मभिः । १

कौशल्या च सुमित्रा च केकयी, मातरश्च याः,
प्रगृह्य बाहून्, दुःखाता, करुदस्ता महा-स्वनम् । २

तस्मिन् गीते ऽथ विज्ञाय मीता-पुत्रौ कुशीलवौ,
तस्याः परिषदो मध्ये रामो वाक्यमुवाच ह ३

शत्रुघ्नं वीर्य-सम्पन्नं, हनूमन्तं च वानरम्,
विभीषणं च धर्म-ज्ञं, सुषेणं च परन्तपम्,— ४

इति । १८ । प्रमाणम्—परिमाणम् । अ-तन्द्रितौ—अनलसौ । २१ । क्षीण-भूते—
‘क्षीण-भूतः’ इति गोरसिचांः पठति, प्रतीत्या दाक्षिणात्याश्च । (‘कर्मान्तरे क्षीणभूतः’
इति पाठे तु, क्षीणभूतः—प्राप्त-क्षीण भूतः, प्राप्तावसरः, अवकाशं प्राप्य । क्षणः—अव-
काशः, अवसरः । विशेषण स्थानि विशेष्य-प्रयोगः । कर्मान्तरे—याग-प्रयोगावसर-समये ।)

१ । प्र-गृह्य—विस्तार्ये । २ । परिषदः—सभायाः ।

“भगवन्तं महात्मानं वाष्पीकृष्टवि-सत्तमम्
षानयध्वमिहोदारं, स-सीतं, देव-सन्निभम् । ५

श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्म-जा
करोतु परिषन्-मध्ये चारित्रं प्रति, सा, पुनः ।” ६

श्रुत्वा तु राघवस्त्रेदं वचः, परममद्भुतम्,
जग्मुस् ते, त्वरितास्, तत्र यत्र प्राचेतसो मुनिः । ७

तेषां च वचनं श्रुत्वा, रामस्य च मनो-गतम्
विज्ञाय, सु-महा-तेजा मुनिर् वाक्यमथाब्रवीत्,— ८

“एवं भवतु । वो भद्रं ! यथा वदति राघवः,
तथा करिष्यते सीता । दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ।” ९

तद्योक्ता ऋषिणा, सर्वे राम-द्रुता महीजमः,
प्रत्येत्य, सर्वं रामाय मुनेर् वाक्यमवेदयन् । १०

ततः, प्र-हृष्टः, काञ्जितस्यः, श्रुत्वा वाक्यं महा-मुनेः,
सर्वानिव महर्षीं स्तान् नृपतीं द्याभ्यभाषत,— ११

“मुनयश्च स-शिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः
पश्यन्तु सीता-शपथं, यश्चान्यो ऽपीह काङ्क्षते” । १२

एका-दशः सर्गः ।

शपथः ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां, यज्ञ-वाटं गतो नृपः
सर्वानानाययामास महर्षीन्, रघु-नन्दनः । १

१। शपथः—दिव्यम् । १०। प्रत्येत्य—प्रत्यागत्य । ११। सानुगाः—अनुचर-
रहिताः । काङ्क्षते—काङ्क्षति । आत्मनि-पदमार्गम् ।

राजानश्च नर-व्याघ्राः सर्व एव समागताः,
वानराश्च महा-वीर्या, राक्षसाश्च महा-बलाः । २

नागरश्च जनो मुख्यः, कौतूहल-समन्वितः,
सीतायाः शपथं प्रेषुः, सर्व एव समागमत् । ३

तथा समागतं सर्वमश्रम-भूतमिवाचलम्
श्रुत्वा मुनि-वरस्तूर्णं, स-सीतः, समुपागमत् । ४

तमृषिं पृष्ठतः सीता अन्वगच्छद्वाङ्-मुखी,
कृताञ्जलिर्, वास्यवती, कृत्वा रामं मनो-गतम् । ५

दृष्ट्वा त्रियमिवायान्तीं, सु-व्रतां, ब्रह्मचारिणीम्,
वाङ्मौक्तिकेः पृष्ठतः सीतां, साधु-वादो महानभूत् । ६

ततो मध्यं जनौघस्य प्रविश्य, मुनि-पुङ्-गवः
सीता-सहायो वाङ्मौकिरिति होवाच राघवम्,— ७

“इयं, दाशरथे, सीता सु-व्रता धर्म-चारिणी
अ-पापा हि त्वया त्वक्ता ममाश्रम-समीपतः— ८

लोकापवाद-भीतेन त्वया, राम, महा-मते ।
प्रत्ययं दास्यते साद्य, तदनुज्ञातुमर्हसि । ९

इमौ च जानकी-पुत्रावुभौ च यम-जातकौ
सुतौ तव, दुराधर्ष,—सत्यमेतद् ब्रवीमि ते । १०

३। नागरः—नगर-वासी । प्रेषुः—प्राप्तमिच्छुः, द्रष्टुमिच्छुः इत्यर्थः । ४।

भूतमिवाचलम्—प्रसार-मूर्तिवत् निश्चलम् । ५। सीता अन्वगच्छत्—सीतान्वगच्छत् ।
सन्धेर-भाव आर्षः । ७। जनौघस्य—जन-समूहस्य । ८। प्रत्ययं दास्यते—विश्वाहं
अभयिष्यते, शपथं करिष्यते इत्यर्थः । १०। यम-जातकौ—यमकृततया उत्पन्नौ ।

- प्रचेतसो ऽहं दशमः पुत्रो, राघव-नन्दन,—
 अनृतं न स्मराम्युक्तं यद्येमी तव पुत्रकी । ११
- बहून् वर्ष-गणान्, सीम्य, तपश्चर्या मया कृता—
 प्राप्नुयां न फलं तस्वा, दुष्टेयं यदि मैथिली । १२
- कर्मणा मनसा वाचा कृत-पूर्वं न किल्बिषम्—
 प्राप्नुयां न फलं तस्व, दुष्टेयं मैथिली यदि । १३
- अहं पञ्चसु भूतेषु मनः-षष्ठेषु, राघव,
 दृष्ट्वा सीतां तदा शुद्धां नीतवानाश्रमं पुरा । १४
- इयं शुद्ध-समाचारा—निर्दोषा, पति-देवता,
 लोकापवाद-भीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति ।” १५
- वास्वीकेषु वचः श्रुत्वा, राघवो वाक्यमब्रवीत्,
 प्राञ्जलिर, जगतो मध्ये, महर्षीणां च शृण्वताम्,— १६
- “एवमेतन्, महा-भाग, यथा वदसि, सु-व्रत ;
 प्रत्ययो जनितस्—तुष्टस्तव वाक्यैर-किल्बिषैः । १७
- प्रत्ययश्च पुरा दक्षो वैदेह्या सुर-मन्त्रिधौ,
 शपथश्च कृतस्तत्र, तेन विश्व प्र-वेगिता । १८

दुराधर्मः—दुःश्रेयः । ११। प्रचेताः—दशानां प्रजा-पतीनामन्यतमः । दशमः पुत्रः—
 ‘सन्तान-परम्परया इति शेषः । उक्तम्—उक्तिम्, कथनम् । न स्मरामि—‘मनसापि’
 इति शेषः । कर्मणं तु द्रुं । यथेमी—यथा [तथा] इमी । १२ १३ । सीता-चरित्र
 प्रति मुनिना शपथ करणम् । १३ । किल्बिषम्—पापम् । कृत पूर्वं न किल्बिषम्—
 ‘न मेऽ कि कृत्युर्ध-कृतम् इति गौरविसंज्ञाः पठति । अनेन महत्त्व-पूर्वक निषिद्ध-कर्म
 त्यागो ऽपि धर्माय इति सूचितम् । १४ । पञ्चसु भूतेषु श्रोत्रादि-षष्ठेन्द्रियेषु । मनः-षष्ठेषु
 —मनः षष्ठं येषाम् तेषु, मनसि च । १६ । जगतो मध्ये—लोक-मध्ये, जनता-मध्ये
 इत्यर्थः । १७ । प्रत्ययः—विश्वसः । तुष्टः—‘अहम्’ इति शेषः । अ-किल्बिषैः—दोष

उत्तर-काण्डम्—एका-दशः सर्गः—शपथः । ३७५

येयं लोक-भयाद् ब्रह्मन्-पापापि पुरा सती
परित्यक्ता मया सीता—तद् भवान् क्षन्तुमर्हति । १८

जानीमि पृथक्को चेमौ मम जातो कुशो-जवो ।
शुभायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ।” २०

अभिप्रायं तु रामस्य विज्ञाय, सुर-सत्तमाः
पितामहं पुरस्कृत्य सर्वे एव समागताः । २१

आदित्या वसवो रुद्रा ऋषयो मरुदश्विनौ
गन्धर्वाप्सरसश्चैव, सर्वे एव समागताः । २२

नागा यक्षाः सु-पर्णाश्च तथा विद्याधरोत्तमाः,
सीता-शपथ-सम्भ्रान्ताः सर्वे एव समागताः । २३

ततो वायुः, सुख-स्पर्शा, दिव्य-गन्ध-वहः, शुभः,
तं जनाघं सुरां शैव प्रह्लादयति सर्वतः । २४

सर्वान् समागतान् दृष्ट्वा, सीता, काषाय-वासिनी,
अवाङ्-मुखी, वास्य-कलं, प्राञ्जलिर्, वाक्यमब्रवीत्.—२५

“यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये,
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति । २६

स्पर्श-शून्यः, निर्मलः । १८ । वेगम्—गृहम्, भवनम् । २० । मम जातो—सत्तः
उत्पन्नः । पत्नो आर्षा । पा १।४।३० । गङ्गायाम्—गङ्गां प्रामायाम्, अग्नि परीक्षादिना
शपथेन गङ्गां ति (निष्पापेति, निर्मलेति) प्रतिपन्नायाम् । २३ । सु-पर्णाः—पक्षिणः ।
शपथ-सम्भ्रान्ताः—शपथे (शपथ-दर्शने) सम्भ्रान्ताः (त्वरान्विताः) । २४ । प्रह्लादयति
—प्रह्लादयामास, प्र-मादयामास, नितरं हर्षयामास । कथायामतीति छट् ।
२६ । राघवात्—रघोः सन्तानात्, रामात् । माधवो—माधव-पत्नी, विष्णु-प्रिया,
पृथिवी । विवरम्—किटम्, अभ्यन्तरे स्थानम् ।

मनसा कर्मणा वाचा राममेव यच्चार्यये,
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति । २७

यथैतत् सत्यमुक्तं मे,—‘न रामात् कामये परम्’,
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ।” २८

तथा शपन्त्यां सीतायां, प्रादुरासीन् महाद्भुतम्,
भू-तलं भिद्य सहसा सिंहासनमनुत्तमम् । २९

तस्मिं सु धरणी देवी, सीतामादाय बाहुना,
‘स्वागतं ते !’ तथोज्जा, तामासने सं-न्यवेशयत् । ३०

तामासनं गतां देवीं, प्रविशन्तीं रसा-तलम्,
पुष्प-वृष्टिर-विच्छिन्ना, दिव्या, सीतामवाकिरत् । ३१

साधु-वादश्च सु-महान् देवानां हि तदोद्यितः,—
“धन्या त्वमसि, वैदेहि, यस्यास्ते शीलमीदृशम् !” ३२

द्वा-दशः सर्गः ।

तिरो-भावः ।

अथावसाने यज्ञस्य, तदा, परम-दुर्मनाः
अपश्यन् मैथिलीं रामो मेने शून्यमिदं जगत् । १

न चासावपरां भार्यां वत्रे राघव-नन्दनः,
यज्ञे यज्ञे च पत्नीं तां काञ्चनीं समकल्पयत् । २

३२ । शपन्त्याम्—शपथं कर्तव्याम् । ‘त्रिः’ इति शेषः । प्रादुरासीत्—प्रादुर्भूव ।
भिद्य—भित्वा । न ममामि ऽपि ज्ञो ल्यप् आर्यः । ३१ । रसा-तलम्—रसायाः
(पृथिव्याः) तलम् (निच-भागस्थः लोकः), भू-तलम्, पातालम् । दिव्या—
स्वर्ग-भवा ।

- अथ दीर्घस्य कालस्य राम-माता यशस्विनी,
 पुत्र-पौत्रैः परिहृता, काल-धर्ममुपागमत् । ३
- अ-दृश्यं मनुजैः कश्चित्, स-शरीरं च, वासवः,
 गृहीत्वा लक्ष्मणं, हृष्टो, नाक-पृष्ठमुपागमत् । ४
- विसृज्य लक्ष्मणं, रामो, दुःस्व-शोक-समन्वितः,
 अभ्यषिञ्चन् महात्मानावुभावेव कुशीलवौ । ५
- अभिषिञ्च्य सुतो वीरौ, सम्-प्रस्थाप्य च, राघवः
 विवेश वैष्णवं तेजः, स-शरीरः, सङ्गानु-जः । ६

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायाम्,
 उत्तर-काण्डम् ।

समाप्तश्चेदं लघु-रामायणं भारतवर्षीय-वङ्ग-प्रदेश-स्था-आसुरिया-
 ग्राम-प्रभव-गृह-वंश ज-श्रीमत्-त्रिपुरमण्ड्यमानाथ-प्रथमा
 त्मज-गोविन्दाथ-प्रोक्तम् ।

३। दीर्घस्य कालस्य—‘अत्ययं’ इति शेषः। Cf. ‘कस्यचित् कालस्य’ (उपरिष्ठात्, १।१।११, पृ. ३५)। काल-धर्ममुपागमत्—ममार्। काल-धर्मः—मृत्युः। ४। अ-दृश्यम्—योग-बलात् अनर्धागमुपागतम्। वासवः (वसु + वण् + सु)—इन्द्रः। Cf. उपरिष्ठात् ६।२।१४, पृ. ३४६। ५। अभ्यषिञ्चत् कुशीलवौ—‘कोशल-राज्यं द्विधा विभज्य’ इति शेषः। कुशीलवौ—कुशं च लवं च। ६। सम्-प्रस्थाप्य—‘दक्षिणं कोशल-राजधानीं कुशावतीम् उत्तरं कोशल-राजधानीं श्रावस्तीं च’ इति शेषः। विवेश वैष्णवं तेजः—विष्णोर् ज्योतिषि लिख्ये, रामस्य विष्णोरुपासकत्वात्। Cf. उपरिष्ठात्, २।१।१—४; पृ. ४५।

६। पृष्ठे हृन्-धातु-निष्पन्नस्य ‘अवधीः’ इति पदस्य ‘वध्-भागस्य मुद्रण-प्रमाद-जो बो वः भवेत्। एवमेव सर्वत्र। ७२तमे ‘कनीयसाम्’ ‘कनीयसौनाम्’, २८०तमे च ‘निष्पिषती’ ‘निष्पिषती’ भवेद्वेव ।

इति मणि-किरणे नाम लघु-रामायण-इत्यावुत्तर-काण्डम् ।

समाप्ता चेयं मणि-किरणो नाम गोविन्दाथ कृता लघु-रामायण-इतिः ।

वृत्ति-सूची ।

व्याख्यातामां पदानां पदावयवाम् अनायत-वाक्यानां च पृष्ठादा
इह निर्दिश्यन्ते; न तु आयत वाक्यानां, विस्तर-भयात् ।

अ	अयतः ६०	अ तन्वितः ... ३०१
अयमती ... १२१	अय महिषी ... २०५	अति क्रान्तः ... १५०
अयः १२२	अय-यद्गुम ... २२२	अति चरति ... ३३८
अकारयत् ... ४	अयाम् २०१	अतितराम् ... १५५
अ किञ्चनः ... ५०	अङ्गना १२०	अति भावः ... २००
अ-किन्त्वियम् ... १०४	अङ्ग रागः ... १६१	अति-मार्गी ... १८६
अ क्तत-टारः ... १८५	अङ्गाः २३०	अति-सूक्तकः ... २५४
अचतम् ... २३२	अङ्गलम् २०८	अति रथः १०, २८८
अचि ०५	अ-चक्षुर्विषयः १२८	अति-वर्तति ... ३३६
अ-लेमम् ... ४२	अचिन्तयत् ... ३३८	अतिवर्तन्व ... १५०
अ-लाभ्यः ... ६२	अ-चिरादिति मृगंभा २४४	अतिवर्तितुम् ... ८३
अर्वाहिसी ... २५२	अच्यवत् १२८	अतिवर्तेत ... ३३२
अ-खिलम् ... ३४८	अ-च्यतः ३४०	अतिवर्तेयम् ... ३३६
अ गः १२१	अ-ज्ञानप्रिव ... ३०२	अति-वैरः ... २८८
अगम्य-भविता ... १०२	अजिनम् ... ३४, १२४	अति-वृत्तः ... २६६
अगम्या-व्यपिता १११	अ जिह्व गः ... २०२	अतोयात् ... १५४
अगुरु १५८	अ-ज्ञान-समन्वितः १४२	अतृप्यत ... ४०
अग्नि-चूर्णः ... २५२	अटवी ८०	अन्ययः ... १२२
अग्नि-शरणम् ... १६४	अटालकः २६, ४६	अनुचितम् ... ४१
अग्नि हावम् ... ११०	अख-जः ... ६	अटग्रंथन् ... ३०३
अग्नी कृत्वा हविः १०१	अ तर्थाचिता ... ५६	अ-दितिः ... ७०
अयम् ३४४	अ-तदहं ६०	अ-दीन-सत्त्वः ... ३०२

अङ्कः ...	२०७	अनवधात्री ...	२०६	अनुपूर्वेणः ...	१४४
अ-दीव-माहकः ...	१४०	अनसूयकः ...	१, ३८	अनुमान्य ...	१०६
अद्विरेव ...	१०८	अनागाः ...	६८	अनुरक्तो रामम्,	४२
अद्भुत-विसरम्...	१५	अ-नाथवती ...	१८८	अनुरध्यासु ...	४०
अद्भुतोपमः ...	२०६	अ-नाथा ...	२०८	अनुरुध्यते ...	२२८
अद्वैतेन ...	१६१	अनामयम् ...	२२	अनुरुध्यामि ...	३४८
अधः-श्रया ...	२५६	अनायां ...	०१	अनुलेपः ...	१६७
अधर्मापनीतः ...	२०८	अनायं-कवणारण्यः	१८०	अनुमर्तनी ...	१८२
अधर्षितः ...	२२२	अनायं बृद्धिः ...	७	अनुमूलता ...	२४४
अधिका ...	३२०	अनासादयमानः	२१३	अनुसरम् ...	३१४
अधिकृतः ...	१४१	अ-निमित्तम् ...	६८	अनृदा ...	१२७
अधि चिन्तः ...	२२०	अ-निभिन्नम् ...	२७८	अनुपम्...	८०
अधि-गम्येत अनयोः	१६८	अनिशम् ...	४२	अनृतम् ०१, ८३, ११	११
अधितिष्ठम् ...	३७	अनीकम् ...	२७४	अनृतिकः ...	१४८
अधियोधः ...	२८१	अनीचरा ...	३३४	अनृती ...	७४
अध्यवस्यति ...	८२	अनु ...	८८, ११३	अ-नृजमता ...	२१२
अध्यासे ...	२६	अनुकूलसि ...	६४	अनकः ...	१८७
अध्वरः ...	१२६	अनुकूलनापि ...	१६८	अनरम्...	१८८, २३५
अ-ध्वस्तम् ...	२७९	अनुकूलोतः ...	४७	अनरधोयत ...	८
अध्या ...	१२२	अनु-जः ...	८१	अनरा १०६, २५३	
अनघः ...	४७	अनुनेतुं चक्रे ऽसी		अनराग्ना ...	३७
अनन्तहिता ...	५४	मातरम् ...	८२	अनरीत-मनाः...	७
अनपेक्षः ...	८६	अनुपम् ...	४१	अनिकम् ...	४१
अनर्थः ...	३४७	अनुपश्रवतः ...	३३८	अन्यः ...	३११, ३३०
अनल-प्रकाशः...	२८४	अनुपलक्षितः ...	५	अन्य कचानरम्	३५१
अनवद्यम् ...	१८२	अनुपालनम् ...	१०३	अन्यायम् ...	१८८

असौंश-सङ्घटा	अपवाद्य ... ४,४२	अत्रुवन् ... ३६३
असंज्ञेषु ... २६८	अपविहम् ... २४७	अभयो मार्गः ... ११०
असौ राजा ... १४६	अपयिमः ... १३२	अभिकाङ्क्षी ... २०७
अन्वगात् २४, १०६	अपय्यत ... २५८	अभिक्रामन् ... ३४३
अन्वजायत् ... ११३	अपय्यती ... ३६०	अभिगच्छामि ... १६०
अन्वयात् ... ३०८	अपाकघत ... ३१५	अभिघातः ... ७०
अन्वयः ... ३०५	अपातं पु ... १४०	अभिचक्राम ... ३१०
अन्वरलत ... ३३०	अपाठय्य ... १८	अभिजनः २२५, म् २८८
अन्ववेत्य ... १११	अपि ७८, १५५, १८८	अभिजित् ... ३४५
अन्ववृत्तत ... २३८	अपि च ... १७४	अभिज्ञा ... १००
अन्वाम्य ... ११३	अपिहितः ... १३८	अभिज्ञानम् ... २३८
अन्व घते ... ८	अपूर्व-दर्शनम्... ३६७	अभितः २०, ११७
अन्वष्टयः ... ४५४	अ-पूर्वा ... ३६८	अभिदधे ... १५६
अनूक्ततम ... ७०	अपृच्छत ... ४८	अभिदुद्राव ... १०४
अपक्रमत ... १५४	अपेयुः .. १०८	अभिधास्यामि ५३
अपक्रम्य ... ३२०	अ प्रकाशः ... २८६	अभिनन्दितः ... १२०
अपल-पातः ... १४१	अ-प्रतिकूल-ज्ञत् ११४	अभिनिसृजन्तः... २३१
अपत्य-सम्बन्धः ... २८	अ-प्रतिरूपम् ... १८८	अभिनीतायः ... १०२
अप मर्दः ... १५८	अ-प्रसक्तः ... १०८	अभिपद्यसे ... १८६
अपर-चीनाः ... २४१	अ-प्रसादी ... ६५	अभिपालिता ... २५८
अपर-रावः ... १८१	अ प्रसन्नोन्द्रियः... ६८	अभिप्रवर्तते ... ११६
अ पराक्रमः ... १२८	अ-प्राप्या ... ३३८	अभिप्रेत्य ... ४१
अपराङ्गम् ... १०९	अ-बध्यः ... ५६	अभिभवितुम् ... ८१
अपराधः ... ७८	अ-बद्ध-श्रुतः ... १०	अभिमन्या ... ३२७
अपराध्यति ... ३३४	अभिः ... ३३१	अभिमर्दनम् ... ३२६
अपवादः ... ३३३	अन्नवीत् ... १७०	अभिमर्षणम् ... ३०८

अभियाचितः	६२, ७३	अभ्यर्षी ...	११८, १७८	अ मयौदम्	११२, २४२
अभियुक्तः	... २६५	अभ्यवक्रियन्	... ७४२	अमर्षः	४८, २२०
अभिरंश्यं	... ८८	अभ्यवर्तत	३७२, ३३०	अमर्षणा	... २२०
अभिहतः	... १७६	अभ्यवर्षत	... ३११	अमर्षिता	... ४८
अभिवर्षति	... ८५	अभ्यवहारः	... ३५८	अमर्षो १२
अभिवाद्यः	... ३५	अभ्यवादयत्	... १०३	अमात्यः	४२, १५४
अभिवीक्षितुम्	... १०५	अभ्यधिसत् कर्गोन्नी	३७०	अमितम्	... १०१
अभिदृश्यमाद्यः	... २०४	अभ्यागच्छत	... २००	अ-मितः	... १०, ४३
अभिज्ञता	... ५६	अभ्यागच्छन्	... १६५	अमृत ६१
अभिर्गकः	... १६२	अभ्यागतः	... ३६२	अ-मृष्टम्	... ११
अभिर्षक्तास्मि	... १३	अभ्याययुः	... १०	अ मृष्यमाणा	... ५
अभिर्षचयिता	... ४८	अभ्यासः	११८, १७६	असोषा	... ४४
अभिष्टवः	... ८६	अभ्यत्यागम्	... ३१५	अस्वरम्	६५, १२६
अभि-सतन चेतनः	५६	अभ्युदयः	... १०५	अस्वर प्रख्याम्	... २५८
अभि सम्प्राप्तः	... ३६५	अभ्युपगतः	... २३५	अस्व धरः	... १५८
अ-भोक्त्रम्	... ३१०	अभ्युपपद्यत	... ३१८	अस्व कर्तुम्	... २३८
अ-भातवत्	... ५	अभ्युपपद्यताम्	... २८०	अ-यज्वा	... ११
अभृत्	... १३८	अभ्युपयिवात् (वम्)	... २४	अयनम्	... ३५२
अभ्यगायताम्	... ३६८	अभ्येव्य	... ६८	अयम्...	... १७१
अभ्यर्षाडयत्	... ३६०	अभ्येषि	... ३६२	अ-युञ्जन्	... २२८
अभ्यधावत	... १३०	अधम्	... ४६	अ-योनि जा	... १०
अभ्यधिकम्	... १००	अध-सं-धुवः	... ७०८	अरब्धम्	... १३८
अभ्यनन्दत्	... ११८	अ-मरः...	... २८०	अरब्धं उत्सृज्य	... ३५५
अभ्यमन्त्रयत्	... ३०३	अमर-प्रख्याः	... २१४	अ-राजसम्	... ३०८
अभ्ययात्	... १४	अमर राजः	... २८६	अरिः	... २८
अभ्यर्षितः	... ६५	अमर महाशः	... १११	अरिन्दमः	... ७७

अरिष्टः २४४	अवसतम् ... १३१	अवेद्य ... ४२, ८४
अरि संख्या ... २४२	अवर-जः ... १२	अवेपि २२१
अर्कः २८८	अवरा ७१	अव्ययः २६
अर्क-रश्मि-प्रतीकाशः १३६	अवरोहः ... ११६	अव्ययम् ... २२
अर्थायत्वा ... १२१	अवलिप्ता ... ५०	अ-व्याज-चेष्टितः १२
अर्थः ३२	अवर्णीयता ... ३३०	अग्रजम् ... ७८
अर्थः ... ७८, १२६	अवर्णाककः ... ३३४	अग्रजिः ... ३८८
अर्थ परः ... ७४	अवश्यायः ... १८०	अशोक-वर्णिका २४४
अर्थ विहितम् ... १८८	अवष्टभ्य १८६, २११	अश्रुति ... ८७
अर्थी ६०	अवसक्तम् ... २३८	अश्रुति ... १४
अर्थ्य १४१	अवसज्य २०६, २३२	अग्र-भूतमिवाचलम् ३०३
अटी ६१	अवसथः ... ३६६	अग्र वृष्टिः ... १८१
अटितः ३	अवस्कन्दति ... २६७	अग्र-भागाना प्रखानि ७३
अहंस १४५	अवाकिरत् ... ३१८	अ श्रीमती ... ५०
अलम् ६०, १००, २२२	अवाङ् मुखः . ८५	अश्विनी ... ५२
अलने परितप्तस्य २२२	अ-विघ्नम् ... ३२	अष्टका १४६
अलातम् ... १८६	अ-विज्ञानात् ... १२०	अ-संज्ञता ... ५८
अलकाशः ... ११२	अ वि-तर्कयन् ... १२६	अ-संहायः ... १४०
अवकिरन्ति क् ३२८	अ-वि दूरतः ... १०४	अ-सदृशम् ... ३३४
अवगच्छत ... २५१	अ-वि-दूरे ... १११	अ समृद्धा ... ५०
अवगाटः ... २५८	अ-विद्वम् ... २७८	अ-सम्बाधम् २५८, ३४२
अवतमः ... २४३	अ-विधेयः ... २२१	अ-सम्भालः ३०६ : २८१
अवधीः ... ६	अ-विनीतः ... २०८	असवः ... ६०
अवधीन् ... ७	अ विलेपयन्ती ... ११	असि ३२७
अवधृत्य ... ३११	अवेक्षताम् ... ३४५	असिः ३६५
अवधः ४८	अवेक्षमायः ... १२४	असित क्षेत्राना ३०७

अक्षितिवशा ...	२०२	आततायी	२२२, २६२	आप्त-कारी पुत्रयः	१८
अमृया ...	३८	आतिथ्य-सत्कारः	१५६	आप्त दक्षिणः ...	१४८
अमृक् ...	३०३	आतुरः	८९ ; ७८	आप्यायनम् ...	८५
अस्यम् ...	१३८	आत्य ...	७२	आपुत्र्य ...	२०६
अस्यद्व-व्यपेक्षा ...	१०८	आत्म-जः ...	४७	आभा ...	४६
अस्यभिः ...	३००	आत्मना ...	११४	आभाति ...	१०८
अस्यिन् निमित्ते	३५७	आत्मवान् ...	१०२	आमन्त्रये ...	२१०
अस्यि वर्जिता ...	३३४	आत्म-स्यम् ...	७८	आमन्त्रा ...	१०८
आ		आददानः ...	१८१	आमर्षेः ...	३३३
आकारः ...	३२५	आददे ...	११३	आम वणम ...	१२६
आकाशः ...	१७८	आदर्शः ...	४१	आयः ...	१४०
आकुनावर्ता ...	११०	आदाय ...	१२७	आयतनम् ३५, १८४	
आकुलितम् ...	१८०	आदितः ...	३७०	आयता ...	८
आकृत्य ...	४१	आदित्यः ...	६६	आयतेलगा ..	३३०
आ-कन्दः ...	१०५	आदित्य-सहायम्	१७६	आयसम् १०४ ; ११६	
आकृष्टम् ...	१८८	आदि-प्रभृति ...	३६०	आयस्तः ...	२८८
आकृष्टितम् ...	२८६	आर्धघितः ...	१८८	आयामः ...	१०८
आगतः ...	१८४	आर्धम् ...	३५७	आयासः ...	६८
आगमः ...	८४	आगन्दिः ...	२९	आयुधाः १३४-धैः ३१७	
आगारम् ...	७६	आनुपूर्वी ...	१४२	आयुष्यम् ...	३४८
आङ्गिरसाः ...	२२	आनुग्रहम्	१०८, १४८	आयोधनम् ...	३४०
आचस्य ...	७०	आपगा ...	२३६	आरभ्यः ...	१६४
आचस्ये २१५ ; चिरे ३११		आपस्यः	१५८, ३५९	आरब्धा ...	१८८
आचितानि ...	१०२	आपतन् ...	२५५	आरभ्यः ...	१२६
आज्ञामः ...	७२	आपतितः ...	२२०	आरात् ...	३६
		आपृच्छा ...	३०	आरिमतुः ...	३००

आर्जवम्	७१, २१२	आसत	२५८	इप्ताकृषाम् ...	२२७
आर्त-ब्रह्मः	... १६८	आसन्नः	८८	इकित-उः ...	१२८
आर्ता ८२	आसाद्य	२७, ८८	इतः	१६१
आर्यः	७१	आसिससम्प्रियुः	११८	इति	१६८
आर्यत्वम्	१०८	आसौनः	... १५१	इति-कृतव्यतां प्रति	८८
आर्य-भाव-पुरस्कृतः	१	आसेदुः	११७	इहः	२०३
आर्य-ब्रीहः	... २४७	आसेक्वितुम्	... २०२	इक्षम्	१७५
आर्य-सङ्घातः	... १३५	आसुरणम्	... १२७	इन्दु-प्रतिमम्	... २८०
आर्यचितः	... ४६	आसुरशिकम्	... १२८	इन्दु-ब्रह्मः	... ३०२
आर्यभ्य	८२	आस्त्यं	... २१८	इन्द्रारिः	... ३०१
	१८	आस्त्यत्	... १५१	इमम् ...	७८, २५६
आवासमावम्	... १४५	आस्त्यम्	... ६६	इमानि ऋषि-पत्नीभ्यः	३५६
आविहः	... २५८	आस्थितां ऽद्धि...	१५	इयम्	१३४
आधिञ्च	... २८८	आस्फोटितम्	... २८६	इव ...	५६, १३२
आविला	... २४६	आस्थम्	२८१	इपुः ...	१३, १३८
आह्वय	... २६०	आह	... २७०	इपु-धिः —	... ८७
आर्जसितम्	... ७८	आहुरिष्यति	... २०	इपु-निबन्धनम्...	८७
आर्जस्यमानः	२१	आहृता	... १३८	इष्टः	७२
आर्जी-विषः	... १३०	आह्वः	... २८८	इष्वासः	... १३
आर्जीविदोपमम्	२२४	आहारयत्	१७७, २१८	इह ...	६१, २०८
आर्य-भृतम्	... १८४	आहार्य-सिकाताः	१६	ई	
आश्रम-पदम्	... १७३	आहितम्	१४८, १५३	ईक्षती	२३२
आश्रमिषु च	... १५८	आहिताग्निः	... ११	ईजे यज्ञैः	... २४८
आश्रासयिष्यति	१०८	आहुः	... ६२	ईहृशैः	... ८
आषादी...	... २३४			ईक्षितध्या	... १०८
आमञ्जलि	... ५१			ईरितम् ६२, २८३; १२८	

ईदितम् ... १०४	उत्सारयन् ... १२८	उपधातः ... १२५
उ	उत्सुक्ताः ०२, १२६, १६८	उपचक्ष्मी ... ५६, १८२
उक्तावतः ... ६८	उत्सृष्टम् ... १२१	उपचक्षास ... २१४
उचिता ... १८०	उदक् ... १२०	उपचरितः ... ४२
उद्यम् १८० ; १२८८	उदकम् ... ८०	उपचरिष्यति ... ४१
उद्य-विहृत संघः २८८	उदक-राजः ... ११५	उपचयः ... १६१
उच्चितम् ... २०५	उदयः ... १८८	उपचितः ... २००
उच्छसन् ... ३२०	उदङ्-सुखः ... १०८	उपजीवनम् ... ८६
उक्षुपम् ... १२०	उदये ... ४१	उपद्रवः ... १४६
उत्करः ... ३६	उदारः १, २८, ३२०	उपनीता ... ३३८
उत्कृष्टाः ... २३०	उदाराचारः ... १	उपन्यस्य ... २१०
उत्तमम् ... २५४	उदासीनः ... ४३	उपपद्यते ... १४०
उत्तरम् ... ६८	उदाहृतम् ... १४८	उपपन्नम् ... २५१
उत्तर-पर्वतः ... ३३	उदीच्य ... ७८	उपप्रवः ... १२५
उत्तराः कुपवः ... २४९	उदीच्यः ... ४०	उपप्रव-गतः ... १२६
उत्तरासङ्घः ... ११३	उदीरयन् ... २००	उपप्लुतः ... ६८
उत्तरं दिवसे ... २८	उदीर्य-वेगः ... ४८	उपयान् ... १५०
उत्ताम्बतः ... १२८	उद्वगतानि ... ११०	उपययुजे ... १२५
उत्पत्तिर् वसुधा-	उद्विष्टम् ... १६०	उपरत्नः ... २२०
तन्नात् ... ३३५	उद्वृतम् ... १५८	उपरचर्चि ... १२८
उत्पत्य १०२, १८५	उद्यानम् ... १०	उपसथ्य ... २५०
उत्पपात ... ३४१	उद्विजनं ... १४८	उपसत्तव्या ... ४३
उत्पसम् १४४, २००	उद्वंजनापेदि ... ६८	उप-सङ्-गृह्य ... १८८
उत्सङ्गते ... ०४	उद्वंजनीयः ... ८०	उप-समर्प ... २२४
उत्सङ्गं ... ००	उपकार्या ... २०	उपस्त्राय ... १४१
उत्सादयन्ती ... १८४	उपकृतसि ... २२०	उपस्त्रासि ... ५०

उपसर्गश्लोकम्	८
उपाददी...	१२५
उपाध्यायः	१२८
उपाशुक्लम्	३५०
उपाशुक्लति	१६३
उपामन्त्रा	२
उपायनम्	१५६
उपायात्	६
उपाकृदा	१०४
उपालम्भः	३२८
उपावर्तयितुम्	०३
उपावृत्तः	१२०
उपावृत्त्य	०८, १२१
उपासपंत	३३६
उपासाशुक्लिर	४०
उपासिता	३८
उपासितुम्	१८४
उपास	१८२
उपेक्षितुम्	२२८
उपेन्द्रः	१
उभी	२६०
उरः (-स्)	१८८
उरमः	१८६ ; १ ५६
उर्वा	८८
उल्लूकः	१५०
उचितः	२१

उद्योपः...	३२८
ऊ	
ऊर्मि-माली	६८
ऊर्मि-सन्निष्ठावर्ता	१११
ऊट	
ऊचः	१२०
ऊच्छति	३१२
ऊजुः	१३८
ऊतम्	१४८
ऊहा	५०
ऊद्विः	१०
ऊद्विमाम्	८
ऊटिः	३४३
ऊटिकाः	२३८, २४१
ऊथ्यमूकः	२१६
ए	
एकः	१५४
एकता	२६२
एक-पदी	१२८
एक-पट्टे	३१५
एक-पार्श्वेन ज्ञायामः	१५१
एकया वेष्ट्या	२४६
एक-वेष्टी-धरा	१४६
एका	३६१
एकानाम्	११८
एकीकृतः	३०

एतत्	६२, ३४५
एतावत्...	११४
एवम्	१४५
एवं-विधे	२६३
एवं विरूपपतस्तस्य	६३
एषः	१०३ ; ११४६
ऐ	
ऐकमत्य-श्रेयः	२६२
ओ	
ओघः	६५
ओजः	२०४
ओद्गाः	२३८, २४१
औ	
औरसः	४२
औषधम्	२३०
क	
ककुत्स्थेस्लाकु...जन्मनाम्	
	२०
कचा	६५
कक्ष्या	३४३
कक्षः	२१८
कक्षित्	६८
कक्षुकः	३२८ ; १ ६५
कटुः	१०८
काल्यनः	११
कथं नाम	३१४

काशिन्दी ...	१२०	कृद्वी ...	११	कृत-चषः ...	७३
काकी ...	१५०	कृतसयति ...	१५२	कृत-ञः ...	१
कालीयकः ...	१२०	कुयासरच-संकीर्णम्	१४८	कृत-द्वारः ...	१८५
काले ...	१३८	कुमारः ...	१६६	कृत-पूर्वं न क्विल्विचम्	१७४
कालं अक्षार्थं ...	२५१	कुरवः ...	२४०	कृत-लघचः ...	५०
कान्धम् ...	५०	कुर्वते ...	१४०	कृत-श्रीभानि ...	४३
काव्यस्य समुद्रवः	१७०	कुर्वन् ...	१५०	कृताकृतम् ...	१७०
काशि-कौशलाः...	२३०	कुलम् ...	६८	कृतायायच-भोक्तारः	१७८
काशायम् ...	६५	कुलं व्यपदिशन् मङ्गत्	१३३	कृताम्ना ...	३८
कागकः ...	१२२	कुल-पासनः ...	२७०	कृतान्ताः ...	२८०
काहराः ...	२४१	कुल-पुवः ...	१४०	कृते भर्तुः ...	३१२
कादिशिः ...	२८०	कुल-समन्विता...	१५८	कृतोदकः ...	२३०
कान् न ...	७०	कल्पीनः...	१४२	कृत-किरीट-मौलिः	२८६
काम् अपकृतम्...	२६६	कृष्-परिकीर्णः...	२३२	कृत-चापः	२८४, ३४८
कामिति ...	७२	कृष्-सुष्टिः ...	२६१	कृत्यम् ...	२८४
कामिदम् ...	६२	कृष्णम् ...	२२	कृत्वा कर्म सु-दुष्करम्	१४१
काकन ...	१४२	कृष्ण-पुवः ...	२३	कृत्वा प्रदक्षिणम्...	७५
काकाताः ...	२४१	कृष्णीयवी ...	३६८, ३७७	कृत्यम् ...	८
काकीटः ...	२८८	कुसुम-प्रकरः ...	१२३	कृपयः ...	१२८, २६४
काल ...	१७	कूटः ...	२२८	कृष्णम् ...	२४६
काल्विचम् ...	१७४	कूट-सुद्धरः ...	११६	कृष्ण-पच-चतुर्दशीम्	३१५
काल्विच्य ...	४	कृपरः ...	२२१	कृतम् ...	१६
कौर्णम् ...	८५	कृष्णम् ६१ ; -त्	२८४	कृत्वाय-वश-जा ...	२
कौर्णमायः ...	११८	कृतम् ...	१६१	कृतक-वच्छः ...	२४०
कुकराः ...	२३८	कृतं याचिच ...	११४	कृतुः ...	१४, १६७
कुद्धरः ...	२०२	कृत-कीतुक-मङ्गलः	२१	किदारः ...	१८०

कीरलाः २३८	कव-बभ्रुः ३१४	की-चरः ३३८
कीवलः १४८	कमम् ५२	ग
केकेय्याः ६८	कमये त्वाम् १३०	गथाः ३४३
कीकः २०२	कृमा ... १८४, २२५	गथितम् ३६
कीकिलः ११२	कथः ८०	गतः १४६
कीप-परीतम् २८१	कथम् २५८	गत-चेताः ११०
की-विदः १८६	कावम् १६८	गत-ज्वरः ६०
कीषः ४२, १४०	कामः ८५	गत-सत्त्वः २८२
कीठः २४३	काययितव्यः २०४	गता ३३४
कीमारी ८३	कचिति अः ३१०	गतायुः २८२
कीलीना २६८	कचिपत्नी... .. ८२	गतासुवः २०८
कीशष्यम् २५०	कचिप्रम् १०८	गतिः ८३
कीशिकः २१ ; १ २३६	कीष-भृते ३०१	गते १३१
कीशियम् ८८	कुद्रः २२६	गतोदके... .. ५५
कृगः ३३०	कुम्भम् १५०	गदा २६५
कृमः ३१	कुम्भम् १५ ; १ १८०	गन्धः २२२
कृमिया-कम्ब-वित् ३६८	कुम्भ-दर्शनः ११०	गन्धर्व-राज-प्रतिमः ४०
कृषागारम् ५४	कुम्भित... .. ६८	गर्भस्थिः... .. २३४
कृष-परीताम्ना... .. २०५	कुम्भम् ३५	गर्भस्थि १५५, २३५
कृषम् ... १८५, २१०	कुम्भ-वासाः ३२०	गर्भियस्वात् २३५
कृषनी २८०		गर्भः २३४
कृमः १२२		गर्भयिष्यन्ति ६१
कृम-वासाः २३०		गर्भितव्या १८२
कृम-वद्वम् १४८		गर्भम् ८०
कृम्यम् १०२		गर्भ-ना च क्व चानरा १०६
१३८		गर्भम् २२३

गाभाराः	२४१	गो-रसः	१७८	चमू-मुखम्	३२६
गायनः	४६	गोलाङ्गुलः	११६	चमू-मुखाः	३१२
गिरि-कन्दरुदुर्गम्	८०	गोणदम्	२८०	चयः	२६, ६५
गिरि प्रकाशः	२८२	गीः	१०६, ११८	चयाश्लोक-पथंजलम्	२६
गिरि-प्रथम्	२१०	गौरवम्	७२	चकः	१२४
गोः (गिर)	१२८	गङ्गः	१०५, २५८	चर्म	१३६
गुणतः	१२६	गाङ्गः	१५०	चक्षितेन्द्रियः	१८८
गुण दौषम्	२६२			चापम्	२६५
गुण-बन्धे ऽपि तु ...	४२			चारः	२६३
गुण-श्राध्यः	१६१	घ		चारिदाम्	१४८, २८१
गुप्ता ---	१२, २५२	घटा निजद-प्रणादः	२८८	चिकीर्षितम्	४८
गुप्ति परोक्षाराः ...	१४०	घर्मः	४०	चिकीर्षुः	८६
गुरु-लाघवम्	१२६	घोरः	८०	चितम् १२३, २१३, २७८	
गुरु-रती	५०	घोषः	४६	चित-कानना	३४०
गुहाः	२०१, २०३			चित्रा	१२०
गुरुः	२८८	च		चिर-जीवो	३६५
गृह्य	७२, २८५	च	१६६, २२८	चिरयथाः	१३०
गंयम्	१६८	च उत्सुकान्	१६८	चिरस्य	१३८
गो कृष्णाकीर्णा ...	१११	च नृपभम्	३४४	चिराय	४७
गो दानम्	३०	चकाश्रिरे	२०८	चिरायितम्	१२०
गोधाङ्गुलिवम्	१६६	चक्रान्तरम्	६३	चौरम्	५८, १८१
गो-पतिः	१८६	चक्ष-जक-याङ्-घोरः	२५८	चुक्रोश	१०६
गो-पुत्रम्	२८२	चतुरङ्गम्	२४	चूतः	२४४
गोप्ता	४७	चत्वरम्	४६, ३५२	चेत्	१८
गोमन्थाम्	३६४	चन्द्रमा इव	१८०	चेदयः १... ..	२३८
गोमायः	३१६	चमरः	१८३	चेलम्	८७
		चमूः	२५८		

वेष्टमानः ... १२०८	जल-कुम्भः ... १२१	जीवितम् ... १५८
वेष्टम् ... ४६ ... १००	जल-द्वीपम् ... १२०	जीवितानः ... २०८
वेष्टरक्षम् ... १२०	जल-निधिः ... ७१	जीविष्ये ... १५०
चोदयामास ... १२१, १०५	जल-निधि-प्रस्थाम् ... १८	जुगुप्सितम् ... १२५
चोलाः ... १२८	जल-राशयः ... १५८	जुगोप ... २०१
कु	जवः ... १५८	जुष्ट ... ५०, १११
कुच ... १८४, २२५	जवनः ... ११	ज्ञातिः ... ४४
कुचुम् ... ६२	जघ्नाति ... १६७	ज्ञाति-दासौ ... ४८
ज	जायतोरिव ... १०८	ज्वरः ... २११
जयती ... ५६	जात-रूपम् ... १२२	ज्वलनः ... ५
जयती मध्ये ... १०४	जात-वृद्धः ... १०८	ज्वलन-प्रकाशः ... २८६
जयते ... १३४	जात-वेदाः ... २३२	ज्वलनाकारिभिः ... २४५
जयाद ... ७	जातिः ... १०८	झ
जम्बुः ... २०२	जानपदः ... १०	झषः ... १५०
जघनम् ... २४६	जाम्बुनदम् ... १८४, २४२	ट
जघम्बतः ... २८८	जाङ्गली ... ११३	टङ्कः ... २१०
जजाप ... ४५	जिघांसुः ... १३१	टङ्कणाः ... २४१
जटिल-स्थलम् ... २४०	जिघृक्षन् २८५, चः १२८	त
जनः ... २०, १२३	जिज्ञासयिषुः ... १०	तत् २५, ६०, १२१, १८१, १००, ११४
जनयिता ... १५०	जितम् ... २५०	ततः ... २६०
जन-वादः ... १५८	जित-काशी ... १२५	तता ... २४५
जन-संसृत् ... ८८	जितेन ... २८५	तत्-काल-सङ्ग्रहम् ... ७८
जनाकुलः ... १३८	जिह्वम् ... २०८	तत्-तद् ... १४०
जनीषः ... १०३	जिमूतः ... १८८	तज्जता मी ... २१०
जयति ... २०५	जिमूत-निकाशः ... २८०	
जरा ... १८२	जीवतस्य ... १३८	

तत्र ३५, ५६, १००, १४६,	तरस्त्रिनी ... १८१	तुष्टाराः ... २४१
१०४, ३३४	तर्कयितुम् ... १८८	तुङ्गः ... ३२०
तथा-वपु ... ३३०	तर्तुम् ... २२	तुदती ... ६४
तथा द्वि ... १३३	तर्कान् ... २६२, २६६	तुङ्गः ... ६४
तर्कति प्रतिज्ञाय... ४०	तर्कित् ... २६२	तुरगाः, ३१०; -ङ्गः २८६
तर्क्यम् ... ०१, ०२	तस्य ... २३५	तुष्टः ... ३०४
तद्वित् ... १८	ताः ... १३, २५	तुष्टम् ... ३४८
तद्-गतम् ... ०	तादृक् रूपे ... २६०	तूर्यम् ... ३४
तद् यथा ... १२६	तान् ... २२५	तूष्णीम् ... ३२८
तद् रत्नः ... ३०८	ताम् ... ५, २२०	तूष्णीमासीत् ... ३६८
तनुः ... १०४	तास-मूर्ध-जा ... १८३	वट् (५) ... ८८
तनु बाणम् ... ८०	ताश्चात् ... १८०	ते ४८, २६८, ३४२
तनु-जः ... १३०	ताश्यामास ... ११४	तेजः ... १०, १८४
तन्वाः ... ३६०	तारा-पतिः ... २२१	ते ते ... ३००
त देशम् ... ११६	तारा-मृगः ... १८३	तेजव ... ११०
तपः ... १४०	तारा रव-समाकुलं २६०	ते ऽपि सर्वे ... ३११
तपस्त्रिनी ... ७८	तावदेव ... ७८	तेरुः ... १२१
तपान्ताः ... २८८	तास्ताः ... ३६२	ते वयम् ... २०४
तपम् ... १८८	तिस्र-तेजाः ... २१८	तेषाम् १४०, ३५४, ३००
तप काञ्चन-भूविता ३३०	तितौषुः ... ११४	तोमरः ... ३०३
तप-वर-हेमाभा ३३०	तिन्दुकः ... १२३	तोय-दः ... ३४०
तप-घाटक-सन्निभः ३०३	तिमिराभ्याहता १५०	तोरणम् ... १०
तथोरामननम्... ३००	तीक्ष्णता ... १०३	त्यक्तं स्यात् ... ३३४
तरङ्गः ... २०२	तीक्ष्णः ... ३३२	त्यक्तव्या भविष्यति ३५८
तरसा ... १५, २६२, २८४	तीक्ष्ण-प्रतिज्ञः ... ३३२	त्यक्तासी ... १३२
तरस्त्री ... २०२, २८०	तीर्थम् ... १८४	त्यजियम् ... १०१

त्रि-कूटः ...	२४३	दण्डकारण्यम् ...	१६९	दावका ...	१८९
त्रि-दण्डम् ...	१८८	दण्डकृताः ...	२३०	दिव्यः ...	४६
त्रि-दशः १० ; गः ३२५		दण्डम् ...	१४८	दिव्यसन् ...	४४
त्रि-दशारिः ...	२८३	दण्डा ...	२६२	दिव्यसुः ...	१२८
त्रि-दशैन्द्रः ...	२८२	दण्डान् ...	१४६	दिव्यस-सयः ...	२४८
त्रि-दशैन्द्र-ब्रह्मः ...	३०२	दण्डी ...	८२	दिवीकाः १०२, २४९	
त्रि-मतम् ...	२०८	दण्डितः ११२ ; ५४		दिव्य-सहायः ...	३४४
त्रि-पय-ना ...	१११	दण्डदाः ...	२४१	दिव्या ...	३०६
त्रि-पिष्टपम् ...	३२२	दण्डः ...	८	दिव्यः ...	६८
त्रि-शामा ६१, १८०		दण्डः ...	२२६	दिष्टा ...	२४
त्रि-वर्गः ...	१०	दण्ड-च-त्र-च ...	८	दी-च-स ...	१४०
त्रि-वर्गः पतितं यथा ३५६		दण्डमः पुनः ...	३०४	दी-चिता ...	३६४
त्रि-वर्गः ...	१८४	दण्डरथेन ...	२२६	दी-चस्य-कालस्य	३००
त्रि-चिन्ता ...	३३८	दण्डाणां ...	२३८	दी-ना ...	३३८
त्रि-चूतं ...	०८	दण्डनामिनी ...	१०९	दी-प-व-सः ...	४०
त्रि-चूत-परायणा ...	३३८	दा-वि-का-व्यः ...	४०	दी-पः ... ३३० ; ५४	
त्रि-द-पे-चः ...	८६	दा-वि-च्यम् ...	३२८	दी-प-भोगः ...	३४८
त्रि-द-सूते ...	८१	दा-ना-वः ...	१२३	दी-प-मानमः ...	३२८
त्रि-द-मते-मान-रा-व-ना ३३८		दानः ...	१६४	दी-पिः ...	१८४
दा-वः ...	८०	दा-म ...	६४	दी-प-सु ...	१०४
द		दा-यः ...	५०	दुः-ख-भ्री-ल-व-सु २८२	
द-व-स-व-धं ...	१०	दा-र-कः ...	३६०	दुः-ख-स-हा-रः ...	१०८
द-वि-चः ...	१८९	दा-र-य-ते ...	२६६	दुः-ख-म-व-प-री-ता-व-नी ८२	
द-वि-च-प्रा-ची ...	३२८	दा-राः ...	०३	दु-क-ल-सु ...	२४
द-वि-च-न-व-सु-सु-सु १०६		दा-रा-प-हा-रि-च-सु २५६		दु-दु-दुः ...	३६०
द-वि-का ११५, ३५०		दा-व ...	११०	दु-रा-च-वः २६६, ३०४ ; १३२९	

दुराक्षयाम् ... १६४	दोषं महत् ... २८५	धर्म-निरतः ... ३१४
दुरासदा २०, ३१८	दोषदः ... ३५०	धर्मनिव... ... ११८
दुर्ग-मञ्जोर परिच्छा १०	द्युतिः ... २	धर्म-विमोतः ... २१०
दुर्गम मार्गः ... २५८	धीः ... ०१, १५८	धर्म वैतसिकः ... २२६
दुर्बलं ... ०५, १६४	द्रव्यसि ... २५०	धर्म संहितम् ... ८०
दुर्भरा ... ८८	द्रव्यम् ... ०५	धर्म-समाधिः ... ३६१
दुष्टम् ... ३३३	द्राविडाः ... २३८	धर्मापेतम् ... १४५
दुष्कृतीतम् ... १३८	द्रुतः ... २२०	धर्म्यम् ... १३४
दुष्कृत्वम् ... १००	द्रुमः ... ८६	धर्मशा २२२, ३३२
दुष्ट-व्रतः ... १	द्रुमि पुत्राय ... ३०८	धर्मयितुम् १८६, २२०
दुष्ट-तत्त्व-परावरः ४०	द्रोण-पमाशानि १२३	धर्मितम्... ... १८०
दुष्ट मे ... २४०	द्वारवती ... २४०	धारणा ... १४०
दुष्टा ... ४२	द्वार्याः ... ३५३	धारयितुम् ... १३०
दिवः ... १८२, ३१०	द्वि-जः ... ४४	धृत्वम् ... २८८
दिव देवः ... १०	द्वि-जाति-द्वयंनः २०३	धृष्टः ... ६२
दिव परा ... ०६	द्वि पदः... ... १८१	धृष्टः ... १५८
देवासुरः ... २०५	द्वीपी ... २०२	धृष्टायम् ... १३५
देवेन्द्रः ... ४१	द्वैतम् ... ३२३	धृष्टाजिनः ... १३०
देहवान्... ... २८१	ध	धृष्टिः ०६ : धृष्टिमान् १
देहान्तरम् ... ५२	धृष्टयति ... २५३	धृष्टः ... २६६
देहि ... १४०	धर्मद-सहायः ... ६६	ध्यात्वा १०३, ३१८
देवतम् ... ०१, ३४२	धर्मव्युत्पत्तौ कुर्वीत १८	ध्यान-तत्-परः... ३००
देव-व्यपात्रयः ... २६२	धर्म्यम् ... ३४८	धृष्टम् ... ६०
देवे ... २६१	धर्म्यः... ... ११०	धृष्टः ३४ : धर्मिणी २५२
देवेन्द्रोपहतः ... २६५	धर्मः ... १४२	न
दोषः ०८ ; दोषतः १२६	धर्म-कामः ... १८४	न ... १५४

न चक्रव्यवहृत ... १७	न चिद्युः ... ११०	विह्वल-चापः १८६, ३४८
न चक्रव्यवहृत पार्श्विकम् १६७	न चिना-कृता ... १७२	विह्वला ... ७८
नक्षः ... ८०	नक्षः ... — १८४	विजयः ... १५४
नक्ष ... १२८, १६२	नक्ष-द्विः ... १०४	विजय-ग्रः ... ३६८
नक्ष-ग्रह-घोषी... २८८	न समर्पितम् ... ११५	विजय-ग्र ... ८४, १८०
न चिरात् ... १३२	न क्षरामि ... १०४	विजयः ... २२८
नक्षः ... ४६	नाकः ... १४१	विजयानुयुधि ... २२०
नक्षन् ... ११३	नामः १२, ६८, ८८, ८०	विजयतः ... १६६
नक्षो-कुटिल-गः ८०	नाग पुष्यः ... २४४	विजयतः ... १२३
नक्षो-जाः ... १२	नाम-भोगः ... २५८	विजयः ... ११५
नक्षम् ... १२४	नागरः ... ३०३	विजयः ... २३३
न...न ... २२८	नागिन्द्र-नाजः ... २८०	विजयः ... ११६
नक्षति ... १३८	नाथः ... २१५	विजय-द्वितम् ... १६४
नक्षन् १८०, ७७	नाना-प्रह्वरकायुधः ३१६	विजयानम् ... १२८
नक्ष्यामाटितः परम् ३४२	नानुश्रीचामि ... १५३	विजयान्त ... १२८
नक्षः ... १००	नाथ्येन केनचित् ११३	विजयः ... १०५
न क्षविष्यामि ... ३२३	नाम ००	विजयन् ... ८०
न क्षविष्यामि ८२	नाम संशयवयन् ४१	विजयन् ४५, १३३, १२४०
न क्षवेत् ... २७०	नावजानामि ... १५३	विजयान्ता ... ४३
न क्षचे ... १५३	नावतिष्ठयम् ... २५०	विजयः ... १८४
नक्षिता ... ५२	नास्तिकः ... ११	विजयः १०३, २६२, ३००
नक्षन्मः ... १३	निःशङ्कानानरात्मना ३३७	विजयतया ... ६३
नक्षन् ... ३०५	निःश्रेयो ... १११	विजयः ... १०८
नक्षन्म ४४, १८०	निःश्रमन्तो ... २८०	विजयः ... १४१
नक्ष पक्ष च ... ५८	निःसपत्ना ... १८६	विजयः ... ३३१
नक्षानामच-पुत्रा १०८	निहता ... ५२	विजयितः ... २१८

निरस्तः ... २२०	निर्वच ... १५६	नु २८० ; नु चिन् १३३
निरस्तमानः ... ३२३	निर्वचः ... १५८, १६४	नुनम् ... ६६
निरास्तोक्तः ... १५१	निर्वचनम् ... ७६	नुसंः ... ११
निर्घातः ... २८८	निर्वच्य ... १०८	नेष्चामि ... २३५
निर्घंशा ... ६१	निर्घा ... ११३	नेवातुरः ... ३३३
निर्घोषः ... ११३	निर्घाव्य ... १६६	नेवाभ्यां कृष्-साराभ्याम्
निर्घृतः ... २२०	निर्घृतः ... १२८	२५१
निर्घवः ... ५४	निर्घवः ... २८, ५३	नेमिः ... ३४३
निर्घातम् ... १८८	निर्घातानुभवः ... २३८	नेमतिकः ... २२६
निर्घादि ... ३१५	निर्घातार्थः ... २३८	नेममः ... ३४६
निर्घतेयितुम् ... २५	निर्घाव्य ... ३५३	नेमन्तः ... ३०१
निर्घवाप ... १२५	निर्घटम् ... ३२३	नेवास्ति ... ३०८
निर्घापः ... १२५	निर्घास-परमः ... २५४	नेवादी ... ३५०
निर्घिञ्जवम् ... २५८	निर्घादः ... ५, ११२	नां जीवताम् ... २६३
निर्घतम् १८० : १०१	निर्घटयम् ... ३०४	नीः ... ११४
निर्घास्त्रीकम् ... ८१	निर्घाः ... ११, ३४	न्यघोषः ... ११६, १०४
निर्घाश्रीशंज ... ०१२	निर्घपात ... २२०	न्यघोषयत् ... ३०१
निर्घातिष्चामि ... २६४	निर्घपनी २८०, ३००	न्यवर्तयत् ... १०६, १४३
निर्घाक्षः ... २६५	निर्घटम् ... ८६	न्यवेदयत् ... १६
निर्घापः १२५, १४३	निर्घात्रः ... २६७	न्यवेद्ययत् ... २१८
निर्घासयामास ... १००	निर्घात-कष्टकम् १३३	न्यवत-दृष्टः ... १६५
निर्घाटः ... ८	नीरुक् (न्) ... २८३	न्यायतः ... ३४४
निर्घाट-तरुणातपा १८०	नीरुजः ... ३२१	न्याय-वादी ... १८८
निर्घाटानि सघोषाम् ३५१	नील-नागाभा ... २४६	न्यासः ... ३४५
निर्घाटितुम् ... १००	नीहारः ... १०८	न्यास-धर्मात् ... १५५
	नीहार-पक्षः ... १०८	न्याय ... १२५

प	परनापः ... १४	परिचयः ... २२७
पङ्क्ति-विहारी २५८	पर-पुष्टः ... १२३	परिचयः ... २६३
पञ्च भूतानि ... ३७४	पर-बलार्दनः ... ३००	परिचक्षुस्तु ... ३२८
पटङ्गः ... २७७	परमः ... ३१२	परिच्छदः ... ११०, १८८
पङ्क्तिः ... २६५	परम-भास्वरः ... ३६५	परिच्छिद्यतम् ... ३६८
पङ्क्ति मानिनी २०८	परमाहुत-श्रीः ... ३०४	परिच्येद्ये ... ८१
पतनः ... १८६	परमातं वत् ... ३५३	परिवलाः ... २८८
पतत्रो ... १७६	परमाहुवाये ... २८७	परिदेव्यमाना ... ७८१
पतिना ... २२५	परमोदायम् ३१, ३६६,	परिदेवितम् ... ३१५
पतेत् ... ७१	३६८	परिध्वलाः ... १०६
पती ... २८१	परवान् ... ३०, १७५	परिपञ्चो ... ४४
पत्तनम् ... २३७	पर-वीर हा १७७, ३२१	परिपावय ... १८४
पवम् ... २०१, २१८	परशुधः ... २७६	परिपञ्चानि ... ६०
पवी ... १३१, २१८	पराधो गम् ... ३३४	परिभवः ... ६१
पथम् ... २७०	परानोकः ... ३०६	परिभवनि ... २६८
पथ-बादी ... १८७	परा प्रकृतिः ... ४२	परिधमा ... ६
पथोदगम् ... १४७	पराभवः ... २६८	परिममर्षं ... ५६
पदाक्षर-समास-त्रः ३६८	परामृष्टा ... २१२	परि-मार्गणम् ... २१५
पद्मिनी ... ८८	पराम्नासरणम् ३२८	परिमार्गति ... १३७
पनसः १२३	परिक्रव्य ... ३२२	परिमार्गम् ... ३३३
पन्ननः ६८	परिक्रिन्ना ... १८०	परिरचयम् ... १७४
पन्नन-राज-केतुः २८०	परिक्रिष्टम् ... १४४	परिरचय ... २७४
पन्ननेन्द्रः ... २०८	परिचिन्तम् १६४; - २०५	परिरभ्य ... १०३
पन्था ... २१३	परिष्ठा ... १०	परिवर्तिनी ... ३५८
परः ... ७४, ८१, १४७	परिगुच्छिता ... ७८	परिवादः ... १८२, ३५८
पर-द्वाराः ... ३०८	परिग्यञ्च ... ३४, ५८	परिवारिताः ... १५६

परिवायंते ...	१३०	पर्यंदिवयन् ...	२१२	पाश्याः ...	२३८
परिहृतः ...	१३०	पर्येनः ...	२६	पाताल-विषयः	२५८
परिहृत-निवः ...	१३०	पर्येवारयन् ...	२३१	पाताले ...	२२६
परिहृताभ्यां निवाभ्यां	२८०	पर्यसर्पंत ...	२०३	पादपः ...	१२२
परिवेषः ...	३६५	पर्यसान्वयन् ...	१५८	पादप सङ्घटः ...	२१८
परिव्यक्तम् ...	२६२	पर्याकृत्वः ...	२३५	पाद-मूलम् ...	३६२
परिवाट-कृष्ण ...	१८८	पर्युष्य ...	११५	पादाभ्याम् ...	१५६
परिभुतः ...	२२१	पर्याशि ...	४८	पान-वर्गं गता...	३५०
परिषत् ...	१५०, ३०१	पक्षात्रम् ...	२४८	पापम् ...	१४२
परिषस्त्रजे ...	३४४	पक्षलः ...	८०	पाप-कृत् ...	६१
परिष्वृतम् ...	२३२	पविवाशि ...	१२५	पाप-दर्शिनौ ...	४८
परिष्ठः ...	३६०	पथिमा ...	३२८	पायथामास ...	३४८
परिष्वक्तः ...	००	पश्चतस्रं ...	८३	पारम् ...	८०
परिष्वङ्गः ...	१००	पश्चतस्रे ऽति-मानिनः	१८६	पारदाः ...	२४१
परिष्वज्य ...	८४	पश्चतां सदस्थानाम्	२०	पार्श्वः १८३, २३३, ३६६	
परिसान्वयन् ...	८४	पश्चतां सप्त-राजसवर्तंत	३२४	पाश्वयन् ...	११६
परिसौयं ...	३०३	पश्चतो रात्रसेन्द्रस्य	२०४	पावकः ०१, ३३० ; -म् ३०३	
परिहाय ...	०५	पश्चथम् ...	१८८	पावकान्तरम् ...	१६१
परिहासने ...	५१, ३५८	पांशुः ...	०८	पावकी ...	१५
पक्षम् ...	५	पांसनः ...	१८०	पात्रः ...	२२०, ३४३
परिताचरिता ...	१२०	पाटयन् ...	३००	पिटकम् ...	८६
परोक्षम् ...	१४०	पाठ-जातिः ...	३६८	पिस्तः ...	८०
परोक्षा बुद्धिः ...	४२	पाणिः ...	२१०	पिष्ठाकः ...	१४३
पञ्चम् ...	४०	पास्वरः ...	१६०	पितरी ...	१६१
पक्षम् ...	१२४			पितामहः ...	१३
पर्यंदिवयन्...	३२६, ३४०			पितुः पत्न्याः ...	२५०

चिह्न-देवस्यः ... १४६	पुष्कलम् ... २४	प्रकोशः ... ११६
चिन्ताः ... १८१	पुष्कलार्धम् ... १००	प्रकीर्णकम् ... ३२२
चिन्ता ... २४६	पुष्प-नद्या ... १५०	प्रकृतयः ४३, ६४२, २३१
चिन्ताचः ... २८२	पुष्प-बाणः ... १२३	प्रकाशा ४२, १०८
चिन्ताक्रमः ... १६८	पुष्प-योगः ... ४२	प्रकीर्ण-जादला ... १८०
चिन्तितम् ... ६५	पूरयामास ... २०	प्रगृह्य १८०, ३०१
चौडम् ... ३४६	पुर्व-जः ... ११४	प्रचरः ... २४०
चौडयामास ... २१०	पुर्वो सभ्यामुपामोः ४५	प्रचक्रुः ८८, २३३
चौडितः ३३५ -म् २१०	पृथग्-जनः . १००	प्रचेताः ... ३०४
चौत कौषीय-वाससी २११	पृथु . ११७	प्रचोदितः ... ०८
चौन योवः ... २२२	पृषतः . ११६	प्रच्छन्न-चारी ... १८०
चुक्रुः ... १८८	पृषतः . १०८	प्रज्वितः ... ०३
चुक्रुः ... २३८	पृषतः कृतम् ३७५	प्रज्वितायः ... ३१०
चुक्रुः ३३५-३३६	पैतामहम् ३२४	प्रजा ... २०६
चुक्रुः ... १०४	पौषितः २८३	प्रकसे ... २८५
चुक्रुः ८१	पौरः ३०	प्रकस्य देवताभ्यः ३३६
चुक्रुः-वरीणसः ... ३४२	पौरवाः ... २४१	प्रकाटः ... २८६
चुक्रुः ... २८०, ३६८	पौराणिकः . ३६८	प्रणपत्य ... १०३
चुक्रुः ... १६४	पौरुषम् .. ३३२	प्रतनुः ... १६०
चुक्रुः ... २८२	पौरुष देव-युक्ता ३०२	प्रतिकरः ... १५०
चुक्रुः पुष्करिणः ४४	पौराणिकम् ... १८२	प्रतिकाङ्क्षे ... १५४
चुक्रुः-गमः ५८, १३४	पौरुषिकः . ३४०	प्रतिगृह्य ... २०२
चुक्रुः-धाः ... २३	प्रकल्पयन् . २८८	प्रतियुक्तः ११, ३४
चुक्रुः-हितः ... १३३	प्रकल्पं . २५७	प्रतियुक्ता ... २५
चुक्रुः-न्दाः ... २३६	प्रकाशाः १६०	प्रति चन्द्र-समाकुलः २५८
चुक्रुः ... ८३	प्रकाशः ३१६	प्रतिच्छन्नः १८०, २१८

प्रति अथाह ...	१२०	प्रतिज्ञातः ...	३१	प्र-द्वेषितः ...	३४६
प्रति-नन्दः ...	२१६	प्रतीच्छ ...	३६२	प्र-धर्षणम् ...	२६४
प्रतिपत्तिः ...	३०१	प्रतीच्यः ...	४०	प्र-धर्षयन्ति ...	१६८
प्रतिपथ्य ...	१५४	प्रतीतः ...	३३८	प्रधर्षितः ...	२५२
प्रतिपथ्यते ...	६८	प्रतीपम् ...	८३	प्रधर्षिता ...	२१२
प्रतिपथ्येत ...	८५	प्रतीदः ...	६४, ३२२	प्रधानः ...	२६८
प्रतिपादय ...	८८	प्रत्यक्षम् १३४, १४७, २३४		प्रधानतः ...	१४०
प्रतिपादयितुम् ...	६७	प्रत्यक्षा ...	४२	प्र-नष्टा ...	२४८
प्रतिपाद्य ...	८४	प्रत्यगन्तरः ...	१०८	प्रपा ...	१३८
प्रतिपालयन् ...	२३५	प्रत्यपर्यताम् ...	२८०	प्रपालः ...	१११
प्रतिपुत्रयन् ...	२४८	प्रत्यपादयन् ...	४	प्र-बुद्धः ...	१२६
प्रतिबुध्य ...	४५	प्रत्ययः ...	१६७, २७४	प्र-बोध्यताम् ...	२८७
प्रति-बोधितः ...	१२२	प्रत्ययं दास्यते ...	३७२	प्रभयोद्गीतमानया	२८४
प्रतिभयम् ...	८१	प्रत्यवेक्ष्य ...	३१४	प्रभवः ...	७१
प्रति-मात्रं ...	३३२	प्रत्यवेद्यत् ...	१४, ११०	प्रभवामि ...	३३२
प्रतियुध्यन् ...	२२८	प्रत्यवेक्षत ...	३४७	प्रभासः ...	२४०
प्रतियुध्येत ...	१८७	प्रत्यागंसे ...	१५३	प्रभा सीरी ...	१००
प्रति-योत्स्यामि	२२२	प्रत्यागस्तः ...	२०	प्र-भास्वरम् ...	१३५
प्रति वायं ...	१८३	प्रत्यागस्य ...	१३१	प्रभिन्न-कारटः ...	८८
प्रति-विधास्वते ...	२०६	प्रत्युपवेक्ष्यामि ...	१५१	प्र-भिन्ना ...	१५८
प्रतिव्यूह-सुजात-वचाः २८०		प्रत्युपवेश्य ...	२६५	प्र-मत्तः १८०, २६३, २६५	
प्रति-त्रयः ...	१४५	प्रत्येत्य ...	३७२	प्र-मथिष्यति ...	२५२
प्रतिष्ठते ...	३०७	प्रथमो गुणः ...	३०८	प्र-मथ्य ...	३११
प्रतिष्ठनाम् ...	१३५	प्रथय ...	७	प्र-सङ्गं ...	२८७
प्रतिष्ठा ...	६	प्रदक्षिणावर्त-शिखः ३०३		प्र-सृज्यम् ... १६५, ३०६,	
प्रतिष्ठानम् ...	२३२	प्रदुहुहुः ...	२००, ३००	१०६ ...	३३१

प्रभाषी-कृतः ... २२५	प्रसाद-दुःखः ... १२०	प्रायुषके ... १००
प्रभाषी... ... २३१	प्र-सूता ... २६९	प्रायवत् ... २६१
प्र-वच्छवत् ... ०३	प्र-सूते ... २३४	प्रायश्चित्त ... २२५
प्रवतः ... ४५, २३४	प्रसृतम् ... १८	प्रायश्चित्त ... १५६
प्रवाहिवत्त्वम् ... १०८	प्रसृजम् ... २४०	प्रार्थयताः ... १०
प्रसोहः... ... २३२	प्र-स्थितः ... ८६	प्रालम्बम् ... ६५
प्र-सोहः ... २६०	प्र-स्थितम् ... १३८	प्रावरणम् ... १६३
प्र-वक्ता ... २०	प्र-वर्तुम् ... २१८	प्रावर्तताम् ... १०६
प्रवरः ... २०, २५४	प्र-वृष्टः ... २३८	प्रावृष्ट ... १२०
प्र-वक्षाम् ... २६०	प्र-वृष्टयति ... २०५	प्राग्रताम् ... १०२
प्र-विग्रह ... १८	प्रवः ... ६६	प्रासः ... ६५
प्रवृत्तिः ... २५०	प्रवः ... १०६	प्रिय-कामैः ... १२०
प्रवृत्तिरेषा भूतानाम् १४६	प्रोगता-योगः ... २४६	प्रिय कान्धम् ... ८३
प्र-वेष्टिताः ... २१	प्राक् ... ६२	प्रिय-चिकीर्षा ... ११५
प्र-व्राजन्तम् ... ५४	प्राकारः २४४, २०४, २४८	प्रिया ... ८५
प्र-व्रासन्तम् ... २१	प्राकृतः ... ११, २१४	प्रियत्वम् ... २५४
प्रशकः ... १०२	प्रागुत्तरा ... १६	प्रोतिः ... ५०
प्रशयानतः ... ८४	प्रागुदक् प्रवचः... १३०	प्रोति दायः ... १००
प्रश्रितम् ... ८२	प्राङ्-सुखः ... २३२	प्रेत मिधः ... ३०८
प्रश्रित-परः ... ३८	प्राचीनावाः ... ८	प्रेत्य ... ८०, १३३
प्र-सक्तम् ... ८१	प्राचेतनः ... ३६८	प्रेतः ... १२६, ३०२
प्रसक्तम् ... ३४६	प्राप्यः ... ४०	प्रेतविद्यति ... २५२
प्रसक्त-सखित्वाः ३४१	प्राप्यः ... २५२	प्रेतः ... २१, ०२
प्रसक्त-सखित्वादवाः ३०५	प्राप्यः ४१, २६५	प्रीतपदः... ... २३४
प्र-सङ्घित्ति ... ११६	प्राप्य-प्र-वृष्टः ३५८	प्रवक्तव्यः... ... २१४
३०८	प्राप्य-सोत् ... ३०४	प्रवक्तव्यः ... २३६

फ				
फल-मूलेः	...	२६०	वाक्-व्यञ्जनम् ...	६६
फाल्गुन्यः	...	२६	वालिभः	६०, १८२, २५०
फाल्गुनः	...	२३४	वाख्यात् ...	१४२
ब			वाङ्मनरम् ...	२६२
बह्व-नोधाङ्गलि वाणः	१५		विभक्तम् ...	६६
बह्वानुशयः	...	५	विख्यात् विख्याम्	३६२
बन्ध्याताम्	...	२१०	बीभत्सम् ...	३५४
बन्धुत्वात्	...	२६०	बुद्धी परि णि-ष्ठितः	३५४
बन्धुषु	...	४६	बन्धुत्व ...	६०
बर्हि	...	११२	बभ्रुवा ...	८६
बन्धम्	...	२४, ५०	बोधयामास	६०
बन्ध-प्रवीरः	...	२८०	ब्रह्म ...	१६४
बन्ध-मुखाः	...	३४६	ब्रह्म-घोषः	२००
बन्ध-मूर्धनि	...	२८१	ब्रह्म दृष्टः	३००
बलिः	...	८४	ब्रह्म भवन्तम्	१६४
बन्धि-होमार्चितम्	१६४		ब्राह्मणः	१५१, १६४, २३४
बन्ध-कूटः	...	२१३	ब्राह्मी ...	१६४
बन्धुभिः प्रमाणीः	३६०		भ	
बन्ध-श्रव्यः	...	६०	भक्ताः	५२
बन्ध-मागात्	१६०, २२४		भक्तं भक्तम्	३६६
बन्धु-मुतः	...	३८	भक्त्य-भोज्यम्	३६५
बन्धु-साङ्गम्	...	१३०	भग-द्वेषताः	२६
बन्धासन-गृह्णीपिता	३४६		भगवान्	६
बन्धाः मतयः	...	२६९	भद्रकाः	२४०
बाण पातानरम्	१०६		भद्राः	२४१
			भद्राभीराः	२४०
			भयम् ...	८६
			भरत-प्रिया ...	१०६
			भरत-खेड-सक्तमा	१८२
			भङ्गातकः	१२२
			भवः	१०
			भवताम्	३०
			भवतो ऽनुमते	२१
			भवन्ति अधियोधानाम्	२८१
			भवामि	१२०
			भविता	४४
			भागार्थी	१०
			भावः	३०
			भावं कुर्यात्	१८६
			भावितात्मा	१६५
			भाविनी	२८४
			भाषती	३३१
			भास्करः	११३
			भास्वरान्धु महारगः	२५६
			भिद्य	३०६
			भियत्	४८, २०२
			भिन्दिपालः	२०६
			भिन्द्याः	३१२
			भिन्न मुष्टि-परिध्वस्तः	२०६
			भीमावः	२६८
			भुजगालयः	२५६

महा-पथः	८, १५८	मानी	११	मुच्यत्	२३५
महा-मावः	... २३१	मा भाषिष्ठाः	... ५४	मुहूर्तम्	५, २४५
महा-माद्यः	... २०८	माया	२८०	मूढः	२०६
महा रजत-कल्पः	११६	माकृतिः	... २८५	मूर्च्छयते	... १६७
महा रथः	... १८०	मार्गः	... २११	मूर्च्छयित्वा	... ३६७
महासंवाहः-सामितम्		मार्गधम्	... २३६	मूर्च्छितः	४, १५८
	२८७	मार्गमाद्यः	... २४५	मूर्धजाः	... १६०
महा-ब्राह्मणता	८	मार्गिण्यम्	... २४२	मूर्धाभिविक्तः	... १५१
महा-सत्यः	... ४०	मार्जारः	... १५७	मूल-फलाम्नः	११८
महौ चित्	... १४७	मार्जनी सवितं प्रति		मृगः	... १२२, १२८
महोदरायम्	... २८२		१२९	मृगयस्य	... २३६
महेश्वरः	... ६८	मा म्राज्ञीः	... १०६	मृगयां परिधावतः	२४८
महेश्वरः	... १२	मा ख क्रयाः	... ५४	मृग-शुभः	... १७६
महोदधिः,	२०६, २०१	माहिविकी	... २२८	मृग-रात्र-केतुः	२८८
महोदयः	... १६०	मितम्	... १०१	मृग्यः	... २५२
महोत्तमाः	... २८७	मिवम्	... ४२, १५४	मृदङ्गः	... २७७
मा षमनः	... ६	मिवः	... ३०२	मृदु	... ३४
मां-स-शोषित-कर्मः	२७६	मिथः	... ४६	मृष्टम्	... १२
मांसाशनः	... २८६	मिथुनम्	... ५	मे	... १७, २८५
मागधाः	४५, २२७	मिथ्याभिज्ञताः	... १४१	मेकलः	... २३६
मा चिरम्	... ७७	मिथतां सर्व-रक्षसाम्	२१२	मेकलाः	... २३७
मातङ्गः	... १२३	मुखेन परिशुष्यता	६८	मेघः	... ११६
मातङ्गः	... १, १८१	मुद्	... १२७	मेघः	... २४४
मातङ्गाः	... २४०	मुदितः	८ : ५, ८८	मे विक्रमम्	... ३०२
माधवा	... २००			मे विक्रमम्	... ३०२
मा निरीचिष्ठाः	५४	मुद्गरः	... २६५	मेघुनम्	... ४५

मेरियकम् ... १४८	यघोहितः ... ११७	यध्यमानानां पश्यता च नः
मोक्षितसे ... ११८	यदि वा पुरम् २३०	१०६
मोक्षत्... १४८	यम् ... ११४	यध्यामः ... १०६
खेच्छः ... ४०	यम-जातकौ १६३, १०३	यव-राजः ... ३८
	यवनः ... ४०, २४१	योग क्षेमम् ... १४६
य	यवनाः ... २४१	योधः ... ४२
यक्ष्ये ... ११४	यवसम् ... १०८	योषा ... ८३
यज्ञस्व ... १४७	यवीयमी ... १८६	योषित् ... १७७
यज्ञ-भूमिः ... ३०२	यवीयाम् ... २२१	यीवराज्यम् ... ३८
यज्ञ-वाटः १६, ३६४	यज्ञस्यम् ... ३४८	र
यज्ञस्यावभृथः ... २४	यातुधानः ... ३०६	रस्यसे ... १८६
यज्वा ... १०	यातां भविष्यसि ७४	रक्तः ... ४८
यत् ... १४६, ३०१	यावार्थम् ... १७८	रक्तः ... १४०
यत ... २३१	याद्यातच्छ्रज ... ७१	रक्तः वीर्यवान्... ३१४
यत भ्रान्तः ... ४४	यादी-गणः ... २४८	रक्ततक्षस्य ... ३४७
यत-व्रतः ३२, ७६	यावदागमनम्... १४८	रक्ततक्षीं मम जायतः ८६
यत् किञ्चन प्रत्यापः २२०	यास्यं ... २८६	रक्षा ... ३६३
यत् ... १४६, २८०	युक्तम् ३१, ६७, २६१	रक्षा-घ्नौ ... ८४
यथा चलम् ... ४३	युक्तः ... १३८	रक्षाः ... १०६
यथा तथा ... १४८	युगान्तः... ३१०	रक्षणी-घरः ... २८६
यथा नागम् ... ६८	युग्यम् ... २४	रक्ष-युक्तः ... २७८
यथा निवेशम् ... २७३	युद्ध दुर्मदः ... ३०८	रण-कर्कशः ... २०१
यथा-न्वायम् ... ३१	युद्ध तम्... ३२४	रण-मूर्धा २७८, २८३
यथाईतः ... ७६	युद्ध-सद्यः ... ४३	रणाजिगम् ... २६४
यथा इत्तम् ... ४८	युध्यतामिव रक्षसाम् २७६	रतिः ... १४, २०१
यथेमी ... ३७४	युध्यतीः ... ३१०	रति-करः ... ३१

रत्न-वसना ...	२४३
रत्नः ...	१०१
रत्नपथः ० ...	२०१
रथ्या ...	४५
रमतः ...	१६८
रमयामास ...	३५
रराज ...	३४६
रवः ...	३१३
रवि-संक्रान्त-सौभाग्यः	
	१०८
रमवत् ...	१८१
रसा-तन्त्रम् ...	३०६
रसायनम् ...	२३४
रङ्गः सु ...	३२६
राक्षसाधर्मौ ...	१५
राघवः ...	४, ३०५
राघवाभ्याम् ...	२८०
राहुवम् ...	६६
राज-गृहम् ...	३६
राजतः ...	२४४
राज-द्वाराः ...	३४२
राज मार्गः ...	८
राज-वंशः ...	३५८
राज-उत्तम् ...	१४८
राजीवम् ...	६६
राजापस्थानम् ...	६४

राज्ञी विलपतः	६१
राज्य-तन्त्राणि ...	५१
राज्येन ...	१४१
राज्येन नाकिन	१४१
राम-चोदितः ...	२१५
राष्ट्रम् ...	७८
रक्ष्य रक्षितम् ...	२७८
रक्ष्य-विन्दु-विचित्रम्	१३६
रक्ष्य-वेदी ...	१८८
रक्ष्य-शलाकम्	२८१
रक्षिः ...	१०५
रक्षितम् ...	३६४
रक्षिरम् ...	४१, १६४
रक्षिर-पानीयम्	१०५
रुतम् ...	१२३
रुदनीम् ...	८२
रुदनीव ...	१०७
रुहा ...	३३८
रुक्मि ...	२४३
रुक्मः ...	३८२
रुचम् ...	३३४
रुपम् ...	२८१
रुषितम् ...	२६३
रुष्टः ...	१०६
रोचयसी ...	८१
रोचयामास ...	१०५

रोषः ...	३५७
रोष-मूर्च्छितः ...	२२३
रोषो हर्षश्च द्वैश्च च	३२८
रोहिणी ...	२०८
रोटम् ...	२५३
रोद्रा ...	१६७
रौप्यम् ...	६७

ल

लक्ष्मि वर्धनः ...	१४
लक्ष्मीः १६४, २००, २८२	
लक्ष्यते ...	७६
लघु ...	१०८
लङ्गा ...	२७४
लङ्गया ...	३३०
लम्बमाने दिवाकरे	११७
लयः ...	३६८
लवनम् ...	३६३
लाघविकः ...	२८०
लाघवेन ...	६८
लाजाः ...	३३
लासनीयः ...	८८
लासः ...	६७
लासोद्याः ...	८७
लीना ...	१५७
लुप्यते ...	१३३
लुब्धः ...	३२८

वृज पक्षः ... १३०	वत ६०, १२८	वर्धति ... १४८
लोकः ... ८	वदात्मः... १	वर्षा ... २३१ ; -ः २३५
लोक-कता ... ६	वधु-कालि ... २५६	वर्षायुतम् ... १०५
लोक-नाथः ... २१५	वज्रम् ... १३८	वर्हिषः ... २६०
लोक-पाथः २२, ३१३	वज्र-गोचरः ... २२५	वल्गु ... १२२
लोक-पितामहः ७	वज्र-जः ... ११७	वसतकल्प ... २६४
लोक-रावणः ... १८८	वज्र-चराः ... १८८	वसितव्यम् ... ८१
लोक-श्रुति-परायणम् ८	वज्र-हंसः ... ८८	वा ... २६१, २६७
लोक-साधिकम् १६८	वज्र-कसः ... २०३	वाक् ... १२४, १५४
लोकालयः ... ३१३	वन्दयित्वा ... २३१	वाक्य-की-विदः... २५२
लोकितः ... २५८	वन्दी ... ४५	वागुग ... ८८
लोभात् १४८, १५५	वन्धम् .. ८१, १०८	वाग्-धतः ... ५, ७
लोम-हर्षणम् ... ३२३	वपुः ... २८६	वाग्-वित् ... १
लोलः ... २१८	वयस्यत्वम् ... ३१७	वाचयामास ... ४५
लोलत्वम् ... १०३	वरः ... १, ७८, ८१	वाजी ... २८
लौकिकः समयः २२७	वर-धर्मो-क्तः... २८	वादम् ... ८१, १८६
लौकिक्यः ... २३७	वरम् ... २८८	वाताहत-जन्माश्रयः २६०
व	वरविष्णुमि ... ५७	वाजर-राजः ... ४
वङ्गाः ... २३७	वर-वर्षिणी ... ८६	वाजराणां च श्लाघाम् ३२८
वचनोद्यता ... ३५७	वर-वादकी ... २६४	वानावः ... १
वज्रम् ... २८०	वरारोहः ... ८५	वानोरः ... १०६
वज्र-दृष्टः ... ३२२	वरार्हा ... २३२	वापी ... १५८
वज्र-धरः ... १७२	११६	वाप्यतः ... ३५७
वज्र-हिस-परिष्कृतम् १७१	वश्वावासः ... २५८	वाम् ... १, २, ३ ३६७
वशाश्रमिः ... २८४	वशः ... ८७, १६४	वाम-भाषिणी ... १८५
वदवा ७८	वर्वराः ... २४१	

शाय-पथं मङ्गलम् ... १२४	विह्वलः ... १०५, १५५	विद्रुमः ... २४०
शरः ... १४०	विह्वल-धर्मो ... २२०	वि-धमिण्यामः ... २६८
शरशलीशो ... १००	विमत-कल्पना ... ५	विधानम् ... २०४
शरशो ... २३६	विमत-श्वरः ... १५२	विधिः ... २३२, २२४
शरशा ... १४०	विगादः ... २५६	विधिवत् ... २६५, १०३
शरशिकः ... २२१	विगात्र ... ११६	वि-धुमानल-सन्निकाशा
शरश्लोतो योगः ... ८६	विग्रहवान् ... २५०	२६४
शरश्लोः ... २६३	विघातः ... ८०	विधेयः ... २२१
शरश कला ... १३४	विघरन्तम् ... ५	विमतः ... ८४
शरश-पन्तवणम् ... १५५	विचल्यम् ... १४८	वि-नदम् ... ३१६
शरशः ... १२०, १३०	विचिन्त्यम् ... २३०	वि-नश्यत ... २६०
शरशवः ... ४०, १००	विचक्राज ... २०८	वि-निर्गतः ... २१४
शरशवापसः ... १२५	विचष्टमानः ... ६२	वि-नि मञ्जमानः ३०१
शरश-कल्पम् ... १५८	विजनी-कृता ... ३५६	दि-नियताहारः १६४
शरशिनः ... १४०	वि-जिगोषुः ... २६५	वि-निर्जित्य ... ३३२
शरशिकः ... १२	वि-जोवितः ... २८२	वि-निशयः ... ५२
शरशोकाः ... २४०	वि-ज्यम् ... १६४	विनिशित्य ... ५३
शरशित-सर्गाः ... ३००	विगत कामुकः १२८	विनीतः ... २३६
शरशत्यसि ... २१०	वि-तथम् ... १४८	विनीता ... १६४
शरशोषम् ... ३०२	वितर्दिः ... ६५	विनेता ... २०६
शरशता ... १८४	वितानः ... १२४	विन्वस्तः ... २८८
शरशममेव विष्णोः ३०२	विदभाः ... २३८	विपणः ... १५०
शरशानः १६०, २०६, २५२	विदितात्मा ... २४०	विपरीतम् ... ७६
शरशान योषी ... २६१	विदिङ्गः, क् ... ६८	विपरीत-चेताः ... २६२
शरशोडम् ... १५२	विदिहाः ... २३, २२०	विपाकः ... १२०
शरशुष्टम् ... १०४	विद्रावितः ... २०५	विपुलेक्षणा ... ६२

विपुलोरत्नः १५१, १८८	वि-रजस्वा ... १३८	विशीर्षः ... २१८
विप्रकीर्णः ... १६२	विरहिता ... १३२	विशीर्षम् ... २०
विप्रकृता ... ५७	विरहितम् ... १८७	विशङ्का ... १३८
वि प्र दुद्रुः ... २८८	विराजन् ... १३८	विशङ्के नान्तरात्मना १३१
वि-प्र-नष्ट-विशेषका २०७	विराजयन् ... ८५	विश्लेषम् ... ७१
विप्रोषितः ... ८७	विराजिता ... १३६	वि-श्लोका ... १२७
वि-पुष्टा ... १५७	विरहं काये ... २६२	विश्वः ... ६४ ; १ १६१
विभा-वसुः २४६, २२७	विक्र-यामि ... २२५	विश्वं च ... २१
विभीतकः ... १०३	विक्र-पा ... १८४	विश्ववसः सुतः ... ११४
विभुः ... ३७	विक्र-रौति ... १६१	विश्वसः ... २६३
विभ्रष्ट तिमिरम् १००	विन्वः ... १२२	विश्वस्व ... २२५
वि मनाः ... ५८	विश्र-च्छत् ... २३४	वि-पमम् ... १४२
वि-मदः ... १८८	विक्र-प्तः ... ५७	वि-पम-स्यः १६०, १७७
विमर्शः, -र्षः ... १३५	विक्र-टम् ... १४१	विषयः ... ११२, २१०
विमलाब्धर टमः ११४	विक्र-मम् ... १७५	विषय-वामो ... १४०
विमल्लेह ... १४२	विक्र-शा ... १३८	विषयान्तः ... २५५
विमानः ... १८०	विक्र-शोति ... ११८	विषाणम् ... १८८
विमानायम् ... १८८	विक्र-शोति ... १०४	वि-श्रितम् ... १८८
विमानिता ... ५६	विक्र-प्त-मेवः ... २८८	विश्रुता ... ६२
विस्तुम्बो-कृत-विक्रमः ११८	विक्र-श-वैश्वानर-तेजः १७७	विमपम् ... ४८
वि मुञ्चो ... १३३	विक्र-श्वः १२८, २८७	विक्रारयम् ... २८८
वि-मृज्य ... ५६	विक्र-श्या ... १२१	विक्षिताकारः ... १७५
विमृश ... ८०, १७५	विक्र-शमम् ... १४०	विक्षितामनु विक्षिता १६१
विमृशताम् ... ५३	विक्र-शः ... १०५	विस्तम्बः ... १८६
वि-मोक्ष्यते ... २२२	विक्र-श-पतिः ... १७०	विक्षुनः ... ११२
वि-योजितः ... १५८	विक्र-शाली ... १४०	वि-क्षुम्बि ... १४६

विहार-अध्यायनामने	६६	वे	२८	व्यपाययः ...	८६
विह्वला...	७८	वैकारिकम् ...	३३१	व्ययः	१४०
विह्वलितम् ...	१२८३	वक्तव्यता ...	१८४	व्यञ्जकम् ...	७६, १३०
वीणा	१०१	वैतान्तिकः ...	३४२	व्यवतिष्ठत ...	३२३
वीर-हृदा ...	२०८	वेदिङ्गी	७५	व्यवसायः ...	२२०
वीर्यम् १, १८०, २८८		वेद्यः	२२०, २६८	व्यवसायोत्तरः ...	२३६
वीर्यं शब्दा ...	१७	वैजनेयः	२८२	व्यवस्थामि ...	७२
वीर्योत्सिक्तम्...	३३८	वैशान्तिकयनम् ...	४	व्यग्रार्थं न ...	२८८
वज्रिनम्	३३८	वैवस्वतः	१३३	व्यसनम् ...	४२, ७८, ३१३
व्रतः	८५, १०५	वैवस्वत-मृताः ...	२४०	३२०, ३३०	
व्रतम् ०, १८३, १६२		वैवस्वती	३३०	व्यस्यत	१८२
व्रत शाली ...	२८	वैश्रवणः	१०	व्याघ्रः	२०२
वृत्ति-दः...	७१	वैश्रवणानुजः ...	३२६	व्याजहार ...	५८
वृन्द-वृन्दम् ...	४५	वैश्रान्तः	१६४, ३०२	व्याप्ताननः ...	१८८
व्रगः	२७५	वैश्वम्... ..	१०२	व्यादिश	१७३
व्रगितः...	२२३	वैद्व्यः... ..	८४	व्यादिश्रय ...	१४३
व्रजः	३३, १२०	व्यक्तम्	८५	व्यायतः	१८
व्रत्स्थिति ११६, १२३५		व्यञ्जनम्	१८३	व्याप्तः	१२, १७४
व्रद प्रोक्तः ...	३२४	व्यतिक्रामत् ...	१५८	व्याली	५८
व्रदयते	१३८	व्यतीतः	२२८	व्यावर्तत	२२८
व्रदयितम्	७६	व्यदीपयत	४१	व्याहरन्	३६, १२७
व्रद-विद्या-व्रत ख्यातः ११४		व्यद्रवत	२०८	व्याहर्तुम् ...	१२८, ३६०
व्रदी-प्रतिम-सध्याना १८१		व्यपवपसे	३२६	व्याहृतम् ...	६
व्रपमाना	८५	व्यपदेशिन जनकात् ३३५		व्यपारमम् ...	३०६
व्रला	३३८	व्यपदेश्या	१७३	व्युष्टा	३६८
व्रल	३५, ३७५	व्यपायः	१७ ८	व्युष्टिः	३२६

शुद्धम् २८४	शत-ऊदा १७१	शास्त्रा मृग महा-भावाः
शुद्धोरकाः १६	शत-सिद्धी २६८	२३०
शुद्ध-संरोहणम् ५२	शत-सोः ८२	शातकुण्डम् २४५
शुद्धाः २८२	शतः १०४	शातयामि १७
शतम् १५	शपथः २७२	शातृलः ८८
श्रीडा ७४	शपथ-सम्भ्रान्तः २७५	शास्त्रा मृगः २०२
श्रीडितः ६४	शपथो २७६	शावः १८६
	शपे ५७	शाश्वतम् : १४२ : नी ६
श	शब्दः २६८	शाश्वतोः समाः ६
शस ८८	शब्द-वर्धो १२६	शाश्वतो ब्रह्मा १२७
शसध्वम् २१०	शयनम् ५३	शासनम् ७८
शसन् २४४	शयनीय-तलम् १२२	शास्त्र दृष्टम् २६२
शंसेधाः २१०	शरणां प्रपन्नः ८५	शिश्वरो २०१
शकाः ४०	शरणांसी २, १८६	शिश्वी १२२
शकाः २३६	शरणाः ७	शितः ८०
शकनः ६	शरणाः ७	शितिला १६०
शक्तिः २६५	शरतम्पः २८०	शिरः खाता २२८
शक्तिमान् १५४	शरदां शतम् १००	शिरोभिः पतिताः २२१
शक्रुवन् २३६	शर वन्धः २७८	शिल्पायः २४१
शक्वा १२४	शरान्तितम् २१६	शिवम् ७७ : - ८४
शक्रः १	शरोरान्तर गोचरः २२६	शिवा १०८ २१०
शक्रायुध-निकाशम् १२६	शर्वरी ११२	शितः २१६
शक्रः २२६	शकभ-सन्तानः २७१	शित-सम्पत्तः १२५
शत-कतुः ८८	शश्वत् १६५	शिव्यः २०
शतश्री २१७	शश्व-वर्षी १८४	शिव्य-सहायः ६
शत-पुष्करा २४६	शास्त्रा-मृगः २२५	श्रीत उद्धतरा १०८

श्रीत-सम्पर्कः ...	१०८	शुपयामाम ...	१२४	संयम्य ...	१०८
श्रीतांशुमान् ...	१३३	शुना-युक्तः ...	६३	संयमः ...	१२, १८८
श्रीवेत् ...	०१	श्रीः ३५, ४४, ५४, ६८, २००		संयोगः ...	१८३
श्रीमन् २२५, २६८, ३३०		श्रीमत् ४४ ; श्रीमान् २५८		संरक्तः ...	१८०
शुद्ध-सत्त्वा ...	१०१	श्रुतम् ...	१२८	संरम्भः २८४ ; -तरः ३१८	
शुद्धा ...	३०४	श्रुतवान् ...	१३८	संरम्भः ...	४८
शुशुवे ...	४७, २११	श्रुतिः ...	८	संरम्भौ ...	११
शुशुव ...	१०३	श्रुत्य ...	२८४	संरदताम् ...	३६८
शुशुवेत् ...	०५	श्रुवम् ...	३२८	संविधाय ...	३६४
श्रुक्तः ...	१८०	श्रुक्तिः ...	१५०	संविधास्यति ...	२३०
श्रुत्यः ...	६२	श्रुयः ...	६१	संविवेश ...	१०८
श्रुयः ...	४, १२, १४०	श्रुतः ...	१२७	संविश्य ...	५५
श्रु-संज्ञाः ...	२४०	श्रुत दाकलम् ...	३३४	संवीतः ...	४५
श्रु-कण्ठा ...	१८२	श्रुथते ...	१५२	संठतम् ...	१८७
श्रुलः ...	२६५	श्रुत्तम् ...	२५	संवेग्याच्चक्रुः ...	३२७
श्रुवः ...	१३१	श्रुाघ्या ...	१७३	संशाम्य ...	८१
श्रुष्टुम् ...	१७३	श्रोकः ...	७	संशित-व्रतः ...	१६८
श्रुलमद्यम् ...	२८२	श्रुः (-म्)	२३	संश्रवणं ...	२४८
श्रुलानवाली ...	४०	श्रुगरेण ...	२५६	संश्रितः ...	८४
श्रुलृषः ...	८३	श्रुताश्रुतरौ ...	२२६	संश्रुतम् ...	१६८
श्रोक-परिष्वाणा	१०३			संश्रज्जमाणा ...	१५४
श्रोक-स्वाखसा...	१४४			संसद ...	५
श्रोकः ...	२३६			संश्रुटः ...	२४५
श्रीभयन् ...	३४२			संश्रुतम् १२४ ; -१०१	
श्रुधामि ३२६ ; श्रुताट्ट				संश्रुय ... ६३-१३१, २८८	
श्रुपय	१२४			संश्रारः ...	४३

स

संज्ञानम् २
संज्ञापणम् १४०
संज्ञिताः १२५, १४०
संज्ञताः १०१
संज्ञताच्छि १०२
संज्ञनम् १२१
संज्ञादः १२०
सः ... ११०, १२६, १०८
सकलम् १४५
सकामः १६६
सकृत् १३८
स-सहा १४६
सहोष्वां १५०
संक्रियमाणः १०१
संक्रियतरः ६८
संख्याम् १०२
सकृत्तः १६४
सकृत्सः १६६
संशुभ्र २०, १८२ ११५
सकृष्टः ११०
सकृष्टा ११०
सञ्ज्ञत १४५
सञ्ज्ञं चक्रे २०
सञ्ज्ञस्थान विकर्षणे १८
सञ्चयः ८०
सञ्चित-सञ्चयः ... ११४

संज्ञविधि १८५
सतान् १४०
सती १५८
सत्-कृतः १४० ; १००
सत्-कृतम् १०४
सत्-क्रिया ११०
सतमः १६२
सत्त्वम् १८, ८०, ११०, १२०, १११
सत्त्व-माश्रीयम् ८६
सत्त्ववान् १६१
सत्-परः ४२
सत्त्व-धृतिः ११०
सत्य प्रतिश्रवः १४८
सत्य मुम्मानि सत्वाणि १४८
सत्त्वमेव १४८
सत्य-वचनम् २
सत्य-वाक्यः १
सत्य-संश्रवः १६८
सत्य-सङ्घः १११
सत्य-सन्धः २८
सत्यात्मकम् १४८
सत्याभिसन्धः १०
सत्यापयाचनः १२१
सद ११
सद्व्रतः २८

सद्गतनम् १४८
स-वि-वासः १०८
सत्त्वक्रे ८१
सत्त्वम् ११२
सत्त्विते १४०
सत्त्विकः १२१
सत्त्वियं ११०
सत्त्विक जीवितः ११०
सत्त्विक १४०
सं वामः ११२
सं दिग्धा १५१
सन्दिग्ध १०१
सन्दिग्धितम् ११८
सन्दृष्टम् ८८
सन्ध्याभ घन-प्रकाशः १८८
सन्न ६२
सन्नहः १०४
सन्नह्य ११४
सन्निधी सन्नम् १५८
सन्निधिसाद १४८
सन्निधिस विधिः १६०
सपठः १८०
स पदानुगः १६२
स-पथा ६६
स पुरःसरः ११०
सन्नि-चरितम् १४२

म-वचः ...	२६२	समानवे ...	१४८	समृत्तम् ...	२६०
समः ...	२०१	समाष्ट्रत् ...	८८	सम्-प्रविषयज्ञानम्	२६२
समविहीत ...	०२०३	समाहितः ५८, १३८, १४०		सम्-प्रवितः ...	६८
समनन्तरम् ...	३३४	समाहितवती ...	१६१	सम्-प्रस्थाप्य ...	३००.
समनन्तः	२०, १६२	समिद्धः ...	२३२	सम्-प्रस्थितः ...	६०
सममिप्रेष्य ...	७०	समी क्रतः ...	३३२	सम्-प्रहारः ...	२०६
सममिभाषणम् ...	२५२	समीच्य ...	५०, ३१३	सम्-प्रहासः ...	१८५
समयः ...	४, १५६	ससुतकृष्टः ...	३४४	सम्-प्रकष्ट-तन्मूढः	३२२
समय-प्रः ...	२२४	ससुक्तिः ...	३४	सम्-प्राप्य ...	३२८
समरीकृत ...	२०४	ससुतपत्य ...	२११	सम्बाधः ...	४५
समसंः ...	२५२	ससुदौषः ...	३२६	सम्बाधितः ...	२८०.
सम-वर्षाः ...	२८२	समुद्धृतः ...	२५८	सम्भारः ...	२
समवायः ...	५	समुद्र इव पर्वणि	६८	सम्भाविततरा ...	३१८
समवेचस्य ...	२८२	समुद्रमवगाढानि	२३०	सम्भविता ...	२२५
समवेच्य ...	१०५	समुद्दिष्टा ...	१८८	सम्भृतः ...	१३०
समस्रज्जत् ...	३२८	समुपचक्रमे ...	८४	सम्भ्रमः २२२, २६८, ३२८	
सम-स्थः ...	१६०, १०२	समुपपृतः ...	४८	सम्भ्रान्त-जनाकुलम्	१०४
समा ...	६	समुपलक्ष्यने ...	३६५	सम्-मृदः ...	१५०
समाविष्य ...	२१८	समुपस्थितः ...	२०८	सम्-मृष्टा ...	४५
समारभ्यः ...	५८	समुपात्तम् ...	३६६	सरस्वती ...	०
समान्धनम् ...	२३२	समुपेत्य ...	१०२	सरित् ...	०
समावाह्यासास	३०३	समेत्य ...	६०	सरिताम् पती ...	२०१
समाश्रित्य ...	१०२	समेधितः ...	२१०	सर्वं काम-समृद्धिनी	२०३
समान्धतः ...	३८८	सम्-पतन् ...	१५८	सर्वं गन्धानां चिता	३२०
समाहस्य ...	७८	सम्यत्तम् ...	२६८	सर्व-भूत समाहितः	२०२
समासङ्गः ...	२३८	सम्याद्य ...	२०३	सर्व-लोक-वि-दर्शिनी	१४०.

सर्वशः	१००	सानुकोशः	४९	सुख स्वर्गः	३४८
सर्वैर् भयैः	२६८	सानुगः	३०२	सु-चार-रवः	०
स-खीलमिव	२०	सान्वम्	३४४	सु-दीप्ता	२०
सविता	२५८	सापेक्षः	७५	सु-दुष्कृतम्	१२६
स-विमर्शः	३३०	साम	८७, १८८	सु-धत्वा	१३८
... ..	१८८	साम-गः	२३४	सु-निष्ठतः	२१८
स-सम्भ्रमम्	२८४	सामर्षः	२२४	सु-निष्ठतः	२८२
स-सुहृद्	३३२	साम्प्रतम्	५	सु-निविष्टः	१३८
... ..	१८५	सायकः	२८३	सु-निष्ठम्	१२४
सङ्-तेजस्वी	१७०	सायधः	११०	सु-पर्णः	८४
सङ्-धर्म-चरो	३२	सार-विस्तरः	३५१	सुपर्ण गति वेगिनी	२२४
सहस्र-दः	११	साधं सम-प्रतानि	१०२	सु-पर्वा	२१८
सहस्रायः	२३५	साक्षाः	१३६	सु-पुत्रः	१२८
सहस्रावः २३२, २२२, ३४१		सासाविल्लिखणा	८८	सु-मः	११०, २५३
सहायता	१०८	सिद्ध विक्रान्त गामो	२०६	सु-प्यते	८०
सहिताः	१८३	सितम्	४६	सु-प्रजा	६६
सङ्घोडा	४८	सितः	१०५	सु-प्राकृतः	६४
साकेतम्	१०१	सिद्धः	३५८	सु-प्रीतस्व यथैर् भर्तुः ३३५	
साक्षो साकस्य ३३७		सिहायः	१०५	सु-भगः	१८८
सागरम् २५८, २८०		सीता चन्वगच्छन् ३०३		सु-भगा	५०
सागर-तोयं	२२६	सीतामभिकामः ३२६		सु-भुरा	३६०
सादनम्	१८८	सीदति	१५५	सु-मनसः	८४
साधनम्	२१८	सीदन्	५८, ६४	सु-मृष्टम्	३४८
साधु	८१, १३५	सीदन्ती	२४६	सु-म्नाः	२३०
साध्याः	३०२	सु-कृतम् ५०, २०३, २६१		सु-गर्वा-विषयः २५८	
सानु	२४२	सु-कृत सीमः	१४०	सु-गदाः	३४०

स-कचिचरम् ... ३५२	मृष्टिः ... १०३	खिन्धा ... १६६
स-कचिरामना ३५०	संतु-बन्धः ... ५५	कुपा ... २८६
स-रन्ध्रः ... ३०४	संवितुम् ... १०३	स्पृष्ट ... १८८
स-वर्णा ... ३१	सैन्याः ... ३४२	स्फीतः ... ८
स-वर्णम् ३४, ३७०	सैन्यानुकर्षा ... ३००	ख ... ३१, ४०, १३५
स-विभक्ता ... ६५	सोढुम् ... ८४	खृताः ... २५
स-विश्रम्भम् ... २२२	सोत्पीडः ... २२३	ख्यन्दनः... ४०, १०६
स-वृक्षा ... ३३८	सोमः ... ३४४	ख्याताम्... ३६८
स-व्यक्तम् ... ११८	सौकुमार्यम् ... १६५	सक् ... १३०
स-शतम् ... १२४	सौख्यम् ... १८१	सप्त-गावः ... १५३
स-शोषी ... १२३	सौभाग्यम् ... ५२	सुक् ... १६४
स-श्रृणुम् ... ६६	सौमित्रिः ... १००	सुवः ... ३०३
स-सर्वम् ... २०७	सकथावारः ... १५८	सुखन्दः ... ०
स-संस्कृतम् ... २४०	समितम् ... २८८	सुखधर्म-निरताया १६८
स-संस्थितः ... ३११	सिमितम् ... २००	सुखः ... ३३
सु-संज्ञितम् ... १०४	सुति पुराणम् ... ३४२	सुखवत्... २४०
स-संज्ञम् ... २२३	सुती मर्णा-हरम्... २५४	सुखप्रभुः ... ६
स-समाहिता ... २६०	सुखिलम् ... १५१	सुखम्... २८३
स-समृद्धितम् ... ३६	सुखी ... १०४	सुखम् ६, १४, ८४, ३०४
सुखाव ... ८३	सुखावः ... १५	सुखगतः ... २२६
सुखम् ... १५४	सुखानम् ... ३६०	सुखेच्छा ... २६०
सुतः ... ४१, ४५	सुखाने ... १८५	सुखि ... ८४
सुतनः ... २८४	सुखापयिता ... ५०	सुखिमान् ... १०२
सुदितः ... २२०, २८४	सुखितः ६०, ३२०, ३०६	सुखयनम् ... ३३
सुम् ... २८८	सुखिता ... २१०	सुख्यात्रेयः ... १४८
सुम्बरः ... १८३	सुखिधम् २२ ; ४०	सुखाज्यायः ... १

स्वामि-सम्बन्धः... २१०	हरि-राजः ... २४४	हीनानि ... १००
स्वार्थ-प्रयत्नः ... २६८	हरि-वाहिनी ... २४८	जतम् ... १४८
स्वात्म-संभम् ... ४२	हरि-प्रयः ... १२	जतं च हास्यमाद्यं च १४८
स्वैर ... ३१	हरि-जः ... २८२	जत भक्त ... २०२
स्वैर चारिणी ... २०१	हवं-वीर्योत्सुकम् २८१	जत भोक्ता ... ३०२
स्वैर जतः ... १८०	हन्वहन्वा ... ६०	जताम् ... १६६
	हविः ... ८४, १०२	जतात्मनः ... १४४
	हृद्य निमित्तम्... ३००	हृदयच्छिद ... ७८
हस युक्तम् ... ३४५	हृद्य वाहनः ... १०८	हृदय-दाहकम्... ७४
हत-बन्धा ... २८१	हृत्तः ... २१०	हृदयं तप्यता ८२
हत-प्रवीरा ... २८१	हृत्ति ... १८२	हृष्ट-रोमा ... ५८
हतवानमि ... २२५	हृदिम् २१०, २५२	हृतुमत्... ८२
हनित्ये ... २८६	हास्ययः... २६६	हृतु-वचनम् ... १४८
हन्त ... ६०	हितम् २६२, -: १००	हृत्वर्य-संहितम् ३०६
हयः ... १५८	हिम-कोषाढः... १०८	हिम-जालवान्... १०८
हयं कृष्णसारम् ३६४	हिम-ध्वस्तः ... १०८	हिम-विग्रहः ... १०२
हरिः १२, २२७, ३२२	हिमार्कणा ... १०८	हिमवतः ... १२
हरित-शाहला ... १२०	हिरण्यम् ... ३४	
हरि-युध-पाः ... ३२६		

प्रवर्धनी संगोधनी च ।

पृ०	पङ्क्ति	वाक्यम्
१॥०	१४ (अन्ते)	ध्रुवाः
१॥००	१६ ०	अन्-सन्निभं वमारण्य कानमानि चाधिकृत्य वक्रमङ्गो विभिन्नाद्ये-रामायणं ज्ञानाममरान् प्राग्भ्य समर्थत्व-प्राप्तेरप्ये- तदनुमातव्यमिति ।
४०	१८	'अन्त्रेण'—अन्त्रः, अन्त्र । आत्मने पठमाधम् ।
४४	१८	नाम—वाच्यम्, externally.
१४६	१०	निःसृज्योम्—निःसृजते'म् । नुमागम आर्षः ।
१४९	१०	मङ्गोदीधः—मङ्गान् प्रत्याश्रयः ।
१५९	१०	अङ्गं—अङ्गम् । आत्मने पठमाधम् ।
१७०	१९	परिरक्षस्व—परिरक्ष । आत्मने-पठमाधम् ।
१८६	१०	सागरं सु-महत्—क्रीवत्वमाधम् ।
१०७	१८	उत्सृजस्व—उत्सृज । आत्मने-पठमाधम् ।
१२४	१८	'व्यवतिष्ठत' इत्यत्र अडागमाभाव आर्षः ।
१४८	१५	इहैव रामायण-समाप्ती उत्तर-काण्डस्य उत्तर काल-भवत् स्फुटम् ।
१५०	२१	अथ-यन्त्रित्वात् प्रथम-सर्गस्य प्रक्षिप्तत्वं स्पष्टमेव ।

	अशुद्धम्	शुद्धम्
१॥०	१४	मा
५	१८	वि ३५ ।
४६	२०	बीड-मठेषु
५२	२०	पुनर्जन्म
१७७	२१	श्रेष्ठ-वीर-
२८०	१७	निधिषती
२८०	१७	नुमागम आर्षः

३६७ २२-२४ (प्रतीयते इत्यन्ताः) पङ्क्तयो निष्कासयितव्याः ।

	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्		पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	(२) ८	भै	भैं	२१	२२	खि	खी
११०	२३	पूत्र	पूर्व	६	८	व	व
११०	२३	न्	म्	६	२०	व	व
११०	१० (अन्ते)	र	वं	७	१८	वध	वध
११	२०	इ	इ	७	२०	अव	अव

पृष्ठ	पङ्क्तौ	अपठम्	पठम्
७	२१	वा	वा
७	२२	ठ	ठ
१३	८	न्म	न्म
१३	२०	नृष्ठा	नृष्ठा
१७	३	व	व
१७	१७	व...व	व...व
२३	१३	म स	म-स
४३	१४	त्	त्
६६	२०	म	मं
७८	१७	माम्	मामाम्
८१	१८	ठ	ठ
८४	२४	लम	लम्
८५	१७	म	म्
८५	२१	म	मं
८७	२२	मृच	मृच
८६	२३	म्वां	म्वां
१२०	२१	मच	मच्
१२६	२८	म	म्
१४४	२०	ट	ट
१४६	२४	वृ	वृ
१४७	१८	ठ	ठ
१५०	१८	ti	ti
१५३	१७	पम	पुम
१७०	१५	म्	
१७८	२१	त्र	त्र
१८०	२१	त्र	त्र
१८१	२१	त	तं
१८८	१८	मिं	मि
१८०	२३	वृ	वृ
१८४	२१	वृ	वृ
१८६	२१	वृ	वृ
२०१	२२	वृ	वृ

पृष्ठ	पङ्क्तौ	अपठम्	पठम्
१०९	७		त्वं
१०९	१८	वृ	वृ
२०२	१८	वृ	वृ
२१४	१८	नेव	नेव
२१८	२२	वृ...वृ	वृ...वृ
२२६	२२	भ्यां	भ्यां
२३२	१८	व्या	व्या
२३३	२२	वे	वे
२३८	२४	वृः	वृः
२४१	१७	ध	ध्
२४७	१८	आय	आयं
२५८	२१	वे	वे
२६२	२०	व	व
२६५	१७	म	म्
२७३	१८	भ्य	भ्य
२८४	२१	नृष्ठा	नृष्ठा
२८६	२३	नृष्ठाः	नृष्ठाः
२९७	१८	वि	वि
२९७	१८	भ्यां	भ्यां
२९७	२०	भ्यां	भ्यां
२९८	८	वृत्त	वृत्त
३०३	१८	धृ	धृ
३११	१२	भु	भु
३१४	२२	कम	कमं
३२८	२२	कीं	कीं
३४३	७	कृ	कृ
३४३	१४	नृ	नृ
३५०	२१	हा	हा
३५२	२०	हे	हे
३५८	१	मा	मा
३६७	२५	मौ	मौ
३७७	१८	वृ	वृ

द्वितीया संशोधनी ।

पृष्ठ पङ्क्तौ अग्रद्वयम् अग्रद्वयम्

॥१० २ वेत्त विद्यः

॥२० ५ धं धीः

॥३० ९ धि ति

॥४० १७ वा .वः

१॥५० २२ धं धः

१॥६० २४ मे ए

१॥७० ८ वा बी

१॥८० ८ या यो

२१० १६ या यौ

२॥९० ११ या यी

६७ १५ खं सं

संस्कृतसोपान

(प्रथम शिक्षा संस्कृत व्याकरण)

श्रीगोविन्दनाथ गुह, एम् ए प्रणीत

चतुर्थ संस्करण ।

Short Rules in simple Sanskrit thoroughly explained and illustrated. Ample materials for exercises in composition and translation. Indexes to *sutras*, declension and conjugation. For the middle and higher classes of High Schools.

Approved by the Government of Bengal for use as a Text-Book in the upper classes of High Schools, and by the late Government of Eastern Bengal and Assam as a Text-Book for Classes III and VIII.

OPINIONS.

Rai Rajendra Chandra Sastri Bahadur, M. A., *Principal, Keychand School, Member of the Central Text-Book Committee in Bengal, Fellow, Member of the Board of Studies in Sanskrit and Senior Examiner in Sanskrit, Calcutta University.* "I have carefully examined the elementary Sanskrit grammar entitled *Sanskrita Sopan* by Babu Govindanath Guha, M. A. It is written on approved principles and is **admirably suited to the needs of Entrance candidates**. The rules are given in easy Sanskrit and as such they are easily committed to memory and applied in practice. The method and arrangement followed in the work are excellent and I have no hesitation in recommending its adoption as a text-book in Sanskrit grammar in our schools."

Prof. Kaliprasanna Bhattacharyya, M. A., *Offg. Principal, Sanskrit College, Calcutta, and Senior Examiner in Sanskrit, Calcutta University.* "The easy Sanskrit *Sutras* with their explanations in Bengali, are, I think, best suited to the capacities of the students of the High Schools."

Prof. Asutosh Sastri, M. A., *Senior Professor of Sanskrit, Presidency College, Calcutta, and Senior Examiner in Sanskrit, Calcutta University.* "The book ** treats in a very lucid manner the elements of Sanskrit Grammar. One of the most commendable features of the book is the statement of rules in easy Sanskrit *Sutras* explained in Bengali. The book is **admirably suited** to the needs and capacities of young students reading Sanskrit in the middle forms of our High Schools as well as those who read Sanskrit **for the Matriculation Examination**. The author has been, to a great extent, successful in discouraging cramming. This book seems to be **the best elementary Sanskrit Grammar I have ever seen.**

Prof. Nilmani Chakravarti, M. A., Professor of Sanskrit, Pali and Bengali, Presidency College, Calcutta :—“The practice of learning by rote the grammatical forms without knowing the principles which is very common among the Sanskrit students of our University will be removed by the introduction of elementary works like this.”

Babu Pramathanath Sarkar, Head Master, Islampur High School (Murshidabad) :—“This (*Sanskrita-Sopan*) is just the book we were in want of. The *sutras* given in your book are clearly and lucidly explained and I have not the least doubt that the book is well suited to meet the wants of students preparing for the Matriculation Examination of the Calcutta University.”

উপাধ্যায় শ্রীগৌরগোবিন্দ রায় (কলিকাতা), যোগী, ধর্ম্মাচার্য্য, দার্শনিক ও বৈয়াকরণ—“প্রথম হইতে পাণিনির সূত্র ছাত্রগণকে শিক্ষা দেওয়া হয়, যদিও এই মত আদি বহুদিন হইতে রক্ষা করিয়া আসিয়াছি, তথাপি আপনার সংস্কৃতসোপানের সূত্রগুলি পাঠ করিয়া আমার মতের কৰ্ণকণ্ঠ পরিবর্তন হইল। * * * এরূপ পদ্মাবলম্বন ভালই হইয়াছে। * * * সূত্রগুলি সরল হইয়াছে।”

শ্রীচন্দ্রধর ভট্টাচার্য্য, বিশারদ, কাব্য-সাংখ্য-বেদান্ততীর্থ (কালী)—“আপনি সরল সংস্কৃত দ্বারা ব্যাকরণপ্রতিপাদ্য মুখ্য বিষয়গুলি উপস্থাপন করিয়া সংস্কৃত ভাষা শিক্ষার সুগমতা সম্পাদন করিয়াছেন। সূত্রগুলির পঠনপ্রণালী, বিশেষতঃ সঙ্ঘের সূত্রগুলি প্রতিপাদনে নূতনত্ব ও নৈপুণ্য দর্শনে আমরা বিশেষ পুলকিত হইয়াছি।”

শ্রীবনমালি ভট্টাচার্য্য, কাব্য-ব্যাকরণতীর্থ ; প্রধান পণ্ডিত, সিরাজগঞ্জ ভিক্টোরিয়া হাই ই স্কুল—“সরল-সংস্কৃত-সূত্রোপনিবন্ধমিদমকারীতি গ্রন্থকর্তা বিশ্ববিদ্যালয়স্বত্বশিক্ষার্থিনাং মহান্ অভাবো নিরাকৃতঃ। এতেনৈব চাসাধারণ্যেণ ইংরেজীবিদ্যালয়নিবন্ধপ্রচলিতান্ ইতরান্ ব্যাকরণনিচয়ান্ ইদমতিশেতে। দিখিলা এষ গ্রন্থার্থাঃ সূত্রাসূত্রাতাঃ সুবাস্তাসনীয়া ভবন্তীতি কিম্ বক্তব্যম্।”

শ্রীচন্দ্রকুমার মুখোপাধ্যায়, হেড্ পণ্ডিত, বঙ্গবোধিনী হাই স্কুল (ঢাকা)—“আপনি সংস্কৃত ভাষা শিক্ষার জন্য সংস্কৃত সূত্রের ব্যবহা করিয়া ভালই করিয়াছেন। ইহাতে বালকগণের পক্ষে বিষয়গুলি স্মরণ রাখিতে বিশেষ সুবিধা হইবে।”

শ্রীভুবনমোহন কাব্যতীর্থ, প্রধান পণ্ডিত, ধানধানাপুর এন্ড এন্ড ইন্সটিটিউশন্ (করিদপুর)—“আপনি সরল সংস্কৃত ভাষার ব্যাকরণের সূত্র নিবন্ধ করিয়া চিরাপত্ত অভাব দূর করিয়াছেন। এখন হইতে বাহারা ইংরাজী স্কুল কলেজে সংস্কৃত পড়ে তাহাদিগের সংস্কৃত শিক্ষা দ্বারা কল প্রদান করিবে। আপনাদের এই কার্য্যে সংস্কৃত অধ্যাপকদিগের আনন্দিত হইবেন।”

लघु रामायणम्

वाल्मीकीयम्

आदि-काव्य-वचनैः श्रीगोविन्द नाथ गुह-एम्. ए.-प्रोक्तम् ।

सहस्रि वाङ्मौक्तिके तारतम्येन आदि कवि । उाहार रावयण निज सुनेई काव्य, इतिहास ओ शत्रु बलिया सर्कज सन्निहित हईराहे । किन्तु बह-कवि-कृत रचनार अक्षेपे ऐई ग्रह पुनरुक्ति, अति-रक्षण ओ अवान्तरतार अरुप विवृत्त, वि-रुप ओ अति-हस्त-पत्ति हईरा पड़िराहे ये एवन आर विशेष-ज्ञ (specialist) बाडीत केह ईहा समग्र सम्यक् पाठ करेन ना । काल-अन्तावे रामायण आठी, अतीठी, उदीठी ओ अवाठी ऐई चारि महा-शावार परिणत हईराहे । तन्मधे आठी वा वदीया भावा सर्कापेका भौलिक, शिक्त बिलुप्त-आय । ऐई शावार तिन हाजार गोक भूल रावयणति विशद-वृत्ति, वृत्ति-सूती ओ आलोचन-सहित अकाशित हईल । बाहारा केवल दूई तिन वंसर संस्कृत पड़िराहेन, ईच्छा थालिले उाहाराओ पाद-टीकार साहायो ऐई अ-पूर्व ग्रह अनारसे पड़िते, वृत्ति ओ उपसंग करिते पारिवेन ।

संस्कृत परीक्षा-बोर्ड् एक-मत हईरा निर्देश करिराहेन ये १९११ ग्रीष्मक हईते बाहारा काव्ये प्रथम परीक्षार उपस्थित हईवेन, उाहा-दिगके लघु रामायणेन आदि-काओ ओ अयोधा-काओ पड़िते हईवे ।

मूला २४० (केवल काव्ये बोड़ा, २५) । राज-संस्करण २०५ ।

Maha'mahopa'dhya'ya Haraprasa'd Shastri, C.I.E., M.A., F.A.S.B. (Principal Retired, Sanskrit College) :—“It goes without saying that Valmiki's Ra'ma'yana has profoundly influenced life throughout the length and breadth of India for many thousand years. It has been translated into all the Vernaculars of India and several times into many of them. But in these days it is impossible to study either the original or the translations in entirety. It is therefore with the greatest pleasure that we welcome the abridged edition entitled **Laghu Ra'ma'yana** by Govindanath Guha.

It will now be possible even for the busiest men to read the Ra'ma'yana in Valmiki's own words within a very short time. The author has not changed the language of Valmiki. He has done another great service to the students of the great epic. He has given an up-to-date account of all the researches on the subject in easy and idiomatic Sanskrit. The book may be safely recommended to the public as a very valuable contribution to Literature.”

Maha'mahopa'dhya'ya Satish Chandra Vidya'bhushan, M. A., Ph. D., F. A. S. B. (*Principal, Sanskrit College*) :— While preserving the spirit and form of the original, the learned Professor has succeeded in presenting the salient points of the story of *Rāmāyana* in a form which will be found pleasant and interesting both by the student and the teacher. The masterly Introduction, written in simple and idiomatic Sanskrit, embodies the results of all the up-to-date researches on the subject, and the value of the book is further enhanced by the Index appended at the end "

The Indian Daily News :—"Sanskrit can not be a dead language if scholars like Mr. Govindanath Guha, M.A., cultivate it in the way he has done in the book under notice. Mr. Guha's book will rank as an able and successful essay at Sanskrit composition "

The Bengalee :—"The *Rāmāyana* has been divided into four fundamental recensions ** of which the Eastern or Bengal recension is the most original but rarely met with. This is the first time that the Bengal recension has been published in India, though in an abridged form. But in this form, it has lost none of its charms. On the contrary, being depleted of its repetitions and exaggerations, the poem seems to be restored to its pristine purity, in which the master-hand of the "Adi-Kavi" is seen almost in a mirror. To compress a mass of unconnected materials of fifty thousand lines into a connected treatise of three thousand verses without impairing the brilliance of the story is a marvellous intellectual feat which Babu Govindanath has achieved **. He has introduced English punctuation into the body of the poem to the great relief of the beginners, and with the help of the annotations, even the Matriculates will have an easy access into this great epic. The Introduction is verily a most important contribution to the researches occasionally made into the place, origin, antiquity, subject-matter and the historicity of the *Rāmāyana*. It is difficult to convey to the readers an idea of the amount of learning, scholarship, research, logical acumen, power of sifting evidence and of comparing and collecting facts that Babu Govindanath has brought to bear upon the issues—some of them are very intricate—that he has raised and solved **. The author has traced the pre-Buddhistic origin of the "Ramayana". ** Our boys and girls ought now to be able to come into direct contact with the great personality of Valmiki. Their parents and teachers and the University ought to see that they receive the full advantage of Babu Govindanath Guha's scholarly and devoted labours.

The Indian Messenger :—He (Mr. Guha) has handled the materials at his disposal with as remarkable an ease as if Sanskrit were his mother tongue. It has been truly said that so long as such learned scholars exist among us, the Sanskrit language cannot be called a dead language. The differences between the *Rāmāyana* and the *Iliad* have been most lucidly and elaborately discussed in

the Introduction to the infinitely great advantage of the Hindu poem. One thing however is most prominent. The motive of the belligerents in the Rāmāyana is of a far lower character than that of the heroes in the Greek poem.

The Hindus owe the good features in their national character more to the Rāmāyana and the Mahābhārata than to any other works in their national literature. But the very bulk of these epics has prevented most people from reading them in the original Sanskrit. It can not however be said that the main story and the really important episodes of the Rāmāyana with which we are at present concerned make an unmanageably long poem. Babu Govindanath Guha has really rendered a national service by omitting all interpolations and repetitions, everything in fact which is not indispensably necessary for understanding the mind and heart of Valmiki and for coming under his inspiring and elevating influence. **

He (Mr. Guha) has done a great service by rediscovering Valmiki from beneath the ant-hill under which he was buried by the trammels of many inferior hands and which all but hid the *Kāvī-guru's* merits from the readers of the great poem.

প্রবাসী মাস, ১৯২১, বিবিধ কথা,—ভারতের মানুষকে রামায়ণ ঘেমন করিয়া পড়িযাছে, আর কোন একবারি বহি বোধ হয় ভেমন করিয়া পড়ে নাই। অথচ মূল বাঙ্গালিকির রামায়ণ সমগ্র পড়া অনেকেরই ভাগ্যে ঘটিয়া উঠে না।** বঙ্গ গোবিন্দনাথ গুপ্ত অবাস্তব কথা পুনরুজ্জ্বলিত আদি বাদ দিয়া মহর্ষি বাঙ্গালিকিরই রচিত তিন হাজার শ্লোকে গ্রথিত রামায়ণের মূল আখ্যায়িকাটি লঘু রামায়ণ নাম দিয়া প্রকাশ করিয়াছেন। ইহার মধ্যে একটি বর্ণণ্ড উহার স্ব রচিত নহে। এখন মূল রামায়ণের আনন্দ উপভোগ ও তাহা হইতে উপকার লাভ সুসাম্য হইল। শিক্ষাবিভাগ ও বিশ্ববিদ্যালয় কর্তৃক এই গ্রন্থ বিশেষভাবে আদৃত হওয়া উচিত। গোবিন্দনাথ সংস্কৃতই একটি ভূমিকা লিখিয়াছেন। ইহাতে বাঙ্গালিকির কাল, অধুনা প্রচলিত রামায়ণে প্রশ্ন কিছু আছে কি না, রামায়ণের সহিত হোমরের ইলিয়ডের তুলনা প্রভৃতি পাঠিত্রয় পাণ্ডিত্য সহকারে বিস্তৃত হইয়াছে। কিছু টীকাও আছে। গোবিন্দনাথ এই গ্রন্থ প্রকাশ করিয়া ভারত বাসীদের হৃৎস্ততা-ভাজন হইয়াছেন।

The Modern Review (February, 1915) :— Babu Govindanath Guha has done an invaluable service to the cause of Sanskrit Literature by publishing this abridged edition in three-thousand slokas of the original Rāmāyana of Valmiki. Within these three thousand slokas, all in the sweet, simple language of Valmiki himself, every main incident of the Rāmāyana has been narrated. The Rāmāyana has furnished many poets—Kalidas, Bhababhuti, Bhatti and others—with themes for their works, but many of them took only epi-odes of the Rāmāyana as their subject matter. Even those who like the authors of the *Rāmāyana-kathāmanjari*, the *Rāia-rāmāyavam*, the *Champu-rāmāyanar*,

tried to deal with the whole of the Rámáyana, did this in their own language. But the present work is unique in that its editor has given the whole of the epic, though within a short compass, without using even a single syllable that is not of the 'Adi-kavi'. In this book, the editor has followed the text of the Bengal recension of the *Rámáyana* having compared it with all the three other recensions. ** But the special feature of the book is the learned Introduction at the beginning covering more than forty pages, bristling with references and quotations, and what is more, written in Sanskrit. ** In the Introduction many important points have been discussed : the claim of Valmiki to the title of the *Adi-Kavi* or first poet, what the Rámáyana is, the social and religious condition of the country described in it, its origin, date of its composition, its comparison with the Iliad. While going through the Introduction, one is sure to be delighted with the respectful tone of the criticism ; and the flow and grandeur of the style will in many places remind the reader of that of Bána-bhatta. In fact the style as used therein is in no way inferior to that of well-known prose-writers in Sanskrit whereas it has this advantage over all, that while the style of even the best prose-works in Sanskrit is cumbrous on account of long-drawn-out compounds and too frequent use of figures of speech, very often impeding the clear understanding of the meaning of passages in which they occur, that of the Introduction of the *Laghu Rámáyana* is simple, charming and full of life ; compounds there are in it, but they only add to the vigour of the style.

The passages in which the editor has established the priority of the 'Rámáyana' to the 'Dasaratha-Játaka' and also where he has refuted the theory of Prof. Weber placing the date of the composition of the 'Rámáyana' at the commencement of the Christian era, at an epoch when the operation of Greek influence had already set in, by adducing numerous proofs, internal and external both from the Rámáyana and the Iliad, in a manner that would do credit to any antiquarian, show how Sanskrit may be used in literary and historical criticism.

All Greek names ** have been rendered into Sanskrit. In some cases new words have been coined to translate Greek words and expressions conveying ideas unknown in Sanskrit. ** This is probably the first attempt in this direction, and if there be many writers to enrich Sanskrit with words and phrases expressing the new ideas and thoughts evolving with the progress of time, who can say Sanskrit may not be as good as a living language again ? In fact this Introduction is in many points unique and unprecedented both as a literary work in Sanskrit as well as a critical study of the great epic.

